

**ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΥΠΡΟΥ**

www.ouc.ac.cy

ΚΑΛΛΙΣΘΕΝΗ ΜΕΣΟΜΕΡΗ

**Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΟΛΠΩΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ**

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ ΣΤΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ»**

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2019

ISBN 978-9963-695-68-3

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφια Διδάκτωρ: Καλλισθένη Μεσομέρη

Τίτλος Διατριβής: Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΟΛΠΩΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο Πρόγραμμα «Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό» και εγκρίθηκε στις 13 Νοεμβρίου 2019 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή

Αναπληρωτής Καθηγητής Αντώνης Πετρίδης   Κοσμήτορας, Σχολή Ανθρωπιστικών και
Κοινωνικών Επιστημών,
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
(Πρόεδρος Εξεταστικής Επιτροπής)

Καθηγητής Δημήτριος Τζιόβας   Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek
Studies, Department of Classics, Ancient History
and Archaeology, School of History and Cultures,
University of Birmingham, UK
(Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής)

Ομότιμος Καθηγητής Θεοδόσης Πυλαρινός   Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
(Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής)

Καθηγητής Στέφανος Ευθυμιάδης   Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών,
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
(Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής, Επιβλέπων)

.....
Στέφανος Ευθυμιάδης – Επιβλέπων

Καθηγητής Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

© Καλλισθένη Μεσομέρη, 2019

ISBN 978-9963-695-68-3

Στους ήλιους της ζωής μου,

Χρυσήλια και Σπύρο

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής αποτελεί η εξέταση της πρόσληψης του Βυζαντίου και της εγκόλπωσης της Ορθοδοξίας στο έργο δύο ξεχωριστών και πολυσήμαντων προσωπικοτήτων της ελληνικής λογοτεχνίας, των Φώτη Κόντογλου (1895–1965) και Γιώργου Θεοτοκά (1905–1966), που συμβατικά κατατάσσουμε στη λεγόμενη γενιά του '30. Για διαφορετικούς λόγους οι δύο αυτοί συγγραφείς δεν πέρασαν απαρατήρητοι στους τότε λογοτεχνικούς κύκλους, καθώς κατόρθωσαν ως δυναμικές προσωπικότητες να εμπνεύσουν με το έργο τους, πιθανόν και με τη στάση της ζωής τους, τόσο τις δικές τους γενεές όσο και τις νεώτερες. Τόσο ο Φώτης Κόντογλου όσο και ο Γιώργος Θεοτοκάς δήλωναν παρόντες στις διάφορες προκλήσεις των καιρών τους και εξέφραζαν τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες τους για το πώς θα μπορούσε το έθνος των Ελλήνων, λαβωμένο καθώς ήταν από τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες της εποχής του (Μικρασιατική Καταστροφή, κρίση αξιών του Μεσοπολέμου, είσοδος της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο), να ξαναβρεί την παλιά του αίγλη και να σταθεί με σθένος απέναντι στην τάση της ξενομανίας, των δυτικών επιδράσεων, του καπιταλιστικού συστήματος και της αυξανόμενης δύναμης της μηχανής.

Ο Κόντογλου, άνθρωπος με βαθιά θρησκευτικότητα και με ζωηρό ενδιαφέρον για το Βυζάντιο και την κληρονομιά του, με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, αντιλαμβάνεται από πολύ νωρίς ότι οι λύσεις απέναντι στα ζητούμενα που απασχολούσαν τόσο τον ίδιο όσο και μια μερίδα συγχρόνων του βρίσκονται στις ρίζες του Ελληνισμού, τον οποίο ταυτίζει με την έννοια και την ιδέα της Ρωμισσύνης. Για το λόγο αυτό προτείνει, χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό, την επιστροφή στις πρώτες πηγές, στο ένδοξο Βυζάντιο με την πλούσια ιστορία και τις παραδόσεις του. Παράλληλα, υποστηρίζει πως οφείλουμε να μη χάσουμε την ταυτότητά μας επηρεαζόμενοι από τις συνήθειες της Δύσης και των λαών της και παρουσιάζεται ιδιαίτερα επικριτικός προς τις μοντερνιστικές της τάσεις. Ο Κόντογλου, παραμένοντας σταθερός στις απόψεις του, προτάσσει ως προπύργιο την Ορθοδοξία στην προσπάθειά του να πείσει τους συγχρόνους του πως μόνο με την επιστροφή στις ρίζες ο Ελληνισμός μπορεί να διατηρήσει αλώβητη την ταυτότητά του.

Ο Θεοτοκάς, κάνοντας την εμφάνισή του από πολύ νεαρή ηλικία στα λογοτεχνικά πράγματα της εποχής του, εκκινεί με έντονο το αίσθημα της αλλαγής και του νεωτερισμού, εκθειάζοντας μάλιστα τις συνήθειες της Δύσης, και προσπαθεί να ωθήσει το αναγνωστικό του

κοινό να ασπαστεί τον μοντερνισμό αφήνοντας πίσω το παλαιό και το στοιχείο της παράδοσης. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο ορθολογιστής συγγραφέας δεν θα τηρήσει μέχρι τέλους την ίδια στάση απέναντι στην Ευρώπη και τη Δύση με τις μοντερνιστικές τους τάσεις. Λόγω διαφόρων παραγόντων, που εξετάζονται στη συνέχεια της διατριβής, ο Γιώργος Θεοτοκάς επιλέγει να απαρνηθεί τον δυτικό πολιτισμό και τα όσα αντιπροσώπευε (τεχνολογία, μηδενισμός, νεωτερισμοί, κεφάλαιο κ.ά.) επιχειρώντας στροφή και αναζήτηση διεξόδου προς την Ορθοδοξία. Είναι μια συνειδητή επιλογή του συγγραφέα την οποία και εκδηλώνει μέσα από τα ύστερα κυρίως έργα του. Ταυτόχρονα, αξίζει να σημειωθεί ότι η αξιοποίηση του Βυζαντίου από τον συγγραφέα δεν συζητείται σε καμία από τις μελέτες που δημοσιεύτηκαν στον τόμο που επιμελήθηκαν οι Ricks και Magdalino με τίτλο *Byzantium and the Modern Greek identity*. Συνεπώς, η παρούσα μελέτη συμβάλλει στο να διερευνηθεί μια «παραμελημένη» πτυχή του έργου του Θεοτοκά, αφού μέχρι σήμερα μια εκτενής συζήτηση αναφορικά με το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία δεν απασχόλησε εις βάθος τους περισσότερους μελετητές του έργου του.

Η διατριβή επικεντρώνεται στη μελέτη και τον σχολιασμό, κυρίως ανά λογοτεχνικό είδος, των πιο αντιπροσωπευτικών κειμένων των δύο συγγραφέων με κύριους άξονες την πρόσληψη του Βυζαντίου και την εγκόλπωση της Ορθοδοξίας στο έργο τους. Επίσης στοχεύει στο να συγκρίνει τις απόψεις τους, όπως αυτές προκύπτουν τόσο μέσα από το πρώιμο όσο και από το ύστερο έργο τους, ούτως ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσον συγκλίνουν ή αποκλίνουν και κατά πόσον οι ίδιοι μένουν εν τέλει σταθεροί ή αλλάζουν αντιλήψεις στα όσα εξ αρχής πρέσβευαν. Η παρούσα διατριβή πρωτοτυπεί ως προς το γεγονός ότι για πρώτη φορά επιχειρείται μια συγκριτική μελέτη του έργου των Κόντογλου και Θεοτοκά και κυρίως αυτό που μας κεντρίζει το ενδιαφέρον είναι να δούμε κατά πόσον ένας κατεξοχήν άνθρωπος και λογοτέχνης της παράδοσης, γέννημα – θρέμμα της Μικράς Ασίας συναντάται και συνδιαλέγεται με έναν φαινομενικά ευρωπαϊστή διανοούμενο.

Η εργασία δομείται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζεται στη μελέτη του αρθρογραφικού και δοκιμιακού έργου των δύο συγγραφέων με κύριους άξονες τη Δύση, το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Γίνεται λόγος για την προσήλωση στην παράδοση και την αντιδυτική σκέψη στο αρθρογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου, καθώς επίσης εξετάζονται οι αναφορές στην έντονη παρουσία της Δύσης στα πρώιμα δοκίμια του Θεοτοκά, αλλά και η μετέπειτα σχέση του με τη θρησκεία και συγκεκριμένα με τον Χριστιανισμό και προς το τέλος

της ζωής του με την Ορθοδοξία. Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει το πεζογραφικό έργο των συγγραφέων δίνοντας έμφαση ενίοτε στην παρουσία νεωτερικών στοιχείων που συνδέονται κυρίως με την Ευρώπη και τις αυξανόμενες τάσεις εκμοντερνισμού είτε κάνοντας λόγο για βαρυσήμαντες έννοιες που σχετίζονται άμεσα με την ελληνική φυλή όπως Ρωμιοσύνη, Βυζάντιο, παράδοση και Ορθοδοξία. Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται το ταξιδιωτικό έργο των Φώτη Κόντογλου και Γιώργου Θεοτοκά με απώτερο σκοπό να ερευνηθεί κατά πόσον και στο συγκεκριμένο είδος οι πολυταξιδεμένοι συγγραφείς – που φανερώνουν έντονα το ενδιαφέρον τους για τόπους μακρινούς βάζοντας τους ήρωές τους να εμπλέκονται σε διάφορες περιπέτειες ή ακόμη και αναφερόμενοι σε προσωπικές τους εμπειρίες, – αναζητούν την πνευματικότητα, τη γαλήνη και την ηρεμία που προσδίδει η επαφή με θεάρεστους τόπους και άγιες μορφές. Το τελευταίο κεφάλαιο μελετά την πρόσληψη του Βυζαντίου και την εγκόλπωση της Ορθοδοξίας και σε άλλες μορφές έκφρασης με τις οποίες ασχολήθηκαν οι δύο αυτές προσωπικότητες όπως ήταν για παράδειγμα η ενασχόληση του Κόντογλου με τη βυζαντινή αγιογραφία αφήνοντας το δικό του στίγμα και αντίστοιχα η ενασχόληση του Θεοτοκά με το θέατρο και την έννοια της αλληγορίας. Τα δύο αυτά είδη εμπεριέχουν ποικίλα βυζαντινά στοιχεία παράλληλα με την έντονη παρουσία της Ορθοδοξίας και η αναφορά σ' αυτά εξυπηρετεί στο να δοθεί μια σφαιρική εικόνα του συνολικού έργου των δύο δυναμικών αυτών εκπροσώπων της λεγόμενης γενιάς του '30 που εν κατακλείδι προέτρεπαν το αναγνωστικό τους κοινό να «επιστρέψει στις ρίζες του».

ABSTRACT

This PhD thesis examines the reception of Byzantium and Orthodoxy in the work of two outstanding and significant personalities of Greek literature – Fotis Kontoglou (1895–1965) and Georgios Theotokas (1905–1966) - whom we typically assign to the so-called generation of the 1930's. For different reasons, these two writers managed to inspire both with their work and, possibly, with their stance on life, their own generation as well as those to follow. Fotis Kontoglou, as well as Georgios Theotokas, actively addressed the challenges of their time and openly expressed their views and concerns regarding how the Greek nation, wounded as it was by the socio-political developments of that era (Asia-Minor Disaster, inter-war societal value crisis, Greece's participation in the second World War), could regain its old stature and forcefully resist the influence of the West and of the capitalist system as well as the increasing power of industrialization.

Kontoglou, who was a deeply religious man, with a real interest in Byzantium and its heritage, realises early on that the solutions to the issues that he and his contemporaries faced are to be found in the foundations of Hellenism, which he equates with the notion of “Romiosini”. Therefore, Kontoglou proposes, without any hesitation, to go back to the grass roots, the Byzantium with its rich history and traditions. At the same time, he argues that we should not lose our identity under the influence of the West and its people, and is particularly critical of the West's modernisation tendencies. Kontoglou, staying true to his beliefs, puts Orthodoxy first in his attempt to convince his contemporaries that Hellenism can only retain its identity intact by returning to its grass roots and he suggests to embrace the teachings of our faith and be guided by the life of the Saints.

Theotokas, making his appearance in the world of literature at a very young age, sets off as an avid supporter of change and modernization, actually enthusing about Western practices and trying to urge his readership to adopt the modern and let go of the old and traditional. However, it is notable that this pragmatic novelist will not stick to these views of Europe and the West until the end. Due to a number of reasons that are examined in the rest of the thesis, George Theotokas chooses to forego Western civilization and its values (technology, aggression, modernization, capitalism, etc.), turning towards and seeking refuge

in Orthodoxy. This is a conscious choice on the part of the writer, which becomes evident in his later work.

This thesis concentrates on the study and analysis, by genre, of the most representative pieces of work of the two writers that revolve around Byzantium and Orthodoxy. It aims to compare and contrast the views of the two authors as they evolve in their earlier as well as their later work, so as to ascertain whether their views converge or diverge and whether the two of them stay true over time to their original views and beliefs. The thesis is divided into four chapters and each one deals with a different kind of literary form. The first chapter assesses the reception of the West, Byzantium and Orthodoxy in Kontoglou and Theotokas' writings (articles and essays), some of them written just before the landmark of World War II. Their context concerns the way the writers dealt with the West and its influence, mostly towards young people who were blown away with the West's technological advancements. At this time, Yiorgos Theotokas seems to be in a different path than Kontoglou and that is what makes this first chapter so interesting to read. It focuses on the writers' concerns regarding the role of both Christianity and Orthodoxy, as these are depicted in their political and social essays. The second one examines the presence of Romiosini, which identifies with Hellenism and its Orthodox roots, in prose writing. It's been notable that their thinking becomes more mature as time passes and they end up believing that the world can be saved only if we embraced our history and our Orthodox heritage. The presence of Byzantium is also important and intense in the authors' work with the characters seeking Byzantium's lost glory. The third chapter examines writings, which involve travelling and sometimes unknown destinations. Kontoglou, as well as Theotokas travelled a lot having in mind that getting to know new civilizations and exploring different parts of the world, could benefit them in their work by presenting to their readers the experience and the knowledge they gained by visiting them. Of course, all of the above had a common ground which was no other than the meaning of Orthodox values and the importance of the original Hellenic identity that goes back centuries of generations and reaches the byzantine era. Last, but not least, the fourth chapter deals with the writers' artistic side as they had the privilege to experiment with art forms such as iconography and theater. Kontoglou set his mark on byzantine iconography and his icons with the exceptional byzantine figures are found in many churches around Greece. In Theotokas' plays, there exists a representation of Byzantium and Orthodoxy with an emphasis

on the use of allegory. Finally, this research study manages to illustrate that the writers show a growing interest in Byzantium and Orthodoxy, even though they struggled to persuade their fellow citizens to “turn towards roots”.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο όμορφο αυτό ταξίδι γνώσης και διαρκούς αναζήτησης, θα ήθελα πρωτίστως να ευχαριστήσω τον καθηγητή – επόπτη μου, Στέφανο Ευθυμιάδη, ο οποίος με προθυμία με ενθάρρυνε να ασχοληθώ με τη συγκεκριμένη μελέτη, άκουγε τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες μου και με τα σχόλιά του με ώθησε να φτάσω στην εκπλήρωση του στόχου μου! Η μελέτη του έργου των Φώτη Κόντογλου και Γιώργου Θεοτοκά με κεντρικούς άξονες το τρίπτυχο Ορθοδοξία – Βυζάντιο – Ελληνισμός με γοήτευσε εξ αρχής παρακινώντας με να ερευνήσω πτυχές του έργου τους που είτε είχαν παραμεληθεί από τη νεοελληνική κριτική είτε δεν είχαν ειπωθεί από τη συγκεκριμένη σκοπιά που ακολουθεί η συγκεκριμένη εργασία. Τον ευχαριστώ εγκάρδια για την εποικοδομητική και υπομονετική του καθοδήγηση στα στάδια της παρούσας έρευνας και μελέτης.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου και ιδιαίτερα στον σύζυγό μου Νέαρχο Νεάρχου, ο οποίος υπήρξε πάντοτε πρόθυμος να συζητήσει μαζί μου τους προβληματισμούς που μου δημιούργησαν πτυχές της μελέτης και προπάντων με ενθάρρυνε καθόλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου. Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω τα παιδάκια μου, τα οποία – αν και μικρά σε ηλικία – επέδειξαν αμέριστη συμπαράσταση κατά τη διάρκεια της μελέτης μου και κατανοούσαν πλήρως το γεγονός ότι η μητέρα τους χρειαζόταν αρκετό χρόνο να διαβάσει και να οργανώσει τη μελέτη της. Τους οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ που μου δίνουν χαρά, έμπνευση και με έχουν μάθει να κάνω υπομονή!

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στους γονείς μου, Ιωάννη και Χρυσούλα, παντοτινώς και διαρκώς, για την αμέριστη συμπαράστασή τους τόσο κατά τη διάρκεια των σπουδών μου όσο και στην «απλή» καθημερινότητα της ζωής...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	1
ABSTRACT	4
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ.....	27
ΔΥΣΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΟ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΙΑΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ.....	27
1. Η προσήλωση στην παράδοση και η αντιδυτική σκέψη στο αρθρογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου	27
1.1 <i>Μυστικά Άνθη</i>	32
1.2 <i>Ασάλευτο Θεμέλιο</i>	39
1.3 <i>Ευλογημένο Καταφύγιο</i>	44
2. Χριστιανισμός, Δύση και Ορθοδοξία στο δοκιμιακό έργο του Γιώργου Θεοτοκά	54
2.1 Η πορεία του Θεοτοκά προς το <i>Ελεύθερο Πνεύμα</i>	56
2.2 Το <i>Ελεύθερο Πνεύμα</i>	58
2.3 <i>Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα</i>	64
2.4 Θρησκευτικές αναφορές στα πρώιμα κείμενα	69
2.5 Ορθοδοξία, Ελληνισμός, Βυζάντιο	73
2.6 Χριστιανισμός, Μηδενισμός, Τεχνολογία.....	83
2.7 Ο ρόλος της Εκκλησίας και η σχέση της με τη Δύση	89
3. Συμπεράσματα	94
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	100
ΔΥΣΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΟ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ	100
1. Ρωμιοσύνη, Ορθοδοξία και Βυζάντιο: Κυρίαρχοι άξονες στο πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου	100
1.1 Εισαγωγή.....	100
1.1.1 <i>Πέδρο Καζάς: Μια ανατρεπτική νουβέλα με νεωτερικά στοιχεία</i>	103
1.1.2 <i>Βασάντα</i>	109
1.1.3 <i>Σημείον Μέγα, Τα θαύματα της Θερμής Λέσβου</i>	112
1.1.4 <i>Παναγία και Υπεραγία – Σχέση Ελληνισμού και Χριστιανισμού</i>	115

1.1.5 Αναφορά στα έργα <i>Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ</i> (1947) και <i>Ο Θεός Κόνανος</i> (1967).....	116
1.1.6 Αναφορά στα έργα <i>Γίγαντες Ταπεινοί</i> (1991) και <i>Ανέστη Χριστός</i> (2001)	119
1.1.7 <i>Μυστικός Κήπος</i>	122
1.2 Ο ρόλος της πονεμένης Ρωμοσύνης στο έργο του Φώτη Κόντογλου.....	124
1.2.1 «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα»	125
1.2.2 «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον».....	128
1.2.3 «Η βασιλεύουσα»	130
1.2.4 «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας».....	131
1.3 Η έννοια της παράδοσης	134
1.3.1 Το Αϊβαλί η πατρίδα μου.....	137
1.4 Ελληνισμός, παράδοση και Ορθοδοξία: Ταυτόσημες έννοιες στον Κόντογλου....	141
2. Δύση, Βυζάντιο και Ορθοδοξία στο πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοδοκά.....	144
2.1 Η <i>Αργώ</i>	145
2.2 <i>Ευριπίδης Πεντοζάλης</i> και <i>Το Δαιμόνιο</i>	153
2.3 <i>Λεωνής</i>	157
2.4 Στροφή προς την Ορθοδοξία στα ύστερα έργα	160
2.5 Οι λόγοι της στροφής προς την Ορθοδοξία	162
2.5.1 <i>Ασθενείς και Οδοιπόροι</i>	164
3. Υπαρξιακά προβλήματα λόγω τεχνολογίας.....	172
4. Θρησκευτική παράδοση και μεταφυσική	177
5. Οι Καμπάνες	184
6. Συμπεράσματα	191
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ.....	193
ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ.....	193
1. Το ταξιδιωτικό έργο του Φώτη Κόντογλου	193
1.1 Εισαγωγή.....	193
1.2 <i>Ταξείδια</i> (1928).....	197
1.3 Η αγάπη του Κόντογλου για τα κάστρα – <i>Ο Καστρολόγος</i> (1977)	202
1.4 Πνευματικές εξορμήσεις – <i>Ο Μοναστηρολόγος</i>	207
1.5 Ο Φώτης Κόντογλου και το Άγιον Όρος	208
1.6 <i>Ο Αστρολάβος</i> (1935)	212

1.6. <i>Η ξεχασμένη Ανατολή</i>	215
1.7 <i>Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι (1942)</i>	220
1.8 <i>Αδάμαστες Ψυχές (1962)</i>	224
1.9 <i>Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες (1965)</i>	230
1.10 Συμπεράσματα.....	233
2. Το ταξιδιωτικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά	235
2.1 Εισαγωγή	235
2.2 <i>Δοκίμιο για την Αμερική</i>	237
2.3 Το ενδιαφέρον του Θεοτοκά για το Άγιον Όρος.....	243
2.4 <i>Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος (1961)</i>	245
2.5 <i>Ταξίδια: Περσία –Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία (1971)</i>	250
2.6 Συμπεράσματα.....	265
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	269
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ.....	269
1. Το ζωγραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου	269
1.1 Εισαγωγή	269
1.2 Ο ζωγράφος και το έργο του	271
1.3 Απόψεις του Κόντογλου για τη βυζαντινή ζωγραφική	276
2. Διήγημα και Ορθόδοξη χριστιανική παράδοση	285
3. Το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά.....	288
3.1 Εισαγωγή	288
3.2 Έργα με αναφορές στον Χριστιανισμό	292
3.2.1 <i>Πέφτει το βράδυ</i>	292
3.2.2 <i>Όνειρο του Δωδεκάμερου</i>	295
3.3 Έργα με αναφορές στο Βυζάντιο	296
3.3.1 <i>Η Λάκαινα</i>	296
3.3.2 <i>Το Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας</i>	301
3.4 Έργα με αναφορές στην Ορθοδοξία.....	303
3.4.1 <i>Η Άκρη του Δρόμου</i>	303
4. Συμπεράσματα	309
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	313
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	326

I. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ	326
A. Πρωτεύουσες Πηγές.....	326
1. Δοκιμακό Έργο	326
2. Πεζογραφικό Έργο	326
3. Ταξιδιωτική Λογοτεχνία.....	327
4. Περί βυζαντινής τέχνης.....	327
5. Μετάφραση	327
B. Δευτερεύουσες Πηγές	327
II. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ	331
A. Πρωτεύουσες Πηγές.....	331
1. Δοκιμακό Έργο	331
2. Πεζογραφικό Έργο	332
3. Ταξιδιωτική Λογοτεχνία.....	333
4. Θεατρικό Έργο	333
B. Δευτερεύουσες Πηγές	333
Ελληνόγλωσσες.....	333
Ξενόγλωσσες.....	339

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επικεντρώνεται σε δύο ξεχωριστές και ιδιάζουσες προσωπικότητες του πνεύματος που έχουν γοητεύσει ιδιαίτερος το αναγνωστικό κοινό τους και οι οποίες, παρότι εκ πρώτης όψεως θεωρούνται πολύ διαφορετικές, ωστόσο συγκλίνουν σε αρκετά σημεία του βίου και του έργου τους. Πρόκειται για τον Φώτη Κόντογλου και τον Γιώργο Θεοτοκά, το έργο των οποίων δεν έχει ακόμη μελετηθεί συγκριτικά. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται για πρώτη φορά η παράλληλη εξέταση του έργου τους κατά γραμματειακό είδος, μέσα από τους άξονες της βυζαντινής και Ορθόδοξης παράδοσης όπως τη βίωσαν εξαρχής οι συγγραφείς κατά τη διάρκεια της ζωής τους και την αποτύπωσαν στο έργο τους. Παράλληλα, σημασία θα δοθεί και στις λεγόμενες δυτικές επιδράσεις που δέχτηκαν κατά τη διάρκεια των επαφών τους με άλλες χώρες που είτε τους γοήτευσαν και αφομοίωσαν ορισμένα δυτικά στοιχεία, είτε τους έκαναν να αναζητήσουν τις ρίζες τους στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν.

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για την εκπόνηση της μελέτης αυτής κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις: αφενός μελετήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έργου των δύο συγγραφέων, αφετέρου έγιναν αναφορές σε αρκετές από τις κριτικές για το έργο τους υπό τη μορφή κυρίως άρθρων σε επετειακούς τόμους και σχετικά αφιερώματα, στα οποία η γράφουσα αναφέρεται επιλεκτικά, ασκώντας συνάμα τη δική της κριτική και παρουσιάζοντας το πώς ο ευρύτερος πνευματικός κόσμος αντιμετώπισε το πλούσιο έργο τους.

Οι λόγοι της επιλογής των δύο αυτών συγγραφέων υπό τη μορφή συγκριτικής μελέτης συνοψίζονται στους ακόλουθους: α) Τα κοινά βιογραφικά στοιχεία: γεννηθέντες με κάποια μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους (το 1895 ο Κόντογλου και το 1906 ο Θεοτοκάς), με καταγωγή από τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, εντάσσονται στην ίδια λογοτεχνική γενιά, τη λεγόμενη γενιά του '30. Ο ένας είναι γνώστης του έργου του άλλου καθώς υπάρχουν σαφείς ενδείξεις του σεβασμού που έτρεφε ο Θεοτοκάς στο πρόσωπο του Κόντογλου.¹ Επίσης, είναι φανερό μέσα από το έργο τους πως είχαν επηρεαστεί αμφότεροι από τα ιστορικά γεγονότα της εποχής τους και ιδιαίτερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το φαινόμενο αυτό είναι περισσότερο εμφανές στον Κόντογλου, ο οποίος είχε

---

¹ Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Φέξη 1961, σ. 306.

επηρεαστεί βαθύτατα από το δράμα της προσφυγιάς, όντας και ο ίδιος πρόσφυγας. Η ιδιότητά του αυτή φαίνεται να τον ακολουθεί σε όλη τη μετέπειτα πορεία του βρίσκοντας ποικιλότητες εκδηλώσεις στο έργο του. Ο Θεοτοκάς από την πλευρά του, έχοντας ενεργή δημόσια παρουσία, θέλησε να καταπολεμήσει τη μιζέρια που επέφερε η εθνική τραγωδία προσπαθώντας να συνεισφέρει στη «διαμόρφωση ενός καινοφανούς πνευματικού τοπίου, το οποίο θα αποτελούσε το εφαλτήριο για την ευρύτερη κοινωνικοπολιτική “αναγέννηση” του ελληνισμού, καταρρακωμένου από το πλήγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής».² Αξίζει ακόμη να σημειωθεί, ως κοινό στοιχείο των δύο υπό μελέτη συγγραφέων, το γεγονός ότι και των δύο οι οικογένειες είχαν κάποια άμεση σχέση με τον ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο, έχοντας μάλιστα συγγενείς σε εκκλησιαστικά αξιώματα: Ο Κόντογλου είχε θείο ηγούμενο, ο οποίος και ανέλαβε την ανατροφή του, ενώ ο Θεοτοκάς είχε συγγένεια με τον Μητροπολίτη Λέρου και Καλύμνου, ο οποίος ήταν αδελφός του παππού του.

β) Η πολυπραγμοσύνη που ομοίως τους χαρακτήριζε: τόσο ο Κόντογλου όσο και ο Θεοτοκάς ήταν αναμφίβολα πολυσχιδείς προσωπικότητες. Στα χρόνια της δημιουργικής τους δράσης δεν ασχολήθηκαν μεμονωμένα με ένα είδος, αλλά με ποικίλα είδη όπως το μυθιστόρημα, το δοκίμιο, το διήγημα, το θεατρικό είδος και η ταξιδιωτική λογοτεχνία. Ο Κόντογλου είχε επιπλέον ασχοληθεί εκτεταμένα και επιτυχώς με τη ζωγραφική και κυρίως την αγιογραφία, ο δε Θεοτοκάς με το θέατρο.

γ) Η πνευματική εγρήγορσή τους: και οι δύο υπήρξαν άνθρωποι του πνεύματος με την ευρύτερη έννοια, άνθρωποι που είχαν πνευματικές ανησυχίες και αναζητήσεις και πολλές φορές μέσω των γραπτών τους επιχειρούσαν να προβληματίσουν και να αφυπνίσουν συνειδήσεις. Ακόμη κι όταν διηγούνται μια ιστορία, όταν κάνουν μυθοπλασία, ο λόγος τους δεν εξιστορεί μονάχα ιστορίες, αλλά μεταδίδει μηνύματα που αντικατοπτρίζουν τους εσώτερους προβληματισμούς τους, τις πεποιθήσεις και τις αξίες τους.

Αναφορικά με τους άξονες που μας απασχολούν στην παρούσα μελέτη, παρατηρείται ουσιαστική διαφορά ως στο πώς αντιμετώπιζαν τη Δύση στα πρώτα βήματά τους. Ο Κόντογλου είχε εκδηλώσει από πολύ νωρίς την επιφύλαξη αλλά και την αντίδρασή του απέναντι στις όποιες δυτικές επιρροές στον πνευματικό χώρο, παρότι είχε ταξιδέψει σε δυτικές χώρες και γνωρίσει από κοντά τον πνευματικό κόσμο της Δύσης. Ο Θεοτοκάς

---

² Λ. Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2013, σ. 1.

αντιθέτως, στα χρόνια της νεότητάς του, είχε γοητευθεί πολύ από τη Δύση και είχε στραμμένη την προσοχή του στα επιτεύγματά της, τον πολιτισμό της, την προηγμένη τεχνολογία της. Τον θαυμασμό που του προξενούσε ο δυτικός κόσμος αποτύπωσε με σαφήνεια στο πρωτοποριακό του δοκίμιο *Ελεύθερο Πνεύμα*, καθώς και σε αρκετά ακόμη από τα γραπτά του κείμενα. Είναι γεγονός, επίσης, ότι ενώ ο Θεοτοκάς έκανε την είσοδό του στον χώρο των γραμμάτων προξενώντας αναταραχή με το προαναφερθέν δοκίμιο, που είχε μεγάλο αντίκτυπο στους πνευματικούς κύκλους της εποχής, η παρουσία του Κόντογλου – παρά την άκαμπτη προσήλωση που έδειξε στις απόψεις του – δεν προκάλεσε αντιδράσεις, αλλά καθιερώθηκε σθεναρά στον χώρο ως άνθρωπος της παράδοσης και της πίστης.

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να σκιαγραφήσουμε με συντομία την προσωπικότητα των δύο συγγραφέων. Ο Φώτης Αποστολέλλης, ο οποίος έγινε γνωστός ως Φώτης Κόντογλου (1895-1965), υπήρξε καταξιωμένος λογοτέχνης, πεζογράφος, δοκιμιογράφος και αρθρογράφος. Η ενασχόλησή του με τα διάφορα αυτά είδη καθιστά δύσκολο τον προσδιορισμό της λογοτεχνικής του ταυτότητας. Δεν ασχολείται ωστόσο αποκλειστικά με την τέχνη του λόγου, αλλά και με την τέχνη της ζωγραφικής. Είναι ταυτόχρονα ζωγράφος, αγιογράφος και κριτικός της τέχνης, καταλαμβάνοντας εξέχουσα θέση στη μεταβυζαντινή αγιογραφία. Ο Κόντογλου πρωτοεμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα με το βιβλίο *Pedro Cazas* το 1919. Το βιβλίο αυτό σχολιάστηκε ιδιαίτερα από τους λογοτεχνικούς κύκλους ως ένα καλογραμμένο και ανατρεπτικό βιβλίο γεμάτο φαντασία και μυστήριο.³ Θα έλεγε κανείς πως, παρότι ο Κόντογλου ξεκίνησε το έργο του νωρίτερα, μπορεί να ενταχθεί στους λογοτέχνες που ανήκουν στη λεγόμενη γενιά του '30. Ανήκει στο σύνολο των πεζογράφων που είχαν ως καταγωγή τους την Μικρά Ασία και εμφανίστηκαν στα γράμματα ήδη από τη δεκαετία του '20, παραμένοντας πολύ κοντά στην παράδοση. Εμπνέεται κυρίως από τον τόπο καταγωγής του και ανήκει στους λογοτέχνες της λεγόμενης «Αιολικής Σχολής». Η ανατροφή και τα βιώματα των νεανικών του χρόνων, τον επηρεάζουν πολύ έντονα τόσο στο πεζογραφικό όσο και στο ζωγραφικό του έργο. Σε όλη την έκταση του έργου του εντοπίζει κανείς το αίσθημα τιμής και περηφάνιας για την καταγωγή του, αφού κατά τον Κόντογλου όποιος γεννιέται στα μέρη της Ασίας «το χ[ει] για πράμα βλογημένο και δοξάζ[ει] το Θεό για δαύτο».⁴ Μέσα στο πεζογραφικό του έργο είναι διάχυτος τόσο ο

³ Φ. Κολίτση «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», *Νέα Εστία* 159/1788, 2006, σ. 638.

⁴ Φ. Κόντογλου, Έργα Α', *Τ' Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Αστήρ 1991, σ. 10.

ανατολίτικος αέρας όσο και το πνεύμα της Ρωμοσύνης, τα οποία μεταφέρονται μέσα από την ιδιαίτερη του σκέψη και ύφος καθώς αποδίδονται με την ξεχωριστή αϊβαλιώτικη διάλεκτο. Ο Γιώργος Θεοτοκάς στο έργο του *Πνευματική Πορεία* (Αθήνα, 1961) σχολιάζει το ύφος και τη γλώσσα του Κόντογλου τονίζοντας τα εξής: «Από τους σύγχρονούς μας αξίζει ν' αναφέρει κανείς το Φώτη Κόντογλου [...] Αυτός έχει το ίδιο ύφος όταν γράφει δημοτική και όταν γράφει καθαρεύουσα.[...] Έχει το ίδιο ύφος όταν γράφει και όταν ζωγραφίζει. Το ύφος είναι η προσωπικότητά του συγγραφέα, είναι κάτι ανάλογο με την έκφραση της πνευματικής του δημιουργίας».⁵

Σε αντίθεση με πολλούς άλλους Έλληνες λογοτέχνες, ο Κόντογλου κουβαλούσε μέσα του μια μεταβυζαντινή παράδοση, η οποία είναι διάχυτη σε όλο του το έργο. Για τον συγγραφέα όλα τα μέρη–φορείς της βυζαντινής κληρονομιάς ήταν μέρη ιερά και ευλογημένα. Το βίωμα της προσφυγιάς τον στιγματίσει, καθώς αναγκάστηκε και ο ίδιος, κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής, να καταφύγει στη Λέσβο και από εκεί στην Αθήνα. Σαν πρόσφυγας κουβάλησε «ό,τι πιο πολύτιμο από τη δύουσα καθ'ημάς Ανατολή. Μέσα από το έργο του έφερε το πνεύμα της Ρωμοσύνης που στο ελλαδικό κρατίδιο είχε αποθάνει».⁶ Στην κατεστραμμένη Ελλάδα του '22, με τους Έλληνες να έρχονται ταλαιπωρημένοι από την Ανατολή,⁷ ο Κόντογλου θλίβεται βαθύτατα για την απώλεια των πανάρχαιων κοιτίδων του Ελληνισμού και θέτει τον εαυτό του ως συνεχιστή της ελληνικής παράδοσης, η οποία κινδύνευε να εκτοπιστεί επιπλέον και από τις δυτικές αντιλήψεις, η παρουσία των οποίων ήταν εμφανής σε όλους τους τομείς στην Ελλάδα της εποχής του.⁸ Σημαντική διάσταση στο έργο του Κόντογλου αποτελεί η πνευματικότητά του. Ο συγγραφέας επιλέγει να δώσει πνευματικό περιεχόμενο και υψηλά νοήματα στην τέχνη του, που εκφράζονται συχνά με τα πιο απλά μέσα. Άλλωστε κι ο ίδιος εξέφρασε ρητά τη σημασία που έδινε στην απλότητα:

---

⁵ Θεοτοκάς, *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Φέξη 1961, σ. 306.

⁶ Κ. Σαρδελής, *Η Ρωμοσύνη και ο Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982, σ. 93.

⁷ Μ. Vitti, *Η γενιά του τριάντα*, Ιδεολογία και Μορφή, Αθήνα: Ερμής 2000, σ. 31. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, έχοντας βιώσει το αίσθημα της πικρίας που άφησε η Μικρασιατική Καταστροφή, αναφέρεται σε σχέση με τους πρόσφυγες: «Η Ελλάδα η πριν από το 1923 μας φαίνεται στενόχωρη και σε ορισμένες, πολυσήμαντες, περιπτώσεις στενοκέφαλη και στενόκαρδη: πνεύμα καταθλιπτικού τοπικισμού τη διατρέχει. Ο βίος παρουσιάζεται οργανωμένος με μια μίζερη μικροοικονομική λογική [...]. Ύστερ' από το '23 κι αφού ξεπεράστηκαν οι πρώτες δυσχέρειες κι έπεσαν οι μεσότοιχοι κι άρχισε ουσιαστικότερα να συντελείται η αφομοίωση των νεοφερμένων με τους παλιούς κάτοικους, νιώσαμε όλοι μας, πώς κάποιος αέρας είχε φυσήσει, αέρας που ξεκινούσε από μια πλατύτερη αντίληψη της ζωής».

⁸ Ν. Ζίας, «Ο Φώτης Κόντογλου και η Νεοελληνική Ζωγραφική», στο βιβλίο *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975.

«Ό,τι έκανα το 'κανα στο όνομα της απλότητας. Είναι λοιπόν πιο ωραίο πράμα από τη νίκη της απλότητας; Ευτυχία χωρίς απλότητα δεν γίνεται. Και η τέχνη είναι ευτυχία».⁹ Οι χαρακτήρες που πρωταγωνιστούν στο έργο του Κόντογλου μαρτυρούν επίσης την πιο πάνω πεποίθησή του, γι' αυτό άλλωστε σε όλη την έκταση του έργου του συναντάμε μορφές ανθρώπων απλών, ταπεινών, καθημερινών, τόσο με αδυναμίες και πάθη όσο και με αρετές και την αγιότητα που τους χαρακτηρίζει.

Προκειμένου να μπορέσει όμως ο αναγνώστης να αποκτήσει μια σφαιρική εικόνα, όσο είναι δυνατό στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα γίνει εκτενής αναφορά στα πιο καίρια έργα του, ώστε να εξεταστεί η έννοια της Ρωμοσύνης, το Βυζάντιο, η Ορθοδοξία, οι απόψεις για τη Δύση, αλλά και τα νεωτερικά στοιχεία που εντοπίζονται στο έργο του δημιουργού. Παρακολουθώντας τη συνολική πορεία του συγγραφέα βλέπουμε ότι από την αρχή του έργου του μέχρι και το τέλος, βασικοί άξονές του ήταν το Βυζάντιο και η Ορθοδοξία, χωρίς να υπάρχει καμία ευδιάκριτη και οριακή στροφή προς κάποιο άλλο άξονα, όπως αντιθέτως θα διαπιστωθεί στην περίπτωση του Γιώργου Θεοτοκά. Ο Κόντογλου σε όλα του τα έργα αναζητεί με θέρμη τη νεοελληνική ταυτότητα μέσα από τις Ορθόδοξες ρίζες και την πνευματικότητα που χαρακτηρίζει τον Έλληνα.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966) υπήρξε μια δυναμική προσωπικότητα του ελληνικού πνευματικού χώρου με πλούσιο έργο. Η ενασχόλησή του με τα διάφορα είδη λόγου – αρθρογραφία, δοκιμιογραφία, μυθιστόρημα, ταξιδιωτικά, ποίηση, θέατρο – καθιστά αδύνατο να τον εντάξει κανείς σε μία και μόνο λογοτεχνική κατηγορία. Η πολυδιάστατη και πολύχρονη παρουσία του συγγραφέα στα ελληνικά γράμματα μαρτυρεί ένα πνεύμα ανήσυχο, με ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων και διάθεση για διαρκή έκφραση και δημιουργία. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η μελέτη του δοκιμιακού, πεζογραφικού, ταξιδιωτικού και θεατρικού έργου του Γιώργου Θεοτοκά με βασικούς άξονες έρευνας το Βυζάντιο, την Ορθοδοξία και τη Δύση στο έργο του. Εξετάζεται σε ποιο βαθμό το έργο του Θεοτοκά αναφέρεται σε βυζαντινά και ορθόδοξα θέματα, διερευνώντας κυρίως κατά πόσον οι πνευματικές αναζητήσεις και κοινωνικές ανησυχίες του συγγραφέα, μάζ επιτρέπουν να αναφερθούμε σε στροφή προς την Ορθοδοξία, κυρίως στη μεταγενέστερη φάση του έργου του (1960-1966).

---

⁹ Βλ. Συνέντευξη στον Α. Αγγελόγλου, περ. Νεοελληνικά Γράμματα, τχ. 49, Αθήνα 1937.

Παρακολουθώντας τη συνολική πορεία του Θεοτοκά στα νεοελληνικά γράμματα, θα υποστηρίζαμε ότι υπήρξε όντως μια ιδιαίτερη περίπτωση πολυγραφοτάτου συγγραφέα που με το έργο του έθεσε τις βάσεις της θεωρίας της λεγόμενης γενιάς του '30 για την ελληνικότητα. Ο Θεοτοκάς προσδιοριζόταν από δυο γενικά πλέγματα ιδεών τα οποία αφορούσαν την παράδοση και το παρόν. Ο Γιώργος Αράγης υποστηρίζει ότι στην περίπτωση του Θεοτοκά παράδοση σήμαινε Ελληνισμός (ιδεώδη της κλασικής Αρχαίας Ελλάδας), Χριστιανισμός (Ορθοδοξία, βυζαντινή κληρονομιά) και λαϊκές μορφές πολιτισμού (δημοτικά τραγούδια, λαϊκές παραδόσεις, Μακρυγιάννης), ενώ το παρόν είχε κατεξοχήν την έννοια της ευρωπαϊκής εξέλιξης από την περίοδο του Διαφωτισμού και ύστερα.¹⁰ Ήδη στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, ο Θεοτοκάς βλέπει καταφατικά την ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας και εκθέτει αβίαστα και δυναμικά τις θέσεις του για ένα δυτικό εκσυγχρονισμό και τη δημιουργία μιας κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης. Ο Θεοτοκάς ήταν ένας από τους πρώτους Έλληνες που μίλησαν για την ενωμένη Ευρώπη και σ' αυτό βεβαίως συνέβαλε το γεγονός ότι ο συγγραφέας είχε λάβει από νωρίς ευρωπαϊκή παιδεία και ταξίδεψε σε νεαρή σχετικά ηλικία στο Παρίσι και στο Λονδίνο. Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του υπήρξε μια εξ ολοκλήρου συνειδητή επιλογή, όχι μόνο λόγω των προσωπικών εμπειριών που τον συνέδεαν με την Ευρώπη, αλλά και λόγω της «καρτεσιανής»¹¹ του ιδεολογίας σε συνδυασμό με την αναθεωρητική βούληση των διαφωτιστών που επίσης τον χαρακτήριζε. Είχε μάλιστα την πεποίθηση πως το μέλλον του Ελληνισμού συνδεόταν άρρηκτα με αυτό της Ευρώπης υποστηρίζοντας πως «εάν ο ευρωπαϊκός πολιτισμός προόδευε, θα προόδευε και ο ελληνισμός· αν όχι, θα χανόταν μαζί του».¹² Στα πρώιμα κείμενά του, λόγω των ιστορικών συνθηκών αλλά και του νεαρού της ηλικίας του, προέβαλλε τη δική του γενιά ως τη μοναδική ελπίδα για πρόοδο σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, «απαξιώνοντας σε μεγάλο βαθμό το παρελθόν»,¹³ στάση που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις.

Τα κρίσιμα ωστόσο εθνικά γεγονότα της δεκαετίας του '50, καθώς και τα μετέπειτα γεγονότα στην προσωπική του ζωή, σε συνδυασμό με τον μηδενισμό, τη ραγδαία τεχνολογική

---

¹⁰ Γ. Αράγης, «Γιώργος Θεοτοκάς», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία, από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τμ. Δ', Αθήνα: Σοκόλης 1992, σ. 11.

¹¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος 1972, σσ. 476-477. Ο Κ. Θ. Δημαράς είναι ο πρώτος που χαρακτηρίζει το Θεοτοκά «καρτεσιανό», με στόχο να δώσει έμφαση στο μεθοδικό και ορθολογικό του πνεύμα.

¹² Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα: νεοτερικότητα, ελληνικότητα, και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις 2011, σσ. 269-270.

¹³ Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, σ. 244.

ανάπτυξη και τα μεταφυσικά ερωτήματα που τον απασχολούν, σημαδεύουν βαθιά την πνευματική του πορεία. Ο Θεοτοκάς, από Ευρωπαίος και ορθολογιστής διανοούμενος, αναζητεί – σε μεταγενέστερο στάδιο της πορείας του – τις ρίζες του Ελληνισμού στο Βυζάντιο και στην Ορθοδοξία. Σ’ αυτό πιθανόν να συνέβαλε, εκτός των άλλων, και η επίδραση των «βυζαντινών καταβολών» του, καθώς καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη. Εύστοχη είναι η παρατήρηση του Ανδρέα Καραντώνη, ο οποίος υποστηρίζει πως «πλατύτερα κοιταγμένος ο κόσμος του Θεοτοκά είναι μια σύνθεση ιδεατή από νεώτερη Ευρώπη, κυρίως λατινική και μεσογειακή, από νέα Ελλάδα, και περί το τέλος του βίου του από μια επαφή με το Βυζάντιο»,¹⁴ η οποία συνδέεται με τη στροφή του στις πηγές της Ορθοδοξίας. Ωστόσο, η στροφή αυτή δεν αποτυπώθηκε ομαλά στο έργο του συγγραφέα· αντίθετα, υπήρξε απότομη με αποτέλεσμα να διερωτάται κανείς για τα αίτια που προκάλεσαν μια τέτοια οριακή αλλαγή στη στάση του Θεοτοκά απέναντι στη θρησκεία γενικότερα. Ποιοι ήταν άραγε οι λόγοι που οδήγησαν τον άνθρωπο και συγγραφέα Γιώργο Θεοτοκά προς την αναζήτηση των Ορθόδοξων ελληνικών του ριζών, με αποτέλεσμα να διατυπώσει στα κείμενά του κατά τη δεκαετία του '50 – '60 ρητά τις θέσεις του για τον ρόλο του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας; Πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται την περίοδο αυτή το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία σε σχέση με παλαιότερες εποχές; Τα εύλογα αυτά ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια της διατριβής, καθώς επίσης θα μας προβληματίσει και ο βαθμός στον οποίο ο συγγραφέας εμβαθύνει ή όχι σε γενικότερα ζητήματα που απασχολούσαν τον τότε Ορθόδοξο κόσμο.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι αρκετοί μελετητές ερεύνησαν κατά καιρούς την σχέση του Θεοτοκά με την Ορθοδοξία, χωρίς ωστόσο να υπεισέλθουν σε μια εις βάθος έρευνα επί του θέματος. Τα άρθρα των Παναγιώτη Μαστροδημήτρη¹⁵ και Άγγελου Μαντά¹⁶ κρίνονται άξια αναφοράς, αφού εξετάζουν την πνευματική πορεία του συγγραφέα προς ένα βαθύτερο θρησκευτικό επίπεδο που εμπεριέχει κυρίως την έννοια της Ορθοδοξίας. Το ίδιο ισχύει και

---

¹⁴ Α. Καραντώνης, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Αθήνα: Γ. Φέξη 1962, σ. 117. Την άποψη αυτή φαίνεται να συμμερίζεται και ο Δημήτρης Τσάκωνας στο άρθρο του «Η προοδευτική Κεντροδεξιά, Γιώργος Θεοτοκάς», *Η Γενιά του Τριάντα*, Αθήνα: Κάκτος 1989, σ. 369.

¹⁵ Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά (Η πνευματική πορεία προς την Ορθοδοξία)», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, Δεκέμβριος 1986, σσ. 31-48.

¹⁶ Α. Γ. Μαντάς, «Γιώργος Θεοτοκάς και ορθόδοξη πνευματικότητα: μια πορεία σε οικεία ενδοχώρα», *Νέα Εστία*, τόμος 157, τχ. 1776, Μάρτιος 2005, σσ. 439-447.

για το άρθρο του Νίκου Αλιβιζάτου¹⁷ το οποίο κάνει λόγο για στροφή του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Διευκρινίζεται ότι στην παρούσα έρευνα προτιμήθηκε ο όρος «Ορθοδοξία» έναντι του όρου «Χριστιανισμός», έστω κι αν αρχικά ο συγγραφέας εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για τον Χριστιανισμό, όπως συμβαίνει στο θεατρικό του έργο με τίτλο: *Πέφτει το Βράδυ* (1941) και στα άρθρα του με γενικό τίτλο «Επιστροφή στις πηγές». Όπως παρατηρείται, ο Θεοτοκάς – προς το τέλος του βίου του – εστιάζει την προσοχή του σε ορισμένες πτυχές της Ορθοδοξίας αναζητώντας έτσι διέξοδο από τα κοινωνικά δρώμενα της εποχής του, αλλά και τις έντονες πνευματικές του ανησυχίες. Ο Χριστιανισμός απασχολεί βέβαια τον Θεοτοκά, αφού τον θεωρεί κυρίως κοινωνικό ρεύμα συνδεδεμένο με την πορεία και την εξέλιξη του ελληνικού έθνους, εντούτοις σε μια περίοδο συνεχών αμφισβητήσεων κι ανατροπών, προτείνει την επιστροφή στις πηγές και το πνεύμα της Ορθοδοξίας ως διέξοδο, κάτι το οποίο εισηγείται από τα πρωτόλεια έργα του και ο Φώτης Κόντογλου.

Κι ενώ το ζήτημα της σχέσης του Θεοτοκά με την Ορθοδοξία και τον Χριστιανισμό έχει απασχολήσει εν μέρει τους μελετητές, δεν παρατηρείται αντίστοιχο ενδιαφέρον όσον αφορά τη σχέση του συγγραφέα με το Βυζάντιο.¹⁸ Μέχρι σήμερα δεν έχουν προκύψει σχετικές μελέτες, γεγονός που πιθανόν να εκπλήσσει τον αναγνώστη του έργου του, αφού η Κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του, το νεανικό του μυθιστόρημα *Αργώ*, καθώς και τα άρθρα του «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός» (1953), «Το πνεύμα του νεώτερου Ελληνισμού» (1953), «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας» (1960), είτε παραπέμπουν άμεσα στο Βυζάντιο είτε εμπεριέχουν σχετικές αναφορές.

*****

---

¹⁷ Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Μια φιλελεύθερη εκδοχή της Ορθοδοξίας», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμος 158, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σσ. 1035-1040.

¹⁸ Διευκρινίζεται ότι με τον όρο «Βυζάντιο» οι δύο συγγραφείς δεν αναφέρονται απλά και μόνο σ' αυτό ως μία ιστορική έννοια βαρύνουσας σημασίας για τον τότε γνωστό κόσμο, αλλά ερευνώνται διάφορες πτυχές που εμπερικλείουν τον πολιτισμό, τις τέχνες, τα γράμματα και κυρίως την ένδοξη παράδοσή του. Σύμφωνα με την Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ «το Βυζάντιο βασίστηκε σε δυνάμεις ενοποιητικές: 1) τη ρωμαϊκή πολιτική κληρονομιά, 2) τη χριστιανική πίστη και 3) την πολιτιστική ελληνοφωνία». Βλ. Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα: ελληνικά γράμματα ¹⁸ 2009, σ. 173. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρατήρηση της ίδιας συγγραφέας ότι «Το Βυζάντιο, ως πρώτη ευρωπαϊκή Αυτοκρατορία κατά τον ορισμό του Πολ Βαλερί, μπόρεσε να ενσωματώσει στην Ευρώπη τους λαούς τους οποίους εκχριστιάνισε, και η ακτινοβολία του ήταν αισθητή πέρα από τα γεωγραφικά όρια της ηπείρου. Επιπλέον, επειδή διέσωσε τον ελληνικό χαρακτήρα του πολιτισμού του και διέδωσε την ορθόδοξη πίστη, παραμένει θεμέλιο της σημερινής Ανατολικής Ευρώπης. Αποτελεί τον πολιτιστικό πρόγονο λαών των οποίων οι παραδόσεις διαφοροποιούνται από τη Δύση». Βλ. Αρβελέρ, *Οι Ευρωπαίοι, Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, τόμ. Α', Αθήνα: Σαββάλας 2003, σσ. 160-161.

Η παρούσα εργασία δομείται σε τέσσερα κεφάλαια στα οποία ακολουθήθηκε ειδολογικός διαχωρισμός του έργου των δύο συγγραφέων. Κρίθηκε ότι ο διαχωρισμός αυτός προσφέρεται καλύτερα για τη μελέτη του έργου τους, παρά κάποια χρονολογική διάρθρωση. Καθώς το έργο και των δύο δημιουργών είναι ιδιαίτερα εκτενές, έχει γίνει σχετική επιλογή έργων που εμπίπτουν στα σημεία ενδιαφέροντος της μελέτης αυτής. Πραγματοποιείται επομένως τόσο ανάλυση εις βάθος ορισμένων κύριων έργων που απασχόλησαν σε μεγάλο βαθμό τους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής τους, ενώ ταυτόχρονα γίνονται αναφορές σε σημεία των έργων τους στο βαθμό που κρίνεται αναγκαίο πως θα εξυπηρετήσουν τη συγκεκριμένη μελέτη.

Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει το δοκιμιακό έργο των δύο συγγραφέων. Σ' αυτό παρακολουθούμε το πώς το σύνολο του δοκιμιακού έργου του Κόντογλου εμποτίζεται από την «αντι-δυτική» του σκέψη και την προσήλωσή του προς την ελληνορθόδοξη παράδοση. Εμβαθύνουμε στα έργα του *Ευλογημένο Καταφύγιο* (1985), *Ασάλευτο Θεμέλιο* (1993) και *Μυστικά Άνθη* (1977). Γίνεται επίσης σύντομη αναφορά στα έργα *Γίγαντες Ταπεινοί* (Αθήνα, 1991) και *Ανέστη Χριστός* (Αθήνα, 2001). Οι δημοσιεύσεις αφορούν έργα που εκδόθηκαν και μετά τον θάνατο του συγγραφέα, αφού κυκλοφορήθηκαν σε τόμους από τον εκδοτικό οίκο «Αστήρ». Μέσω της εξέτασης των παραπάνω έργων προβάλλεται η στάση του Φώτη Κόντογλου προς τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό και η πεποίθησή του για την ανάγκη επιστροφής στο άλλοτε ένδοξο Βυζάντιο και στη ριζωμένη βαθιά στον Έλληνα Ορθοδοξία. Από τις πρώτες γραπτές του εκδηλώσεις, ο Κόντογλου καθιστούσε σαφή την αντίθεσή του προς τον εξευρωπαϊσμό των συμπατριωτών του και υπογράμμισε πως οι Έλληνες δεν υστερούσαν σε τίποτα από τους Ευρωπαίους κι επομένως δεν υπήρχε καμία ανάγκη να ακολουθούν τα ευρωπαϊκά ρεύματα. Υποστήριζε έντονα την επιστροφή στην παράδοση και συγκεκριμένα στη βυζαντινή, έτσι ώστε ο Έλληνας να μπορέσει να ανακαλύψει την εθνική του ταυτότητα.¹⁹ Μέσα από τα άρθρα του Κόντογλου ο αναγνώστης συμπεραίνει ότι το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς έκανε τον συγγραφέα να αναζητεί με ζήλο τις λύσεις που θα διέσωζαν τον γνήσιο εθνικό χαρακτήρα του λαού του. Μετά το 1922, ο ευρύτερος ελληνικός κόσμος της καθ' ημάς Ανατολής συγκεντρώνεται στα στενά όρια ενός εθνικού κράτους και στρέφεται προς τη Δύση. Η παρουσία του συγγραφέα θεωρείται επομένως καταλυτική, σε μια νευραλγική για την οικουμένη εποχή, όταν άρχιζε η κρίση του

---

¹⁹ Ιδιαίτερα στο έργο του *Ευλογημένο Καταφύγιο* (Αθήνα, 1991) είναι διάχυτη αυτή του η άποψη.

Νέου Ελληνισμού με τη δυτική Ευρώπη να υπερτερεί έναντι του ελληνικού κόσμου της Ανατολής.

Όσον αφορά το δοκιμιακό έργο του Γιώργου Θεοτοκά, ήδη από το πρωτόλειό του, που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων όταν πρωτοεμφανίστηκε, αποκαλύπτεται η ροπή του συγγραφέα προς τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό και η ταυτόχρονη απομάκρυνσή του από το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Παρουσιάζονται αρχικά δύο δοκίμια – ορόσημα του συγγραφέα, το *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) και το *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* (1932), με τα οποία εκφράζεται η ρήξη με το παρελθόν και η ανάγκη για αναγέννηση στην πνευματική ζωή και την τέχνη. Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1929, ο εικοσιτετράχρονος τότε Θεοτοκάς έπειτα από απουσία τριών χρόνων στο Παρίσι και στο Λονδίνο, επιστρέφει στην Αθήνα όπου και εκδίδει το *Ελεύθερο Πνεύμα*. Το δοκίμιό του αυτό γράφεται σε μια περίοδο ακμιαίας αισιοδοξίας: οικονομική ανάπτυξη, κυβερνητική σταθερότητα, τεχνολογική προόδος, καλλιέργεια προσδοκιών και εκφράζει τη διάθεση μιας καινούριας γενιάς η οποία διαμορφωνόταν τότε με ορθολογικό και πνευματικά διεθνιστικό προσανατολισμό, ενώ συνάμα κατήγγειλλε την πνευματική και ιδεολογική καχεξία της δεκαετίας του '20. Ο Θεοτοκάς μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δυτικόφρων» και δυτικόφιλος στα πρώιμα αυτά του κείμενα, καθώς εκθειάζει emphatically τα επιτεύγματα της Δύσης και – σε αντίθεση με τον Κόντογλου – προβάλλει την ανάγκη να συμβαδίσει η χώρα του με τις εξελίξεις στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Ο Θεοτοκάς, μαχητικός εκφραστής της αστικής διάνοησης της δεκαετίας του '30, υπήρξε σφοδρός πολέμιος του κομμουνισμού, ο οποίος είχε ερείσματα στην ελληνική κοινωνία και έπρεπε να αντικατασταθεί κατά την άποψή του από ένα σύστημα «κοινωνικής Δημοκρατίας». Στη συνέχεια σχολιάζεται μια πλειάδα δοκιμίων και άρθρων του που χρονολογούνται από το 1923 μέχρι και το 1966. Ο ίδιος επιμελήθηκε τρεις συλλογές δοκιμίων ενόσω ζούσε: *Προβλήματα του καιρού μας* (1956), *Πνευματική Πορεία* (1961) και *Εθνική κρίση* (1966). Μετά θάνατον κυκλοφόρησαν δύο ακόμη συλλογές με ευρύτερο πολιτικό ενδιαφέρον: *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας* (1975) και τα *Πολιτικά Κείμενα* (1976). Τα περισσότερα κείμενα των συλλογών αυτών δημοσιεύονται στη συλλογική έκδοση με τίτλο: *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925–1966* (τόμοι Α' & Β'). Υπάρχουν βεβαίως κι αρκετές αδημοσίευτες διαλέξεις και ομιλίες του Θεοτοκά στο ραδιόφωνο, καθώς επίσης και

εισηγήσεις του σε συνέδρια και ημερίδες στην Ελλάδα και το εξωτερικό.²⁰ Σκοπός της εργασίας είναι να σχολιαστούν τα έργα που περιέχουν αναφορές τόσο στον Χριστιανισμό όσο και στην Ορθοδοξία, σε συσχετισμό πάντοτε με βασικούς άξονες που φαίνεται να απασχολούν τον συγγραφέα την εκάστοτε χρονική περίοδο, όπως: ο Ελληνισμός και το Βυζάντιο, ο μηδενισμός και η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη, ο ρόλος της Εκκλησίας και η σχέση της με τη Δύση. Μέσα από το δοκιμιακό έργο του Θεοτοκά, μεταξύ άλλων διαγράφεται η εξέλιξη της σχέσης του με την έννοια της θρησκείας αρχικά και έπειτα με τον Χριστιανισμό και την Ορθοδοξία, έννοιες άμεσα συνυφασμένες κατά τον ίδιο, με την πνευματική πορεία και την κοινωνική εξέλιξη του Ελληνικού έθνους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μάς απασχολεί το πεζογραφικό έργο των δύο συγγραφέων. Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται αρχικά το πρώτο έργο του Πέδρο Καζάς (1919), μια ανατρεπτική νουβέλα με νεωτερικά στοιχεία. Όταν το συγκεκριμένο έργο έκανε την εμφάνισή του στα νεοελληνικά γράμματα προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον στους κριτικούς και στους λογοτέχνες της γενιάς του, όπως για παράδειγμα στον Νίκο Καζαντζάκη και στον Οδυσσέα Ελύτη. Στην δεύτερη ενότητα εξετάζεται η παρουσία του Βυζαντίου και της Ορθοδοξίας στα ακόλουθα κυρίως έργα: *Βασάντα* (1923), *Σημείον Μέγα* (1962) και *Παναγία και Υπεραγία* (2000), καθώς τα έργα αυτά παραπέμπουν πιο έντονα στο στοιχείο της Ορθοδοξίας. Η τρίτη ενότητα μελετά την έννοια της Ρωμοσύνης στο πεζογραφικό έργο του Κόντογλου και γίνεται εκτενής αναφορά στο *Έργα Γ': Η Πονεμένη Ρωμοσύνη* (1963). Η έννοια της Ρωμοσύνης είναι διάχυτη στο σύνολο του έργου του, καθώς ο ίδιος ο Κόντογλου συνδέεται οργανικά μαζί της, τέκνο κι αυτός μιας «πονεμένης Ρωμοσύνης» την οποία στιγμάτισε ο καημός της προσφυγιάς. Στην τέταρτη ενότητα μελετάται η έννοια της παράδοσης, η οποία παρουσιάζεται σχεδόν σε όλα του τα λογοτεχνικά έργα, αλλά μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στη συλλογή διηγημάτων του με τίτλο *Έργα Α': Τ' Αιβαλί η πατρίδα μου* (1962), στην οποία ο συγγραφέας αναπολεί και καταγράφει γεγονότα και ιστορίες της λατρεμένης του πατρίδας θρηνώντας ταυτόχρονα για την απώλειά της.

Το πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη εξετάζονται μυθιστορήματα και διηγήματα που ανήκουν στην πρώιμη φάση συγγραφής του συγγραφέα (1929–1940). Μέσα από τα έργα *Αργώ* (1936–οριστική έκδοση), *Ευριπίδης*

---

²⁰ Ν. Αλιβιζάτος, «Πρόλογος», στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α', 1925-1949, επιμέλεια Ν. Αλιβιζάτος & Μ. Τσαπόγας, Αθήνα: Εστία 1996, σ. 48.

Πεντοζάλης (1937), *Το Δαιμόνιο* (1938) και *Λεωνής* (1940), διερευνάται η σχέση του συγγραφέα με τη Δύση και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, όπως και με το Βυζάντιο και την παράδοση της Ορθοδοξίας. Στη δεύτερη ενότητα μάς απασχολεί η στροφή του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία στο ύστερο πεζογραφικό του έργο της δεκαετίας του 1960. Εξετάζονται τα έργα *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964) και *Οι Καμπάνες* (1970), τα πεζογραφήματα δηλαδή που οδήγησαν στην ολοκλήρωση της στροφής του συγγραφέα προς τον μυστικό κόσμο της Ορθοδοξίας. Διερευνώνται παράλληλα τα πιθανά αίτια που τον οδήγησαν εκείνο το διάστημα προς την Ορθοδοξία. Τέλος, εξετάζεται εν συντομία το πώς αντιμετωπίζουν στα έργα τους την αυξανόμενη εκβιομηχάνιση και την τεχνολογική πρόοδο της εποχής, πεζογράφοι όπως ο Σπύρος Πλασκοβίτης, ο Βασίλης Βασιλικός και ο Αντώνης Σαμαράκης και ποιες μεταφυσικές αγωνίες απασχολούν τον Παντελή Πρεβελάκη, τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη αλλά και καταξιωμένους ποιητές όπως ο Οδυσσέας Ελύτης και Γιώργος Σεφέρης, με σκοπό να εξεταστεί η στροφή του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Γενικότερα, είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι στο έργο της λεγόμενης γενιάς του '30 «η βυζαντινή κληρονομιά τίθεται στο περιθώριο από την κυρίαρχη δυτικού προσανατολισμού θεματολογία εκείνης της εποχής», όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Roderick Beaton.²¹

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε το ταξιδιωτικό έργο των δύο λογοτεχνών, μία αλλιώς και ενδιαφέρουσα πτυχή της λογοτεχνίας τους. Από τον Κόντογλου μάς απασχολεί συγκεκριμένα το έργο του *Ταξείδια* (1928), στο οποίο περιγράφει πολλά ελληνικά τοπία αλλά και μέρη της Ανατολής, και ο *Αστρολάβος* (1935) όπου περιγράφονται διάφορα μέρη του κόσμου. Επίσης, αναφορές πραγματοποιούνται και στο κείμενό του «Η ξεχασμένη Ανατολή» όπου παρουσιάζει τόπους της Ανατολής που επιθυμεί να διασώσει από τη λησμονιά. Κυρίαρχο ρόλο στα ταξιδιωτικά κείμενα του Φώτη Κόντογλου κατέχει η θάλασσα, η μεγάλη του αγάπη από την παιδική του ηλικία, την οποία εντοπίζουμε μεταξύ άλλων στα έργα του: *Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι* (1942), *Αδάμαστες Ψυχές* (1962), *Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες* (1965). Τα προαναφερθέντα ίσως δεν εντάσσονται αυστηρά στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, αλλά περιέχονται στο εν λόγω κεφάλαιο καθώς περιλαμβάνουν ιστορίες από μακρινά, εξωτικά μέρη, ήθη άλλων λαών και περιπέτειες θαλασσινών. Ακόμη,

---

²¹ Roderick Beaton, «Ο ένδοξος βυζαντινισμός»: Παπατσώνης, Σεφέρης και η αποκατάσταση του Βυζαντίου στην ελληνική μεταπολεμική ποίηση», *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2015, σ. 381.

στο κεφάλαιο αυτό αναπτύσσεται η σχέση του Κόντογλου με τα μέρη της πατρίδας του που αποπνέουν πνευματικότητα, τους ναούς, τα μοναστήρια και κυρίως το Άγιο Όρος. Το κείμενό του «Καλοκαίρι στο Άγιο Όρος» και ο ανέκδοτος *Μοναστηρολόγος* αποτελούν κάποια από τα δείγματα της σχέσης αυτής. Εξετάζεται και ο *Καστρολόγος*, απόδειξη του ενδιαφέροντος του Κόντογλου για τα ελληνικά κάστρα και την παράδοση που έφεραν μαζί τους και που τόσο τα έδεναν με την παράδοση, την ιστορία και τον πολιτισμό της χώρας. Μέσω των ταξιδιωτικών του κειμένων, παρατηρούμε πως ο Κόντογλου – παρότι κοσμογυρισμένος – παραμένει πιστός στις παραδόσεις του τόπου του. Το έργο του προσφέρει πολλές πληροφορίες για το τι απέμεινε από τα χρόνια των Βυζαντινών, των Φράγκων, των Βενετών και των Τούρκων. Επιπλέον, ξεχωρίζει για τον πνευματικό τρόπο θέασης των πραγμάτων και τα ηθικά – θρησκευτικά διδάγματα που προκύπτουν ακόμη κι από τις φανταστικές ιστορίες άγριων κουρσάρων.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς υπήρξε επίσης πολυταξιδεμένος και στα ταξιδιωτικά του κείμενα συναντάμε τις οξυδερκείς παρατηρήσεις για τα χαρακτηριστικά και τις συνήθειες των διαφόρων λαών με τους οποίους έρχεται σε επαφή. Εξετάζεται το *Δοκίμιο για την Αμερική* (2009), όπου ο ταξιδευτής συγγραφέας παρουσιάζεται εντυπωσιασμένος από την Αμερική, τα επιτεύγματά της και τον ποικιλόμορφο πληθυσμό της. Το έργο αποπνέει το άρωμα του μέλλοντος, προβάλλει την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο και τα νέα πρότυπα κοινωνιών. Στο *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος* (1961) εκφράζεται το ενδιαφέρον του συγγραφέα για τους ιστορικούς λαούς της Ανατολής με τον πλούσιο πολιτισμό τους, ενώ παράλληλα υποσκάπτουν οι έντονες πνευματικές του αναζητήσεις που βρίσκουν διέξοδο στην πνευματικότητα του Άθω. Είναι γεγονός πως η γνωριμία με το Άγιο Όρος αποτελεί σημείο κατατεθέν στη ζωή του Θεοτοκά, όπως βεβαίως συμβαίνει και με την περίπτωση του Κόντογλου. Τα πολλά μέρη που επισκέπτονται, οι σκήτες και τα ξωκλήσια καθώς και η συναναστροφή τους με τις άγιες μορφές των μοναχών και των ασκητών, ασκούν επάνω τους μια ιδιαίτερη γοητεία και στιγματίζουν ανεξίτηλα την πνευματική τους πορεία, πράγμα που διαπιστώνεται τόσο στο μετέπειτα βίο τους όσο και στα κείμενά τους. Εξετάζεται, τέλος, το έργο *Ταξείδια: Περσία – Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία* (1971), στο οποίο ο συγγραφέας αποτυπώνει με μαεστρία τις εμπειρίες και εντυπώσεις του από τις χώρες αυτές. Σε όλα τα προαναφερθέντα έργα του Θεοτοκά πραγματοποιείται είτε λιγότερο είτε περισσότερο αναφορά και στη θρησκευτικότητα των λαών, όπως επίσης και η συσχέτιση των

διαφόρων λαών και πολιτισμών με τον ελληνικό πολιτισμό και τι αυτός πρεσβεύει τόσο για τους ίδιους τους Έλληνες όσο και για τους ξένους λαούς.

Το τέταρτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης εξετάζει διαφορετικές μορφές έκφρασης των δύο ανδρών, και συγκεκριμένα το εικαστικό έργο του Φώτη Κόντογλου και το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά. Ως προς τον Κόντογλου, είναι αδύνατο να αποκλειστεί μόνο ως περίπτωση λογοτέχνη αφού προσέφερε αρκετά και σημαντικά ως ζωγράφος, στο κομμάτι κυρίως της αγιογραφίας. Εξετάζεται λοιπόν η δράση του ως ζωγράφου, με αναφορές σε ορισμένα εικαστικά του έργα, που συσχετίζονται κατά κύριο λόγο με την Ορθοδοξία, το Βυζάντιο και τον Ελληνισμό. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι μετά το 1960 στον ελληνικό χώρο παρατηρείται η επιστροφή στη βυζαντινή αγιογραφία με πρωτεργάτη στην Ελλάδα τον Φώτη Κόντογλου. Γύρω από το πρόσωπό του μάλιστα δημιουργείται ομάδα καλλιτεχνών, που επηρεάζεται από το παράδειγμά του και έλκεται από την αυθεντικότητά του και την αγάπη του στη βυζαντινή παράδοση. Ο ίδιος πέρα από δημιουργός βυζαντινής τέχνης, είναι ταυτόχρονα και θερμός υπερασπιστής της. Στο πλαίσιο του κεφαλαίου διερευνώνται οι απόψεις του Κόντογλου για τη βυζαντινή ζωγραφική και τον ρόλο της καθώς επίσης ο ίδιος ο δημιουργός τη συγκρίνει με την αντίστοιχη δυτική τέχνη. Σύντομη αναφορά γίνεται επίσης και στην –μικρής έκτασης– συνεισφορά του Κόντογλου στο είδος του διηγήματος, αφού στα διηγήματα που συνέγραψε φανερώνονται οι ίδιες αξίες που διέπουν το υπόλοιπο έργο του.

Από το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά, εξετάζονται τα κείμενά του που σχετίζονται κατά κύριο λόγο με την Ορθοδοξία και το Βυζάντιο. Αρχικά μάς απασχολούν έργα με αναφορές και στοιχεία από τον βυζαντινό πολιτισμό όπως: *Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας* (1944) και *Η Λάκαινα* (1946), ενώ στη συνέχεια μελετώνται τα θεατρικά που σχετίζονται με την Ορθοδοξία όπως: *Όνειρο του Δωδεκάμερου* (1943) και *Η Άκρη του Δρόμου* (1960). Μέσα από τον σχολιασμό των παραπάνω έργων επιχειρείται να διερευνηθεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον του Θεοτοκά την περίοδο αυτή για το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία, ενώ γίνεται λόγος για τις πνευματικές ανησυχίες του που είναι έντονες και ευδιάκριτες στα τελευταία θεατρικά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαπιστώνεται η έννοια της στροφής στο έργο του, πράγμα που, όπως επισημάνθηκε, συμβαίνει και στα τελευταία μυθιστορήματά του. Επίσης, εξετάζεται η συμβολή της αλληγορίας στην προσπάθεια του συγγραφέα να μεταδώσει μηνύματα των καιρών στο σύγχρονο αναγνωστικό του κοινό. Τέλος, αναζητούνται

οι λόγοι για τους οποίους ο Θεοτοκάς ασχολήθηκε με το είδος αυτό στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΔΥΣΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΟ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΙΑΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ
ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

1. Η προσήλωση στην παράδοση και η αντιδυτική σκέψη στο αρθρογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου

Ο συγγραφέας Φώτης Κόντογλου υπήρξε βαθύς γνώστης της ενότητας του ελληνικού πολιτισμού από την αρχή της δημιουργίας του μέχρι και τη συνέχειά του, γεγονός το οποίο εκφράζει μέσα από πλειάδα άρθρων και κειμένων του σε εφημερίδες της εποχής όπως ο «Ορθόδοξος τύπος»²² αλλά και περιοδικά όπως η «Φιλική Εταιρεία»²³ του οποίου μάλιστα υπήρξε και ο επιμελητής έκδοσης, η «Κιβωτός»²⁴ κ. ά. Στα γραπτά του, ο συγγραφέας εκφράζει τις πεποιθήσεις του για τον άρρηκτο δεσμό ανάμεσα στις ρίζες του Ελληνισμού και την παράδοση, τον σεβασμό του για τις αξίες με τις οποίες ήταν εμποτισμένος ο βυζαντινός πολιτισμός και δεν διστάζει να αγωνιστεί με την πένα του κατά του καθολικισμού. Ταυτόχρονα, δηλώνει με τόλμη και την αντίθεσή του προς τις δυτικές τάσεις που – κατά τη γνώμη του – με την άκρα μηχανικότητα και τον ορθολογισμό, απειλούσαν τον αυθεντικό Έλληνα, οδηγώντας τον προς την ξενομανία κι απομακρύνοντάς τον από τις ρίζες του γένους

---

²² Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978, σ. 138: «Ιδίως στην εκκλησιαστική εφημερίδα «Ορθόδοξος Τύπος», έχει καταχωρισθεί πάσης φύσεως συνεργασία του συγγραφέα για την Παράδοση, για την Ορθοδοξία, κατά του Πάπα, κατά του Αθηναγόρα. Ανώνυμα, με το αρχικό Φ., με το κύριο όνομά του Φώτιος, με το ψευδώνυμο Ιώβ, με το ψευδώνυμο Αββέρκιος Κολλυβάς και με πλήρες το ονοματεπώνυμό του: Φώτιος Κόντογλου και την ιδιότητά του: Αγιογράφος. Η ανθωνωτική γραμμή της εφημερίδας βρίσκει απολύτως σύμφωνο και ικανοποιεί απόλυτα τον μάστορα – Φώτη. Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει γράψει στο φ. 47, Δεκέμβριος του 1964: «Έχω εις τα χέρια μου το τελευταίον φύλλον του «Τύπου» που είναι η μόνη και μονωτάτη εφημερίς που είναι αντιπαπική και η οποία αγωνίζεται με πίστιν».

²³ Βλ. Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, ό. π., σ. 50. Το μηνιαίο περιοδικό τέχνης και ελέγχου, όπως τιτλοφορήθηκε, εξέδωσε συνολικά πέντε τεύχη. Στο προγραμματικό άρθρο του πρώτου τεύχους διακηρύσσεται με έμφαση: «Θα δείξουμε ιδιαίτερη προτίμηση στα έργα που γραφτήκαν από Έλληνες, γιατί ίσως τα ξέρει λιγότερο εδώ ο κόσμος, και γιατί πρέπει να ξεδιαλεχτούν οι δικές μας αξίες».

²⁴ Βλ. Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 51. Η «Κιβωτός», μηνιαίο φυλλάδιο Ορθοδόξου διδασχής, ήδη από το προγραμματικό της άρθρο δηλώνει τα εξής: «Είναι ανάγκη να βρεθεί ο ελληνικός λαός μέσα στη νοητή Κιβωτό, που είναι η παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας του. Γι' αυτό διαλέξαμε και τον τίτλο «Κιβωτός» για το φυλλάδιό μας. Γιατί ερχόμαστε ν' αγωνισθούμε για τη διάσωση και συνέχιση της ορθοδόξου εκκλησιαστικής μας παραδόσεως».

του. Ο ίδιος, τόσο με τη ζωή όσο και με το έργο του στο σύνολό του, ακολουθεί με πίστη τις πατροπαράδοτες αρχές με τις οποίες μεγάλωσε στη μικρασιατική γενέτειρά του, τις Κυδωνίες (το Αϊβαλί), και δεν επηρεάζεται από τις ευρωπαϊκές τάσεις τις οποίες φαίνεται να ακολούθησαν γοητευμένοι πολλοί ομότεχνοί του. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί πραγματοποιείται μελέτη των δοκιμιακών συλλογών του Φώτη Κόντογλου: «Μυστικά Άνθη» (1977), «Ασάλευτο Θεμέλιο» (1977), «Ευλογημένο Καταφύγιο» (1985) με απώτερο στόχο να διαφανεί η στενή σχέση του Κόντογλου με το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία, σε αντιδιαστολή με τις θέσεις που τηρεί και διατυπώνει απέναντι στον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό. Ο συγγραφέας, ως γνωστόν, υπήρξε ανέκαθεν ενάντιος προς τον εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας και πίστευε ακράδαντα ότι οι Έλληνες δεν είχαν καμία ανάγκη να ακολουθήσουν τα ευρωπαϊκά ρεύματα καθώς δεν υστερούσαν ούτε πνευματικά ούτε κοινωνικά σε σχέση με τους Ευρωπαίους. Αντίθετα, έβλεπε τους ομοεθνείς του ως τους προνομιούχους κληρονόμους μιας πλούσιας παράδοσης, η οποία έχει τις ρίζες της στο Βυζάντιο και στην οποία τους προέτρεπε να στραφούν ώστε να επανασυνδεθούν με την αυθεντικότητα της ελληνικής τους ταυτότητας.

Ο αναγνώστης του Κόντογλου καταρχάς συναντά - μέσα από τα κείμενά του - την κυρίαρχη παρουσία της πατρίδας του συγγραφέα κι αισθάνεται το βαθύ του δέσιμο με αυτή. Επιβλητική είναι μάλιστα η παρουσία της ελληνικής υπαίθρου, που μαζί με το φως και την ενέργεια που την περιβάλλουν, προβάλλονται από τον συγγραφέα ως στοιχεία της νεοελληνικής ταυτότητας, χαρακτηριστικά και κύρια. Ο συγγραφέας δίνει λεπτομερείς περιγραφές - με την ιδιαίτερα χαρακτηριστική αϊβαλιώτικη διάλεκτο - των ελληνικών τοπίων, των ανθρώπων της πατρίδας του καθώς και των συναισθημάτων που τρέφει απέναντί τους, προσφέροντας έτσι στον αναγνώστη του ιδιαίτερες λυρικές περιγραφές που δεν τον αφήνουν ασυγκίνητο. Έμφαση δίνει στην πνευματικότητα που μεταδίδει στις ψυχές των Ελλήνων το μοναδικό ελληνικό τοπίο, πνευματικότητα που την θεωρεί ολότελα ξένη προς τη Δύση. Στο σύνολο του αρθρογραφικού έργου του Φώτη Κόντογλου παρατηρεί κανείς την έντονη πεποίθηση του συγγραφέα ότι κανένας Έλληνας Ορθόδοξος δεν πρέπει να προσδοκεί από τη Δύση πνευματική ωφέλεια, καθώς αυτή δεν είναι σε θέση να του την παράσχει. Η πνευματικότητα που αναζητεί ο Κόντογλου στους σύγχρονους καιρούς μπορεί να ανιχνευθεί μόνο αν ο Έλληνας επιστρέψει στις ρίζες του, γι' αυτό άλλωστε αναφέρεται με πάθος στην παράδοση και στις αξίες που αυτή πρεσβεύει, καθώς και στο χαμένο Βυζάντιο που τόσο

θαύμαζε και αγαπούσε. Κύριο χαρακτηριστικό του Κόντογλου ως συγγραφέα είναι το γεγονός ότι είναι ανεπανάληπτος εκφραστής του Ελληνισμού της Ανατολής. Σε όλο σχεδόν το έργο του η «βασανισμένη» – όπως την αποκαλεί – ελληνική και χριστιανική Ανατολή αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο του. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στο θεμελιακό βιβλίο του «Το Αϊβαλί, η πατρίδα μου» στο οποίο ο συγγραφέας «ζωγραφίζει την “μικρή” ιστορία, τα ήθη, τους ανθρώπους, τα γεγονότα και κυρίως τη φύση της πατρίδας του με παραστατικότητα απaráμιλλη και με λυρικήτητα νοσταλγική».²⁵

Ο συγγραφέας, από τα πρώιμα χρόνια της συγγραφικής του δραστηριότητας, κάνει λόγο για την αγνότητα της Ελλάδας του παρελθόντος. Στο κείμενό του «Η φύση και τα έμορφα τραγούδια της»,²⁶ δημοσιευμένο το 1949 στο περιοδικό «Ελληνική Δημιουργία» του Σπύρου Μελά, αναπολεί την απλότητα των ανθρώπων τότε, που ήταν αγράμματοι μα και ολιγαρκείς. Κατά τον Κόντογλου, αυτοί ήταν οι άνθρωποι που δημιούργησαν τα ωραιότερα τραγούδια, επινόησαν τις πιο ενδιαφέρουσες παροιμίες και ζωγράρισαν τα ομορφότερα ζωκλήσια. Αναθυμάται τον λαό που έβγαζε τα τραγούδια του από το πηγαίο αίσθημα, από την καρδιά του, κι έτσι αυτά δεν διασώθηκαν γραμμένα σε χαρτί αλλά μέσω της προφορικής παράδοσης, από στόμα σε στόμα. Παρατηρεί «τι όμορφο και θαυμαστό πράγμα, να αισθάνεται και να μιλά ο άνθρωπος σαν από μέρος όλων των πλασμάτων».²⁷ Και εξακολουθεί σχολιάζοντας πως «σαν ξεφυλίστηκε ο άνθρωπος, βγήκε από τον φυσικό του δρόμο και γίνηκε γραφιάς, σαν κι εμάς, κι άρχισε να κάνει πράγματα φτιασιδωμένα, χωρίς εκείνη τη δροσιά και την αγνή ευωδία».²⁸ Ο Κόντογλου παρουσιάζεται κατηγορηματικός όσον αφορά τα ξένα πρότυπα, τα οποία θεωρεί υπεύθυνα για την απομάκρυνση των συγχρόνων του από τη ρίζα της φυλής τους. Τονίζει μάλιστα πως:

Για μας τους Έλληνες, η πηγή της ζωής είναι εκεί μέσα, κι αν λιγοστεύει η όρεξή μας και η δίψα μας να πιούμε από αυτή τη δροσερή νερομάννα, αυτό θα πει πως το πνεύμα μας είναι αρρωστημένο και πασκίζουμε να το ζωογονήσουμε ψεύτικα, με βλαβερά και ξενόφερτα πιοτά, που συνεργούνε

---

²⁵ Π. Γλέζος, «Η προσωπικότητα του Φώτη Κόντογλου», *Μνημονάρειον του Φώτη Κόντογλου, ενενήντα χρόνια από την γέννησή του, είκοσι από την κοίμησή του*, Αθήνα: Τετράδια Ευθύνης 1985, σ. 13.

²⁶ Το συγκεκριμένο κείμενο αναδημοσιεύεται στη συλλογή Φώτης Κόντογλου, *Η πονεμένη Ρωμιοσύνη*, Αθήνα: Άγκυρα 1963 με τον (ελαφρά διασκευασμένο) τίτλο: «Τα έμορφα τραγούδια μας, η αναπνοή της φυλής μας». Οι παραπομπές εδώ είναι από το βιβλίο Φώτης Κόντογλου, *Η πονεμένη Ρωμιοσύνη*, Αθήνα: Άγκυρα 2011.

²⁷ Φ. Κόντογλου, *Η πονεμένη Ρωμιοσύνη*, ό.π., σ. 403.

²⁸ Κόντογλου, *Η πονεμένη Ρωμιοσύνη*, ό.π., σ. 403.

στο να ξεφυλιστούμε μιαν ώρα αρχύτερα, και να μην απομείνει απάνω μας τίποτε από τον πνευματικό χαρακτήρα μας²⁹

Ιδιαίτερα όμως επικριτικός είναι απέναντι στους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του, αφού διαπιστώνει με ιδιαίτερη θλίψη πως «πολλοί από τους διαβασμένους μας το 'χουνε για καύχημα το ότι δεν καταδέχονται να ξεδιψάσουνε στις δικές μας δροσερές βρυσούλες, κι ολοένα πίνουνε από τα ξένα και θολά βαλτόνερα, ποθώντας να βγάλουνε από μέσα τους ό,τι δικό μας έχουνε και να διαλυθούνε, σαν κάποιοι καινούργιοι βουδιστές, μέσα στο σκοτεινό χάος της ευρωπαϊκής πνευματικής νιρβάνας».

Ταύτιση απόψεων περί φύσης και ελληνικότητας, αλλά κι αποστροφή προς τα δυτικά πρότυπα, διαπιστώνουμε ανάμεσα στο έργο του Φώτη Κόντογλου και του λογοτέχνη Περικλή Γιαννόπουλου.³⁰ Συμμερίζονται, για παράδειγμα, τη γνώμη πως ενώ ο Έλληνας φορούσε στολή αριστοκράτη, ξεγυμνώθηκε και φόρεσε τα απογύρια των ξένων. Ο Κόντογλου επεδίωξε - μέσω των γραπτών αλλά και της ζωγραφικής του όπως θα δούμε σε μεταγενέστερο κεφάλαιο- να ανοίξει τον δρόμο για την απόκτηση μιας ορθής ελληνικής αυτογνωσίας. Τον στόχο αυτό συμμερίζοταν και ο Γιαννόπουλος, ο οποίος κατά μια ορισμένη έννοια, σύμφωνα με τον Σωτήρη Γουνελά, μπορεί να θεωρηθεί «συγγενής του Κόντογλου».³¹ Ο ίδιος υποστηρίζει ακόμη ότι:

και οι δύο υπήρξαν από τους ανθρώπους που ήξεραν να μιλήσουν χωρίς περιστροφές, προικισμένοι καθώς ήταν με το λεπτό εκείνο αισθητήριο της διάκρισης, που το γύμνασαν ο καθένας με τον τρόπο του και την ιδιαιτερότητα του σε κοινά πεδία, διάνοιας, καρδιάς και αίσθησης, σε περιοχές της πνευματικής μας παράδοσης και γενικότερα της ζωής, μιας ζωής που ερχόταν από πολύ μακριά και κανονικά πήγαινε μακριά αν δεν κουτσουρευόταν στις μέρες μας από αυτές τις μικρόνυχτες ενέργειες και τη συνολική έκπτωση ή παραμόρφωση που έσπρωξε στο περιθώριο αυτά που με τόσο ζήλο υπηρετούσαν και ο Κόντογλου και ο Γιαννόπουλος.³²

---

²⁹ Κόντογλου, *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 400.

³⁰ Ο Περικλής Γιαννόπουλος (1870-1910), παρά την αρνητική κριτική που δέχτηκαν οι απόψεις του, θεωρείται ως ένας από τους πρωτοπόρους του ρεύματος του ελληνικού εθνικισμού. Εξετάζοντας το έργο του, το ύφος και τη γλώσσα των κειμένων του, διαπιστώνουμε το πάθος του για την Ελλάδα, αλλά και την αντίδρασή του στην τάση ξενομανίας που υπήρχε στην Ελλάδα κατά τις αρχές του περασμένου αιώνα. Ο Γιαννόπουλος είχε στο μυαλό του μιαν καθαρά ελληνική κοινωνία, και πίστευε στην αναγέννηση του Ελληνισμού μέσα από την αναζήτηση και την ανάδειξη μιας γνήσιας ελληνικότητας, που να πηγάζει από την ελληνική φύση και να εκφράζεται μέσα από τη λαϊκή παράδοση και την ιστορία. Πολύ χαρακτηριστικό κείμενο είναι *Η Ελληνική Γραμμή* του Γιαννόπουλου όπου εκθέτει τη θεωρία του περί γεωγραφίας και πολιτισμού.

³¹ Βλ. Σ. Γουνελάς, «Αναγνώστη, λέπτυνε την ψυχή σου», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλους, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης) Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 134.

³² Βλ. Γουνελάς, «Αναγνώστη, λέπτυνε την ψυχή σου», ό.π., σ. 135.

Ο πλέον κατάλληλος τρόπος για να βρει ο Έλληνας την ταυτότητα του, κατά την κοινή πεποίθηση των Γιαννόπουλου και Κόντογλου, ήταν να κοιτάξει βαθιά μέσα στην παράδοση και την ιστορία του και να μην ακολουθεί τυφλά τους Ευρωπαίους. Ο Γιαννόπουλος εξέφραζε την επιθυμία να τεθεί ένας φραγμός στην παραφροσύνη και ανημποριά των Ελλήνων να ανακαλύψουν τον τόπο τους καθώς και την ίδια την ταυτότητά τους. Υποστηρίζει πως μόνο ο Έλληνας γνωρίζει την ελληνική ιστορία, δυστυχώς όμως «υπνοβατεί»,³³ και στην κατάσταση αυτή δεν διαχωρίζει σωστά το πραγματικό από το μη πραγματικό. Παράλληλα, αμφιβάλλει για το αν οι ξένοι μελέτησαν σωστά την ιστορία μας και διερωτάται αν έχουν ανατρέξει στο παρελθόν μας όπως θα μπορούσε να κάνει ένας αφυπνισμένος Έλληνας που θα επιχειρούσε να κατανοήσει την ιστορία του έθνους του. Χαρακτηριστικό των πεποιθήσεών του είναι το απόσπασμα που ακολουθεί:

Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες, ἀγνοοῦμεν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ἕλληνα περισσότερον κάθε Κίνας, κάθε Κινέζου. Φανταζόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας καὶ τὸν τόπον μας, ἀπὸ τὰ γράμματα πού μᾶς στέλλουν οἱ Εὐρωπαῖοι οἱ ὅποιοι μᾶς ἀγνοοῦν ἐντελέστατα. Καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μας ὑπνοβατικὴν κατάστασιν καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μας παραφροσύνην, προστίθενται καὶ αἱ εὐρωπαϊκαὶ ἐξωφρενικαὶ γνῶμαι καὶ συμβουλαὶ καὶ μᾶς ἀποτρελλαίνουν τελειωτικῶς χαπτόμεναι ὅπως χάπτεται ἡ κάθε γνώμη τοῦ κάθε Δίτεριχ ἢ Μίντεριχ, τοῦ ὁποίου τοῦ καπνίζει νά μᾶς φωτίσῃ καὶ μᾶς συμβουλευσῃ καὶ μᾶς βάλῃ νόμον εἰς τό σπῆτι μας καὶ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὸν δρόμον μας, σάν νά εἴμεθα ἐμεῖς στραβοὶ καὶ παραλυτικοί.³⁴

Κύριο σημείο σύγκλισης μεταξύ των Κόντογλου και Γιαννόπουλου υπήρξε η επιστροφή στην οικεία παράδοση και η αποφυγή του μιμητισμού των Ευρωπαίων σε οποιοδήποτε επίπεδο. Αυτό το αντί-δυτικό πνεύμα διατρέχει σε όλη του την έκταση το έργο του Κόντογλου. Παρατηρώντας το σκεπτικό του συγγραφέα, ο Μ. Γ. Μερακλής διατυπώνει το ακόλουθο ερώτημα στο κείμενό του «Η έκφρασις του Φώτη Κόντογλου»:

Πόσοι καταλαβαίνουν αυτό που τονίζει και ξανατονίζει ο Κόντογλου ότι η τέλεια έκφραση ενός πράγματος είναι κάθε τι που λες και γεννιέται πριν να ειπωθεί και πριν να γραφτεί, την ίδια στιγμή που πήρε μέσα μας την τέλεια του υπόσταση. Τι να καταλάβει ο «μοντέρνος» σημερινός άνθρωπος – διανοούμενος ή μη λίγο ενδιαφέρει- που έχει ιδέα από αυτό το «μέσα μας» που λέει ο Κόντογλου από αυτή την εσωτερική διάσταση που κάποτε ρύθμιζε αν όχι τη ζωή, τουλάχιστον την πίστη και την τέχνη; Βιαστήκαμε

³³ Γιαννόπουλος, *Η Ελληνική Γραμμή και το Ελληνικόν Χρώμα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα 1992, σ. 12.

³⁴ Γιαννόπουλος, *Η Ελληνική Γραμμή και το Ελληνικόν Χρώμα*, ό.π., σσ. 16–17.

οι Έλληνες να ακολουθήσουμε τους «φωτισμένους» ξένους, να τους μιμηθούμε σε όλα, πιθηκίζοντας.³⁵

Το «μέσα μας» για το οποίο ο Κόντογλου κάνει λόγο, είναι η εσωτερική, βαθιά πίστη και πνευματικότητα που ένας Ορθόδοξος Έλληνας φέρει μαζί του, ως κληρονομιά από τους προγόνους του. Αισθανόμενος ωστόσο κατωτερότητα απέναντι στους Δυτικούς, επιχειρεί συχνά να μιμηθεί τις ευρωπαϊκές τάσεις, λησμονώντας την πλούσια δική του παράδοση και κληρονομιά. Στη μελέτη του δοκιμιακού έργου του Γιώργου Θεοτοκά που θα ακολουθήσει, γίνεται λόγος και για τη δική του στάση αποδοκιμασίας αναφορικά με τον μιμητισμό των Ελλήνων έναντι των Ευρωπαίων, από τους οποίους αν και στα αρχικά του κείμενα φαίνεται μεν να γοητεύεται, εντούτοις η πορεία σκέψης του στη συνέχεια αλλάζει με αποτέλεσμα να αναζητεί αλλού διεξόδους ως «λύσεις» προς τα προβλήματα της εποχής του.

1.1 *Μυστικά Άνθη*

Το έργο *Μυστικά Άνθη* απαρτίζεται από μία σειρά δοκιμιακών κειμένων του Κόντογλου, τα οποία χαρακτηρίζονται από το γνωστό αντι-δυτικό του αίσθημα. Τα κείμενα αυτά είναι εμποτισμένα με τις αξίες της Ορθόδοξης ζωής, πνευματικές και αισθητικές. Διακρίνονται επίσης από ένα σπάνιο θρησκευτικό οίστρο και σ' αυτά διατυπώνονται οι απόψεις του Κόντογλου για την κοινωνία, τον θρησκευτικό κόσμο, το Βυζάντιο και τις παραδόσεις του. Οι εκδότες του βιβλίου, επιχειρώντας να εξηγήσουν τον τίτλο της συγκεκριμένης έκδοσης, σημειώνουν στον πρόλόγό της:

Τι είναι τα «Μυστικά Άνθη»; Ένα στεφάνι, καμωμένο από λουλούδια λογισμών κι αισθημάτων, κομμένα από τον πάντερπνο κήπο της όλης συγγραφικής παραγωγής του Κόντογλου. Τα δρέψαμε και τα συνάξαμε σ' αυτόν τον τόμο, διάσπαρτα όπως ήταν ανάμεσα σε δημιουργίες αυτοτελείς. Είναι δηλαδή κείμενα δημοσιευμένα κατά καιρούς, στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, γραμμένα από περιστατικά κίνητρα, αλλά αξία να διαβάζονται σε κάθε καιρό. Τα θέματά τους ποικίλλουν. Κι όλα, παρά το ότι οι αφορμές τους στάθηκαν εφήμερες, ανταποκρίνονται σε μια «αιώνια επικαιρότητα». Γιατί περιέχουν αλήθειες και βιώματα με πάντα ολόφρεσκη σημασία.³⁶

³⁵ Γουνελάς, «Αναγνώστη, λέπτυνε την ψυχή σου», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 132.

³⁶ Κόντογλου, *Έργα ΣΤ', Μυστικά Άνθη*, Αθήνα: Παπαδημητρίου 1987, σσ. 7–8.

Ο ίδιος ο Κόντογλου σ' ένα ανέκδοτο χειρόγραφο του, που δημοσιεύεται στην αρχή του συγκεκριμένου τόμου με τον τίτλο «Εκ βαθέων», γράφει μεταξύ άλλων: «Χρυσά χέρια και πολλά χαρίσματα μου έδωσε ο Κύριος. Δεν τα μεταχειρίστηκα για να αποχτήσω υλικά αγαθά, μήτε χρήματα, μήτε δόξα, μήτε κανενός είδος καλοπέραση. Τα μεταχειρίστηκα προς δόξαν του Κυρίου και της Ορθοδοξίας του».³⁷ Δίκαια επομένως έχει ειπωθεί ότι τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο αυτό «συγκροτούν ένα πρωτότυπο βιβλίο γεμάτο από Χριστιανοσύνη και αγάπη».³⁸

Ο συγγραφέας, στο κείμενό του «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί?», καταπιάνεται με το φαινόμενο του τουρισμού, το οποίο παρομοιάζει με μία νέα θρησκεία που την πρεσβεύουν οι άπιστοι και οι άθεοι. Θεωρεί πως γεννήθηκε από «την κούφια και χασομέρική περιέργεια του ανθρώπου που θέλει να σκαλίζει και να μαθαίνει χωρίς να δίνει καμία σημασία σ' εκείνο που βλέπει κι ακούει».³⁹ Ο συγγραφέας αναφέρεται στην αδιαφορία των τουριστών για τα μνημεία και την παράδοση της Ελλάδας, παρατηρώντας πως κανείς δεν τολμά να πει κάτι γι' αυτό, αφού οι τουρίστες φέρνουν και πολλά «προικιά», χρήματα δηλαδή στη χώρα. Η Ελλάδα, σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα, κυβερνάται από τα οικονομικά συμφέροντα και, ως επακόλουθο, «ο τουρισμός τα εξουσίασε όλα».⁴⁰ Σχολιάζει επίσης το μεγάλο κύμα τουρισμού που παρατηρείται στο Άγιον Όρος, το οποίο κατά τον ίδιο είναι ένα «μεγάλο κάστρο της Ορθοδοξίας».⁴¹ Ενώ σε παλαιότερες εποχές οι επισκέπτες προσέρχονταν εκεί με σεβασμό, πλέον κατά τον Κόντογλου, «μπαινοβγαίνουνε χιλιάδες άνθρωποι από κάθε φυλή, άλλοι με πίτες στο στόμα, άλλοι με κοντά βρακιά, άλλοι μισόγυμνοι, με κουβέντες, με γέλια, αφού πηγαίνουνε για να διασκεδάσουνε, όπως είναι κουρασμένοι από τις δουλειές τους, από τις επιχειρήσεις τους [...] κι από όλα τα άλλα που καταγίνονται στην πατρίδα τους».⁴² Ο επισκέπτης όμως που δεν είναι Ορθόδοξος, δεν είναι σε θέση να συλλάβει την πνευματικότητα του Αγίου Όρους και να κατανοήσει το μυστήριό του. Ο Κόντογλου πιστεύει πως δεν είναι χώρος αναψυχής και διασκέδασης το Άγιον Όρος, αλλά ένας ιερός προορισμός για προσευχή και ο άνθρωπος που το επισκέπτεται, πρέπει να

---

³⁷ Κόντογλου, *Έργα ΣΤ'*, *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 6.

³⁸ Π. Γλέζος, «Η προσωπικότητα του Φώτη Κόντογλου», *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου*, ό.π., σ. 15.

³⁹ Κόντογλου, «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 9.

⁴⁰ Κόντογλου, «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 10.

⁴¹ Κόντογλου, «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 10.

⁴² Κόντογλου, «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 13.

έχει ως κίνητρο «την πνευματική ανάγκη της ψυχής του και όχι την ανθρώπινη του περιέργεια».⁴³

Στην ίδια συλλογή ένα άλλο κείμενο, που τιτλοφορείται «Ζωή Πολυμέριμη – Χωρίς καμιά εσωτερική ευτυχία», πραγματεύεται την αληθινή ευτυχία. Σ' αυτό ο Κόντογλου σχολιάζει πόσο αχόρταγοι είναι οι σύγχρονοί του, που βρίσκονται σε ένα συνεχές κυνήγι των απολαύσεων, που δεν τους ικανοποιεί τίποτα πια και συνεπώς ταλαιπωρούνται. Επιδιώκει να μεταφέρει το μήνυμα πως η ευτυχία του καθενός βρίσκεται μέσα του, στα βάθη της ψυχής του και «όποιος έχει χάσει τον εαυτό του έχει χάσει την ευτυχία».⁴⁴ Δοξολογεί τον Θεό για το μικρό του περιβόλι και εξομολογείται πως δεν του είναι ευχάριστη η συναναστροφή με τους κοσμικούς ανθρώπους· θεωρεί μάλιστα τη μοναξιά του προτιμότερη, με τα στοιχεία της φύσης ως μοναδική συντροφιά. Εν κατακλείδι, απευθύνεται στους δυστυχείς ανθρώπους επιστώντας τους την προσοχή στα εξής:

Ω εσείς που έχετε τα πλούτη και που μόνο τι λογής είναι η αληθινή χαρά δεν ξέρετε. Ανθρωποι βασανισμένοι, σαστισμένοι από τις έγνοιες κι από τις σκοτούρες, σκλάβοι στη φιλοδοξία και στα άλλα πάθη, ώ άσωτοι γιοιοι, που φάγατε τα ξυλοκέρατα και δεν χορτάσατε, γυρίστε πίσω στο σπίτι του πατέρα σας του πονετικού, που δεν είναι άλλο παρά η καρδιά η δική σας, και μπειτέ μέσα να ξαποστάσετε, να ευφρανθήτε, και να νοιώσετε την αληθινή χαρά!⁴⁵

Στις απόψεις αυτές διακρίνεται η δυσμενής επίδραση που άσκησε ο υλιστικός τρόπος ζωής στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου, ακόμα κι αν ο ίδιος δεν συνειδητοποιούσε την αιτία της δυστυχίας του. Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται επίσης αναφορά στην παραβολή του ασώτου υιού από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο. Σ' αυτήν ο άσωτος γιος εγκαταλείποντας την οικία του πατέρα του, διασκορπίζει όλη την περιουσία του. Καταλήγει όμως στην εξαθλίωση, και γίνεται χοιροβοσκός τρεφόμενος με τα ξυλοκέρατα των γουρουνιών. Τέλος, αποφασίζει να επιστρέψει στον πατέρα του ζητώντας του συγχώρεση, και αφού παραδέχεται ταπεινά τα λάθη του με μεταμέλεια. Ο συγγραφέας παραβάλλοντας με «άσωτους γιους» τους ανθρώπους της εποχής του, τους προτρέπει να μετανοήσουν και να πλησιάσουν ξανά τον Θεό. Ο Θεός, όπως πιστεύει, είναι η αληθινή πνευματική αγάπη η οποία βρίσκεται μέσα στην καρδιά των ανθρώπων, και οι άνθρωποι μόνο ενωμένοι μαζί Του μπορούν να βγουν από τη δυστυχία στην

⁴³ Κόντογλου, «Ο μύθος του χταποδιού – Χαμογελαστοί εχθροί», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 15.

⁴⁴ Κόντογλου, «Ζωή Πολυμέριμη – Χωρίς καμιά εσωτερική ευτυχία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 17.

⁴⁵ Κόντογλου, «Ζωή Πολυμέριμη – Χωρίς καμιά εσωτερική ευτυχία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 20.

οποία περιέπεσαν.⁴⁶ Οι αναφορές του Κόντογλου σε παραβολές, όπως στο κείμενο αυτό, συναντώνται συχνά στο έργο του. Τα στοιχεία της Ορθόδοξης παράδοσης χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα με τέτοια λεπτότητα και δεξιοτεχνία, ώστε να δένουν αρμονικά με το κάθε του κείμενο.

Στο δοκίμιο «Ο Χριστιανισμός και ο Μωαμεθανισμός» της ίδιας συλλογής, ο Κόντογλου βλέπει τον κόσμο να μοιράζεται σε δύο πραγματικότητες όχι θρησκευτικές, μα πολιτισμικές: την Ανατολή και τη Δύση. Ο Κόντογλου, νιώθει ως επίγεια πατρίδα του όχι μόνο την Ελλάδα, αλλά και την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής περιλαμβάνοντας τα Βαλκάνια και τη Ρωσία, προφανώς όχι μόνο λόγω της ιστορικής συγγένειας, αλλά κυρίως λόγω της Ορθοδοξίας. Υποστηρίζει πως οι Ανατολίτες είναι, συγκριτικά με τους Ευρωπαίους, περισσότερο θρήσκοι. Εκφράζει την άποψη πως στον Ανατολίτη «το αίσθημα είναι πιο δυνατό από το μυαλό»,⁴⁷ ενώ το αντίθετο συμβαίνει στον Ευρωπαίο, αφού σ' αυτόν υπερισχύει η λογική. Χαρακτηρίζει τους Δυτικούς ως ορθολογιστές, επισημαίνοντας πως, επειδή ορισμένα μυστήρια είναι ανεξήγητα μόνο με τη λογική, μονάχα όταν έρχονται αντιμέτωποι μ' αυτά οι Ευρωπαίοι στρέφονται προς την Ανατολή, για να ξεδιψάσει το πνεύμα τους.⁴⁸ Φέρει ως παράδειγμα του ορθολογισμού των Δυτικών την παραμόρφωση της χριστιανικής πίστης, που από μυστήριο την έχουν μετατρέψει σε εγκόσμια γνώση, που αποσκοπεί τελικά σε μια επίγεια ευτυχία και όχι στη σωτηρία της ψυχής. Στην Ανατολή αντιθέτως, η θρησκεία έχει διατηρήσει τον πνευματικό της χαρακτήρα. Εκτός από την Ορθοδοξία, το ίδιο ισχύει και για τον Μωαμεθανισμό, αφού, παρ' όλες τις διαφορές τους, οι δύο θρησκείες συγγενεύουν περισσότερο απ' άλλες θρησκείες, καθώς στην Ανατολή «η θρησκεία έμεινε θρησκεία», και δεν έγινε «μια επιστήμη σαν τις άλλες».⁴⁹ Το Ισλάμ, κατά τον Κόντογλου, διατήρησε ανέθευτο τον θρησκευτικό του χαρακτήρα, μακριά από τις νεωτερικές τάσεις και το πνεύμα ορθολογισμού των καιρών. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους,

---

⁴⁶ Κόντογλου, «Ζωή Πολυμέριμη – Χωρίς καμιά εσωτερική ευτυχία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 18.

⁴⁷ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και ο Μωαμεθανισμός – Δύο συγγενικές, μα διαφορετικές θρησκείες», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 31.

⁴⁸ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και ο Μωαμεθανισμός – Δύο συγγενικές, μα διαφορετικές θρησκείες», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 31.

⁴⁹ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και ο Μωαμεθανισμός – Δύο συγγενικές, μα διαφορετικές θρησκείες», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 31.

οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί βρίσκονται τελικά πιο κοντά στους Μουσουλμάνους παρά στους Δυτικούς Χριστιανούς.⁵⁰

Ο συγγραφέας πιστεύει ότι οι σημερινοί άνθρωποι δεν προοδεύουν, παρά μόνο «πηγαίνουν όλο και πιο πίσω, κατεβαίνουν όλο και παρακάτω»⁵¹ και η ζωή τους γεμίζει «ανοστία»⁵² αφού ολοένα κι απομακρύνονται από το άλας που νοστιμίζει τη ζωή, δηλαδή τον Χριστό. Του κάνει μάλιστα εντύπωση το γεγονός ότι κάποιοι φιλόσοφοι βρήκανε κάποια «ερμαφρόδιτα συστήματα» όπως είναι η λεγόμενη «Χριστιανική Φιλοσοφία» και «επιστημονικός Χριστιανισμός», στο βωμό του εκσυγχρονισμού. Ο Κόντογλου με μια άκρως επικριτική διάθεση τονίζει πως «ο Θεός που πλάσανε με το μυαλό τους οι φιλόσοφοι, είναι ένα είδωλο νεκρό, χωρίς υπόσταση, χωρίς ζωή και χωρίς αγάπη»⁵³ συνεπώς δεν έχει καμία σχέση με τον αληθινό Θεό που μας αποκάλυψε ο Χριστός. Κατηγορεί εμμέσως και τους «δεσποτάδες της εποχής του», οι οποίοι στην προσπάθειά τους να οδηγηθούν σε διάλογο με τη Δύση, δεν κατάφεραν κάποιο επιθυμητό αποτέλεσμα για την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας. Μάλιστα μόνο οι φιλοπαπικές τους κινήσεις αποτελούν θάνατο για το ελληνικό γένος, αφού μαζί τους παρασύρουν τον λαό.⁵⁴

Παραμένοντας στην ίδια συλλογή, το κείμενο «Ο σημερινός κόσμος το μέγαν φρενοκομείον» έχει ως θέμα τη σύγχρονη κοινωνία και το χάος που δεσπόζει σ' αυτήν. Ο Κόντογλου ξεκινά διατυπώνοντας την απορία «να δούμε ακόμα πού θα φτάξουμε!»⁵⁵ Σχολιάζει τη σύγχρονη διαφθορά με καυστικό τόνο, παρατηρώντας πως «καταντήσαμε ακόμα να τρώμε τις δικές μας τις ακαθαρσίες και τα εμπυασμένα κρέατά μας. Ποτέ ο άνθρωπος δεν είχε φτιάξει ούτε στη μισή αναισθησία και σιχαμένη παραμόρφωση, απ' όσα έφτιαξε σήμερα».⁵⁶ Αποτέλεσμα αυτής της επικρατούσας διαστροφής, να μολύνεται κι η ίδια η ψυχή του ανθρώπου, γεμίζοντας «βρωμόχορτα» και «βρωμομανιτάρια».⁵⁷ Ο συγγραφέας επιπλήττει την τάση του ανθρώπου προς τον εκσυγχρονισμό, καθώς γίνεται με τέτοιο τρόπο

---

⁵⁰ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και ο Μωαμεθανισμός – Δύο συγγενικές, μα διαφορετικές θρησκείες», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 32.

⁵¹ Κόντογλου, «Τα δύο δέντρα. Ο άνθρωπος απαρνήθηκε τη γνώση και την απλή ζωή...», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 233.

⁵² Κόντογλου, «Τα δύο δέντρα. Ο άνθρωπος απαρνήθηκε τη γνώση και την απλή ζωή...», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 233.

⁵³ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και η Φιλοσοφία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 255.

⁵⁴ Κόντογλου, «Το βαθύ μυστήριο της Ορθοδοξίας. Ας το διαφυλάξουμε», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 51.

⁵⁵ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 21.

⁵⁶ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 21.

⁵⁷ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 21.

που και την παράδοση παραβαίνει και την αγνότητα της ψυχής διαφθείρει. Η τέχνη της εποχής, η εξελιγμένη της Ευρώπης, «κατάντησε πορνολογία για παραδολογία». ⁵⁸ Προτροπή του Κόντογλου στον άνθρωπο της εποχής του, είναι να στρέψει το βλέμμα του στην πλάση, τη φύση που τον περιβάλλει, καθώς σ' αυτή μόνο μπορεί να βρει την αληθινή ομορφιά: να μην ξεχνά επίσης ποια είναι στ' αλήθεια η βασιλεία αυτού του κόσμου, ενθυμούμενος τον λόγο του Χριστού πως «η βασιλεία του Θεού βρίσκεται μέσα σας». ⁵⁹ Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται στην ηθική τονίζοντας πως αυτή είναι «που σηκώνει τον άνθρωπο απάνου από το κτήνος και τον ντύνει με μian άφθαρτη στολή» ⁶⁰ και πως δεν αποτελεί, κατά τη συνήθη αντίληψη, εμπόδιο στο να χαρεί τη ζωή του.

Ενώπιον όλων αυτών των ζητημάτων που προβληματίζουν όχι μόνο τον ίδιο, αλλά κι αρκετούς άλλους ομοεθνείς του που βρίσκονται αντιμέτωποι κατά καιρούς με διάφορες κινδυνολογίες, ο Κόντογλου προτάσσει το Βυζάντιο που τόσο αγαπούσε και το αποδεχόταν χωρίς καμία διάκριση εσωτερικών ρευμάτων, ⁶¹ καθώς και την επιστροφή στις παραδόσεις του τόπου. Στο κείμενό του με τίτλο «Βυζάντιο και παράδοση - τα θέλουμε ή δεν τα θέλουμε;» ο συγγραφέας θέτει το εξής ερώτημα: «θα θελα να ρωτήσω το θέλομε ή δε το θέλομε το Βυζάντιο, το αγαπούμε το θαυμάζουμε ή το περιφρονούμε;» ⁶² Διερωτάται εάν αν είναι ορθό να αφήσουν πίσω τους οι Έλληνες τη βυζαντινή παράδοση αιώνων και να αφομοιωθούν σε μια παράδοση η οποία είναι εκτός των ελλαδικών ορίων και ξένη προς τον ελληνικό πολιτισμό. Ακόμη, βλέποντας το Βυζάντιο να περιφρονείται, αναρωτιέται «γιατί κάνουν για αυτό συνέδρια και εκθέσεις και γιορτές για τα χίλια χρόνια του Αγίου Όρους που είναι η κιβωτός της βυζαντινής παράδοσης». ⁶³ Εκδηλώνεται και εδώ η αντίθεση του Κόντογλου προς τη μίμηση των ευρωπαϊκών προτύπων από τους Έλληνες συγχρόνους του. Ιδιαίτερα παραστατική είναι η ακόλουθη εικόνα:

Οι ψυχές των νέων είναι ρημαγμένες από τα άγρια ένστικτα, που τ' ανεβάσανε στην επιφάνεια από τα σκοτεινά τάρταρα της ανθρώπινης φύσης κάποιοι εχθροί του ανθρώπου, κάποιοι πνευματικοί ανθρωποφάγοι, που ανάμεσα τους πρωτοστατεί ένας τρελός λύκος, λεγόμενος Νίτσε, μια

⁵⁸ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 23.

⁵⁹ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 24.

⁶⁰ Κόντογλου, «Ο σημερινός κόσμος – το μέγαν φρενοκομείον», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 25.

⁶¹ Θ. Ν. Παπαθανασίου, «Παράδοση» και «λαμπροφούρες», ο θεολόγος Φώτης Κόντογλου, Νέα Εστία, έτος 80^ο, τόμος 159^ο, τεύχος 1788, Αθήνα: Απρίλιος 2006, σ. 714

⁶² Κόντογλου, «Βυζάντιο και παράδοση-τα θέλουμε ή δεν τα θέλουμε;», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 126.

⁶³ Κόντογλου, «Βυζάντιο και παράδοση-τα θέλουμε ή δεν τα θέλουμε;», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 126.

μούμια σαν παλιόγρια λεγόμενη Βολταίρος, κάποιος ζοχαδικός Φρόντ κι ένα πλήθος από τέτοια όρνια και κοράκια και νυχτερίδες.⁶⁴

Με το Βυζάντιο ασχολείται ο Κόντογλου και στο κείμενό του «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία». Επιχειρεί να εξηγήσει ποιο είναι το αυθεντικό Βυζάντιο. Αναθυμάται αρχικά τη γνωριμία του με έναν κοσμογυρισμένο ανατολίτη, ο οποίος έχοντας ζήσει σε Ευρώπη και Αμερική για πολλά χρόνια, πάντοτε έλεγε στον Κόντογλου πως ωραιότερη πόλη από την Κωνσταντινούπολη δεν υπάρχει. Περιγράφει ακολούθως τα κτίρια και την αρχιτεκτονική της Πόλης δηλώνοντας πως «δεν φαινόντανε πως ήτανε κτήρια καμωμένα από τον άνθρωπο, αλλά σαν να κατεβήκανε από τον ουρανό και σταθήκανε απάνω στη γη».⁶⁵ Ολοκληρώνοντας ο συγγραφέας τη γλαφυρή περιγραφή της Πόλης, επιχειρεί να εξηγήσει πώς αισθάνονταν γι' αυτήν οι Βυζαντινοί. Υποστηρίζει πως «για τους Βυζαντινούς η πατρίδα τους ήτανε η κιβωτός της αληθινής θρησκείας, και είχανε πόθο να τραβήξουνε μέσα σ' αυτή όλα τα έθνη της γης, και να τα σώσουνε φωτισμένα από το ανέσπερο φως του Ευαγγελίου».⁶⁶ Για τους Βυζαντινούς η Ορθοδοξία ήταν η αληθινή θρησκεία και επιζητούσαν, διαδίδοντας τον λόγο του Θεού, να σώσουν τα άλλα έθνη. Υπογραμμίζεται πως «στο Βυζάντιο η θρησκεία βασίλευε απάνω σε όλα. Με όλη τη ζωνή δραστηριότητα που είχανε οι Βυζαντινοί στα εγκόσμια, η σκέψη τους και η καρδιά τους ήτανε πάντα γυρισμένη στην άλλη ζωή, στην αιώνια ζωή».⁶⁷ Παράλληλα λοιπόν με τη δραστήρια ζωή τους στην όμορφη πόλη, οι Βυζαντινοί είχαν τον νου και την ψυχή τους στραμμένα στον Θεό. Στη συνέχεια του εν λόγω κειμένου, αναφερόμενος στους «βάρβαρους» ο Κόντογλου, τονίζει ότι δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν το Βυζάντιο, ούτε να «το πιάσουνε τα χοντροκομμένα εργαλεία» τους.⁶⁸ Κάνει λόγο για τους Σταυροφόρους οι οποίοι λεηλάτησαν την Πόλη, αρπάζοντας τους θησαυρούς της, ενώ με θλίψη παρατηρεί πως «τέτοιος είχε καταντήσει ο Χριστιανισμός σ' αυτούς τους υλόφρονες βαρβάρους, που καταβρωμίζανε την πηγή απ' όπου τον πήρανε».⁶⁹ Εντούτοις, παρότι έχει παρέλθει από τότε πολύς καιρός και οι απόγονοι που διαδέχτηκαν τους ανθρώπους αυτούς οικοδόμησαν πολιτείες και πανεπιστήμια, δυστυχώς ακόμη δεν έχουν κατανοήσει ποιο είναι το πραγματικό Βυζάντιο «όχι στην εσωτερική του

---

⁶⁴ Κόντογλου, «Βυζάντιο και παράδοση–τα θέλουμε ή δεν τα θέλουμε;», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 112.

⁶⁵ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 93.

⁶⁶ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 93.

⁶⁷ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 94.

⁶⁸ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 94.

⁶⁹ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 99.

όψη, αλλά στη βαθειά ουσία του». ⁷⁰ Ο Κόντογλου, δεν παύει να τονίζει ότι το Βυζάντιο «είναι η αληθινή χριστιανική θρησκεία, ανάμεσα στα ψεύτικα και ελεεινά παραμορφωμένα ομοιώματά της, που τα φτιάξανε λαοί βάρβαροι και υλιστές, ανίκανοι να την καταλάβουνε και να την αισθανθούνε». ⁷¹

1.2 *Ασάλευτο Θεμέλιο*

Το *Ασάλευτο Θεμέλιο* αποτελεί μια συλλογή δοκιμίων του Κόντογλου, τα οποία συνέλεξε και επιμελήθηκε ο εκδοτικός οίκος «Ακρίτας» το 1993, με προλογικό σημείωμα από τον Κώστα Σαρδελή. Στο κείμενο της συλλογής με τίτλο «Οι ανάξιοι κληρικοί βλέπουν την Εκκλησία», ο συγγραφέας ασκεί κριτική στους κληρικούς εκείνους που επιλέγουν να ενταχθούν στον κλήρο, όχι επειδή είναι άνθρωποι του πνεύματος και έχουν κλίση στη θρησκεία, αγάπη και πίστη προς τα θεία, αλλά γιατί «γι' αυτούς τὸ ρασοφορεῖν εἶναι ἓνα ἐπάγγελμα». ⁷² Θεωρεί καλύτερο για έναν κληρικό να είναι αγράμματος, για να ακολουθεί τον σωστό δρόμο του Χριστού, παρά μορφωμένος, καθώς η μόρφωση μπορεί να νοθεύσει το πνεύμα του. Σύμφωνα με τον Κόντογλου «ο ευλαβής λαός μας δεν αισθάνεται την ανάγκη να ακούει βαθυστόχαστες θεολογίες με πανεπιστήμια και με διπλώματα, ούτε παγκόσμια συμβούλια και “διαλόγους”». ⁷³ Αντιθέτως, ο πόθος του είναι ν’ ακούσει ότι υπάρχει κάποιος ρασοφόρος που ζει ενάρετα και σύμφωνα με τα ορθόδοξα χριστιανικά διδάγματα. Επομένως, «η Εκκλησία του Χριστού πρέπει να έχει υπηρέτες που να είναι αφοσιωμένοι σ’ αυτή και έτοιμοι για θυσίες», ⁷⁴ κι αυτό είναι εφικτό μονάχα αν ο ιερωμένος έχει τη φλόγα της πίστης μέσα του. Ο Κόντογλου πιστεύει ακράδαντα ότι «η Ορθόδοξος Εκκλησία είναι ο φύλακας της αλήθειας του Χριστού», ⁷⁵ κάτι που αναγνωρίζει – σύμφωνα με τον συγγραφέα – και η παπική Εκκλησία που «τα τελευταία χρόνια εκδηλώνουν τον θαυμασμό τους για τα πατερικά μας κείμενα, για την υμνολογία μας και για την αγιογραφία μας, και γενικά και για τη λατρεία

---

⁷⁰ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 99.

⁷¹ Κόντογλου, «Το αληθινό Βυζάντιο – η αρχοντική και βασιλική πολιτεία», *Μυστικά Άνθη*, ό.π., σ. 96.

⁷² Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλέπουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1993, σ. 14.

⁷³ Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλέπουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 17.

⁷⁴ Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλέπουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 16.

⁷⁵ Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλέπουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 17.

μας».⁷⁶ Αυτό, θεωρεί ο συγγραφέας, αποτελεί ομολογία εκ μέρους των δυτικών ότι η «Εκκλησία μας είναι η Μία Καθολική κι Αποστολική Εκκλησία».⁷⁷

Στο κείμενο που ακολουθεί με τίτλο «Το ράσο και τα γένια», ο Κόντογλου εκφράζει έντονα τις απόψεις του για την περιβολή των ιερωμένων και την εξωτερική όψη τους, εξ αφορμής κάποιων «πρακτικών νεωτεριστών» που αναφέρονται σε «αναχρονιστική και βάρβαρη αμφίεση»⁷⁸ των Ελλήνων ορθόδοξων κληρικών. Ο Κόντογλου είναι κατηγορηματικός απέναντι στους ανθρώπους αυτούς που «κρίνουνε τα της θρησκείας με το πρακτικό και πεζό μυαλό τους» τη στιγμή που «η χριστιανική θρησκεία δεν έχει να κάνει με τα πρακτικά μυαλά».⁷⁹ Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, ο ιερέας κάθε ελληνικού χωριού «κι ας είναι ο πιο αγράμματος, ο πιο απελέκητος»,⁸⁰ είναι «σύμβολο θρησκευτικό κι εθνικό»⁸¹ και θεωρεί επιβεβλημένο να φοράει παντού το ράσο του, διότι αυτό «θυμίζει στον λαό την ιστορία του, τις θυσίες του, τους πόνους του, τις χαρές του»,⁸² μεταδίδοντας στον άνθρωπο φρόνημα, πίστη, πεποίθηση κι αγάπη στη φυλή του. Για τον ίδιο, η διατήρηση της αρχαίας αυτής όψης, συνεπάγεται τη διατήρηση της παράδοσης αλλά και του πολιτισμού του λαού κι επομένως αντιτίθεται στο να «μοντερνίσουν» την αρχαία όψη του ιερέα, καταργώντας το ράσο και φορώντας παντελόνι και σακάκι, αλλά και γενικότερα σ' αυτούς που αγαπούν τις καινοτομίες στη λατρεία και σε όλα τα εκκλησιαστικά πράγματα. Έγνοια του Κόντογλου είναι να διατηρηθούν η ευπρέπεια και το πνευματικό αξίωμα που εκπέμπει ένας σεβάσμιος ιερέας στο ποίμνιό του με την όψη του.

Στο κείμενό του «Η Ορθοδοξία, το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», ο Κόντογλου δηλώνει πως οι άνθρωποι «μέσα σ' αυτόν τον κυκεώνα Εκκλησιών, δογμάτων, αιρέσεων, ποθούνε να βρουνε την αλήθεια της θρησκείας».⁸³ Θεωρεί όμως πως οι άνθρωποι της εποχής του έχουν βρεθεί σε σύγχυση από τις διάφορες ερμηνείες της χριστιανικής θρησκείας στις οποίες προέβησαν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι «δεν βαδίσανε πιστά απάνω στον δρόμο που χάραξε η παράδοση της Αποστολικής Εκκλησίας».⁸⁴ Παρότι θεωρεί σημαντικό βήμα το ότι

---

⁷⁶ Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλάπτουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 18.

⁷⁷ Κόντογλου, «Οι ανάξιοι κληρικοί βλάπτουν την Εκκλησία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 18.

⁷⁸ Κόντογλου, «Το ράσο και τα γένια», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1993, σ. 23.

⁷⁹ Κόντογλου, «Το ράσο και τα γένια», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 19.

⁸⁰ Κόντογλου, «Το ράσο και τα γένια», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 29.

⁸¹ Κόντογλου, «Το ράσο και τα γένια», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 29.

⁸² Κόντογλου, «Το ράσο και τα γένια», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 29.

⁸³ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία - Το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1993, σ. 32.

⁸⁴ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία - Το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 33.

οι δυτικοί έρχονται σε επαφή με την Ορθοδοξία, επισημαίνει παράλληλα ότι οι Έλληνες θεολόγοι που πηγαίνουν για τις σπουδές τους στη Δύση, επιστρέφουν επηρεασμένοι από τη συναναστροφή με τους εκεί καθηγητές τους, είτε επειδή εκείνοι δεν είναι Ορθόδοξοι, είτε επειδή είναι ιδιαίτερα φανατικοί με τη θρησκεία που ακολουθούν. Κατά τη γνώμη του συγγραφέα, οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν κατανοήσει πραγματικά την έννοια της Ορθοδοξίας και επομένως δεν είναι κατάλληλοι να διδάσκουν στα σχολεία.⁸⁵ Κάνει επιπλέον αναφορά στην επιστημονική προσέγγιση της Ορθοδοξίας, όπως διδάσκεται από τη Δύση και επαινεί έναν Ορθόδοξο Ρώσο, τον Βλαντιμίρ Λόσκυ, ο οποίος με τα γραπτά του έκανε ευρύτερα γνωστό τον κόσμο της Ορθοδοξίας. Ωστόσο «τον χάσανε με τη διαλεκτική και τις ασεβείς αναλύσεις και εξονυχίσεις οι επιστήμονες με το ψυχρό νυστέρι της κριτικής στο χέρι».⁸⁶ Εξακολουθεί να ασκεί κριτική – σε έντονο ύφος – στους θεολόγους της εποχής του, οι οποίοι «έχουν τη μανία και τη ματαιοδοξία να φαίνονται ευρωπαίοι και μοντέρνοι ακόμα και στη θρησκεία».⁸⁷ Η εναντίωσή του στην αντιμετώπιση αυτή της θρησκείας, καθώς και η αντι-δυτική του σκέψη, είναι για μια ακόμη φορά ιδιαίτερα εμφανής.

Την πεποίθησή του ότι η εξονυχιστική ανάλυση και ο ορθολογισμός καταστρέφει το μυστήριο της Ορθοδοξίας, εξακολουθεί να την εκδηλώνει και στο άρθρο του με τίτλο «Η Ορθοδοξία και η πνευματική της ευωδία» αναφέροντας τα εξής:

Η Ανατολή, η σοφή γραία, γνωρίζει καλά τι είναι το λειτουργικό πνεύμα, γιατί αυτή γέννησε όλες τις θρησκείες, και στο τέλος γέννησε και τον αληθινό Θεό, τον Χριστό. Η Δύση όμως είναι ένας κόσμος στον οποίο όλα γίνονται με το μυαλό. Αλλά με το μυαλό θρησκεία δεν νοιώθεται. Εκεί οι άνθρωποι είναι κολλημένοι στην κοσμική, στην υλική γνώση και γι' αυτό η προκοπή τους είναι οι επιστήμες και οι μηχανές, τα είδωλα αυτού του κόσμου.⁸⁸

Στο συγκεκριμένο κείμενο επισημαίνεται πως η Ανατολή ήταν που δίδαξε στη Δύση τη θρησκεία, οι δυτικοί ωστόσο υιοθετώντας την, τη μετέβαλαν σε μια ορθολογική οντότητα, ανούσια και ψευδή κατά τον Κόντογλου, καθώς «η πνευματική και μυστική ουσία της θρησκείας χάθηκε ολότελα, και στη θέση της μπήκε το πρακτικό πνεύμα της εγκόσμιας κοινωνικής οργάνωσης, που υπάρχει σε κάθε τι που κάνουνε οι άνθρωποι της Δύσης».⁸⁹ Ο συγγραφέας επιχειρεί να κάνει τους αναγνώστες τους να αντιληφθούν ότι η δυτική Εκκλησία

⁸⁵ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία - Το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 36.

⁸⁶ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία - Το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 36.

⁸⁷ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία - Το μόνο ασάλευτο θεμέλιο», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 36.

⁸⁸ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία και η πνευματική της ευωδία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 44.

⁸⁹ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία και η πνευματική της ευωδία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 45.

έχασε τον γνήσιο λειτουργικό της χαρακτήρα και κατάντησε «με κοσμική μουσική και θεατρικές ζωγραφίες»⁹⁰ χωρίς κανένα βαθύτερο πνευματικό στοιχείο, σ' αντίθεση με την ανατολική Εκκλησία, η οποία διατήρησε τον λειτουργικό της χαρακτήρα και σ' αυτή συνεργάζονται όλες οι εκκλησιαστικές τέχνες, προ πάντων η υμνωδία κι η αγιογραφία.

Οι δυτικοί ποιητές και πεζογράφοι είναι το θέμα που απασχολεί τον Κόντογλου στο κείμενο «Η Ορθοδοξία και οι άγνωστοι θησαυροί της». Ο συγγραφέας αναφέρεται στον Ντοστογιέφσκι, ο οποίος πίστευε ότι μονάχα η Ορθοδοξία μπορούσε να αναγεννήσει την ανθρωπότητα. Κάνει συγκεκριμένη αναφορά στο έργο του «Αδελφοί Καραμάζωφ», όπου ο Ντοστογιέφσκι παρουσιάζει την επιπολαιότητα της δυτικής σκέψης, «τη ψυχρότητα της καρδιάς της Ευρώπης, την πεζότητα που έχει το ωφελιμιστικό και πρακτικό πνεύμα της[...]».⁹¹ Θαυμάζει το πώς, μέσα από τους ήρωες του, το έργο αυτό μεταφέρει το γνήσιο αίσθημα και την ουσία της Ορθοδοξίας. Αναφερόμενος έπειτα στον Τολστόι, υποστηρίζει πως, παρότι Ρώσος Ορθόδοξος κι εκείνος, δεν κατόρθωσε όπως ο Ντοστογιέφσκι να μεταδώσει την έννοια της Ορθοδοξίας μέσω του έργου του. Αναφέρεται στο βιβλίο που έγραψε για τον Σαίξπηρ, ώστε να τον κατεβάσει «από το ψεύτικο βάθρο που στήσανε οι Εγγλέζοι και οι άλλοι Ευρωπαίοι σ' αυτό το είδωλο».⁹² Εξηγεί πως η κριτική που κάνει ο Τολστόι στον Σαίξπηρ είναι αρνητική, επισημαίνοντας ότι ως Ορθόδοξος ο Τολστόι, «κατάφερε να εντοπίσει τις ευρωπαϊκές ψευτιές», παρά το γεγονός ότι, κατά τη γνώμη του, «δεν παρέμεινε σωστός μέχρι το τέλος του».⁹³ Προσθέτει ότι στο πρόσωπο του Σαίξπηρ, ο Τολστόι κρίνει γενικότερα το δυτικό πνεύμα, και λόγω της Ορθόδοξης καλλιέργειάς του, θεωρείται ικανός να ασκήσει κριτική σ' αυτό το είδωλο της πνευματικής Δύσης. Αναφέρεται ακόμη στη σύγκριση που κάνει μεταξύ Σαίξπηρ και Ομήρου ο Τολστόι δηλώνοντας ότι: «Ο Σαίξπηρ είναι βάρβαρος, ακαλλιέργητος, άρρωστος και πρωτόγονος ενώ ο Όμηρος είναι πολιτισμένος, υγιής, φιλόανθρωπος και ευλαβής».⁹⁴ Ο ίδιος ο Κόντογλου επισημαίνει πως όλα αυτά παρατηρούνται επειδή ο Σαίξπηρ «δεν έχει καμία πίστη θρησκευτική κι ούτε αισθάνεται κανένα χρέος για καμμιά θυσία για τον άλλο».⁹⁵ Αντιθέτως, προτιμά τον θάνατο παρά τη

---

⁹⁰ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία και η πνευματική της ευωδία», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 45.

⁹¹ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία κ' οι άγνωστοι θησαυροί της», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 50.

⁹² Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία κ' οι άγνωστοι θησαυροί της», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 52.

⁹³ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία κ' οι άγνωστοι θησαυροί της», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 52.

⁹⁴ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία κ' οι άγνωστοι θησαυροί της», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 55.

⁹⁵ Κόντογλου, «Η Ορθοδοξία κ' οι άγνωστοι θησαυροί της», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 57.

συγγνώμη και την ταπείνωση, στοιχεία ουσιαστικά για την πνευματικότητα που διδάσκει η Ορθοδοξία.

Όπως παρατηρούμε από τις παραπάνω αναφορές του Κόντογλου στους διάφορους λογοτέχνες, η προσέγγισή του είναι ουσιαστικά ορθοδοξοκεντρική παρά ελληνοκεντρική. Ο Ορθόδοξος σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι γνώστης του μυστηρίου της ζωής, ικανός να συλλάβει βαθύτερα πνευματικά νοήματα, σε αντίθεση με τον δυτικό. Η στάση του λοιπόν προς τους Ορθοδόξους συγγραφείς είναι εγκωμιαστική, ενώ προς τους μη Ορθοδόξους επικριτική, θεωρώντας τους σε σύγκριση με τους πρώτους πνευματικά κατώτερους. Η Ευρώπη και οι Ευρωπαίοι -κατά την κρίση του συγγραφέα-, αποτελούν φορείς μίας άκρας δυτικής και επιπόλαιας σκέψης. Τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως στο έργο αυτό ο Κόντογλου, με όλες τις θέσεις που εκφράζει, τάσσεται ουσιαστικά εναντίον της Δύσης και κατά του μη Ορθόδοξου Χριστιανισμού. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του που ακολουθούν: «Η Δύση είναι τόπος με πρακτικό πνεύμα, και γι' αυτό έχει πρόοδο στις επιστήμες. Αλλά για τη θρησκεία είναι ανόητο να περιμένουμε να πάρουμε φως από κει που βασιλεύει ο ήλιος. Και ο φυσικός ήλιος ανατέλλει από την Ανατολή, και ο πνευματικός ήλιος, ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός, ανατέλλει κ' Εκείνος από την Ανατολή, δηλαδή από τα δικά μας μέρη».⁹⁶

Εντύπωση προκαλεί το τελευταίο κείμενο του βιβλίου με τίτλο: «Η ορεινή γυνή – ταπεινές κι αγιασμένες ψυχές» όπου αναφέρεται στις ταπεινές κι αγιασμένες ψυχές των βουνών και ιδιαίτερη μνεία κάνει στις φτωχές γυναίκες των γεωργών και τσομπάνηδων. Εκεί, σ' ένα ρημοκλήσι του βουνού, του Αγίου Αντωνίου, οι «ορεινές γυναίκες» με όλους τους άλλους βουνήσιους ανθρώπους, παρακολουθούσαν τον εσπερινό της Σαμαρείτιδος, το Σαββατόβραδο, και ψάλλανε, όταν τους βρήκε ο Κόντογλου. Ένωσε τότε τόση κατάνυξη και μυσταγωγία ούτως ώστε να δηλώσει τα εξής:

Ω, τι πνευματικός δείπνος μέσα σε κείνο το σκοτεινό και ξεχασμένο εκκλησάκι, που δεν το ήξερε κανένας! Ποιος από τους σημερινούς τετραπέρατους ανθρώπους, που θαρρούνε πως τα ξέρουνε όλα, θα καταδεχότανε να μπει μέσα, να απογενυτεί από τη μυστική αμβροσία κι από το μυστικό νέκταρ, μαζί με τις φτωχές γυναίκες και με τους τσομπάνηδες; Πού να ξέρουνε πως από την περηφάνεια τους είναι καταδικασμένοι να ζούνε μακριά από το αθάνατο νερό που έδωκε ο Κύριος στη Σαμαρείτιδα;⁹⁷

⁹⁶ Κόντογλου, «Τα ιερά οράματα και ακούσματα ...», *Ασάλεντο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 101.

⁹⁷ Κόντογλου, «Η ορεινή γυνή - ταπεινές κι αγιασμένες ψυχές», *Ασάλεντο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 146.

Είναι σαφές ότι ο Κόντογλου εντυπωσιάζεται από το «πόσο κοντά στον Θεό ζούνε τούτοι οι αληθινοί Χριστιανοί»⁹⁸ που βιώνουν την απλότητα, την αγάπη του Θεού και την ταπείνωση και παραξενεύονται από τις πρωτοποριακές τάσεις των πρωτευουσιάνων. Το κείμενο αυτό έρχεται να επιβεβαιώσει τις απόψεις του Κόντογλου για την πνευματική και μυστική ουσία της Ορθόδοξης πίστης η οποία βρίσκεται στα απλά και καθημερινά πράγματα κι όχι στις υπερβολές και στις καινοτομίες.

1.3 Ευλογημένο Καταφύγιο

Η συλλογή δοκιμίων του Κόντογλου που τιτλοφορείται «Ευλογημένο Καταφύγιο», αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά του έργα στο οποίο εναποθέτει τις σκέψεις του περί εξευρωπαϊσμού και νεωτερικότητας. Μεταξύ των κειμένων είναι και άρθρα δημοσιευμένα στην καθημερινή αθηναϊκή εφημερίδα «Ελευθερία», γραμμένα από το 1948. Στο δοκίμιο «Χωρίς Ελληνικότητα – ο εξευρωπαϊσμός της Ελλάδας», ο συγγραφέας εκφράζει την εναντίωσή του απέναντι σ' εκείνους που επιδιώκουν τον εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας, υποστηρίζοντας ότι η παράδοση έχει χαθεί κι ότι πρέπει οι Έλληνες να απολέσουν τον δικό τους πνευματικό χαρακτήρα και να γίνουν πνευματική αποικία της Ευρώπης. Κάθε Έλληνας που νοιάζεται τον τόπο του, οφείλει κατά τον Κόντογλου να αντισταθεί στο νέο αυτό ρεύμα του ευρωπαϊσμού «που πάει να σαρώσει τα θεμέλια μας και να μας πνίξει ή να μας αφήσει γυμνούς».⁹⁹ Τονίζει ακόμη πως ο «μοντερνισμός είναι κάτι σαν τη γρίπη που έρχεται έτσι κι αλλιώς» και είναι «ευπρόσδεκτος σε όσους δεν έχουνε ούτε θεμέλιο για να το χάσουνε, ούτε ρούχο, ήγουν που δεν έχουνε παράδοση να τους δένει με τον τόπο τους, ούτε χαρακτήρα και χρώμα δικό τους».¹⁰⁰ Αποδοκιμάζει την τάση των ευρωπαϊστών να αντικρίζουν ως κάτι το «φτωχό» και «τιποτένιο» τον ελληνικό πολιτισμό, ενώ αντίθετα θεωρούν «θαυμαστό» και «εξαίσιο» τον δυτικό πολιτισμό. Ιδιαίτερα emphaticή είναι η απάντηση που δίνει στους ανθρώπους που έχουν τη τάση αυτή, να ακολουθούν δηλαδή, χωρίς δεύτερη σκέψη, τα ξένα πρότυπα και να τα εφαρμόζουν σε μια χώρα που «θράφτηκε και θρέφεται με την αμβροσία και το πρόσφορο, και που ήπια και πίνει το νέκταρ και το αίμα του Χριστού από το

---

⁹⁸ Κόντογλου, «Η ορεινή γυνή - ταπεινές κι αγιασμένες ψυχές», *Ασάλευτο Θεμέλιο*, ό.π., σ. 145.

⁹⁹ Κόντογλου, «Χωρίς Ελληνικότητα, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Άγκυρα 2001, σ. 168.

¹⁰⁰ Κόντογλου, «Χωρίς Ελληνικότητα, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 168

δισκοπότηρο της Ορθοδοξίας». Ο Κόντογλου, δεν διστάζει να γίνει ιδιαίτερα επικριτικός και να τονίσει πως:

Η Ελλάδα είναι πλούτος της γης, κ εσείς είσαστε οι φτωχοί, οι σαρακοστιανοί, οι άνθρωποι με τα στενά κολλάρα και με τις μπανέλλες, κ η δανεική αρχοντιά σας είναι κάποια αραχνιασμένα σκοτεινά σπίτια [...], ανόητες κουβέντες, ανεκδοτάκια για την Πομπαντούρ, για τον Μέττερνιχ και για τους σκηνοθετημένους Βολταίρους [...] που έχετε για μοντέλα της μικρολογίας σας. [...] Η Ελλάδα γεννά Ομήρους, Ησίοδους, Αισχύλους, Πίνδαρους, Ικτινούς, Βασίλειους, [...], Φερραίους, ποιητές των δροσερών νερών, Παπαδιαμάντηδες, ανθρώπους που μοσκοβολάνε σαν το τίμιο ξύλο.¹⁰¹

Με αντίστοιχο ύφος εξακολουθεί να απευθύνεται στους ευρωπαϊστές λέγοντάς τους να διακόψουν την προσπάθεια να ξεγυμνώσουν τον Έλληνα από το βασιλικό του ένδυμα και να προσπαθούν να τον ντύσουν με τα «μουχλιασμένα αποφόρια των ξένων».¹⁰² Όλοι αυτοί οφείλουν να αντιληφθούν ότι «Ελλάδα χωρίς ζωή ελληνική, είναι Ελλάδα πεθαμένη» και να μην αντιτίθενται σε όσους εμμένουν στην παράδοση, αρνούμενοι να ακολουθήσουν τα ευρωπαϊκά πρότυπα, την πρόοδο, την εξέλιξη. Η νεότητα πρέπει επιτέλους να αντιληφθεί πως έχει χρέος να διασώσει τον πνευματικό χαρακτήρα της φυλής της και να αγωνιστεί για τα υψηλά ιδεώδη που μας κληροδότησαν οι πρόγονοί μας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη αναφορά στο πιο πάνω κείμενο τελειώνει με τους φημισμένους στίχους του Κύπριου ποιητή της Ρωμοσύνης Βασίλη Μιχαηλίδη:

Η Ρωμοσύνη ειν φυλή συνόκαιρη του κόσμου
κανένας δεν ευρέθηκε για να την εξαλείψει.
Κανένας, γιατί σκέπει την απ' τάψη, ο Θεός μου.
Η Ρωμοσύνη θα χαθεί όντας ο κόσμος λείπει.¹⁰³

Η ξενομανία που διακατέχει τον Έλληνα από τα αρχαία χρόνια, όπως φαίνεται κι από την αναφορά του Πausανία του Περιηγητή που υποστηρίζει πως «οι Έλληνες πάντα θαυμάζουσε περισσότερο τα ξένα από τα δικά τους»,¹⁰⁴ είναι το θέμα που απασχολεί τον Κόντογλου στο κείμενο που ακολουθεί, με τίτλο «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση - κήρυγμα της απλής ζωής».¹⁰⁵ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Κόντογλου, δεν υπήρχε λόγος να ζηλεύουν οι τότε

¹⁰¹ Κόντογλου, «Χωρίς Ελληνικότητα, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 169.

¹⁰² Κόντογλου, «Χωρίς Ελληνικότητα, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 169.

¹⁰³ Κόντογλου, «Χωρίς Ελληνικότητα, ο «εξευρωπαϊσμός» της Ελλάδας», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 171.

¹⁰⁴ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση- κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 172.

¹⁰⁵ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση- κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 172-181.

Έλληνες τους ξένους, ούτε και κάτι να πάρουν από κείνους, «μήτε μηχανές, μήτε μόδες, μήτε φιλοσοφίες» καθώς όλοι τους ήταν «βάρβαροι και περιφρονημένοι». ¹⁰⁶ Στα μάτια του, ακόμη, οι Έλληνες που μιμούνται τυφλά τους Ευρωπαίους είναι «μαϊμούδες και παπαγάλοι μαδημένοι», ¹⁰⁷ οι οποίοι, όπως σχολιάζει ειρωνικά, είναι «ψωροπερήφανοι, έχου[ν]ε μεγάλη αδυναμία στην Επιστήμη, άλλη θεά τούτη, ξαδέρφη της κυρά Εξέλιξης και του κυρ Μοντέρνου». ¹⁰⁸

Ο Φώτης Κόντογλου εκφράζει την αντίθεσή του στην πεποίθηση ορισμένων πνευματικών ανθρώπων ότι «η τελειοποίηση όλων των ελληνικών πραγμάτων βρίσκεται στο εξωτερικόν» και για το λόγο αυτό υιοθετεί μια απαξιωτική στάση απέναντι στις διάφορες μοντερνιστικές τάσεις της εποχής του και τις επιστημονικές ή τεχνολογικές εξελίξεις. Η θέση του αυτή διαφέρει κατά πολύ από την εκτίμηση που εκφράζει - στα πρωτόλεια έργα του - ο Θεοτοκάς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, απέναντι στα επιστημονικά επιτεύγματα της εποχής. Ωστόσο, ο Κόντογλου πιστεύει πως δεν αργεί να έρθει η στιγμή που ο Έλληνας, σαν άσωτος υιός θα ξαναγυρίσει στο σπίτι του πατέρα του και θα ξαναγαπήσει τα δικά του πράγματα: «Έτσι αρχίζει να μετανιώνει κι ο άσωτος ο Έλληνας, και σαν να θέλει να γυρίσει στο πατρικό του, και να νιώσει ποιος είναι στ' αλήθεια, και να χαρεί με χαρά ελληνική, και να πικραθεί με θλίψη ελληνική, και να προσευχηθεί με προσευχή ελληνική». ¹⁰⁹

Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά σ' ένα παλιό άρθρο του Κόντογλου με τίτλο «Περί ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», όπου ο συγγραφέας δηλώνει κατηγορηματικά: «Μ' αυτόν τον κατήφορο που πήραμε, δεν ξέρω τι ελληνικό πράγμα θα απομείνει απάνω μας. Αυτή η ξενολατρία έχει χτυπήσει και τη λεγόμενη πνευματική ζωή μας, μάλιστα μπορεί να πει κανένας πως οι σπουδασμένοι τραβάνε με φανατισμό τον κόσμο, σαν οδηγό που είναι, να τον ρίξουνε στον γκρεμό, εν ονόματι του πολιτισμού και της προόδου!» ¹¹⁰ Είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας καταλογίζει ευθύνες στους πνευματικούς ανθρώπους του τόπου, οι οποίοι ερχόμενοι ως φωστήρες από την «Εσπερίαν» με τα διπλώματα στα χέρια, απέρριπταν ό,τι

---

¹⁰⁶ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση– κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 173.

¹⁰⁷ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση– κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 178.

¹⁰⁸ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση– κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 178.

¹⁰⁹ Κόντογλου, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση– κήρυγμα της απλής ζωής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 180.

¹¹⁰ Κόντογλου, «Περί Ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 182.

είναι ελληνικό και είχαν την πεποίθηση πως «αν αξίζει κάποιο δικό μας κάτι τι, πάλι έχει ανάγκη από τα ξένα φτερά για να τελειοποιηθεί».¹¹¹ Ο ίδιος, τόνιζε, πως παρόλο που λόγω συγκυριών έτυχε να διαμείνει κάποιο χρονικό διάστημα στο εξωτερικό και μάλιστα στα μεγαλύτερα κέντρα της Ευρώπης, ωστόσο δεν άργησε να αντιληφθεί «πως το καλύτερο σχολείο είναι η πατρίδα μας, κι η καλύτερη σπουδή μπορεί να γίνει απάνω σε όσα αφήσανε χιλιάδες χρόνια δουλειά και πείρα, φθάνει να νιώσεις πόσο σπουδαίοι είναι οι θησαυροί, και να μην έρχεσαι «εξ Εσπερίας» σαν διορθωτής και σαν προφέσορας, αλλά σαν μαθητής που ποθεί να μάθει».¹¹² Τον έθλιβε βαθύτατα το γεγονός ότι πολλές φορές οι ξένοι εκτιμούσαν την Ελλάδα και τον πολιτισμό της περισσότερο απ' ότι οι ίδιοι οι Έλληνες οι οποίοι «δεν παίρνουμε χαμπάρι από το τι αξίζουνε τα δικά μας, και πετάμε τα διαμάντια που κληρονομήσαμε από τους πατεράδες μας» ενώ αντιθέτως «όποτε τύχει να γίνει μόδα στην Ευρώπη κάτι δικό μας, αρχίζουμε και το εκτιμούμε».¹¹³ Χαρακτηριστικά είναι τα εξής λόγια του συγγραφέα: «Ως προχθές όλος ο κόσμος είχε για θαυμαστόν τον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, κι οι σοφοί κάθε φυλής είχανε πέσει στη μελέτη του και τον λατρεύανε ως θρησκεία. Τώρα πέσανε με την ίδια μανία και με το ίδιο θάμπωμα στο Βυζάντιο, που το είχανε για παρακμή της αρχαιότητας. Κι αυτή η μανία κι ο θαυμασμός στο Βυζάντιο θα μεγαλώνει ολοένα κι ίσως φθάσει σε ένα ύψος που δεν έφθασε ο θαυμασμός στον αρχαίο κόσμο».¹¹⁴

Η ξενομανία, την οποία ο Κόντογλου βλέπει ως «αρρώστια» που κατέλαβε τους ματαιόδοξους Έλληνες, απασχόλησε τον συγγραφέα και σ' ένα άλλο κείμενό του με τίτλο: «Η ξενομανία μας και οι διπλές λειτουργίες»,¹¹⁵ το οποίο επίσης περιλαμβάνεται στον τόμο «Ευλογημένο καταφύγιο». Ο συγγραφέας παραλληλίζει τις απόψεις του μ' αυτές του Παπαδιαμάντη, ο οποίος υπήρξε πολέμιος του «ξενισμού», κάθε μορφής «πιθηκισμού», και των τάσεων «φραγκισμού» και υποστήριζε μέσα από τα γραπτά του τα εξής: «Να μη νοθεύονται τα θρησκευτικά και οικογενειακά έθιμα. Να καλλιεργηθη η σεμνοπρεπής βυζαντινή παράδοσις εις την λατρείαν, εις την διακόσμησιν των ναων, την μουσικην, την ζωγραφικην. Να μη μιμουμεθα τους παπιστάς, ούτε τους προτεστάντας. Να μη χάσκωμεν προς τα ξένα».¹¹⁶ Τόσο ο Κόντογλου, όσο και ο Παπαδιαμάντης, καταγγέλλουν «τους εξ

¹¹¹ Κόντογλου, «Περί Ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 183.

¹¹² Κόντογλου, «Περί Ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 183.

¹¹³ Κόντογλου, «Περί Ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 184.

¹¹⁴ Κόντογλου, «Περί Ξενομανίας – Η κούφια ξενολατρία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 183-184.

¹¹⁵ Κόντογλου, «Η Ξενομανία μας – Και οι διπλές λειτουργίες», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 189-195.

¹¹⁶ Κόντογλου, «Η Ξενομανία μας – Και οι διπλές λειτουργίες», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 193.

Εσπερίας ανατείλαντας φωστήρας» οι οποίοι κατά τη γνώμη τους «μεταγγίζουν αθεϊστικόν πνεύμα εις την Ελλάδα».¹¹⁷ Η αφοσίωση του συγγραφέα προς τις αρχές που πρέσβευε ο Παπαδιαμάντης είναι φανερή στο άρθρο του «Η πνευματική ξενοδουλία μας και τα νεοπλουτικά καμώματα»¹¹⁸ όταν με πόνο ψυχής διαπιστώνει – γι’ άλλη μια φορά – πως ο νους και ο λογισμός των νέων ανθρώπων «στριφογυρίζει στις μοντέρνες ανοησίες»¹¹⁹ κι αναρωτιέται: «Πώς να παραδεχτούμε για πνευματικόν οδηγόν τον Παπαδιαμάντη, ένα φτωχό και ταπεινό ανθρωπάκι; Οδηγός μας είναι ο κάθε ρεκλαμαδόρος κουφιοκέφαλος, που κάνει και διαλαλεί όλες τις ανοησίες στ’ όνομα της εξέλιξης, της προόδου και του μοντερνισμού».¹²⁰ Ο Κόντογλου θρηνεί για τη φυγή των Ελλήνων προς ξένες πηγές έμπνευσης και πονάει την πατρίδα του που τη βλέπει να αλλοτριώνεται και να χάνει τον προσωπικό πνευματικό της χαρακτήρα με τις πατροπαράδοτες αξίες και τον πολιτισμό της. Θεωρεί φωτεινό σημείο της πνευματικής ζωής της Ελλάδας τον «άγιο των ελληνικών γραμμάτων» και υποστηρίζει πως «άνθρωποι σαν τον Παπαδιαμάντη έπρεπε να είναι για μας οδηγοί σε όλα γιατί, όπως λέγανε οι αρχαίοι: «άγαθοι άνδρες, εικόνες θεών εισίν. Καλότυχα τα έθνη που έχουνε τέτοιους οδηγούς!».¹²¹ Κι ενώ η Ελλάδα υπήρξε «βλογημένη» με τόσες χαρές και τόσα πλούτη, έρχονται ώρες που σου δίνει την εντύπωση της «κακόμοιρης» κι άκληρης μάνας, που την έχουν απαρνηθεί κι εγκαταλείψει τα ίδια τα παιδιά της. Ξεκομμένοι από την παράδοση του τόπου τους και συν επαρμένοι από μια διάθεση πρωτοτυπίας, αγνοούν την ουσία και γίνονται παθητικοί δέκτες του ξένου και του μοντέρνου. Για τον μάστρο – Φώτη, ο μεγάλος δάσκαλος, που θα μας διασώσει και θα μας διδάξει σωστά την παράδοση, δεν είναι άλλος από τον λαό. Ο λαός «τα φτιάνει όλα καλά και σωστά και τελειοποιημένα, γιατί είναι ζωντανός, κι ό,τι φτιάξει είναι και κείνο ζωντανό και δεν έχει ανάγκη από πεθαμένους και κουτούς μπαλωματζήδες να .... πλουτίζουν και να ... εξελίσσουν πότε τη μουσική του, πότε τη ζωγραφική του, πότε τη γλώσσα του. Ο ίδιος τα φτιάχνει όλα, τα εξελίσσει και τα πλουτίζει».¹²²

¹¹⁷ Κόντογλου, «Η Ξενομανία μας – Και οι διπλές λειτουργίες», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 193.

¹¹⁸ Κόντογλου, «Η Πνευματική Ξενοδουλία μας – Και τα νεοπλουτικά καμώματα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 203-208.

¹¹⁹ Κόντογλου, «Η Πνευματική Ξενοδουλία μας – Και τα νεοπλουτικά καμώματα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 206.

¹²⁰ Κόντογλου, «Η Πνευματική Ξενοδουλία μας – Και τα νεοπλουτικά καμώματα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 205.

¹²¹ Κόντογλου, «Η Πνευματική Ξενοδουλία μας – Και τα νεοπλουτικά καμώματα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 205-206.

¹²² Κόντογλου, «Η αρχαία ελληνική γλώσσα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Προλεγόμενα, σ. 43.

Ο Έλληνας, με τον τρόπο που παρουσιάζεται στο *Ευλογημένο Καταφύγιο*, βρίσκεται σε άγνοια όσον αφορά την ίδια του την παράδοση, θεωρώντας την πια «νεκρή», ενώ το ελληνικό πνεύμα ζει πλέον με «με ξένα διανοήματα και με ξένα αισθήματα»,¹²³ βιώνοντας μια διαρκή κρίση ταυτότητας. Ο λόγος που καταγίνεται με πολλά και διάφορα, είναι πως αποφεύγει τη μοναξιά που θα αποκαλύψει τη γύμνια του, προξενώντας του μιζέρια.¹²⁴ Ως προς την ιδέα που έχει για την ελληνική φύση, ο Κόντογλου την χαρακτηρίζει «ήμερη», υποστηρίζοντας πως «ο άνθρωπος ζώντας ανάμεσά της, δεν νοιώθει ποτέ απελπισία και ερημιά, όπως σε άλλα μέρη».¹²⁵ Έχει ακόμη την πεποίθηση πως η «Ελλάδα είναι πνεύμα και στα υλικά της»¹²⁶ ακόμη, καθώς τα ρημοκλήσια της, τα κάστρα, τα αρχαία και φυσικά κτίσματα, είναι όλα στα ανθρώπινα μέτρα. Υποστηρίζει επιπλέον πως οι Έλληνες τραγουδήσανε και ιστορήσανε τα φυσικά κτίσματα με τη δύναμη της φαντασίας τους. Φέρει ως παράδειγμα τις αναφορές σε νεράιδες και γοργόνες που ζούσαν στις θάλασσες, και στον «κυρ Βοριά», που έμοιαζε να έχει κι αυτός ψυχή.¹²⁷ Επίσης, ο συγγραφέας θεωρεί πως η απλότητα που χαρακτηρίζει τη φύση και την τέχνη, έχει μια «πλούσια φτώχεια»,¹²⁸ γεμάτη κρυμμένους θησαυρούς. Για τον Κόντογλου, απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να αποφύγουν οι Έλληνες την επικείμενη – λόγω του διεθνισμού και την ξενομανίας – καταστροφή, είναι η επιστροφή στις εθνικές τους πηγές καθώς «η Ρωμιοσύνη και η Ορθοδοξία είναι το ευλογημένο καταφύγιο του νεοέλληνα».¹²⁹ Τον ρόλο αυτό της Ορθοδοξίας ως καταφύγιο του Ελληνισμού, θα δούμε στη συνέχεια πως τον αναγνωρίζει και ο Γιώργος Θεοτοκάς, όπως γίνεται φανερό μέσω των δοκιμίων που συγγράφει, κυρίως κατά την ύστερη περίοδο παραγωγής του έργου του. Όσο για τον λόγο για τον οποίο οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν απομακρυνθεί από τις εθνικές τους πηγές, ο Κόντογλου κατονομάζει ως πιθανό αίτιο το αίσθημα κατωτερότητας που τους διακατέχει έναντι της Δύσης αφού τους αποτρέπει να ερευνήσουν με τη δέουσα σημασία το παρελθόν τους και να διδαχθούν από αυτό.

---

¹²³ Κόντογλου, «Χωρίς ελληνικότητα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Άγκυρα 2009, σ. 166.

¹²⁴ Κόντογλου, «Χωρίς ελληνικότητα», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, σ. 167.

¹²⁵ Κόντογλου, «Η ελληνική φύση», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Άγκυρα 2009, σ. 62.

¹²⁶ Κόντογλου, «Η ελληνική φύση», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 58.

¹²⁷ Κόντογλου, «Ευλογημένο Καταφύγιο –απάνω σε μια έρημη ακρογιαλιά», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1991, σ. 39.

¹²⁸ Κόντογλου, «Ευλογημένο Καταφύγιο –απάνω σε μια έρημη ακρογιαλιά», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 39.

¹²⁹ Π. Β. Πάσχου, *Κόντογλου Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991, σ. 47.

Αναφορά στη ματαιότητα της επιστήμης και στη διαφορά μεταξύ υλικής και πνευματικής γνώσης κάνει ο Κόντογλου στο κείμενό του «Γνώση υλική και γνώση πνευματική» της ίδιας συλλογής.¹³⁰ Παρατηρεί ότι «όλοι είναι περήφανοι για τα επιστημονικά κατορθώματα της ανθρωπότητας (πύραυλοι που στέλνονται στ' άστρα, εξερεύνηση του σύμπαντος) μα είναι και νευριασμένοι από αυτές τις δοκιμές, γιατί τους τρώγει η ανυπομονησία και η περιέργεια να μάθουνε τι γίνεται εκεί απάνω».¹³¹ Θεωρεί την περιέργεια και την ανυπομονησία του ανθρώπου δύο ιδιαίτερος αρνητικά χαρακτηριστικά του, καθώς όσες γνώσεις κι αν συσσωρεύσει, καμιά ουσιαστική ωφέλεια δεν υπάρχει. Το «σαράκι»¹³² αυτό δεν είναι ωστόσο χαρακτηριστικό του χριστιανού, καθώς αυτός έχει επίγνωση πως οι ψεύτικες γνώσεις από τις οποίες ο κόσμος είναι γεμάτος, δεν θα του φέρουν λύτρωση, αλλά «θα απομείνει πάλι σαν το στρείδι κολλημένος στο σκοτάδι της ύλης, στην ματαιότητα και στην απελπισία του θανάτου».¹³³ Για τον Κόντογλου το σημαντικό είναι η σωτηρία της ψυχής, και αυτή δεν εξαρτάται από την υλική γνώση, από το μυαλό, αλλά από τη γνώση που γεμίζει τη ψυχή του ανθρώπου, την πνευματική, που «δεν αγοράζεται με όλον τον κόσμο».¹³⁴ Οι χριστιανοί κατά τον ίδιο παραμένουν, έχοντας την πίστη του Χριστού, αδιάφοροι για τις όποιες υλικές γνώσεις και πληροφορίες, όπως και για τα κάθε λογής επιτεύγματα των επιστημών. Είναι μάλιστα σύμφωνος με τα εξής λόγια του αγίου Μακαρίου του Αιγύπτιου, τα οποία παραθέτει στο συγκεκριμένο κείμενο: «οι χριστιανοί νοιώθουνε τον κόσμο σαν βρέφη νήπια, έχοντας το νου τους στον Θεό. Γιατί είναι ξένοι σε τούτον τον κόσμο. Κι η πολιτεία τους κι η ανάπαυσή τους είναι άλλη. Γι' αυτό είναι καταφρονημένοι από τους άλλους ανθρώπους».¹³⁵ Επομένως, θεωρεί ιδανικό να παραμείνει η ψυχή του ανθρώπου αγνή σαν ένα μωρό βρέφος, παρά οι υλικές γνώσεις να τη μολύνουν. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, όσο ο άνθρωπος πλουταίνει από επιστημονικές γνώσεις, τόσο φτωχαίνει από πνευματικό πλούτο, με συνέπεια να αυξάνεται η ματαιότητα του κόσμου. Πρόταση του Κόντογλου είναι ο άνθρωπος να μην ερευνά τον λογισμό του Θεού ξεπερνώντας έτσι τα ανθρώπινα μέτρα,

---

¹³⁰ Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Άγκυρα 2009, σσ. 330-337.

¹³¹ Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 330.

¹³² Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 330.

¹³³ Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 330-331.

¹³⁴ Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 331.

¹³⁵ Κόντογλου, «Γνώση υλική και γνώση πνευματική», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 331.

παρά μόνο να βλέπει βαθιά μέσα στην ψυχή του έχοντας πίστη στα λόγια του Χριστού: «Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν».¹³⁶

Σε ἄλλο κείμενό του τιτλοφορούμενο «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός»,¹³⁷ ο Κόντογλου κάνει λόγο για μια κατηγορία χριστιανῶν που, παρότι εἶναι μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, λόγω της παραμονῆς τους στο εξωτερικό για σπουδές, δέχονται τις επιρροές της δυτικῆς νοοτροπίας. Πολύ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διευκρίνιση του συγγραφέα στον πρόλογο του κειμένου: «Ἐδῶ θα μιλήσω για τους κρυφοὺς αιρετικούς, τους κρυφοδαγκανιάρηδες σκύλους, αυτούς που μας φέρνουνε τον προτεσταντισμό και τον καθολικισμό από τη Δύση, εκεί που πάνε και σπουδάζουνε».¹³⁸ Παρότι Ορθόδοξοι οἱ «αιρετικοί» αυτοί, προωθούν σαν παπαγάλοι μια «εξελιγμένη, συγχρονισμένη, ευρωπαϊκὴ Ορθοδοξία»¹³⁹ θεωρώντας ὅτι «τούτη ἡ Ορθοδοξία που ἔχουμε και που κληρονομήσαμε από τους πατεράδες μας, εἶναι παλιά, εἶναι βλάχικη Ορθοδοξία, που δεν πάει να την ἔχουνε μοντέρνοι ἄνθρωποι που ζήσανε στην Ευρώπη και στην Αμερική!»¹⁴⁰ Οἱ ἄνθρωποι που ανήκουν στην κατηγορία αὐτή, οἱ νεοφερμένοι σπουδαστές της θεολογίας, τους οποίους ο Απόστολος Παῦλος αποκαλεῖ «παρείσακτους ψευδαδελφούς, οἵτινες παρεισηλθον κατασκοπήσαι τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν, ἣν ἔχομεν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἵνα ἡμᾶς καταδουλώσωσνται»,¹⁴¹ στα «αμαρτωλά» και «ορθολογιστικά» συστήματα της Δύσης ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ τα αποκαλεῖ, ἐπιδιώκουν τον εκσυγχρονισμό της Ορθοδοξίας λειτουργώντας ἐνάντια στις παραδόσεις και τα πιστεύω του αγνοῦ λαοῦ. Περαιτέρω, περιφρονούν τους πατέρες της Ορθοδοξίας και υποστηρίζουν με σθένος πως «ἡ Ορθοδοξία εἶναι αποστεωμένη» και πως κατάντησε στον σύγχρονο κόσμο μονάχα σαν φύλακας κειμηλίων, σαν ταριχευτὴς μιας νεκρᾶς παραδόσεως.¹⁴² Ἡ Ευρώπη αποτελεί κατά τον Κόντογλου μια δοκιμασία για τον Ἕλληνα, που με την πρώτη κιόλας γνωριμία του μ' αὐτήν, ἐκπλήσσεται, ἐντυπωσιάζεται με την ξένη γλώσσα, τις μεγάλες πολιτείες, τα μεγάλα

---

¹³⁶ Κόντογλου, «Γνώση υλικὴ και γνώση πνευματικὴ», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σ. 336.

¹³⁷ Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Ἄγκυρα 2009, σσ. 244-265.

¹³⁸ Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σ. 244.

¹³⁹ Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σ. 244.

¹⁴⁰ Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σσ. 244-245.

¹⁴¹ Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σ. 245.

¹⁴² Κόντογλου, «Οἱ κρυφοὶ αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ὁ.π., σ. 248.

πανεπιστήμια, τους φαρδιούς δρόμους και με τις λογής–λογής μηχανές. Στο τέλος όμως αυτής της περιδιάβασης του στον δυτικό πολιτισμό, ο ξένος επισκέπτης:

Ἡ θα γίνει πίθηκος ξενόδουλος, θαυμάζοντας σαν ουρανοκατέβητα όλα όσα βλέπει κι ακούει σε κείνη τη χώρα, και θ' αρνηθεί το γάλα της μάνας του, ή θα καταλάβει πόσο ψεύτικα είναι τα φανταχτερά στολίδια της, και πόση βαρβαρότητα υπάρχει κάτω από την πολιτισμένη επιφάνειά της, και θα αγαπήσει με πάθος τον τόπο του, νοιώθοντας με «επίγνωση», την πνευματική της ευγένεια και την υπεροχή μας, μπροστά σε κείνες τις ανθρωπομερμηγκιές.¹⁴³

Ο συγγραφέας παραθέτει αποσπάσματα αγιολογικών κειμένων των Πατέρων της Εκκλησίας μας όπως των Αγίων Ιωάννη της Κλίμακος, Ισαάκ του Σύρου, Συμεών του Νέου Θεολόγου κ.α. και αναρωτιέται: «τι κατάρα έχουνε, άραγε, απάνω τους κάποιοι άνθρωποι, και δεν εισχωρεί μέσα στα κατάβητά τους αυτό το ουράνιο φως»¹⁴⁴ και συνεπώς «δεν είναι σε θέση να νιώσουνε την αθάνατη πνοή της Ορθοδοξίας, τη λεπτότητα που έχουνε τα νοήματά της, το μυστικό κάλλος της».¹⁴⁵ Ο Κόντογλου είναι πολύ ξεκάθαρος στις απόψεις του περί υλισμού και ορθολογισμού της Δύσης και ψέγει όλους αυτούς που επιθυμούν να ακολουθούν τα πρότυπά της, καθώς και να τα παρουσιάζουν ως τις νέες ενδεδειγμένες τάσεις της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η φράση του συγγραφέα: «Ο απλός οφθαλμός είναι η Ορθοδοξία, κι ο πονηρός είναι η Δύση».¹⁴⁶

Την κριτική του απέναντι σε ορισμένα μέλη της Εκκλησίας που με τα λόγια και τη στάση τους απομακρύνουν τους πιστούς από την Ορθόδοξη πίστη εκφράζει και ο Θεοτοκάς μέσα από τα δοκιμιογραφικά του έργα, όπως θα αναφερθεί σε μεταγενέστερο σημείο του κεφαλαίου, θεωρώντας τις πράξεις τους επιζήμιες για το σύνολο των πιστών αλλά και ευρύτερα για το Ορθόδοξο Ελληνικό έθνος. Ο Φώτης Κόντογλου, υπήρξε υπέρμαχος της Ορθόδοξης πίστης και γνώριζε πολύ καλά πως τα λεγόμενά του ενοχλούσαν κάποιους οι οποίοι έσπευδαν να τον αποκαλέσουν με προσβλητικές ονομασίες, μόνο και μόνο γιατί ήταν έντονος στις απόψεις του και αμετάκλητος. Ο ίδιος, αναφερόμενος στο χρέμα που το έβλεπε ως «μια σφήνα, μπηγμένη στο μυαλό του ανθρώπου, που τον βασανίζει μέρα νύχτα»,¹⁴⁷ ξεκαθαρίζει στους συμπολίτες τους πως «απ' όλες τις αρρώστιες που παθαίνει η ψυχή του

¹⁴³ Κόντογλου, «Οι κρυφοί αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 24.

¹⁴⁴ Κόντογλου, «Οι κρυφοί αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 264.

¹⁴⁵ Κόντογλου, «Οι κρυφοί αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 264–265.

¹⁴⁶ Κόντογλου, «Οι κρυφοί αιρετικοί – και ο αποστεωμένος ορθολογισμός», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 265.

¹⁴⁷ Κόντογλου, «Το βασίλειο του Ήλιου – Η βραδυνή μυσταγωγία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 144.

ανθρώπου, η πιο σιχαμερή –κατά την κρίση του- είναι η φιλαργυρία, η τσιγκουνιά».¹⁴⁸ Ο ίδιος δεν γογγύζει για τη φτώχεια και τ' άλλα δεινά συνακόλουθά της, αλλά βρίσκει έναν άλλο πλούτο, ανώτερο από τον γήινο που φθείρεται και χάνεται: «Το καλύβι μας είναι φτωχό στα μάτια του κόσμου, και μολαταύτα στ' αληθινά είναι χρυσοπλοκώτατος πύργος κι ηλιοστάλαχτος θρόνος, γιατί μέσα του σκήνωσε η πίστη κι η ευλάβεια. Κι εμείς που καθόμαστε μέσα, είμαστε οι πιο φτωχοί από τους φτωχούς, πλην μας πλουτίζει με τα πλούτη του Εκείνος, που είπε: ‘Πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπέινασαν, οἱ δὲ ἐκζητοῦντες τὸν Κύριον οὐκ ἐλαττωθήσονται παντὸς ἀγαθοῦ’».¹⁴⁹ Κατά τον Κόντογλου, τα λεφτά μπορούν να αποβούν βλαβερά για την ψυχή και να στενέψουν την καρδιά του ανθρώπου, γι' αυτό και υπενθυμίζει στους συμπολίτες του ότι «δεν μπορείτε να δουλεύετε σε δύο αφεντικά, στον Θεό και στον Μαμμωνά. Ἡ τον ένα θα αγαπήσετε ἢ τον άλλο».¹⁵⁰ Γι' αυτές του τις θέσεις αλλά και για τις αντιδράσεις που ξεσήκωναν οι εκάστοτε δηλώσεις του δήλωνε: «Ωστόσο, εμένα δεν με φοβερίζουνε αυτές οι προσβλητικές ονομασίες, γιατί τις συνήθισα και γιατί τις ακούνε κι άλλοι πιο σπουδαίοι από μένα, αλλά και γιατί δεν έχω πολλή εκτίμηση σε όσα εκτιμούν οι σημερινοί άνθρωποι. Και γι' αυτό, όπως πάντα, φανερώνω τι έχω μέσα στην καρδιά μου, κι όποιος θέλει ας τ' ακούσει».¹⁵¹

Ο Κόντογλου δεν αρνείται πως είναι «ζηλωτής και φανατικός»¹⁵² για τις αλήθειες που διδάσκει με τα γραφόμενά του, αλλά μας εξηγεί πως το κάνει από αγάπη και αφοσίωση προς τους ομοεθνείς του. Η στεναχώρια και η θλίψη του από την καταφρόνηση των θησαυρών της παράδοσης ήταν γιατί ένιωθε πως οι Νεοέλληνες απεμπολούσαν ό,τι ιερότερο είχαν μέσα τους, για ν' ακολουθούν τα ύποπτα «μοντέρνα» σ' όλους τους τομείς: «Φωνάζω και στεναχωριέμαι, γιατί η φυλή μας χάνει τα αληθινά πράγματα και παίρνει τα ψεύτικα, κι έτσι δεν χαίρεται τα τόσα πνευματικά πλούτη που κληρονόμησε, και δεν θρέφεται από το αντρειωμένο και ζωογόνο ελληνικό γάλα, [...] αλλά σας δίνουνε να πιείτε αντί για γάλα το φαρμάκι της ψευτιάς που τη λένε «πρόοδο», «εξέλιξη», «κοσμοπολιτισμό», «μοντερνισμό» κ.τ.λ.».¹⁵³ Ο Κόντογλου παρατηρούσε ότι οι άνθρωποι της εποχής του συνέδεαν την ευτυχία

¹⁴⁸ Κόντογλου, «Η Φιλαργυρία – Η βαριά αρρώστια της ψυχής», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 316.

¹⁴⁹ Κόντογλου, «Καρδιά συντετριμμένη – Αληθινή χαρά η πονεμένη», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 277.

¹⁵⁰ Κόντογλου, «Το βασίλειο του Ήλιου – Η βραδυνή μυσταγωγία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 144.

¹⁵¹ Κόντογλου, «Το βασίλειο του Ήλιου – Η βραδυνή μυσταγωγία», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 145.

¹⁵² Κόντογλου, «Το τρελό νερό – Η αλήθεια, η ψευτιά, η ζωή και ο θάνατος», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 113-114.

¹⁵³ Κόντογλου, «Το τρελό νερό – Η αλήθεια, η ψευτιά, η ζωή και ο θάνατος» *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σσ. 113-114.

τους με τη ματαιότητα των πραγμάτων, χωρίς να έχουν επίγνωση του αληθινού πλούτου, του πνευματικού. Ο ίδιος ομολογεί ότι κάποτε υπήρξε κι αυτός στην ίδια θέση, αλλά κατόρθωσε από πολύ νωρίς να ξεχωρίσει τα υλικά και τα σαρκικά, από τα πνευματικά αγαθά: «Λογαριάζω πως οι σημερινοί άνθρωποι είναι πιο φτωχοί στο από μέσα πλούτος, για να 'χουνε ηδονές, τα δοκίμασα κι εγώ σαν άνθρωπος, και πίστευα κι εγώ πως ήτανε στ' αληθινά χαρά κι ευτυχία. Μα γρήγορα κατάλαβα πως ήτανε ψευτιές και φαντασίες».¹⁵⁴ Τα υλικά αγαθά, η κτίση που μας περιβάλλει και μας βοηθά να ζήσουμε την επίγεια ζωή, έχουν σχετική μονάχα αξία και μόνο αν τη συσχετίσουμε με την αιωνιότητα αποκτά πνευματικά χαρακτηριστικά. Ο αρθρογράφος Φώτης Κόντογλου προτρέπει τους Έλληνες να αγαπήσουν τον Χριστό και το Ευαγγέλιο και να αντιληφθούν ότι «η πίστη είναι μια δύναμη μυστηριώδης και ακατανόητη, κάποιας άλλης τάξης, που βρίσκεται πέρα από τα “δυνατά” κι από τα “αδύνατα” του λογικού μας».¹⁵⁵ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οτιδήποτε νεωτερικό, το θεωρεί ως «εισβολή που απολήγει στην κατάργηση της θρησκείας, της παράδοσης και καθετί δικού μας».¹⁵⁶ Γι' αυτό άλλωστε, όπως παρατηρούμε πολύ συχνά στο έργο του, ο Κόντογλου αναφέρεται στους νεωτεριστές οι οποίοι δεν θέλουν τον Χριστό «που απομένει ανάλλαχτος στους αιώνες», αλλά επιθυμούν «να τον συγχρονίσουν, να τον προσαρμόσουν στις συνθήκες του καιρού τους».¹⁵⁷

2. Χριστιανισμός, Δύση και Ορθοδοξία στο δοκιμιακό έργο του Γιώργου Θεοτοκά

Ο Γιώργος Θεοτοκάς ως δοκιμιογράφος χαρακτηριζόταν για το οξύ κριτικό του πνεύμα και τη σταθερή παρουσία του στις πνευματικές ζυμώσεις της εποχής του. Παρουσιάζεται μέσα από το πλούσιο δοκιμιογραφικό κι αρθρογραφικό του έργο,¹⁵⁸ «ως

---

¹⁵⁴ Κόντογλου, «Καρδιά συντετριμμένη – Αληθινή χαρά η πονεμένη», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 281.

¹⁵⁵ Κόντογλου, «Ο Χριστιανισμός και η Φιλοσοφία – Η πίστη και η γνώση», *Ευλογημένο Καταφύγιο*, ό.π., σ. 341. Το ίδιο κείμενο έχει περιληφθεί και στην έκδοση της συλλογής *Έργα ΣΤ', Μυστικά Άνθη*, Αθήνα: Παπαδημητρίου 1987, σσ. 255-264.

¹⁵⁶ Π. Β. Πάσχος, «Ο άλλος Χριστός. Οι μαθόντες και παθόντες τα θεία», *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Ορθοδοξία. Κριτικά Μελετήματα για την πνευματική πορεία*, Αθήνα: Αρμός 1996, σσ. 13-14.

¹⁵⁷ Πάσχος, «Ο άλλος Χριστός. Οι μαθόντες και παθόντες τα θεία», *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Ορθοδοξία. Κριτικά Μελετήματα για την πνευματική πορεία*, ό.π., σσ. 13-14.

¹⁵⁸ Ο συγγραφέας από τα φοιτητικά του χρόνια, το 1925, μέχρι και το τέλος της ζωής του, το 1966, συνέγραψε πλειάδα δοκιμίων και άρθρων που στο σύνολό τους ξεπερνούν τα εκατόσια πενήντα. Βλ. Εμ. Μοσχονάς, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά*, Αθήνα 1978.

πνεύμα αντικειμενικό, πάνω από προσωπικά πάθη και μίση, που εκφράζεται πάντα με ανιδιοτέλεια και νηφαλιότητα». ¹⁵⁹ Έχει επίσης χαρακτηριστεί ως «πολυσχιδής συγγραφέας και τολμηρός διανοούμενος» ¹⁶⁰ ο οποίος «προσπαθούσε πάντα να πάρει θέση, να εκφέρει άποψη, να προβλέψει εξελίξεις, και δεν είναι τυχαίο ότι ήταν ένας από τους πρώτους Έλληνες που μίλησαν για την ενωμένη Ευρώπη». ¹⁶¹

Τα δοκίμια και άρθρα του συγγραφέα που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αυτό, έχουν – ως επί το πλείστο – πολιτικοκοινωνικό περιεχόμενο κι αναφέρονται σε διάφορα κοινωνικά ρεύματα και ιδεολογικές τάσεις της εποχής. Στα κείμενα αυτά εκτίθενται οι σκέψεις και οι προβληματισμοί του συγγραφέα για τη διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού και την ιστορική πορεία της ελληνορθόδοξης θρησκείας. Το παρόν κεφάλαιο ασχολείται τόσο με τα πρώιμα δοκίμια του συγγραφέα, όπου η σκέψη του είναι αρκετά απομακρυσμένη από την έννοια της θρησκείας, όσο και με μεταγενέστερα άρθρα και δοκίμιά του που αναφέρονται στον Χριστιανισμό και στην Ορθοδοξία. Παράλληλα με τα πιο πάνω, ερευνώνται και άλλα κατεξοχήν θέματα που φαίνεται να απασχολούν έντονα τον συγγραφέα, όπως η υπόσταση του Ελληνισμού και η σχέση του με το Βυζάντιο, ο μηδενισμός και η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας με τα επακόλουθά τους, και τέλος ο ρόλος που κατείχε η εγχώρια Εκκλησία στα μάτια των Ελλήνων αλλά και των άλλων Ευρωπαίων, καθώς και η θέση της απέναντι στη Δύση. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι συγκεκριμένες συνιστώσες στη σκέψη του Θεοτοκά, όσο και ο ρόλος που διαδραμάτισαν στη μεταγενέστερη στροφή του προς την Ορθοδοξία, θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

Στην πρώτη ενότητα του παρόντος υποκεφαλαίου σχολιάζονται αναλυτικά δύο δοκίμια – ορόσημα που συνέγραψε ο Θεοτοκάς στην αρχή της δοκιμιογραφικής του παρουσίας στα ελληνικά γράμματα, τιτλοφορούμενα «Ελεύθερο Πνεύμα» (1929) και «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα» (1932). Στη δεύτερη ενότητα εξετάζονται επιλεκτικά τα πρώιμα άρθρα και δοκίμια του συγγραφέα που εμπεριέχουν θρησκευτικές αναφορές (1927-1943), ενώ στις ενότητες που ακολουθούν, ο διαχωρισμός που πραγματοποιείται είναι θεματικός, ώστε να αποδοθεί όσο το δυνατόν καλύτερα όλο το εύρος σκέψης του

---

¹⁵⁹ Απ. Σαχίνης, *Τετράδια κριτικής*, σειρά β', Αθήνα: Εστία 1982, σ. 75.

¹⁶⁰ Βλ. Δ. Τζιόβας, «Εισαγωγή» στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2005, σ. 14.

¹⁶¹ Τζιόβας, «Εισαγωγή» στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, ό.π. σ. 14.

δοκιμογράφου για τα κρίσιμα σύγχρονά του ζητήματα. Η τρίτη ενότητα απαρτίζεται από πλειάδα άρθρων του Θεοτοκά με κοινούς άξονες τις έννοιες Ορθοδοξία, Ελληνισμός, Βυζάντιο, όπως είναι για παράδειγμα: «Το πνεύμα του νεότερου Ελληνισμού» (1953), «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός» (1953), «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας» (1960), «Ο Ελληνισμός και η Εποχή» (1962) και «Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» (1965). Η ενότητα έχει στόχο να παρουσιάσει την ιστορική διάσταση της Ορθοδοξίας, καθώς και τη σχέση της με την κοινωνία της εποχής του συγγραφέα. Παράλληλα εξετάζεται η συσχέτιση ανάμεσα στο ενδιαφέρον που εκδηλώνει ο Θεοτοκάς την περίοδο αυτή για την Ορθοδοξία, με το ενδιαφέρον του για το Βυζάντιο, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίο η επίδραση της Ορθοδοξίας διαμόρφωσε τις αντιλήψεις του για τη σύγχρονή του ελληνική κοινωνία. Τα κείμενα που μελετώνται στην τέταρτη ενότητα, αφορούν τον Χριστιανισμό, την τεχνολογία και το φαινόμενο του μηδενισμού. Στα κείμενα «Ο χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία» (1958), «Ο χριστιανισμός και οι Έλληνες» (1959) και «Η έξοδος από το μηδενισμό» (1960), διερευνάται το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο συγγραφέας εντάσσει και χρησιμοποιεί τον όρο «Χριστιανισμός» και κυρίως το πώς τον συνδέει με τον υλικό πολιτισμό και το επίκαιρο φαινόμενο της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα εξετάζεται ο ρόλος της Εκκλησίας ως θεσμού και οι σχέσεις της με τη Δύση, μέσω των δοκιμίων: «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας ζημιώνει σοβαρά το έθνος» (1962), «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα» (1963), «Η Ορθοδοξία και ο Πάπας» (1964), «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης» (1964) και στα δοκίμια με γενικό τίτλο «Η Ορθοδοξία στον καιρό μας» (1966). Διερευνάται ακόμη κατά πόσον το έντονο ενδιαφέρον του συγγραφέα για τα εκκλησιαστικά ζητήματα της εποχής του, προκύπτει από τον προβληματισμό του, όχι μόνο για τον ρόλο που αναμένει να διαδραματίσει η ελλαδική Εκκλησία στους κρίσιμους εθνικούς καιρούς, αλλά επιπλέον και για τον χαρακτήρα των σχέσεών της με την εκκλησία της Δύσης και το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

2.1 Η πορεία του Θεοτοκά προς το *Ελεύθερο Πνεύμα*

Σταθμό στην πορεία του Θεοτοκά συνιστά το έτος 1929, καθώς αποτελεί την απαρχή της έντονης πνευματικής, κοινωνικής αλλά και πολιτικής, με την ευρύτερη έννοια του όρου, παρουσίας του στον ελληνικό χώρο. Οι φιλελεύθερες και προοδευτικές αντιλήψεις του

εκφράζονται και νωρίτερα, μέσω της συμμετοχής του στη «Φοιτητική Συντροφιά»,¹⁶² του αγώνα του για το κίνημα του Δημοτικισμού και την υποστήριξη του Ψυχάρη καθώς και με την έντονη αντίδρασή του στη δικτατορία του Παγκάλου.¹⁶³ Στη σκέψη του συγγραφέα πρωταρχικό μέλημα αποτελεί ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός της Ελλάδας. Στο άρθρο του «Η κοινωνική σημασία του έργου του Ψυχάρη» στην εφημερίδα *Νέα Χίος*¹⁶⁴ το 1925, υποστηρίζει ότι ο ελληνικός Μεσαίωνας ιστορικά τελειώνει το 1821 με την επανάσταση, με την οποία εκδηλώνεται συνειδητά ο πόθος του ελληνικού λαού να εισέλθει στη μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια και να βιώσει τον δυτικό πολιτισμό. Στο συγκεκριμένο άρθρο δίνεται έμφαση σε δύο κύριες ιδέες που βρίσκονται σε άμεση σχέση, τη Δύση και τον εκσυγχρονισμό, τις οποίες, σύμφωνα με τη θεώρηση του συγγραφέα, το νεοελληνικό κράτος οφείλει να αφομοιώσει. Στο ίδιο κείμενο τίθεται παράλληλα το ζήτημα της διαφθοράς των ανθρώπων της μετριότητας και του συμβιβασμού, οι οποίοι συγκροτούν μία φιλελεύθερη ομάδα που αντιδρά στον εκσυγχρονισμό. Η ελευθερία της σκέψης και η ελευθερία της γλώσσας αποτελούν για τον συγγραφέα συστατικά στοιχεία για τον ιδεολογικό ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας. Διακριτικά στοιχεία της σκέψης του, και στα αμέσως επόμενα χρόνια, θα αποτελέσουν η έννοια της ανατροπής και της διανοητικής επανάστασης.

Όταν ο συγγραφέας βρίσκεται ακόμη στο Παρίσι, οι αρχικές αυτές ιδεολογικές αναζητήσεις του και το πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται τη σχέση των Ελλήνων με τη Δύση, εντοπίζονται στο άρθρο του με τίτλο «Ένας άλλος Δραγούμης»,¹⁶⁵ ένα χρόνο πριν την έκδοση του *Ελεύθερου Πνεύματος*. Στο δίλημμα που απασχολούσε τους Έλληνες ανέκαθεν, το οποίο αφορά την επιλογή ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, ο Θεοτοκάς εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις, προσδιορίζοντας ταυτόχρονα τη σχέση της Ελλάδας με τη Δύση. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, «οι νεώτεροι Έλληνες πετούν την Ανατολή από πάνω τους και αγαπούν τη Δύση

---

¹⁶² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση του σωματίου αυτού και την συμμετοχή του Θεοτοκά, βλ. Χρήστος Λάζος, «Η “Φοιτητική Συντροφιά” (1910-1929) και ο Γ. Θεοτοκάς», *Διαβάζω*, τχ. 137, 12 Φεβρουαρίου 1986, σσ. 41- 44. Επίσης βλ. Γιώργος Θεοτοκάς, «Προς τον κ. Υπουργό της Παιδείας», στο Λιλή Αλιβιζάτου, «Φοιτητική Συντροφιά», 1925-1926, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 15, Σεπτέμβριος 1982, σσ. 25-61.

¹⁶³ René Richer, *L' itinéraire de George Theotokas, vu dans son oeuvre littéraire*, Les Belles Lettres, Paris 1979, σσ. 16-27.

¹⁶⁴ Θεοτοκάς, «Η κοινωνική σημασία του έργου του Ψυχάρη», *Νέα Χίος*, 29 Αυγούστου 1925. Περιλήφθηκε στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, Αθήνα: Εστία 1996, σσ. 99-100.

¹⁶⁵ Θεοτοκάς, «Ένας άλλος Δραγούμης», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 139-153.

σαν μια μεγάλη πατρίδα». ¹⁶⁶ Παρότι η σχέση της Ελλάδας με τη Δύση μπορεί να περιέχει το συναισθηματικό εκείνο δέσιμο που συνδέει τον πολίτη με την πατρίδα του, εντούτοις, ο συγγραφέας αντιτίθεται σε μια μιμητική προσέγγιση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που είχαν επιδείξει ορισμένοι ξένοι λαοί. Ο δοκιμογράφος προσβλέπει σε μια σχέση ισότητας και ισονομίας μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης, γι' αυτό άλλωστε δηλώνει πως οι Νεοέλληνες «πάνε σαν μέλη της ίδιας οικογένειας, για να πάρουν μέσα στην οικογένεια τη θέση που τους ανήκει», ¹⁶⁷ έχοντας μάλιστα αποκτήσει «συνείδηση Ευρωπαίων». ¹⁶⁸

Τα κείμενα για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω, με τις ιδεολογικές θέσεις που πρεσβεύουν, προετοιμάζουν ομαλά το έδαφος για την εμφάνιση του *Ελεύθερου Πνεύματος* που θα ακολουθήσει. Συνεπώς η προλογική παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά στην εισαγωγή του εν λόγω δοκιμίου, όπου διευκρινίζεται ότι οι γραμμές της κοσμοθεωρίας του διανοουμένου έχουν διαμορφωθεί στα είκοσι του χρόνια και επομένως οι όποιες μεταβολές ή τα όποια καινούρια στοιχεία θα βγαίνουν από το αρχικό σχήμα, ¹⁶⁹ μέχρι ενός βαθμού επιβεβαιώνεται. Το γεγονός ότι ο δοκιμογράφος δεν κάνει στα πρώιμα γραπτά του, συνειδητά ίσως, καμιά αναφορά στο Βυζάντιο και στην Ορθοδοξία, σε αντιδιαστολή με τη μετέπειτα συγγραφική του πορεία, είναι αξιοσημείωτο. Ο συγγραφέας, θεωρώντας αναγκαίο η Ευρώπη να αποτελέσει πρότυπο ελληνικού εκσυγχρονισμού, έχει αποφασίσει την περίοδο αυτή, να εγκολπωθεί την ευρωπαϊκή ταυτότητα, έχοντας ήδη την υποδομή από την Κωνσταντινούπολη και την Ελλάδα.

2.2 Το *Ελεύθερο Πνεύμα*

Το Φθινόπωρο του 1929, με το ψευδώνυμο Ορέστης Διγενής, πρωτοκυκλοφόρησε το *Ελεύθερο Πνεύμα*, το δοκίμιο που σηματοδοτεί την επίσημη εμφάνιση του Θεοτοκά στην ελληνική πνευματική σκηνή. Διατυπώνοντας οξύτερες παρατηρήσεις για τις πνευματικές

---

¹⁶⁶ Θεοτοκάς, «Ένας άλλος Δραγούμης», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σ. 148.

¹⁶⁷ Θεοτοκάς, «Ένας άλλος Δραγούμης», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' 1925-1949, ό.π., σ. 148.

¹⁶⁸ Θεοτοκάς, «Ένας άλλος Δραγούμης», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' 1925-1949, ό.π., σ. 148.

¹⁶⁹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το *Ελεύθερο Πνεύμα*», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. ιε'.

ζυμώσεις της εποχής και κατ' επέκταση της κοινωνικοπολιτικής ζωής στην Ελλάδα,¹⁷⁰ ο Θεοτοκάς με το δοκίμιο αυτό «απευθυνόταν όχι μόνο στη διάνοια αλλά και στο συναίσθημα, με κύριο στόχο όχι την κριτική, τη διερώτηση και το στοχασμό, αλλά την κινητοποίηση: ήταν ένα κάλεσμα για άμεση και επείγουσα πράξη».¹⁷¹ Στο κείμενο αυτό, που έλαβε τον χαρακτηρισμό του «μανιφέστου της γενιάς του Τριάντα»,¹⁷² διατυπώνονται θέσεις ριζοσπαστικές μα κυρίως το αίτημα του συγγραφέα για μια στροφή της ελληνικής λογοτεχνίας προς σύγχρονες ευρωπαϊκές κατευθύνσεις. Οι απόψεις που εκφράζει ο Γιώργος Θεοτοκάς στο δοκίμιο, σημαίνουν μια καινούρια εποχή στα ελληνικά γράμματα, που χαρακτηρίζεται από δυναμισμό. Προβάλλεται ως στόχος η αποκόλληση από τα παλιά κι αναζητείται διέξοδος στην αφομοίωση των δυτικών κατακτήσεων και στον εκσυγχρονισμό. Το ερώτημα που εύλογα μπορεί να απασχολήσει τον αναγνώστη του έργου του Θεοτοκά, κατά πόσον δηλαδή ο ίδιος ο συγγραφέας προσανατολιζόταν, στις αρχές της δεκαετίας του '60, προς το ευρωπαϊκό πνεύμα και τη Δύση, αποτελεί τον σκοπό της αναφοράς που έπεται στο παρθενικό αυτό δοκίμιο. Διερευνάται επιπλέον εάν στη συνείδηση του νεαρού τότε Θεοτοκά, μπορεί να συνυπάρξει από τη μια η Ευρώπη με την τεράστια πολιτιστική πρόοδο και τον τεχνολογικό οργασμό, κι από την άλλη η Ελλάδα των παραδόσεων, μια Ελλάδα που βίωνε ακόμη στους ρυθμούς του παρελθόντος: δύο κόσμοι που εκλαμβάνονται για τον Κόντογλου και άλλους ως διαμετρικά αντίθετοι.

Όταν εκδίδεται το εν λόγω δοκίμιο ο Γιώργος Θεοτοκάς είναι εικοσιτεσσάρων ετών, ένας νεαρός διανοούμενος της μεταπολεμικής εποχής, στον οποίο τα νεώτερα πνευματικά και κοινωνικά δρώμενα του ευρωπαϊκού κόσμου προξενούν ενθουσιασμό. Επιθυμία του, η

---

¹⁷⁰ Στην περίοδο του Μεσοπολέμου γίνεται λόγος για μια νέα Μεγάλη Ιδέα, ένα καινούριο εθνικό όραμα, καθώς την ίδια στιγμή στον άξονα των συζητήσεων επικρατούν οι έννοιες του έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Βλ. Δ. Ξιφαράς, «Η Ελληνική Εθνικιστική Ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της Εθνικής θεωρίας», *Θέσεις*, τχ. 53, Αθήνα 1995, σσ. 74-75.

¹⁷¹ Α. Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία 2013, σ. 13.

¹⁷² Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το *Ελεύθερο Πνεύμα*», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σσ. λα'-λβ'. Ο Κ. Θ. Δημαράς που επιμελήθηκε της έκδοσης, αναφέρει στο εισαγωγικό του σημείωμα ότι το πρώτο αυτό βιβλίο του Θεοτοκά προκάλεσε με την εμφάνισή του ένα πλούσιο κριτικό σχολιασμό στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, ούτως ώστε ο Louis Roussel να γράψει στο περιοδικό του *Libre* (Οκτώβριος Νοέμβριος 1930), ότι αποτελεί ένα «manifeste». Ο Τζιόβας υποστηρίζει ότι *Το Ελεύθερο Πνεύμα*, μαζί με *Το Ταξίδι μου* του Ψυχάρη (1888) και *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα* του Σκληρού, αποτελούν τα τρία μανιφέστα που εκδόθηκαν κατά την περίοδο 1880-1930 και που έθεταν την Ευρώπη ως σταθερό σημείο αναφοράς. Βλ. Dimitris Tziouvas, «The Politics of Metaphor and the Rhetoric of Consensus: Europe in the *Free Spirit* of George Theotokas», *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship*, London: Philip Carabott 1995, σ. 78.

βασανισμένη μεσοπολεμική Ελλάδα να εξουδετερώσει το κλίμα απαισιοδοξίας, που κυριαρχούσε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και να αναπροσανατολιστεί προς νέες κατευθύνσεις. Σ' έναν κόσμο διαρκώς και ταχύτατα μεταβαλλόμενο, η εκ νέου αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας ωθεί τον Θεοτοκά σε μία συζήτηση για τον επαναπροσδιορισμό της ουσίας του Ελληνισμού, αλλά και του ρόλου της Ελλάδας στην Ευρώπη και στο νέο σκηνικό που διαμορφώθηκε από τις ποικίλες εξελίξεις. Η συζήτηση αυτή γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τα ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα, τις καλλιτεχνικές και λογοτεχνικές τάσεις της εποχής.¹⁷³ Κατά τα γραφόμενα του Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «στη θέση των γκρεμισμένων ιδανικών και ποιητικών δεσμών της ελληνικής κοινωνίας [ο Θεοτοκάς] έστηνε τα πανευρωπαϊκά ιδεώδη. Η διαπίστωση επομένως ότι στη θέση μιας Ελλάδας ανατολικής με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη τοποθετούσε μια Αθήνα εξευρωπαϊσμένη»¹⁷⁴ κρίνεται πράγματι εύστοχη.

Επακόλουθο της δυναμικής που χαρακτήριζε το ριζοσπαστικό αυτό δοκίμιο, με τις ανησυχίες, τις αντιφάσεις και την ορμητική του πολεμική, ήταν η μεγάλη αναταραχή που προκάλεσε στην πνευματική ζωή του τόπου.¹⁷⁵ Η ανάγκη για ρήξη με το παρελθόν, την οποία καλλιεργεί στο *Ελεύθερο Πνεύμα* ο συγγραφέας του, καθώς επίσης η ανάγκη για αναγέννηση κι ανανέωση, είναι και ο λόγος που απορρίπτει τον Καβάφη, υποστηρίζοντας ότι: «Ο κ. Καβάφης είναι ένα τέλος κ' η πρωτοπορεία είναι μια αρχή. Είναι δύο κόσμοι αντίθετοι και ασυμβίβαστοι».¹⁷⁶ Καθώς στα 1929 ο νεαρός Θεοτοκάς θεωρεί πως η ελληνική λογοτεχνία βρίσκεται σε ένα τέλμα, φιλοδοξεί να αναταράξει τα «λιμνάζοντα ύδατα» της. Φαίνεται να θεωρεί ως βασική προϋπόθεση, για να κατευθυνθεί η νέα γενιά δυναμικά και δημιουργικά προς τη νέα εποχή, την οριστική απαλλαγή από τα δεκανίκια του παρελθόντος. Ως συνέπεια

---

¹⁷³ Ο Τζιόβας θεωρεί τον Θεοτοκά «φυσιογνωμία κλειδί» για τη νεοελληνική λογοτεχνία και διάνοηση, επειδή συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου διανοούμενου αντίθετα απ' αυτόν του 19^{ου} αιώνα που συνδέεται με τον πανεπιστημιακό λόγο. Ο τύπος αυτός ενδιαφέρεται για τα ευρύτερα πολιτικοκοινωνικά, πνευματικά και ηθικά ζητήματα, αναζητώντας και πιθανούς τρόπους επίλυσής τους. Βλ. Τζιόβας, «Εισαγωγή» στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, ό.π., σσ. 22-23.

¹⁷⁴ Μαστροδημήτρη, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του), *Τετράδια Ευθύνης*, 26, Αθήνα 1986, σ. 32.

¹⁷⁵ Αρκετές υπήρξαν οι επικρίσεις και οι αντιδράσεις που προκάλεσε το *Ελεύθερο Πνεύμα* με την έκδοσή του. Ο Γιώργος Σαραντής, σχολιάζοντας το δοκίμιο του Θεοτοκά, αποκαλεί τον συγγραφέα «ανεύθυνο διανοούμενο» ο οποίος αποποιείται προκλητικά την πνευματική κληρονομιά, έρχεται σε ρήξη με τους δεσμούς που συνθέτουν την ενότητα της ελληνικής λογοτεχνίας και αγνοεί τις ιστορικές συντεταγμένες της εποχής, αποδεικνύοντας έτσι ότι υπήρξε ενδεής από πνευματικά εφόδια. Βλ. Σαραντής, «Γιώργου Θεοτοκά, *Ελεύθερο Πνεύμα*», *Καινούρια Εποχή*, Αθήνα: Δίφρος 1976, σ. 185. Για επιπρόσθετες κρίσεις σχετικά με το *Ελεύθερο Πνεύμα*, βλ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σσ. 76-78.

¹⁷⁶ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 65.

των θέσεών του αυτών, ο δοκιμιογράφος απορρίπτει το δημοτικό τραγούδι και την ηθογραφία. Συμμερίζεται παράλληλα την άποψη του Stefan Zweig, σύμφωνα με την οποία «η παράδοση είναι το οχύρωμα του παρελθόντος που περιβάλλει το παρόν και που πρέπει να το ξεπεράσουμε για να μπούμε στο μέλλον».¹⁷⁷ Ταυτόχρονα, θεωρεί καταδικαστέο τον «πνευματικό милитарισμό»¹⁷⁸ ο οποίος καταπιέζει τη σύγχρονη ελληνική ζωή και δηλώνει με παρρησία ότι για τον ίδιο οι αντιπρόσωποι του «εθνικού χαρακτήρα και πνευματικού милитарισμού» είναι δογματικοί, προσκολλημένοι στο παρελθόν και αντίθετοι προς κάθε μορφή ελευθερίας της σκέψης. Στο πλαίσιο αυτό κατονομάζει τους Φώτο Πολίτη, Γιάννη Αποστολάκη και Κώστα Βάρναλη ως τα πρόσωπα που εκπροσωπούν τον «πνευματικό милитарισμό» στην Ελλάδα. Ο συγγραφέας εκφράζει την αντίδρασή του ιδιαίτερα απέναντι στις θέσεις που εκφράζει ο Πολίτης. Ο νεοελληνικός χαρακτήρας, που θεωρείται από τον Θεοτοκά «πολύμορφος και πλούσιος», δεν μπορεί να ολοκληρωθεί και να εξαντληθεί μέσα από τα δημοτικά τραγούδια, τις βυζαντινές παραδόσεις, τα έργα του Σολωμού και του Παπαδιαμάντη, αφού τα κείμενα αυτά «δεν εκφράζουν τις ψυχικές διαθέσεις που γεννά μέσα μας ο αιώνας» και «δεν προέβλεψαν τη λεωφόρο Συγγρού, τα τραίνα και τα αεροπλάνα μας, το γύρο της Ευρώπης σε μερικές μέρες, την τζαζ».¹⁷⁹ Επομένως, αποστασιοποιείται emphaticά από απόψεις όπως αυτή του Πολίτη, που υποστηρίζει ότι «έξω από την εθνική παράδοση και τον εθνικό χαρακτήρα μας είμαστε χαμένοι».¹⁸⁰

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο Θεοτοκάς ερχόταν από άλλους δρόμους, ασύμβατους προς εκείνους που εξέφραζαν οι «παγιωμένες» αντιλήψεις. Ο συγγραφέας του *Ελεύθερου Πνεύματος* συστήνεται ως προκλητικά νεωτεριστής και πνεύμα αναθεωρητικό, εκφράζοντας την αδιαμφισβήτητη εκτίμησή του προς την επιστημονική εξέλιξη, την τεχνολογία και γενικότερα προς τον δυτικό πολιτισμό. Επιθυμεί να κατευθύνει τους νέους προς έναν τρόπο ζωής χειραφετημένο από το πιεστικό παρελθόν και συντονισμένο με τις τρέχουσες εξελίξεις, στοχεύοντας στην κατάκτηση μιας νοοτροπίας πιο ελεύθερης και μοντέρνας από τη νέα γενιά. Ενδεικτική για το πώς οραματίζεται τους νέους ποιητές του μέλλοντος, είναι η ακόλουθη διατύπωση:

---

¹⁷⁷ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 29.

¹⁷⁸ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 13.

¹⁷⁹ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 23.

¹⁸⁰ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 15.

Μα φαντάζομαι κάποτε τους αυριανούς ποιητές της Ελλάδας πολύ διαφορετικούς από τους ποιητές που γνωρίσατε ως σήμερα. Τους φαντάζομαι ρωμαλέα παιδιά, γυμνασμένα, με ελεύθερες κινήσεις και ζωηρά χρώματα. Δίνουν μάτς, οδηγούν φυσικά αυτοκίνητο και βρίσκουν πως 100 χιλιόμετρα την ώρα είναι μια πολύ φρόνιμη ταχύτητα, μερικοί οδηγούν και αεροπλάνο.¹⁸¹

Την περίοδο αυτή η σκέψη του Θεοτοκά χαρακτηρίζεται από μία εμμονή στην έννοια της νιότης, η οποία τον οδηγεί σε τέτοια απόρριψη του παρελθόντος, που θα μπορούσε να κατηγορηθεί ακόμη και για προσπάθεια λήθης του παρελθόντος.¹⁸² Στα 1930, εποχή όπου το αεροπλάνο, η τζαζ και η λεωφόρος Συγγρού αποτελούν καθοριστικά στοιχεία μιας νέας πραγματικότητας, ο δοκιμογράφος προτείνει την αναζήτηση διεξόδων προς την Ευρώπη. Θεωρεί την Ευρώπη ως κέντρο πνευματικό και καλλιτεχνικό, το οποίο, ενώ «συγκεντρώνει τα πιο διαφορετικά λουλούδια»,¹⁸³ κατορθώνει εντούτοις να υπερβεί τις κοινωνικές συμβάσεις που διαχωρίζουν τα μέλη της και να οδηγηθεί στην εξέλιξη και την πρόοδο. Στη σκέψη του νεωτεριστή Θεοτοκά, η έννοια της Ευρώπης ταυτιζόταν με τον ανθρωπισμό, τον φιλελευθερισμό, τις δημοκρατικές αξίες και τη συναινετική πολιτική και ταυτόχρονα φάνταζε ως η απόλυτα ιδανική κοινότητα που μπορούσε να υποτάξει τα ελληνικά πάθη. Όραμά του άλλωστε ήταν η ύπαρξη μιας ενωμένης Ευρώπης και η δημιουργία μιας κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης, επιμένοντας «στην ολότητα και όχι σε ατομικά στοιχεία, στην εναρμόνιση και όχι στο διφορισμό».¹⁸⁴

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω συνιστώσες της σκέψης του Θεοτοκά, αντιλαμβανόμαστε πως δεν υπάρχει χώρος για το Βυζάντιο, την Ανατολή και την Ορθοδοξία. Στη συνείδησή του την εποχή αυτή, η έννοια της παράδοσης είναι προβληματική και δεν θεωρείται δυνατόν ο ευρωπαϊκός εκσυγχρονισμός της Ελλάδας να στηριχτεί στο παρελθόν. Σχετικά με την καινούρια όψη της Αθήνας του '30 και τη μεταμόρφωσή της σε μια θορυβώδη, μοντέρνα μητρόπολη, ο συγγραφέας παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενθουσιώδης δηλώνοντας μάλιστα την προσδοκία του να επηρεαστεί η Ελλάδα από τα πνευματικά ρεύματα και τις λογοτεχνικές κινήσεις της Ευρώπης, με το να τοποθετηθεί στην περιφέρεια του ευρωπαϊκού

---

¹⁸¹ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 69.

¹⁸² Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα: νεοτερικότητα, ελληνικότητα, και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις 2011, σσ. 45-56.

¹⁸³ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 5.

¹⁸⁴ D. Tziouvas, «The Politics of Metaphor and the Rhetoric of Consensus. Europe in the free spirit of George Theotokas» ό.π., σ. 72. Ο Τζιόβας στο άρθρο του αυτό αναφέρεται στην επίδραση που άσκησαν στον Θεοτοκά τα διαβάσματά του για τον Stefan Zweig και τον André Gide, οι οποίοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση των αντιλήψεών του για την Ευρώπη.

κέντρου.¹⁸⁵ Ο συγγραφέας προτείνει, στο πρωτόλειο αυτό έργο του, κάποια λειτουργική και οργανική ένταξη της ελληνικής λογοτεχνίας σ' ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, με στόχο τη δημιουργία μιας αμφίδρομης και αμφίροπης σχέσης ανάληψης και προσφοράς.¹⁸⁶ Ο προβληματισμός που αφορά το ζήτημα κέντρο – Ευρώπη και Ελλάδα – περιφέρεια, απασχολεί και ευρύτερα τη λεγόμενη γενιά του '30, η οποία χαρακτηρίζεται από αυτή τη διαλογική σχέση με τη Δύση, την οποία προτείνει ο Θεοτοκάς. Η επικοινωνία με τη διεθνή πραγματικότητα, και η ισορροπία με την εθνική, είναι ένα θέμα στο οποίο ο συγγραφέας επανέρχεται ακόμη και προς το τέλος της ζωής του:

Είτε το θέλουμε είτε όχι, συμμετέχουμε σε διεθνικές καταστάσεις, η επικοινωνία μας με τον ξένο κόσμο γίνεται ολοένα στενότερη και μας κατέχει, πολύ βαθύτερα από άλλοτε, το αίσθημα της αλληλεξάρτησης των λαών. [...] Για τον Έλληνα συγγραφέα και τον καλλιτέχνη το ζήτημα είναι να βρει το σημείο της ισορροπίας ανάμεσα στην εθνική του πραγματικότητα και τις διεθνικές καταστάσεις που έχουν μια γνησιότητα για τη σημερινή Ελλάδα.¹⁸⁷

Παρά το γεγονός πως ο Θεοτοκάς τρέφει αναμφίβολα εκτίμηση προς τον εκσυγχρονισμό, την ανάπτυξη και τη νέα εποχή, δεν διστάζει να προτείνει ένα συγκερασμό ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό και την παράδοση, κάτι το τολμηρό για την εποχή του. Συνεπώς, απέναντι σε μια ελληνική παράδοση που, διατηρώντας τους θησαυρούς του παρελθόντος, θα είναι πρόθυμη να συμβάλει στην πρόοδο του έθνους, η στάση του είναι θετική. Ενδιαφέρον έχει ο συμβολισμός που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στην ακόλουθη παραστατική εικόνα: «Ένα αεροπλάνο, στον ουρανό της Ελλάδας, απάνω από τον Παρθενώνα, αναδίνει μια αρμονία καινούργια που δεν τη συνέλαβε ακόμα κανείς. Η λεωφόρος Συγγρού κυλά μέρα και νύχτα προς την ακτή του Φαλήρου τους νεογέννητους και ανέκφραστους ακόμα ρυθμούς ενός δυνατού λυρισμού που γυρεύει δυνατούς ποιητές».¹⁸⁸ Έχουμε τη σύνδεση λοιπόν ενός συμβόλου της κλασικής αρχαιότητας, του Παρθενώνα, που αποτελεί συνάμα βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, με τα κυρίαρχα στοιχεία της νέας εποχής, με το αεροπλάνο, την τζάζ,

---

¹⁸⁵ Μ. Παλακατσόγλου, «Οι πνευματικές παλινδρομήσεις του Γιώργου Θεοτοκά από το *Ελεύθερο Πνεύμα* στα *Τετράδια Ημερολογίου*», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, 4, 1996, σ. 98.

¹⁸⁶ Παλακατσόγλου, «Οι πνευματικές παλινδρομήσεις του Γιώργου Θεοτοκά από το *Ελεύθερο Πνεύμα* στα *Τετράδια Ημερολογίου*», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, ό.π., σ. 97.

¹⁸⁷ Βλ. τη συνέντευξη του Γιώργου Θεοτοκά με τίτλο «Η Πεζογραφία: Τα ρεύματα, οι επιδράσεις, το κλίμα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμος 23, τεύχος 135, Μάρτης 1966, σ. 181.

¹⁸⁸ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 70.

τη λεωφόρο Συγγρού.¹⁸⁹ η συνύπαρξή τους σκιαγραφείται ως αρμονική. Δεν αποτελεί πρόθεση του Θεοτοκά να στρέψει τους νέους κατά της παράδοσης, αλλά προσβλέπει σε μια νέα γενιά που, χωρίς να απαρνιέται τον εθνικό της χαρακτήρα, θα ζήσει με πνεύμα ελεύθερο, με ανοιχτούς ευρωπαϊκούς ορίζοντες.

2.3 Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα

Η έκδοση του δοκιμίου «*Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα (1932)*»,¹⁹⁰ που θεωρείται ενδεχομένως το σπουδαιότερο κοινωνιολογικό δοκίμιο της λεγόμενης γενιάς του '30, εκδίδεται τρία χρόνια μετά την καθοριστική εμφάνιση του δοκιμογράφου με το *Ελεύθερο Πνεύμα*. Την περίοδο κατά την οποία εκδίδεται το εν λόγω δοκίμιο, επικρατεί αναταραχή στην Ελλάδα όπως και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, καθώς το περίφημο οικονομικό κραχ του 1929 οδήγησε τα έθνη σε κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις και τραγικές συνέπειες. Το δοκίμιο αυτό αποτελεί παρέμβαση του συγγραφέα στα τεκταινόμενα της εποχής του, ώστε να θέσει τα επίκαιρα ζητήματα και να τοποθετηθεί απέναντί τους, με την πνευματική εγρήγορση που τον χαρακτηρίζει. Επιχειρηματολογεί ασκώντας κριτική σε κοινωνικά συστήματα, όπως ο κομμουνισμός και ο καπιταλισμός, και παράλληλα προτείνει λύσεις που κινούνται στο πνεύμα της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας. Πρόκειται για δοκίμιο που προξένησε «ποικίλες αντιδράσεις σε ευρύ φάσμα της ελληνικής διανόησης,¹⁹¹ όχι μόνο για τις αντικομμουνιστικές του θέσεις, αλλά και για τις οντολογικές, πολιτισμικές και οικονομικές παραμέτρους που προέτασσε».¹⁹²

Στην προσέγγιση που κάνει ο δοκιμογράφος στο φαινόμενο της οικονομικής κρίσης του 1929, υποστηρίζει πως αυτή οδήγησε στην επανεκτίμηση των ηθικών αξιών, θεωρώντας μάλιστα ότι στην ανισορροπία της κοινωνίας συνέβαλαν ο «άκρατος επιστημονισμός» και ο

---

¹⁸⁹ Βλ. Γ. Θεοτοκάς και Γ. Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ερμής 1981, σσ. 17-18: «Έτσι, από κουβέντα σε κουβέντα, η λεωφόρος Συγγρού έγινε, για μας, ένα από τα σύμβολα της νέας εποχής, που ήταν προορισμός μας να εκφράσουμε. Τέτοιο είναι το νόημα της αφιέρωσης: ότι ανακάλυψα το σύμβολο, όχι το δρόμο».

¹⁹⁰ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Πυρσός 1932.

¹⁹¹ Σκληρή κριτική στο *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* άσκησε το περιοδικό της κομμουνιστικής Αριστεράς *Νέοι Πρωτοπόροι*. Ο συντάκτης του άρθρου Α. Πανσέληνος χαρακτήριζε τον Γ. Θεοτοκά «αντιδραστικό», «μικροαστό» διανοούμενο, που ενδιαφέρει τον αναγνώστη «ως φαινόμενο, μα και πάλι θα χρειαζόνταν γι' αυτό ειδικές γνώσεις ψυχολογίας ...και ψυχανάλυσης». Βλ. Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, ό.π., σ.34.

¹⁹² Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, ό.π., σ. 34.

«ασφυχτικός μηχανισμός».¹⁹³ Το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς ασκεί στο δοκίμιο αυτό δριμύτητα έλεγχο στην τεχνολογική ανάπτυξη,¹⁹⁴ την κατ' εξοχήν έκφραση του δυτικοευρωπαϊκού πνεύματος, εκφράζοντας ταυτόχρονα και την αντίθεσή του προς τις τρέχουσες εκδηλώσεις της ευρωπαϊκής πνευματικής ζωής, είναι σίγουρα αξιοπρόσεκτο. Ο αναγνώστης προβληματίζεται από τη στάση του αυτή απέναντι στις τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής του, καθώς διαπιστώνεται πως, απόψεις τις οποίες ο δοκιμιογράφος εξέφραζε με πάθος στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα τις αμφισβητεί και αναθεωρεί. Ο Θεοτοκάς διαπιστώνει στο παρόν δοκίμιο, πως οι τάσεις στη ζωή του πνεύματος της μεταπολεμικής δεκαετίας εκδηλώθηκαν με «αληθινές παρακρούσεις φρενών όπως λ.χ. οι διάφοροι ντανταϊσμοί και υπερρεαλισμοί, που γέμισαν την Ευρώπη», καθώς και «η λατρεία της τέχνης των Μαύρων, η αηδιαστική λογοτεχνική μόδα του βίτσιου και των σεξουαλικών διαστροφών [...] η πανηγυρική διαπόμπευση κάθε ηθικής τάξης, η περιφρόνηση κάθε λογικής».¹⁹⁵ στοιχεία τα οποία βρήκαν απροσδόκητες απηχήσεις στην «καθυστερημένη» τότε Ελλάδα. Ο συγγραφέας κατακρίνει τη γενιά του που αποδέχτηκε και υιοθέτησε αδιαμαρτύρητα αυτές όλες τις εκδηλώσεις που ο ίδιος χαρακτηρίζει «τρελά καμώματα»¹⁹⁶ και τις οποίες θεωρεί καταδικαστέες. Εάν συγκρίνουμε με τον Θεοτοκά του *Ελεύθερου Πνεύματος*, ο οποίος επαινούσε την τεχνολογική ανάπτυξη αλλά και εκφραζόταν θετικά για τον ρόλο που διαδραμάτισε στην Ευρώπη το νταντά,¹⁹⁷ η αντίθεση είναι εμφανής. Η επικριτική στάση που τηρεί δεν προκύπτει από μια αλλαγή του τρόπου με τον οποίο ο συγγραφέας έβλεπε την Ευρώπη και την πρόοδο την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Πηγάζει, αντίθετα, από την ανάγκη του να πάρει «θέση στη μάχη των ιδεών»,¹⁹⁸ ως σκεπτόμενος άνθρωπος που εκτελεί το κοινωνικό του χρέος.

Στο συγκεκριμένο δοκίμιο ο Θεοτοκάς επιτίθεται κατά του κομμουνισμού, ενός συστήματος που έχει τις ρίζες του στην Ανατολική Ευρώπη, ενώ η συνείδησή του έχει συνδεθεί με τη Δυτική Ευρώπη. Υπερασπιζόμενος ευρύτερα το φιλελεύθερο δημοκρατικό

---

¹⁹³ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 15.

¹⁹⁴ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 11: «Αυτή την εποχή τη χαρακτήρισε grosso modo η έλλειψη κάθε μέτρου, κάθε τάξης και κάθε συνέσης, στην πολιτική, στην οικονομία, στα ήθη, στις πνευματικές εκδηλώσεις, η ομαδική ανισορροπία, υλικό και ψυχολογικό αποτέλεσμα του πολέμου [...] τα έθνη, μισοκαταστραμμένα, με ανοιχτές ακόμα τις λαβωματίες του Πολέμου, παραδόθηκαν τυφλά στη μανία της παραγωγής, των μηχανών, των χρημάτων, της απόλαυσης».

¹⁹⁵ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σσ. 11-12.

¹⁹⁶ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 12.

¹⁹⁷ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σσ. 57-58.

¹⁹⁸ Βλ. Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 17.

πολίτευμα, ο συγγραφέας ασκεί κριτική στα μέτρα του φιλελεύθερου πνεύματος που διαμόρφωσε κατά τη διαμονή του στην Ευρώπη. Ο κομμουνισμός, που για τον ίδιο είναι γνήσιο παιδί του καπιταλισμού και χαρακτηρίζεται από ένα μυστικιστικό υλισμό, εξυπακούεται τη «βία και τη βαρβαρότητα»¹⁹⁹ και «προσφέρει δύο ταμπού: το ένα είναι η Μηχανή, το άλλο η Ομάδα».²⁰⁰ Για τον Θεοτοκά ούτε ο κομμουνισμός ούτε όμως κι ο καπιταλισμός μπορεί να δώσει λύση στο κοινωνικό αδιέξοδο. Ο πρώτος, λόγω του ότι προωθούσε με το ιδεώδες του τη ριζική ανατροπή του υπάρχοντος οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, ενώ ο δεύτερος επειδή οδήγησε την κοινωνία στην απώλεια του μέτρου και της αρμονίας, με την υπέρμετρη έμφαση που έδινε στην αξία της μηχανικής προόδου.

Προσπαθούσε λοιπόν ο Θεοτοκάς «να ισορροπήσει ανάμεσα στα ακραία, για τον ίδιο, κοινωνικοπολιτικά συστήματα»²⁰¹ και «να παρουσιάσει μια νέα πρόταση που θα ωθούσε πέρα από την πραγματικότητα της εποχής [...] χωρίς, όμως, να εκριζώνει τις θεμελιακές πολιτισμικές αξίες του δυτικού κόσμου».²⁰² Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Θεοτοκά το επιθυμητό ήταν μια ομοσπονδιακή ένωση των λαών με κοινότητα πολιτισμού, που θα χαρακτηριζόταν από πνεύμα προόδου και στην οποία οι υλικές και πνευματικές ανάγκες θα βρίσκονταν σε ισορροπία. Προτείνει λοιπόν το καθεστώς της «κοινωνικής Δημοκρατίας»,²⁰³ λαμβάνοντας υπόψη του τα δύο δεδομένα της εποχής, την «οικονομική αλληλεξάρτηση των τάξεων και των εθνών»²⁰⁴ και την «ανισορροπία των οικονομικών δυνάμεων».²⁰⁵ Ως πνευματικός άνθρωπος που παρατηρεί αδιάκοπα τις τρέχουσες εξελίξεις των αρχών της δεκαετίας του '30, εποχής που καθορίζεται από τη διεθνή κρίση στον οικονομικοπολιτικό αλλά και ηθικό τομέα, επιζητεί με αγωνία, όπως φαίνεται παρακάτω, τη διέξοδο από το χάος και την επικράτηση της ισορροπίας: «Πρέπει να λυτρωθεί η κοινωνία μας από τη σημερινή σύγχυση, από την τυφλή και ασφυκτική τυραννία των αναρχικών οικονομικών δυνάμεων, να ξαναβρεί την ψυχική ηρεμία της, τα ανθρώπινα ιδανικά της και μιαν ηθική τάξη, να μπορέσει να καλλιεργήσει τις ψυχικές και πνευματικές ανάγκες της, παράλληλα με τις υλικές.

---

¹⁹⁹ Βλ. D. Tziovas, «The Politics of Metaphor and the Rhetoric of Consensus. Europe in the free spirit of George Theotokas», ό.π., σ. 79.

²⁰⁰ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 12.

²⁰¹ Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, ό.π., σ. 18.

²⁰² Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, ό.π., σ. 18.

²⁰³ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 47.

²⁰⁴ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 45.

²⁰⁵ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 46.

Ισορροπία! Ισορροπία!»²⁰⁶ Όπως άλλωστε πολύ ορθά διαπιστώνει η Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη: «ο τότε αισιόδοξος φιλελεύθερος Θεοτοκάς θα προβεί σε ορισμένες τροποποιήσεις: α) θα χρησιμοποιήσει με θετικό τρόπο το επιχείρημα ότι και στην Ελλάδα δεν υπήρξε Αναγέννηση, με συνέπεια να μην περιλαμβάνεται η χώρα στην παρακμή του δυτικού πολιτισμού, β) θα διαχωρίσει την Αναγέννηση από τον καπιταλισμό, γ) θα διαφοροποιήσει τον δυτικό σοσιαλισμό από τον σλαβογερμανικό κομμουνισμό, και δ) θα προτείνει ως θεραπεία τον νέο ουμανισμό».²⁰⁷

Όπως προκύπτει, ο Θεοτοκάς στα πρώιμα αυτά χρόνια της δράσης του, ενώ επιθυμεί μια ανανέωση ριζοσπαστική και μια λύτρωση οριστική από τη δυναστεία των πρεσβυτέρων, ταυτόχρονα επιζητεί την αρμονία και την τάξη. Για τον συγγραφέα, «η έξαλλη Ευρώπη, η ηδονή της ταχύτητας, η ποικιλόχρωμη και πολύγλωσση τύρβη των μεγαλουπόλεων, ο πυρετός κ' η αστάθεια των ηθών και των ιδεών»,²⁰⁸ ασκούν μια αδιαμφισβήτητη σαγήνη. Από την άλλη, δεν αργεί να αντιληφθεί ότι η περίσκεψη, η ψυχραιμία κι η ισορροπία είναι οι ιδιότητες για τις οποίες υπάρχει πραγματική ανάγκη κατά την περίοδο που έπεται του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σύμφωνα με τον στοχαστή, η μοίρα της Ελλάδας θεωρείται κοινή με αυτήν της Ευρώπης, γεγονός το οποίο τον προβληματίζει για την πορεία της πατρίδας του.²⁰⁹ Εκφράζει τη γνώμη πως η ιστορία φάνηκε άδικη απέναντι στο ελληνικό έθνος, καθώς οι Έλληνες έχασαν την Αναγέννηση και την ευκαιρία παράλληλα να γίνουν συμμετοχοί μιας ευρωπαϊκής ευημερίας. Δεν αποδέχεται εν τούτοις ότι για τη δυσχερή τότε κατάσταση της Ευρώπης θα μπορούσαν να αποδοθούν οποιεσδήποτε ευθύνες στο ελληνικό έθνος. Η Ελλάδα, με την έξοδό της από τη «νάρκη» τεσσάρων αιώνων, ακολούθησε τυφλά την «προηγμένη» Ευρώπη, επιχειρώντας να επανενταχθεί στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Ωστόσο, χρειαζόταν και η Ευρώπη καθοδήγηση, καθώς είχε περιπέσει σε ένα πνευματικό τέλμα, παρά την ανάπτυξή της. Κατά τον δοκιμιογράφο, θα μπορούσε ο νέος Ελληνισμός να αναλάβει τον ρόλο αυτό, να βοηθήσει δηλαδή την Ευρώπη στην ανεύρεση της ισορροπίας της, στη λύτρωση από τη

---

²⁰⁶ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 44.

²⁰⁷ Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη, «Θεοτοκάς και Χριστιανισμός», *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αγωνίες των Ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939)*, διεθνές συνέδριο προς τιμήν του Peter Mackridge, Καλαμάτα 18-19 Μαΐου 2017, επιμ. Έλενα Κουτριάνου και Έλλη Φιλοκύπρου, Αθήνα: Νεφέλη 2018, σ. 237.

²⁰⁸ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 13.

²⁰⁹ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 16: «Σήμερα, θέλοντας και μη, είμαστε αλληλέγγυοι μαζί τους, σφιχτά και οριστικά δεμένοι στο άρμα της Ευρώπης, πνευματικά και υλικά. Αν αυτή βουλιάξει, βουλιάζουμε κι εμείς μαζί, προτού προφτάσουμε να χαρούμε τη νέα ζωή μας».

σύγχυση και την αναζήτηση του χαμένου εαυτού της, με την ιδιότητα του θεματοφύλακα των ευρωπαϊκών παραδόσεων.²¹⁰

Ο αναγνώστης του δοκιμίου *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* δεν εντοπίζει αναφορές στο Βυζάντιο ή την Ορθοδοξία, όπως είχε παρατηρηθεί και στο *Ελεύθερο Πνεύμα*. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα παραμένει στραμμένο προς τη Δύση, παρότι αντικρίζει με αμφισβήτηση πλέον, μέσα στο υφιστάμενο κλίμα σύγχυσης των ιδεών, τόσο τα τεχνολογικά επιτεύγματά της όσο και τα πνευματικά. Το σκεπτικό και οι οραματισμοί του Θεοτοκά αποτελούν συνέχεια του νεοελληνικού διαφωτισμού, με κυρίαρχες τις αξίες της δημοκρατικής ισονομίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης καθώς και την ιδέα μιας Ελλάδας που ανήκει στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Ο δοκιμιογράφος προτείνει έναν παραγωγικό διάλογο μεταξύ Ελλάδας και Δύσης, που θα στοχεύει σε έναν νέο ουμανισμό στον οποίο όμως όπως φαίνεται δεν υπάρχει χώρος για το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Δεν υποστηρίζει ωστόσο πως οι λύσεις που προτείνει είναι οριστικές, μάλλον συμβαίνει το αντίθετο: «οι λύσεις μας όμως ποτέ δεν ήταν οριστικές. Πολύ γρήγορα τις αναποδογυρίζαμε εμείς οι ίδιοι και τρέχαμε αλλού, αχόρταστοι, ανικανοποίητοι, από τότε».²¹¹ Πράγματι, η προσήλωση του Θεοτοκά σε συγκεκριμένα αξιακά συστήματα δεν παραμένει αμετάβλητη. Οι απόψεις και ο προβληματισμός που θα εκφράσει στο μεταγενέστερο δοκιμιακό και μυθιστορηματικό του έργο, θα παρουσιάσουν αποκλίσεις από τις αρχικές του θέσεις, όπως άλλωστε θα διαπιστωθεί στη συνέχεια της παρούσας εργασίας· η κριτική μάλιστα που αναπτύσσει απέναντι στη Δύση, γίνεται ολοένα και πιο έντονη. Όπως εξάλλου διαπιστώνει ρητά κι ο ίδιος: «Η σκέψη μετατοπίζεται και μεταβάλλεται, ο άνθρωπος όμως είναι πάντα ο ίδιος, που πορεύεται και ψάχνει, που συχνά συγκινείται ή τρομάζει εμπρός σε ό,τι του αποκαλύπτει η αναζήτησή του, αλλά που δεν παύει να ελπίζει σε μια αλήθεια ικανή να λυτρώσει το πνεύμα και να προσφέρει ένα σταθερό κριτήριο του καλού και του κακού για τα άτομα και τις ομάδες».²¹²

---

²¹⁰ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 59: «Αν η Ευρώπη ξεπεράσει τελικά τις σημερινές δυσκολίες της [...] θα επιστρέψει αναγκαστικά στο σχολείο της Ελλάδας, από όπου την απομάκρυναν οι υστερικοί προφήτες του καιρού μας, θα ζητήσει ξανά από τον εαυτό της τη λογική, το μέτρο, την αρμονία, την πνευματική και ηθική τάξη, την υγεία της ψυχής».

²¹¹ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 11.

²¹² Θεοτοκάς, *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία 1994, σ. 8.

2.4 Θρησκευτικές αναφορές στα πρώιμα κείμενα

Σκοπός της παρούσας ενότητας είναι η διερεύνηση των πρώιμων απόψεων του Θεοτοκά γύρω από το ζήτημα της θρησκείας. Σε επιστολή που γράφει, για παράδειγμα, βρισκόμενος στο Παρίσι το 1927, προς τον φίλο του Γιάννη Οικονομίδη, παρομοιάζει τους «θεούς της Μόσχας» με εκείνον της Γαλιλαίας, εξηγώντας γιατί ο μαρξισμός δεν τον έπειθε πλέον: «Αναγκάστηκα, χωρίς να το θέλω, να αποκηρύξω με τις στατιστικές και τα νούμερα στο χέρι μια μια όλες τις αρχές του μαρξισμού. Κανένας Θεός δεν μπόρεσε ποτέ να αντέξει στην κριτική των ανθρώπων και για τούτο όλοι φρόντισαν να οχυρωθούν πίσω από το 'πίστευε και μη ερεύνα'. Οι Θεοί της Μόσχας, όπως ο Θεός της Γαλιλαίας, μετά το πέρασμα της κριτικής εμπνέουν τη λύπη».²¹³ Όπως συμπεραίνει κανείς από τα γραφόμενα αυτά και μέσα από το ορθολογιστικό κλίμα του *Ελεύθερου Πνεύματος* (1929), όπου η δυσπιστία απέναντι στα δόγματα είναι έκδηλη, χώρος για τη θρησκεία δε φαίνεται να υπάρχει.²¹⁴ Ο δοκιμιογράφος, αναφερόμενος συγκεκριμένα στους εθνικιστές και τους μαρξιστές, υποστηρίζει: «Και για τις δυο αυτές παρατάξεις η ελευθερία της σκέψης είναι μια σατανική επιχείρηση που αποβλέπει στο θόλωμα των ζητημάτων και στην παραπλάνηση των πνευμάτων, η ανεξάρτητη κριτική είναι προϊόν δόλου, αβουλίας [...]. Οι δύο θρησκείες στηρίζονται στην ίδια αρχή: πίστευε και μη ερεύνα».²¹⁵

Σε άρθρο που δημοσιεύει ο Θεοτοκάς λίγο αργότερα (Καλοκαίρι του 1933) στην *Ιδέα*, εκφράζει τον έντονο θαυμασμό του για το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της Δαλματίας· πρόκειται για το πρώτο από δύο άρθρα του με εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία.²¹⁶ Οι παρατηρήσεις του τον οδηγούν στο ακόλουθο συμπέρασμα: «Αν κατόρθωναν οι δυτικοί να εγκατασταθούν οριστικά στην Ελλάδα και να κρατήσουν τον Τούρκο στην Ασία, θα χάναμε ίσως την Ορθοδοξία. Μα η ιστορία της Δαλματίας, της Κροατίας, της Σλοβενίας, δείχνει καλά πως δε θα χάναμε μήτε τη γλώσσα μας, μήτε τον εθνισμό μας. Θα ήμασταν και σήμερα Έλληνες, όσο είναι κι αυτοί Γιουγκοσλάβοι».²¹⁷ Ο Θεοτοκάς της δεκαετίας του 1930 λοιπόν,

²¹³ Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Γ. Θεοτοκάς: Η πτώση των θεών. Μια ανέκδοτη φοιτητική επιστολή του 1927», *Το Δέντρο*, τόμος 10, τεύχος 75-76, Αθήνα: Ιανουάριος – Μάρτιος 1993, σ. 18.

²¹⁴ Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, επιμέλεια Ν. Κ. Αλιβιζάτος & Μ. Τσαπόγας, Αθήνα: Εστία 1996, σ. 80.

²¹⁵ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Εστία 1998, σσ. 27-28.

²¹⁶ Θεοτοκάς, «Εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, τόμος 2, τεύχος 8, Αύγουστος 1933, σσ. 65-69.

²¹⁷ Θεοτοκάς, «Εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, ό.π., σ. 65. Επίσης βλ. *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' 1925-1949, ό.π., σ. 243.

θεωρεί εμφανώς την Ορθοδοξία ως χαρακτηριστικό άνευ σημασίας, το οποίο κι αν ακόμη απουσίαζε από την ελληνική κοινωνία, «μήτε τη γλώσσα, μήτε τον εθνισμό μας»²¹⁸ θα μας στερούσε. Για τον εικοσιεπτάχρονο τότε συγγραφέα, η θρησκεία ευρύτερα, και η Ορθοδοξία συγκεκριμένα, δεν αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του Ελληνισμού.

Γενικότερα ο Θεοτοκάς την εποχή αυτή δεν δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ζήτημα της θρησκείας. Ανταπαντώντας στις κρίσεις του φίλου και συμφοιτητή του Παύλου Γκίκα (Ηλία Τσιριμώκου), στο άρθρο του στο περιοδικό *Ιδέα* τον Αύγουστο του 1933, σχετικά με το δοκίμιο του *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* (1932),²¹⁹ αναφέρει μεταξύ άλλων τα εξής:

[...] Ο κ. Γκίκας λέει: «Θεωρούμε το Χριστιανισμό ως το πιο βαθύ απόχτημα της ανθρώπινης συνείδησης. Άρα ο κ. Γκίκας δέχεται τη θρησκεία πολύ περισσότερο απ' ότι τη δέχομαι εγώ, που δεν υπήρξα ποτέ μου θρήσκος. Αν όμως ο Χριστιανισμός είναι το πιο βαθύ απόχτημα της ανθρώπινης συνείδησης, πώς συμβιβάζεται αυτή η ανθρώπινη συνείδηση με το διαλεκτικό υλισμό; Μα το Θεό ο κ. Γκίκας δεν τα λέει παστρικά».²²⁰

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα γραφόμενά του στο άρθρο του «Φιλική συζήτηση»,²²¹ δημοσιευμένο στις 30 Νοεμβρίου του 1933 στην εφημερίδα *Παμφοιτητική*, όπου αναφερόμενος στις προγραμματικές αρχές της φοιτητικής οργάνωσης, θέτει το ζήτημα της θρησκείας στην προσπάθειά του να πείσει τους φοιτητές πως ο θρησκευτικός παράγοντας δεν πρέπει και δεν μπορεί να αποτελεί άρθρο ενός προγράμματος ομαδικής δράσης. Σύμφωνα με την τοποθέτηση του Θεοτοκά, η θρησκεία πρέπει να αντιμετωπίζεται ως «ατομική υπόθεση του καθενός κι ίσως μάλιστα η κατ' εξοχήν ατομική υπόθεση της ζωής μας, το μεγάλο πρόβλημα που λύνει ο καθένας μοναχός του με τη συνείδησή του»,²²² και να μην αντιμετωπίζεται ως υπόθεση κοινωνική.

Σε κείμενό του γραμμένο το 1934, ένα χρόνο μετά, ο συγγραφέας κάνοντας λόγο για τις παρατάξεις του βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού, που «έκλεισαν τον κύκλο τους»²²³ κατά τον ίδιο, προτείνει τη δημιουργία μιας νέας πολιτικής κίνησης, πλατιά φιλελεύθερης και βαθιά ριζοσπαστικής, συντονισμένης με τους ρυθμούς του αιώνα. Η νέα αυτή κοινωνική

---

²¹⁸ Θεοτοκάς, «Εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, ό.π., σ. 65.

²¹⁹ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Πυρσός 1932.

²²⁰ Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σ. 240.

²²¹ Θεοτοκάς, «Φιλική συζήτηση», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 252-254.

²²² Θεοτοκάς, «Φιλική συζήτηση», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σ. 252.

²²³ Θεοτοκάς, «Πολιτικά Ιδανικά», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 258.

οργάνωση θα είχε απώτερο σκοπό, σύμφωνα με το σκεπτικό του, τη δημιουργία ενός έθνους απαλλαγμένου από οποιεσδήποτε παρελθοντικές ή παροντικές προκαταλήψεις και στενοκεφαλιές. Όσον αφορά μάλιστα τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η θρησκεία, αναφέρει μεταξύ άλλων: «Η θρησκεία, ο θεσμός της οικογένειας, αν θέλουν να ζήσουν, θα πρέπει να εξελιχτούν, να προσαρμοστούν στις νέες πραγματικότητες, αντί να εμφανίζονται, όπως γίνεται σήμερα, σαν αλύγιστα και μυγιάγγιχτα ταμπού και όργανα της απόλυτης συντήρησης».²²⁴

Σε άρθρο του δημοσιευμένο το 1938, που τιτλοφορείται «Μερικά ζητήματα νεοελληνικής ψυχολογίας»,²²⁵ ο Θεοτοκάς εκθέτει βασικές γνώμες του κόμη Κάϊζερλιγκ για την ψυχολογία του νεότερου Ελληνισμού, και παράλληλα απόψεις και συμπεράσματα δικά του επί του θέματος. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός πως, παρότι αναφέρεται σε αλληλεπίδραση της ελληνορθόδοξης θρησκείας και της πνευματικής παράδοσης του έθνους καθώς και σε «υποσυνείδητο» - κατά τον χαρακτηρισμό του - συμβιβασμό των παραπάνω στοιχείων, παρουσιάζει ωστόσο ένα πολύ τυπικό δούναι και λαβείν, επεξηγώντας πως ο ρόλος της θρησκείας απέναντι στο έθνος ποτέ δεν υπήρξε κυριαρχικός. Το συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται είναι πως «το έθνος πήρε από τη θρησκεία ό,τι του ήτανε χρήσιμο και ό,τι του φάνηκε ωραίο. Η θρησκεία άφησε ανέπαφη, τη βαθύτερη ψυχοσύνθεση της Ελλάδας, τέτοια που τη βλέπουμε να εκφράζεται στα γραφτά της έργα, τα παλιά και τα καινούργια και προσπάθησε να ταιριάζει απάνω της».²²⁶

Οι παραπάνω απόψεις του Γιώργου Θεοτοκά θεωρούνται επικρατέστερες κατά την πρώιμη περίοδο δοκιμιογραφίας του, αποδίδοντας έτσι στη θρησκεία, και κατ' επέκταση στον Χριστιανισμό και στην Ορθοδοξία, έναν μάλλον τυπικό παρά ουσιαστικό ρόλο, καθώς – την περίοδο αυτή τουλάχιστον – δεν αναδεικνύονται σε κυρίαρχα κι αδιάλειπτα στοιχεία της Ελληνικότητας. Για τον Θεοτοκά της εποχής του *Ελεύθερου Πνεύματος*, «ο χριστιανισμός, η βυζαντινή παράδοση και η Ορθοδοξία, υπήρχαν ως ιστορία και ως κοινωνικά φαινόμενα, όχι

---

²²⁴ Θεοτοκάς, «Πολιτικά Ιδανικά», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 260-261.

²²⁵ G. Theotokas, «Some questions of the Psychology of the Modern Greeks», *The Link*, Οξφόρδη, Ιούνιος 1938, σσ. 66-70. Πρώτη ελληνική δημοσίευση στο περ. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Ιούλιος 1945, σσ. 5-6.

²²⁶ Θεοτοκάς, «Μερικά ζητήματα νεοελληνικής ψυχολογίας», *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 325-326.

όμως ως αξίες υπερβατικές προς τις οποίες ο άνθρωπος – και πολύ λιγότερο το έθνος – θα έπρεπε να τείνει για να ολοκληρωθεί»,²²⁷ όπως επισημαίνει άλλωστε κι ο Νίκος Αλιβιζάτος.

Ωστόσο, οι παραπάνω θέσεις του συγγραφέα μεταβάλλονται σε μεγάλο βαθμό κατά τη δεκαετία του 1940, κατά την οποία ο συγγραφέας αναθεωρεί τη στάση του απέναντι στη θρησκεία και διαμορφώνει πλέον τη γνώμη πως το θρησκευτικό συναίσθημα μπορεί να έχει ρόλο και μάλιστα σημαντικό στην ανόρθωση και εξέλιξη του ελληνικού έθνους, τόσο στον πνευματικό όσο και στον κοινωνικό τομέα. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα που παρατίθεται ακολούθως, από το αδημοσίευτο τότε άρθρο του «Προς τ' ανοιχτά», χρονολογούμενο τον Αύγουστο του 1943. Συλλογιζόμενος ο συγγραφέας τις δυσχερείς συνθήκες που βιώνει το έθνος του, οραματίζεται τη δημιουργία ενός νέου κόσμου, μιας καινούριας σύνθεσης στην οποία το θρησκευτικό συναίσθημα θα κατέχει σημαντική θέση, συνεργώντας στη βιωσιμότητα του νέου αυτού κόσμου:

Πιστεύω πως τελικά ο νέος κόσμος που θα γεννηθεί από τη σημερινή κρίση θα υιοθετήσει και το θρησκευτικό συναίσθημα σα μια έμφυτη κι ακοίμητη λαχτάρα της ανθρώπινης ψυχής, θα του αναγνωρίσει τη θέση του μες στη ζωή, θα επιτρέψει στη χριστιανική παράδοση να ξαναβαφτιστεί στη δίνη της νέας κοινωνικής δημιουργίας, ν' αντλήσει από την ορμή του αιώνα μας τις φρέσκιες δυνάμεις που της χρειάζονται για το ξαναζωντάνεμά της, θα την κάμει ίσως να βγει από τη δοκιμασία της ανθρωπότητας πιο καθάρια, πιο έντονη και συνεπέστερη με τον εαυτό της.²²⁸

Το ζήτημα της θρησκείας λοιπόν, από το 1940 και εξής, απασχολεί εντονότερα το ενδιαφέρον του Θεοτοκά όπως φανερώνεται μέσα από το δοκιμιακό έργο που παράγει. Αναζητώντας διέξοδο από το πνεύμα των καιρών, που κατά τον ίδιο χαρακτηριζόταν από το «κενό στην ψυχή»²²⁹ του σύγχρονου ανθρώπου, ο συγγραφέας στρέφεται προς τη θρησκευτική παράδοση του τόπου του, πιστεύοντας ότι αυτή μπορεί να αποτελέσει στήριγμα για τη δοκιμαζόμενη κοινωνία. Η στάση αυτή του Θεοτοκά δεν αποτελεί εξαίρεση αφού, όπως έχει υποστηριχθεί «οι πολιτικές κρίσεις της εποχής, φαίνεται να ανέτρεπαν τις κλίμακες αξιών, με αποτέλεσμα ο συγγραφέας, όπως και οι περισσότεροι ομότεχνοί του, να στραφεί στις ρίζες και παραδόσεις του Ελληνισμού σε μια απόπειρα αυτοπροσδιορισμού και αυτογνωσίας».²³⁰

²²⁷ Αλιβιζάτος, «Πρόλογος» στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925- 1966*, τόμ. Α' 1925-1949, ό.π., σ. 80.

²²⁸ Θεοτοκάς, «Προς στ' ανοιχτά», αδημοσίευτο δακτυλογραφημένο, Αύγουστος 1943, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σ. 374.

²²⁹ Θεοτοκάς, «Ο ταξιδιώτης της οργισμένης εποχής», *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία ³1994, σ. 42.

²³⁰ Αλιβιζάτος, πρόλογος στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και Θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σ. 57.

2.5 Ορθοδοξία, Ελληνισμός, Βυζάντιο

Αντικείμενο της ενότητας αυτής είναι η εξέταση της θέσης του Θεοτοκά ως προς τον ρόλο της Ορθοδοξίας, τόσο σε εποχές του παρελθόντος, π.χ. τη βυζαντινή περίοδο, όσο και στη σύγχρονή του εποχή. Κατά την άποψη του Π. Δ. Μαστροδημήτρη, ο συγγραφέας «γνώριζε ανέκαθεν τη σπουδαιότητα της ορθόδοξης παράδοσης».²³¹ Σημασία έχει οπωσδήποτε και το γεγονός ότι γεννήθηκε στην Πόλη, το κέντρο της ελληνορθόδοξης παράδοσης, όπου παρέμεινε μέχρι το τέλος της εφηβείας του. Οι εμπειρίες ζωής που αποκόμισε από την παραμονή του στην Πόλη σχετίζονται σαφώς με τη μετέπειτα στροφή του προς την Ορθοδοξία. Η πορεία προς την Ορθοδοξία, ωστόσο, του τότε ανήσυχου έφηβου Θεοτοκά, κάθε άλλο παρά ομαλή υπήρξε. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του το 1922 στην Αθήνα, το πνευματικό περιβάλλον «δεν ήταν καθόλου ευνοϊκό για τη διαμόρφωση ενός ελληνορθόδοξου πνευματικού ήθους. Αντίθετα ήταν εχθρικό και κανείς δεν τολμούσε να μιλήσει για ελληνορθόδοξη παράδοση στους κύκλους των πνευματικών ανθρώπων διότι θεωρείτο συντηρητικός, καθυστερημένος και περιθωριακός, όχι προοδευτικός».²³²

Ο συγγραφέας γύρω στα τέλη της δεκαετίας του '50 εκφράζει με τρόπο νηφάλιο τους προβληματισμούς και τις αναζητήσεις του καιρού του στα γραφόμενά του. Η έγνοια του ωστόσο για το μέλλον του τόπου του και τη θέση που θα κατείχε η Ελλάδα στην Ευρώπη, δεν συνεπαγόταν με υποδούλωση της χώρας του στις ευρωπαϊκές τάσεις, που εισέβαλαν σ' αυτήν από νωρίς. Στο άρθρο με τίτλο «Τυχοδιωκτισμός και έρωσ στα μυθιστορήματα του Γ. Θεοτοκά», που περιλαμβάνεται σε αφιέρωμα για τα εικοσάχρονα από τον θάνατο του Θεοτοκά, ο Νίκος Μακρής υποστηρίζει τα ακόλουθα για τον συγγραφέα:

Γλωσσομαθής, ικανός γνώστης των λογοτεχνικών και πολιτικών κινήματων και ιδεών του ευρωπαϊκού χώρου, περιηγητής και με ρίζες ισχυρά δεμένες με τη φαναριώτικη παράδοση, δεν επηρεάστηκε απόλυτα απ' τη σύγχρονη αγορά των ιδεών, αλλά βυθοσκόπησε το παρελθόν και ιδιαίτερα την Ελληνορθόδοξη παράδοση, για να της αναγνωρίσει ζωτικές και θείες ταυτόχρονα αλήθειες.²³³

²³¹ Μαστροδημήτρη, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά (Η πνευματική πορεία προς την Ορθοδοξία)», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, Τετράδια Ευθύνης, 26, Δεκέμβριος 1986, σ. 41.

²³² Κ. Σαρδελής, «Η Ορθοδοξία του Γιώργου Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, τόμος 142, τεύχος 1690, 1 Δεκεμβρίου 1997, σ. 1708.

²³³ Ν. Μακρής, «Τυχοδιωκτισμός και έρωσ στα μυθιστορήματα του Γ. Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά*, ό.π., σ. 118.

Ένα ζήτημα που απασχόλησε έντονα τον Θεοτοκά στο έργο του ήταν σαφέστατα η θέση του Ελληνισμού στην Ευρώπη και η πολιτιστική του σύνθεση. Κατά τον ίδιο είχε μεγάλη σημασία, όχι μόνο να κατορθώσουν να υπάρξουν οι Έλληνες μέσα στα νέα διεθνή πλαίσια και να βελτιώσουν το επίπεδο διαβίωσής τους, αλλά ταυτόχρονα να διατηρήσουν αλώβητο και τον προσωπικό τους χαρακτήρα, τις ιδιαιτερότητές τους ως έθνος, τη διαμορφωμένη - διαμέσου των αιώνων - ελληνικής ιστορίας που υπήρξε ανεκτίμητη για την πνευματικότητά τους.²³⁴ Ο στοχαστής συγγραφέας πίστευε εξάλλου στις δυνατότητες του ελληνικού έθνους, και σ' αυτό που ο ίδιος χαρακτήρισε σε άρθρο του ως «μεράκι του ελληνισμού».²³⁵

Το έθνος ο Θεοτοκάς το αντίκριζε κυρίως ως μια υπόσταση πνευματική, «ένα κοινό πλούτο από ιδέες, συναισθήματα, ψυχικές καταστάσεις».²³⁶ Αναπτύσσει το μεγάλο του ενδιαφέρον για τον νέο Ελληνισμό στο βιβλίο του *Πνευματική Πορεία*, το οποίο παρουσιάζει στον πρόλόγο του ως μια «προσπάθεια για να συνειδητοποιηθεί και να ερευνηθεί με όσα μέσα διαθέτει ο συγγραφέας το φαινόμενο του νέου ελληνισμού».²³⁷ Σε αυτή λοιπόν την προσπάθειά του να επισημάνει ο Θεοτοκάς τα αναλλοίωτα και μόνιμα γνωρίσματα της νέας Ελλάδας και του Νεοέλληνα, στρέφεται στο παρελθόν, στο Βυζάντιο και στην Ορθοδοξία, αναζητώντας τις ρίζες της ελληνικότητας και τις δυνάμεις εκείνες που είναι ικανές να αποτελέσουν αρωγούς του ελληνικού λαού στην πορεία για κοινωνική πρόοδο, συμβάλλοντας παράλληλα στη διαμόρφωση μιας κοινής εθνικής συνείδησης.

Ο συγγραφέας θεωρούσε «βασικά συστατικά στοιχεία» του ελληνικού λαού την πνευματική παράδοση της αρχαίας Ελλάδας, την παράδοση της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τη ρωμαϊκή και βυζαντινή παράδοση του δικαίου, τη δημοτική παράδοση και τέλος, την πνευματική και κοινωνική επίδραση της νεότερης Ευρώπης,²³⁸ όπως δήλωνε σε ομιλία του το 1953. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα πέντε αυτά στοιχεία που συνθέτουν τον ιδιαίτερο εθνικό χαρακτήρα του ελληνικού λαού, «ενεργούν αδιάσπαστα», «σαν χημικές ουσίες που έχουν συγχωνευθεί σε μια καινούρια σύνθεση». Προσθέτει πως «είναι τα κυριότερα», αφού «αν έλειπε το ένα απ' αυτά, η ζωή του έθνους θα ήταν εντελώς διαφορετική απ' ό,τι σήμερα

---

²³⁴ Βλ. Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η εποχή», *Ευθύνη*, Απρίλιος 1962, σ. 26. Αναδημοσίευση στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, Αθήνα: Εστία 1966, σ. 971.

²³⁵ Θεοτοκάς, «Το μεράκι του Ελληνισμού», *Διάλογος*, 1963, σσ. 40-43. Αναδημοσίευση στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 948.

²³⁶ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 35.

²³⁷ Θεοτοκάς, *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 8.

²³⁸ Θεοτοκάς, «Το πνεύμα του νεότερου Ελληνισμού», *Πολιτικά Κείμενα*, Αθήνα: Ίκαρος 1976, σ. 24.

είναι». ²³⁹ Στο πλαίσιο αυτό, ανακαλύπτει ο Θεοτοκάς τη δυναμική της Ορθοδοξίας και διαπιστώνει ταυτόχρονα την ιδιαίτερη σημασία του Βυζαντίου για την Ελλάδα, καθώς κληροδότησε τον πλούτο της παράδοσής του σ' αυτήν. Ο δοκιμιογράφος δίνει έμφαση στους άρρηκτους δεσμούς του Ελληνικού έθνους με την Ορθοδοξία και το Βυζάντιο, υπενθυμίζοντας στο αναγνωστικό του κοινό πως σε κρίσιμες ιστορικά εποχές του παρελθόντος, σε αυτά βρήκε προπύργιο το έθνος και με τη δική τους στήριξη επιτεύχθηκε η συνέχισή του.

Ο Θεοτοκάς συσχέτιζε τον Ελληνισμό με την Ορθοδοξία «ως έκφραση θεμελιώδους αρχής της ανθρώπινης ευταξίας». ²⁴⁰ Αναλογιζόμενος με ανησυχία το μέλλον του Ελληνισμού αλλά και της ανθρωπότητας εν γένει, όπως και τις πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η αποκοπή από τις παραδόσεις των πατέρων μας, που ενδέχεται να επιφέρει ακόμη και μια ολοκληρωτική καταστροφή, εισηγείται τον όρο «ορθόδοξος ανθρωπισμός», ²⁴¹ ο οποίος περιέχει όλα τα στοιχεία της Ορθόδοξης παράδοσης που μπορούν να βοηθήσουν στην πορεία του τον σύγχρονο άνθρωπο. Η Ορθοδοξία, σύμφωνα με τη θεώρησή του, διαμορφώθηκε από την αλληλεπίδραση και αρμονική σύζευξη του Χριστιανισμού και της αρχαίας παιδείας και αποτελεί μια «θρησκεία στο μέτρο του ανθρώπου, φωτεινή, θερμή και φιλελεύθερη». ²⁴² Η ελληνική λοιπόν θρησκευτική έκφραση που ονομάζεται Ορθοδοξία, ανέκαθεν υπήρξε συνυφασμένη με τον εθνικό χαρακτήρα, τα ήθη και έθιμα, και την πατερική παράδοση:

Η Ορθοδοξία, όπως παρουσιάζεται στα μάτια του ελληνικού λαού, είναι θρησκεία εθνική, συνυφασμένη αξεδιάλυτα με τα ήθη και τον ομαδικό τους χαρακτήρα, με το κλίμα και το άρωμα του τόπου, με τα τοπία του, με την οικογενειακή του ζωή και με τα γυρίσματα των εποχών της χρονιάς. [...] Οι μεγάλες εορτές της, ο Ευαγγελισμός, το Πάσχα, ο Δεκαπενταύγουστος, τα Χριστούγεννα και τα Δωδεκάμερα και άλλες, είναι κάθε χρόνο οι μεγάλες μέρες της Ελλάδας, οι μέρες όπου το εθνικό σύνολο αισθάνεται περισσότερο από κάθε άλλη ώρα την ενότητά του, την αλληλεγγύη του και την αμοιβαία αγάπη των μελών του. ²⁴³

Η Ορθοδοξία επομένως, ως κύριο στοιχείο του Ελληνισμού συνυφασμένο αξεδιάλυτα με τα καθιερωμένα ήθη και τον ομαδικό χαρακτήρα του, σύμβολο και αφορμή για την εσωτερική

²³⁹ Θεοτοκάς, «Το πνεύμα του νεότερου Ελληνισμού», *Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 24.

²⁴⁰ Δ. Κ. Μαγκλιβέρας, «Η κοινωνιολογική πλευρά του έργου του Γ. Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, 1 Δεκεμβρίου 1997, τόμος 142, τεύχος 1690, σ. 1683.

²⁴¹ Θεοτοκάς, *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας, Δοκίμια*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1975, σ. 34.

²⁴² Θεοτοκάς, «Το πνεύμα του νεότερου Ελληνισμού», *Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 28. Επίσης βλ. Θεοτοκάς, «Οι σύγχρονοι Έλληνες», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 685.

²⁴³ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική πορεία*, ό.π., σ. 134.

του συνοχής, «επηρέασε την ελληνική ζωή ως τις βαθύτερες ρίζες της, έγινε ένα μαζί της».²⁴⁴ Οι βυζαντινές θρησκευτικές ακολουθίες κι οι ορθόδοξοι ναοί αποτελούν στοιχείο αναφαίρετο του ελληνικού βίου, και για τον λόγο αυτό «δεν μπορεί να νοηθεί στην Ελλάδα χωρισμός Εκκλησίας και Πολιτείας», τονίζει ο συγγραφέας, «ούτε και υπήρξε εδώ ποτέ αντικληρικό πολιτικό κίνημα, όπως συνέβη αλλού».²⁴⁵ Ο Θεοτοκάς διευκρινίζει ακόμη ότι «επικρίνουμε συχνά την Εκκλησία [...] αλλά την επικρίνουμε από μέσα, σαν μέλη της που απαιτούμε απ' αυτήν να γίνει καλύτερη. Δεν την πολεμούμε σαν ένα ξένο σώμα, από το οποίο ζητούμε να χωριστούμε».²⁴⁶ Σύμφωνα με τη διαπίστωση του συγγραφέα, η Ορθοδοξία αποτελεί «τη γνησιότερη και θερμότερη έκφραση του πνεύματος του Χριστιανισμού, την πλησιέστερη στις πρώτες πηγές του, αφού υπήρξε συνυφασμένη με την ελληνική γλώσσα, με την κλασική ελληνική παιδεία και με όλη την εθνική μας πορεία».²⁴⁷ Υποστηρίζει ακολούθως πως «για έναν Έλληνα, η μεγάλη παράδοση, ο χρυσός πνευματικός κανόνας βρίσκεται στο σημείο όπου ο ανθρωπισμός του κλασικού Ελληνισμού συναντάται με το πνεύμα της Ορθοδοξίας».²⁴⁸

Όπως υποστηρίζει μέσω των γραφομένων του ο δοκιμιογράφος, η Ορθοδοξία αποτελεί το σώμα πάνω στο οποίο χαράχθηκε ο ελληνικός ανθρωπισμός ανεξίτηλα, το εθνικό εκείνο κεφάλαιο πίστεως που συγκροτήθηκε – κυρίως μετά τον τέταρτο αιώνα – για να οδηγήσει τον κλασικό ανθρωπισμό σε μια νέα ιστορική θέση. Ο Θεοτοκάς το 1965 εκφράζει την ακράδαντη πεποίθηση πως, εάν έχαναν ποτέ οι Έλληνες την Ορθοδοξία, αυτό θα συνεπαγόταν πως θα έχαναν τον εαυτό τους, σε αντιπαράθεση με ό,τι πρέσβευε το 1933, όταν στο άρθρο του «Εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία» δήλωνε, όπως έχει ήδη σχολιαστεί, ότι ακόμη κι αν απουσίαζε η Ορθοδοξία από την Ελλάδα, αυτό δεν θα σήμαινε πως θα έχανε ο ελληνικός λαός είτε τη γλώσσα, είτε τον εθνισμό του.²⁴⁹ Είναι εμφανές ότι οι απόψεις του Θεοτοκά –λόγω και της χρονικής απόστασης που παρατηρείται ανάμεσα στα δύο άρθρα– υφίστανται τέτοια διαφοροποίηση που κρίνονται άκρως αντίθετες. Ο στοχαστής Γιώργος Θεοτοκάς, με ώριμη πλέον σκέψη, αντιλαμβάνεται και υποστηρίζει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε η Ορθοδοξία στην πορεία του Ελληνισμού ιστορικά, ρόλος που κατά τον ίδιο χρειάζεται να διατηρήσει και στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Εξάλλου η

---

²⁴⁴ Θεοτοκάς, «Το πνεύμα του νεότερου Ελληνισμού», *Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 28.

²⁴⁵ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική πορεία*, ό.π., σ. 134.

²⁴⁶ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική πορεία*, ό.π., σ. 134.

²⁴⁷ Θεοτοκάς, «Ελληνοχριστιανικός Πολιτισμός», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 36.

²⁴⁸ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 133.

²⁴⁹ Θεοτοκάς, «Εντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, ό.π., σ. 65.

Ορθοδοξία αποτελεί το ιδιαίτερο εκείνο χαρακτηριστικό του ελληνικού λαού που τον κάνει να ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους λαούς, την «ειδοποιό διαφορά»,²⁵⁰ κατά την έκφραση του συγγραφέα. Ο ίδιος επιθυμεί τη διατήρηση της προσωπικότητας αυτής, που την θεωρεί όχι μόνο προϋπόθεση αναγκαία για τη συνέχεια του έθνους, αλλά επιπλέον και παράγοντα καθοριστικό της σχέσης της Ελλάδας με τη διεθνή κοινότητα: «Στην όχι κομμουνιστική Ευρώπη, που τείνει να ενοποιηθεί, είμαστε ο μόνος ορθόδοξος λαός. Αυτό αμέσως μας ξεχωρίζει. Μας δίνει μέσα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μια ιδιαίτερη πνευματική θέση που μπορεί να είναι βαρυσήμαντη. Αποτελεί, εξάλλου, για μας, η Ορθοδοξία έναν πνευματικό σύνδεσμο με τον άλλο κόσμο, που δεν μπορεί να διακοπεί».²⁵¹

Για τον Θεοτοκά οφείλει μάλιστα η Ορθοδοξία ως «επικρατούσα θρησκεία»,²⁵² να πλησιάζει περισσότερο τον σύγχρονο άνθρωπο, συλλαμβάνοντας τον παλμό των καιρών και να αποτελέσει συμπαραστάτη του στα προβλήματα που αντιμετωπίζει, ηθικής και κοινωνικής φύσεως. Με μία τέτοια προσέγγιση θα γίνει εφικτή η ανόρθωσή της και η επανάκτηση του γοήτρου που παραδοσιακά κατείχε στην εθνική ζωή· παράλληλα θα μπορεί να συμβάλει στην αποκατάσταση της αξίας και της θέσης του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο.²⁵³ Παρουσιάζονται επομένως με σαφήνεια οι λόγοι που δεν μπορεί να εκλείψει από την πνευματική ζωή του τόπου η Ορθόδοξη παράδοση. Εντός της, ο Ελληνισμός μπορεί να βρει - κατά τον συγγραφέα - εκείνες τις απαραίτητες γι' αυτόν αξίες, που μπορούν μάλιστα να αποτελέσουν ένα ασφαλές κριτήριο διάκρισης του καλού από το κακό.²⁵⁴ Η μοίρα του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας ήταν αναμφίβολα κοινή για τον διανοούμενο. Πιο πολύ τον ενδιέφερε μα και τον συγκινούσε ο Ελληνισμός, η ελληνική ιδέα, πάντοτε σε συσχέτιση με την Ορθοδοξία και τη θέση του ελληνικού έθνους στο ευρύτερο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Ο Θεοτοκάς στις κρίσιμες εποχές που διένυε το ελληνικό έθνος, προέτρεπε τους συμπολίτες του να προσδώσουν στην Ορθοδοξία την αρμόζουσα σημασία και να σταθούν αντάξιοι των πνευματικών και ηθικών περιστάσεων. Του προξενεί λύπη η διαπίστωση, το 1962, πως οι

---

²⁵⁰ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 57.

²⁵¹ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 946-947.

²⁵² Θεοτοκάς, «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας. Δοκίμια*, ό.π., σ. 41, όπου ο συγγραφέας αναφέρει: «ο τόπος μας είναι σήμερα ο μόνος στον κόσμο όπου η Ορθοδοξία είναι εντελώς ελεύθερη και αδέσμευτη και μάλιστα, καθώς λέει το Σύνταγμα, επικρατούσα».

²⁵³ Θεοτοκάς, «Η εκκλησία και το έθνος», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 33.

²⁵⁴ Βλ. Θεοτοκάς, «Μια διάλεξη», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 50.

Έλληνες είχαν λησμονήσει την Ορθοδοξία, την ίδια εποχή που η Δύση την ανακάλυπτε και εξήρε την πνευματικότητά της.²⁵⁵

Σε διάλεξη του που αφορά τον ρόλο των θεολόγων, ο Θεοτοκάς εκδηλώνει τον έντονο προβληματισμό του επί του θέματος.²⁵⁶ Υποστηρίζει πως οι πλέον αρμόδιοι για να αποκαταστήσουν στην πνευματική ζωή του λαού την Ορθόδοξη παράδοση, είναι οι θεολόγοι. Οι ιστορικές κρίσεις του πολιτισμού, κατά την αντίληψη του συγγραφέα, κλόνισαν την εμπιστοσύνη στο ανθρώπινο πρόσωπο καθώς και την ελπίδα για το μέλλον, με συνέπεια να προβάλλει ο κόσμος «σαν ένα χάος ασυναρτησίας και παραλογισμού».²⁵⁷ Εκτιμά πως οι άνθρωποι χρειάζονται αξίες ζωντανές στις οποίες θα μπορέσουν ανεμπόδιστα να πιστέψουν και που θα τους προτείνουν κάποιες διεξόδους στους ποικίλους προβληματισμούς τους, επισημαίνοντας ότι «μέσα στη σύγχυση της σημερινής πνευματικής ζωής, πολλοί σκεπτόμενοι και προβληματιζόμενοι άνθρωποι στρέφονται προς την πνευματική παράδοση της ελληνικής Ορθοδοξίας και αναρωτιόνται μήπως εκεί βρίσκεται πάλι η λύση, δηλαδή η πηγή των αξιών από τις οποίες έχουμε ανάγκη».²⁵⁸

Ο συγγραφέας παρουσιάζει μια εικόνα της Ορθοδοξίας σφαιρική, κάνοντας αναφορά στις ποικίλες εκδηλώσεις της Ορθόδοξης παράδοσης, και εισηγείται τρόπους με τους οποίους οι θεολόγοι μπορούν να συντελέσουν στην ενίσχυση της πνευματικότητας των Ελλήνων. Μεταξύ άλλων κάνει αναφορά και σε μια άλλη έκφανση της Ορθοδοξίας που βρίσκεται σε «ορισμένες νησίδες ζωής ιδιόρρυθμης»,²⁵⁹ στο σχήμα του μοναχισμού και στα Ορθόδοξα μοναστήρια σε Ελλάδα και Ανατολή, εκφέροντας τη γνώμη πως έχουν κι αυτά ανάγκη στήριξης. Η διατήρηση του πνευματικού και πολιτιστικού τους πλούτου είναι κάτι το οποίο ενδιαφέρει τον Θεοτοκά και προτρέπει όσους προτίθενται να παραμείνουν λαϊκοί θεολόγοι και τους διακατέχει η απαραίτητη διάθεση για αφοσίωση στην έρευνα, να επισκεφθούν τα μοναστήρια της Ανατολής και να δημιουργήσουν εκεί μικρούς πυρήνες επιστημονικής έρευνας. Η ενέργεια αυτή θα μπορούσε να αποβεί σωτήρια για τις μονές, κατά την αντίληψη του συγγραφέα. Ως αντιστάθμισμα στην ηθική κρίση της εποχής του, προτείνει τη μεθοδική καλλιέργεια της Ορθοδοξίας, συναισθανόμενος τον κίνδυνο να απωλέσει ο σύγχρονος

---

²⁵⁵ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η εποχή», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925 -1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 972.

²⁵⁶ Θεοτοκάς, «Μια διάλεξη», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 45-56.

²⁵⁷ Θεοτοκάς, «Μια διάλεξη», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 48.

²⁵⁸ Θεοτοκάς, «Μια διάλεξη», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 50.

²⁵⁹ Θεοτοκάς, «Μια διάλεξη», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 52.

ελληνικός λαός την πνευματική του υπόσταση. Κατά τον ίδιο είναι επομένως επιβεβλημένη η – με κάθε τρόπο – ενίσχυση των παραδόσεων της Ορθοδοξίας, ώστε να καταστούν ικανά στηρίγματα στις περιστάσεις που οι σύγχρονοι του άνθρωποι αντιμετωπίζουν.

Το ενδιαφέρον αυτό που ο Θεοτοκάς επιδεικνύει για την Ορθοδοξία, δεν παρουσιάζεται ανεξάρτητο από την ενασχόλησή του με το Βυζάντιο. Άλλωστε σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το γεγονός ότι ο συγγραφέας βρέθηκε στο σταυροδρόμι δύο μεγάλων παραδόσεων του Ελληνισμού, της βυζαντινής της Πόλης και της αιγαιοπελαγίτικης της Χίου. Στο έργο του γίνεται εμφανές το πόσο βαθιά χαράχθηκε στον ψυχισμό του η σπουδαία ελληνική στιγμή της Πόλης, η τετράχρονη Κατοχή της από τα ελληνικά και συμμαχικά στρατεύματα, με το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²⁶⁰ Στο άρθρο του «Πεπρωμένα του Βυζαντίου»²⁶¹ που δημοσιεύτηκε το 1953, στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* για τα πεντακόσια χρόνια από την Άλωση, δηλώνει ο συγγραφέας: «Η γενεά μας πρόφτασε κι είδε, στα εφηβικά της χρόνια, τις τελευταίες αναλαμπές του θρύλου, το πορφυρό ηλιοβασίλεμα της Μεγάλης Ιδέας. Κάτι από τον Ελληνισμό της Άλωσης έφτασε ζωντανό ως εμάς, μας άγγισε και μας άφησε ανεξίτηλη σφραγίδα».²⁶² Αναφερόμενος μάλιστα στην υπόσταση του Βυζαντίου παρατηρεί τα ακόλουθα:

Το Βυζάντιο δεν υπήρξε κράτος με την έννοια που πήρε ο όρος αυτός στους νεότερους χρόνους. Ήταν μια κοινωνία λαών, που πίστευαν στις ίδιες πνευματικές και ηθικές αξίες, που τους ένωνε η θρησκεία και μια κοινή αντίληψη της ζωής. Σκοπός του, όπως και της αρχαίας Ρώμης, δεν είναι η προκοπή ενός έθνους, αλλά η διατήρηση ενός πολιτισμού και η υπεράσπιση του εναντίον των Βαρβάρων.²⁶³

Όσον αφορά την ελληνικότητα του Βυζαντίου, ο δοκιμιογράφος τονίζει πως η παιδεία του υπήρξε ελληνική, και το δίκαιο του - παρότι ρωμαϊκό - είχε τροποποιηθεί δεχόμενο την επιρροή της χριστιανικής θρησκείας. Αναφορικά με την έννοια «Βυζαντινός», υποστηρίζει πως σ' αυτή «περιέχεται, οπωσδήποτε, η ελληνική γλώσσα και μια αφομοιωτική επιρροή της ελληνικής κοινωνίας», εκφράζοντας επιπλέον την προσωπική του άποψη πως «η ιστορία του Βυζαντίου είναι, από μια άποψη, η ιστορία του εξελληνισμού του».²⁶⁴ Ο Θεοτοκάς τονίζει

²⁶⁰ Γ. Οικονομίδης, «Θύμηση Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω*, τχ.137, 12 Φεβρουαρίου 1986, σ. 48.

²⁶¹ Θεοτοκάς, «Πεπρωμένα του Βυζαντίου», *Νέα Εστία*, τόμος 53, τεύχος. 622, 1 Ιουνίου 1953, σσ. 736-738. Το άρθρο αναδημοσιεύεται με τίτλο «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός», στην *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ.308-313, και στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β΄ 1950-1966, ό.π., σσ. 654-657.

²⁶² Θεοτοκάς, «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 312.

²⁶³ Θεοτοκάς, «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 308.

²⁶⁴ Θεοτοκάς, «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 309-310.

στο εν λόγω άρθρο πως τα χρόνια των Παλαιολόγων «είναι ίσως τα πιο συγκινητικά μέσα σ' ολόκληρη την ελληνική ιστορία [...], γιατί εκεί βρίσκονται οι ρίζες της νεοελληνικής ύπαρξης». Προβαίνει παράλληλα σε μια ιστορική αναδρομή στην εξελικτική πορεία του βυζαντινού πολιτισμού. Το Βυζάντιο στη συνείδηση του συγγραφέα, κυρίως από το 1950 και μετά, ταυτίζεται με τον Ελληνισμό, σ' αντίθεση με τα πρώιμα κείμενά του, στα οποία η παράλειψη του Βυζαντίου ήταν καταφανής. Αναφερόμενος στην ταυτότητα των Ελλήνων και στην καταγωγή τους στο άρθρο του «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο»,²⁶⁵ ο Θεοτοκάς δηλώνει απερίφραστα: «Είμαστε, βέβαια, συνολικά, οι άμεσοι απόγονοι των Βυζαντινών· γι' αυτό δεν αμφιβάλουμε. Από τα 1453, που έκλεισε η βυζαντινή ιστορία, ως τα 1821, που κηρύξαμε τη νέα ανεξαρτησία μας, η απόσταση δεν είναι τόσο μεγάλη ώστε να χαθούν τα ίχνη της εθνότητας και των κοινοτήτων της».²⁶⁶

Ο μελετητής του δοκιμιογραφικού έργου του Θεοτοκά, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο συγγραφέας οδηγήθηκε στην Ορθοδοξία και μέσω του ενδιαφέροντός του για το Βυζάντιο. Σύμφωνα με τον ίδιο, το Βυζάντιο δεν υπήρξε μόνο ως ιστορική πραγματικότητα, αλλά υφίσταται και ως αξία προς την οποία μπορούν οι σημερινοί Έλληνες να στραφούν για να αντλήσουν στοιχεία από τη θρησκευτική τους κληρονομιά. Όπως υποστηρίζει και στο δοκίμιό του «Τα Πεπρωμένα της Ορθοδοξίας»,²⁶⁷ «το Βυζάντιο μας κληροδότησε μια μοναδική στον κόσμο παράδοση χριστιανικής σοφίας και μυστικιστικής εμπειρίας, που εξακολουθεί να είναι ζωντανή στις μονές και στα ησυχαστήρια του Αγίου Όρους, αλλά που η σκεπτόμενη Ελλάδα την αγνοεί».²⁶⁸ Ο Θεοτοκάς επιδιώκει να καταδείξει στους «σκεπτόμενους Έλληνες» πως έχει φτάσει ο καιρός για αφύπνιση και αναζήτηση του πνευματικού πλούτου της Ορθοδοξίας, ο οποίος εμπεριέχεται στη βυζαντινή κληρονομιά. Επικρίνει για τον λόγο αυτό τους συγγραφείς της εποχής, οι οποίοι στα γραπτά τους ούτε εκμεταλλεύτηκαν ούτε προώθησαν την αστείρευτη βυζαντινή παράδοση που υπερέβαινε σε βάθος και νοήματα τις αντίστοιχες εκδηλώσεις της Δύσης. Το γεγονός πως ο «βυζαντινός Ελληνισμός» επέκτεινε τη δραστηριότητά του από τις χώρες του Δούναβη μέχρι και τις

---

²⁶⁵ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 944-947.

²⁶⁶ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 945.

²⁶⁷ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Το Βήμα*, 25 Δεκεμβρίου 1960, με υπότιτλο «Η Εκκλησία στην ελληνική ζωή άλλοτε και τώρα». Αναδημοσίευση στην *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 133- 137. Περιέχεται στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 914-916.

²⁶⁸ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 135.

αραβικές ερήμους, έχει ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, το Βυζάντιο να ζει «και σαν παρόν»²⁶⁹ στις Ορθόδοξες εστίες της Εγγύς Ανατολής. Ο δοκιμιογράφος εκφράζει συνεπώς τη γνώμη πως δεν θα είναι επωφελές να διακόψει ο ελληνικός λαός τις επαφές του με την Εγγύς Ανατολή, καθώς «υπάρχει εκεί μεγάλο έδαφος για την ανάπτυξη πνευματικών δεσμών, χάρη στις πατροπαράδοτες φιλίες μας και μέσω κυρίως των αραβόφωνων Ορθόδοξων, που θεωρούν ότι είναι κι αυτοί, σαν κι εμάς, απόγονοι του Βυζαντίου».²⁷⁰

Ο Θεοτοκάς εκφράζει λοιπόν το ενδιαφέρον του για το Βυζάντιο αρκετά συχνά στο πλούσιο αρθρογραφικό του έργο, αλλά επιπλέον και σε ομιλίες που εκφωνεί, όπως για παράδειγμα στη ραδιοφωνική ομιλία του το 1950, με θέμα «Τα Μεσαιωνικά μνημεία της Ελλάδας». Στην εν λόγω ομιλία, όπως και στα άρθρα του «Το Βυζαντινό μουσείο, η εθνική πινακοθήκη και το φανταστικό πνευματικό κέντρο» (1959), «Πνεύμα, μνημεία, πρόοδος» (1959) και «Βυζαντινό μουσείο και δικαστικό μέγαρο» (1962), που περιέχονται στην έκδοση των πολιτικών του κειμένων, ο διανοητής συγγραφέας θέτει το πρόβλημα της επικείμενης καταστροφής σπουδαίων μεσαιωνικών μνημείων που, στη δίνη του βιομηχανικού πολιτισμού, κινδυνεύουν να χαθούν. Ο Θεοτοκάς επιζητεί να προβληματίσει τους συντοπίτες του, που θεωρεί ότι δεν είχαν ουσιαστικά συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα και την πολλαπλή αξία των μεσαιωνικών μνημείων στον σύγχρονο πολιτισμό. Αποτείνεται στους κοινωνικούς και πνευματικούς ιθύνοντες της χώρας, εκείνους που είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν θετικά με το ενδιαφέρον και τη συνεισφορά τους την κοινή συνείδηση, και τους παρακινεί ν' αναγνωρίσουν και ν' αγαπήσουν τα μνημεία της πόλης τους ως το πλέον πολύτιμο κοσμητικό της στοιχείο, ικανό να προσδώσει αισθητική αξία και πνευματικό ενδιαφέρον σε μια πόλη και να θεωρούν μάλιστα εχθρό της πολιτείας όποιον επιδιώκει την καταστροφή τους.²⁷¹

Επικριτική είναι η στάση του συγγραφέα απέναντι στους «αρμοδίους» που, καθώς έχει πολλές φορές παρατηρηθεί, «ξυπνούν ένα πρωί με την ιδέα ότι είναι Ιουστινιανοί»,²⁷² επιθυμώντας να κατασκευάσουν κτίσματα εντυπωσιακά και κολοσσιαία, δίχως ωστόσο να

---

²⁶⁹ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 946.

²⁷⁰ Θεοτοκάς, «Ο Ελληνισμός και η θέση του στο σημερινό κόσμο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 947.

²⁷¹ Θεοτοκάς, «Τα μεσαιωνικά μνημεία της Ελλάδας», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 317-318.

²⁷² Θεοτοκάς, «Το βυζαντινό μουσείο, η εθνική πινακοθήκη και το φανταστικό “πνευματικό κέντρο”», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 886.

υπολογίζουν ποιες είναι στη σημερινή Ελλάδα οι ουσιαστικές ανάγκες και προϋποθέσεις του πνεύματος και της τέχνης. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του «Βυζαντινό μουσείο και δικαστικό μέγαρο» του 1962,²⁷³ όπου προειδοποιεί για την καταστροφική συνέπεια που θα επιφέρει η μεταφορά του βυζαντινού μουσείου, συμπεριλαμβανόμενης και της ανεπανόρθωτης διάλυσης της αρχιτεκτονικής του μορφής. Ο Θεοτοκάς προσφεύγει ακόμη και στον τότε πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, σε μια ύστατη προσπάθεια για εξεύρεση λύσης στο συγκεκριμένο ζήτημα, αιτούμενος να μην επιτραπεί η κατεδάφιση του βυζαντινού μουσείου. Κατά την υπόδειξη του συγγραφέα, «οι αντιλήψεις πνευματικού νεοπλουτισμού δεν ταιριάζουν σε μια πόλη με ιστορία» και συνεπώς «ό,τι ωραίο κι αν βρίσκεται σε μια παλαιά πόλη, πρέπει να συντηρείται με ευλάβεια και με στοργή και πλάι του να γίνονται τα καινούργια».²⁷⁴ Εύλογα ο διανοούμενος διερωτάται κατά πόσον δικαιολογεί η προοδευτική πορεία του έθνους την καταστροφή της ίδιας του της πολιτιστικής κληρονομιάς, και με τη συγγραφή ενός άκρως ειρωνικού δοκιμίου²⁷⁵ λίγα χρόνια πριν, επιχειρεί την αφύπνιση συνειδήσεων. Αποτελεί χρέος κάθε ευσυνείδητου πολίτη, κατά τον Θεοτοκά, να αναλογιστεί την προσωπική του ευθύνη για το σημαντικό ζήτημα της καταστροφής της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και να μεριμνήσει για το μέλλον των εγχώριων λαμπρών μεσαιωνικών μνημείων και θησαυρών τέχνης, που παραπέμπουν στο Βυζάντιο, αφού κατά την αντίληψή του, δεν είναι μόνο της Ελλάδας κτήμα, αλλά και της ανθρωπότητας ολάκερης.²⁷⁶

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, όπου μέσα από τα εξεταζόμενα δοκίμια και άρθρα του Θεοτοκά παρουσιάστηκαν οι κύριες του απόψεις για το τρίπτυχο Ορθοδοξία – Ελληνισμός – Βυζάντιο, οδηγούμαστε ανεπιφύλακτα στο συμπέρασμα πως στη σκέψη του συγγραφέα, η έννοια της Ορθοδοξίας συμβαδίζει με την εθνική ταυτότητα και το ενδιαφέρον του για τον βυζαντινό πολιτισμό. Ο στοχαστής συλλαμβάνει την ταυτότητα της Ορθοδοξίας και εναποθέτει σ' αυτήν τις ελπίδες του για την ανανέωση και εδραίωση των πνευματικών και κοινωνικών αξιών.

---

²⁷³ Θεοτοκάς, «Βυζαντινό μουσείο και δικαστικό μέγαρο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 957-959.

²⁷⁴ Θεοτοκάς, «Βυζαντινό μουσείο και δικαστικό μέγαρο», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σ. 959.

²⁷⁵ Βλ. Θεοτοκάς, «Πνεύμα, μνημεία, πρόοδος», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 889-891.

²⁷⁶ Βλ. Θεοτοκάς, «Η “Μεγάλη Αθήνα” και το μέλλον της», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 322.

2.6 Χριστιανισμός, Μηδενισμός, Τεχνολογία

Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται οι απόψεις του Θεοτοκά κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αναφορικά με τον Χριστιανισμό και σε συνάρτηση με τα κοινωνικά αδιέξοδα των καιρών, τα οποία συσχετίζονται με φαινόμενα όπως ο μηδενισμός και η τεχνολογία. Τα άρθρα που εξετάζονται είναι συγκεκριμένα τα εξής: «Στο κατώφλι των νέων καιρών» (1945), «Οι μηχανές και το πνεύμα» (1945), «Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία» (1958), «Ο Χριστιανισμός και οι Έλληνες» (1959), «Η έξοδος από το μηδενισμό» (1960) και «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας» (1960). Κατά την περίοδο αυτή, ο συγγραφέας ασκεί έντονη κριτική στις μηδενιστικές τάσεις της εποχής, επιδιώκοντας παράλληλα την εύρεση διεξόδων στο μηδενιστικό αδιέξοδο. Ταυτόχρονα, τον απασχολούν οι αρνητικές επιπτώσεις της ραγδαίας τεχνολογικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα εις βάρος του πνευματικού πολιτισμού, ενώ επιχειρεί επίσης τον προσδιορισμό της ουσίας και του πολυσήμαντου ρόλου που καλείται να διαδραματίσει το ελληνικό χριστιανικό πνεύμα στις περιστάσεις της εποχής.

Τα φαινόμενα της εποχής του βιώνονται σε εντονότερο βαθμό στα μεγάλα αστικά κέντρα· η εντύπωση που είχε αποκομίσει ο Θεοτοκάς έχοντας προσωπική εμπειρία από αυτά, ήταν πως «ανέδυαν ατμόσφαιρα απελπισίας»,²⁷⁷ κάτι το οποίο δεν συναντούσε κανείς στους παλαιότερους τύπους κοινωνίας. Ο σταθεροποιητικός ρόλος που είχε η Εκκλησία στις κοινωνίες εκείνες, ήταν κάτι που ο ίδιος αναγνώριζε και τόνιζε. Ωστόσο, ο διανοούμενος Θεοτοκάς:

δεν πρότεινε σε καμία περίπτωση την επιστροφή του δυτικού κόσμου σε παλαιότερες μορφές ζωής. Αναγνώριζε ότι η ζωή θα προχωρούσε προς τα μπροστά με την όλο και μεγαλύτερη τελειοποίηση της τεχνολογίας και την αυξανόμενη επίδραση της οικονομίας στη ζωή των ανθρώπων. Αυτό που τον ενδιέφερε [...] ήταν περισσότερο να προειδοποιήσει και να επιστήσει την προσοχή στους ενδεχόμενους κινδύνους που θα μπορούσαν να προκύψουν [...] Δεν αρνιόταν την πραγματικότητα, αντιθέτως προέβλεπε τις μελλοντικές εξελίξεις με οξυδέρκεια και ακρίβεια.²⁷⁸

Σε άρθρο του 1958 με τίτλο «Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία»,²⁷⁹ ο συγγραφέας κάνει λόγο για «συμπτώματα ψυχικής διαφθοράς» που ταλανίζουν τη σύγχρονη του κοινωνία,

²⁷⁷ Κουρκουβέλας, Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής, ό.π., σ. 91.

²⁷⁸ Κουρκουβέλας, Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής, ό. π. σ. 91.

²⁷⁹ Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα*, στις 25 Δεκεμβρίου του 1959, με τίτλο «Σκέψεις που γεννά η μεγάλη μέρα. Το ελληνοχριστιανικό πνεύμα μεταξύ του ολοκληρωτισμού της Ανατολής και του μηδενισμού της Δύσεως». Αναδημοσίευση με τον τίτλο «Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία», *Πνευματική Πορεία*,

τα οποία για τον ίδιο συνδέονται με την υποχώρηση του θρησκευτικού πνεύματος, χαρακτηριστική του ελληνικού λαού της εποχής του. Έχουν παρέλθει εικοσιπέντε χρόνια από το πρώτο άρθρο του τιτλοφορούμενο «Έντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία»,²⁸⁰ και ο Θεοτοκάς παρουσιάζεται περισσότερο συνειδητοποιημένος σχετικά με τον Χριστιανισμό, τον οποίο πλέον θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής ταυτότητας εξαίροντας παράλληλα τη μακρά και πολύτιμη προσφορά του. Κατά τη διατύπωση του συγγραφέα, ο Χριστιανισμός πρόσφερε «ανεκτίμητες εσωτερικές ενισχύσεις» στην ελληνική κοινωνία όπως «την παρηγοριά της ψυχής εμπρός στο χάος του θανάτου, τη λύτρωση από την αγωνία της ματαιότητας και της εγκατάλειψης που κατέχει ορμέμφυτα τον άνθρωπο σαν ατενίζει το άγνωστο του κόσμου και, σε συνάρτηση με αυτά, ένα σταθερό ηθικό κανόνα, ένα καθαρό ξεχώρισμα του καλού και του κακού».²⁸¹

Εκδηλώνει ακόμη την αποδοκιμασία του – σε χριστουγεννιάτικο άρθρο του στην εφημερίδα *Το Βήμα*²⁸² – για την «κουφότητα» και «επιπολαιότητα» που επιδεικνύουν στην ενασχόλησή τους με τη νεότερη Ελλάδα οι ξένοι συγγραφείς, καθώς αγνοούν «ένα θεμελιακό γνώρισμα του χαρακτήρα της, ότι η Ελλάδα είναι χώρα χριστιανική, δεμένη μάλιστα με την ιστορία του χριστιανισμού από την πρώτη ώρα».²⁸³ Ο Θεοτοκάς δεν θεωρεί μονάχα ως λύση ατομική τη στάση του αυτή προς τον Χριστιανισμό. Αντιθέτως, «ο συγγραφέας πρόβαλε έναν καθολικό τρόπο προσέγγισης του συνανθρώπου και κατανόησης του πολιτισμού».²⁸⁴ Ιδιαίτερη αισιοδοξία εκφράζει ο δοκιμιογράφος σε σειρά άρθρων του με τίτλο «Επιστροφή στις πηγές»,²⁸⁵ αναφορικά ακριβώς με το θέμα του Χριστιανισμού, επισημαίνοντας πως «δεν θα πρέπει να εκπλαγούμε, αν δούμε, στο μέλλον – εμείς ή οι διάδοχοί μας – μια ξαφνική αναγέννηση του θρησκευτικού πνεύματος», καθώς «τίποτα δεν πρέπει να αποκλείουμε, όταν πλησιάζουμε τα θέματα της Καινής Διαθήκης».²⁸⁶

ό. π., σσ. 120-123 και στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 876-878.

²⁸⁰ Θεοτοκάς, «Έντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, ό.π., σσ. 65-69.

²⁸¹ Θεοτοκάς, «Ο χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 121.

²⁸² Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», με υπότιτλο «Η Εκκλησία στην ελληνική ζωή άλλοτε και τώρα», *Το Βήμα*, 25 Δεκεμβρίου 1960. Αναδημοσίευση στην *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 133-137. Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 914-916.

²⁸³ Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 134.

²⁸⁴ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά*, ό.π., σ. 45.

²⁸⁵ Θεοτοκάς, «Επιστροφή στις πηγές», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 120-137.

²⁸⁶ Θεοτοκάς, «Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 123.

Παράλληλα, παρουσιάζεται έντονα προβληματισμένος με τις αυξανόμενες μηδενιστικές τάσεις στη βιομηχανική κοινωνία και προτείνει την επανασύνδεση του ανθρώπου με τη χριστιανική πίστη ως αντιστάθμισμα στα αδιέξοδα της εποχής. Υποδεικνύει μάλιστα πως πρέπει να βρεθεί ένα σημείο «ισορροπίας ανάμεσα στον πολιτισμό της μηχανής και στο πρόσωπο του ανθρώπου, το σημείο που δεν φαίνεται να το βρήκαν ως σήμερα τα κοινωνικά συστήματα που διαιρούν τον κόσμο».²⁸⁷ Κατά τη θεώρηση του Ζουμπουλάκη, «η στροφή του Γ. Θεοτοκά προς τον Χριστιανισμό πηγάζει από το ρίγος που του προκαλεί ο ευρωπαϊκός μηδενισμός, η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής που υπερκαλύπτει όλες τις πολιτικοκοινωνικές διαφορές και ορίζει το ψυχικό στίγμα του σημερινού ανθρώπου».²⁸⁸ Εξάλλου, ο μηδενισμός την εποχή αυτή αποτελεί για τον συγγραφέα μεγαλύτερη απειλή, σε σύγκριση με αυτήν του κομμουνισμού κατά τις δεκαετίες του 1930 και του 1940. Διερωτάται με αγωνία πού μπορεί να οδηγηθεί μια κοινωνία με κύρια έμπνευσή της τον μηδενισμό:

Το ζήτημα είναι, [...] αν ένας πολιτισμός – και εννοώ το βιομηχανικό μας πολιτισμό με όλες του τις όψεις [...] μπορεί να πορεύεται επ’ άπειρον με το μηδενισμό ως την κύρια πηγή των εμπνεύσεών του [...] Ως πού μπορεί να φτάσει μια ολόκληρη κοινωνία που αισθάνεται μέσα της το κενό; Στη σελήνη, στους πλανήτες ξέρουμε σήμερα ότι μπορεί να πάει και θα πάει σίγουρα, μα είναι τούτο μια λύτρωση από την αγωνία του μηδενός; Το μηδέν παύει να είναι μηδέν, επειδή βαλθήκαμε να τινάζουμε μέσα του διάφορες αυτόματες μηχανές; Όσο ζυγώνουμε το θέμα, συνειδητοποιούμε καθαρότερα ότι η μόνη λύση, η μόνη διέξοδος είναι η πίστη.²⁸⁹

Οι επικρατούσες στη Δυτική Ευρώπη φιλοσοφικές διδασκαλίες, καθώς και οι κυρίαρχες τάσεις στην παγκόσμια λογοτεχνία, ήταν – σύμφωνα με τον Θεοτοκά – στην ουσία τους μηδενιστικές. Τόσο το θέατρο, που είχε επίδραση και στον ελλαδικό χώρο, εμφανίζεται μηδενιστικό, όσο και «η κομματιασμένη, ελλειπτική και ερμητική “νέα ποίηση”, με τάσεις μάλιστα προς την αυτοκαταστροφή» τάσεις οι οποίες, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, «είναι ακόμα φανερές στις τελευταίες εκδηλώσεις των εικαστικών τεχνών».²⁹⁰ «Τι άλλο», αναρωτιέται, «από μηδενισμό εκφράζει η τέλεια διάλυση της μορφής του ανθρώπου που μας

²⁸⁷ Θεοτοκάς, «Η ύβρις», *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β’ 1950-1966, ό.π., σσ. 1082-1083. Βλ. πρώτη δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 25 Απριλίου 1965, με υπότιτλο «Προς τη διάλυση ή προς ένα νέο ανθρωπισμό», και *Νέα Εστία*, 15 Μαΐου του 1965, τόμος 77, τεύχος 909, σσ. 660-661.

²⁸⁸ Σ. Ζουμπουλάκης, «Σημειώσεις για τη χριστιανική στροφή του Γ. Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμος 158, τεύχος 1784, Δεκέμβριος 2005, σ. 1050.

²⁸⁹ Θεοτοκάς, «Τα συμπτώματα της μεταφυσικής αγωνίας», *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγωγή - επιμέλεια Δ. Τζιόβας, ό.π., σσ. 151-152.

²⁹⁰ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 131.

παρουσιάζουν η σύγχρονη ζωγραφική και η σύγχρονη γλυπτική [...];»²⁹¹ Παρά την αμετάβλητη επιθυμία του να βρίσκεται στο «κατώφλι των νέων καιρών», ο Θεοτοκάς αντίκριζε τις σύγχρονες του μοντερνιστικές τάσεις ως ροπή προς τον μηδενισμό, με συνέπεια να αναζητεί διέξοδο απ' αυτές στην αναβίωση της θρησκευτικότητας. Ο σύγχρονος άνθρωπος, με όλο το απόθεμα ψυχικών δυνάμεων που διαθέτει, οφείλει τελικά να απορρίψει τον μηδενισμό, κατά την άποψη του συγγραφέα, αποζητώντας «το στήριγμα μιας σταθερής πίστης, για να δώσει ξανά ένα νόημα και μια ελπίδα στην ανθρώπινη ζωή».²⁹² Στο άρθρο του «Η έξοδος από το μηδενισμό», διατυπώνει με σαφήνεια:

Θα καταλήξω στο συμπέρασμα ότι όποιος έχει αληθινά την τάση να πιστέψει εκείνο που χαρακτήρισα παραπάνω ως Καλήν Είδηση, το καλύτερο που έχει να κάμει είναι να ζητήσει να συνδεθεί ξανά με τη θρησκευτική παράδοση του τόπου του [...] Εκεί, στο δικό του πνευματικό κλίμα, ο καθένας θα ισορροπήσει καλύτερα, θα βρει πιο σταθερές, πιο πλήρεις λύσεις των προβλημάτων που τον βασανίζουν, λύσεις δοκιμασμένες και ταιριασμένες με την ψυχική του ζωή. Θα βγει από το πνευματικό χάος, θα ελευθερωθεί από το άγχος του μηδενός, θα ιεραρχήσει μέσα του τις αξίες του κόσμου με τρόπο σταθερό και, αν είναι άνθρωπος προικισμένος με δημιουργική ικανότητα, θα προσφέρει στην κοινότητα ένα έργο υγιές και ζωοποιοί.²⁹³

Ο Θεοτοκάς φαίνεται να μην έχει καμιά αμφιβολία πως η συμβολή του χριστιανικού πνεύματος στη γοργή αφομοίωση του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού, θα αποβεί θεραπευτική για την κοινωνία, προσφέροντας το αντίδοτο τόσο στον σύγχρονο μηδενισμό, όσο και στα επιβλαβή επακόλουθα της τεχνολογικής ανάπτυξης. Όσον αφορά τη βιομηχανική κρίση, ο συγγραφέας δε διστάζει να παραδεχτεί ότι μπορεί «να προσφέρει στην ανθρωπότητα αφάνταστες υλικές κατακτήσεις και της υπόσχεται μιαν απεριόριστη ευημερία», υπογραμμίζει όμως παράλληλα ότι «την απειλεί με εξίσου απεριόριστες καταστροφές».²⁹⁴ Μέσω του δοκιμίου του «Οι μηχανές και το πνεύμα»,²⁹⁵ επιχειρεί να ευαισθητοποιήσει τους συμπατριώτες του ώστε να συνέλθουν από την αδράνεια στην οποία έχουν περιπέσει και να συνειδητοποιήσουν πως η υιοθέτηση του υλισμού οδηγεί στην πλήρη απαξίωση των πνευματικών αξιών. Στο συγκεκριμένο άρθρο, ο δοκιμιογράφος εκφράζει χωρίς περιστροφές

²⁹¹ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 131.

²⁹² Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 132.

²⁹³ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 132-133.

²⁹⁴ Θεοτοκάς, «Ο Χριστιανισμός και οι Έλληνες», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 127.

²⁹⁵ Θεοτοκάς, «Οι μηχανές και το πνεύμα», *Καθημερινά Νέα*, 19 Αυγούστου 1945. Αναδημοσίευση στα *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σσ. 94-97, και στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Α' 1925-1949, ό.π., σσ. 449-451.

τους φόβους του για τη μελλοντική πορεία της κοινωνίας, συμπεραίνοντας με θλίψη ότι ο σύγχρονος άνθρωπος, βασιζόμενος τυφλά στην αξία της μηχανικής προόδου, παραμέρισε τις ζωτικές για τη ψυχική του υγεία αξίες. Ως φωνή που εκπροσωπεί τους πνευματικούς ανθρώπους, δηλώνει: «φοβούμαστε την πορεία που ακολουθεί ο πολιτισμός μας, την εσωτερική ανισορροπία, που τη βλέπουμε ολοένα να μεγαλώνει αντί να υποχωρεί».²⁹⁶

Ο συγγραφέας ανατρέχει επίσης στο έργο του Γάλλου φιλοσόφου Ανρί Μπερξόν (1859–1941), επιλέγοντας ορισμένες βασικές παρατηρήσεις από τη θεωρία του, άμεσα σχετιζόμενες με το ουσιαστικό περιεχόμενο της πολιτισμικής κρίσης και την ανισορροπία που διακρίνει τον σύγχρονο πολιτισμό. Είναι εμφανής ο προβληματισμός του Θεοτοκά, ο οποίος ανακαλύπτει στη σκέψη του Μπερξόν ένα «ορόσημο στην αναζήτηση του σημερινού πνευματικού ανθρώπου».²⁹⁷ Κατά τον Γάλλο φιλόσοφο: «Η ανθρώπινη κοινωνία, στις μέρες μας, εξοπλισμένη με το σύγχρονο μηχανικό πολιτισμό, μοιάζει σαν ένα σώμα υπερβολικά εξογκωμένο, τερατώδες. Η ψυχή όμως που το κινεί [...] έμεινε τέτοια που ήταν πριν. Δεν μπόρεσε ή δεν πρόφτασε να αναπροσαρμοστεί στο καινούργιο μέγιστο σώμα και βρίσκεται σήμερα ανίκανη να το δεσπόσει, να το δαμάσει, να το ισορροπήσει, να το κατευθύνει».²⁹⁸ Ο Θεοτοκάς εκφράζει και τις προσωπικές του αμφιβολίες, αντίστοιχες με του Μπερξόν, ως προς την ικανότητα προσαρμογής και συμπόρευσης της σύγχρονης του κοινωνίας με τη ραγδαία επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Όπως δήλωνε εμφατικά και το 1932, απορρίπτοντας τον καπιταλισμό: «Η κοινωνία μας έχασε το μέτρο. Θαμπώθηκε και παραζαλίστηκε από τις μηχανικές εφευρέσεις των τελευταίων δεκαετηρίδων, φαντάστηκε πως αυτές ήταν οι πιο λαμπρές κατακτήσεις του ανθρώπου πάνω στη ζωή, παραδόθηκε στο μηχανισμό [...], ξέχασε τη ζωή του πνεύματος και τις ανάγκες της ψυχής, αρνήθηκε τις ηθικές πειθαρχίες της».²⁹⁹ Ο συγγραφέας εκφράζει την προσωπική του άποψη πως, «πνευματικά και ηθικά, η ανθρωπότητα δεν είναι ώριμη για το παγκόσμιο κράτος»,³⁰⁰ το οποίο στα πλαίσια του μηχανικού πολιτισμού αποτελεί επιτακτική αξίωση. Παρακολουθώντας τις συνέπειες της τεχνολογικής προόδου με έκδηλη απογοήτευση, δηλώνει εμφατικά πως «το πνεύμα είναι η μόνη ελπίδα που μένει στην ανθρωπότητα για να βγει από το αδιέξοδο» και ο στόχος αυτός

²⁹⁶ Θεοτοκάς, «Οι μηχανές και το πνεύμα», *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σ. 94.

²⁹⁷ Θεοτοκάς, «Στο κατώφλι των νέων καιρών», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 25.

²⁹⁸ Θεοτοκάς, «Οι Μηχανές και το Πνεύμα», *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σ. 95.

²⁹⁹ Θεοτοκάς, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 43.

³⁰⁰ Θεοτοκάς, «Οι Μηχανές και το Πνεύμα», *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σ. 96.

είναι εφικτός εάν επιτύχει «να κάμει την ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου πιο μεγάλη από ό,τι τη βρήκαμε, πιο πλατιά, πιο βαθιά, πιο ελεύθερη, πιο ωραία».³⁰¹

Στο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*, το οποίο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά συγκέντρωνε όλες σχεδόν τις φιλελεύθερες φωνές, διατυπώνονται ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες κοινωνικές απόψεις του Γιώργου Θεοτοκά. Οι νεωτεριστικές αυτές ιδέες που υποστήριζε τότε αναφορικά με την επιστημονική πρόοδο, παρατίθενται με σαφήνεια σε συνέντευξη της εποχής,³⁰² δηλαδή του 1937, την οποία ο συγγραφέας είχε παραχωρήσει στον Γιώργο Μυλωνογιάννη (Γ. Περαστικός). Όταν ερωτήθηκε «τι όνειρα κάνετε για το μέλλον της ανθρωπότητας», αποκρίθηκε τα εξής:

Πιστεύω όμως σε κάτι άλλο, πολύ πιο θετικό, πιο συγκεκριμένο και πιο γόνιμο, που με κάνει αισιόδοξο για το μέλλον του κόσμου. Τολμώ να πω ότι πιστεύω στην επιστημονική πρόοδο. Είναι το μόνο σίγουρο πράγμα για να βαδίσουμε προς το μέλλον. Δεν εννοώ καμιά αλύγιστη κοσμοθεωρία. Εννοώ τη βαθμιαία, ακατάπαυστη και θετική εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων με τα μέσα που μας παρέχουν οι εξελισσόμενες επιστήμες.³⁰³

Με την πάροδο οκτώ ετών και το βίωμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Θεοτοκάς πλέον αναθεωρεί τις πρώιμες αυτές θέσεις του, επικρίνοντας την κυριαρχία της μηχανής, η επικράτηση της οποίας «έσπασε την αρμονία του ανθρώπου με τον Κόσμο, τον ξερίζωσε, τον έβγαλε έξω από τη βιοτική πείρα της Εκκλησίας, από την ευρυθμία της πατροπαράδοτης οικογενειακής ζωής, από τα προαιώνια επαγγέλματά του, απ' όλα τα στηρίγματα που είχε βρει στο πέρασμα των καιρών και των πολιτισμών».³⁰⁴ Στη συνείδηση του διανοούμενου συγγραφέα, όσο κι αν η μηχανή συνεισφέρει στο βιοτικό επίπεδο του ανθρώπου, στον πνευματικό και ηθικό τομέα η επίδρασή της κρίνεται ιδιαίτερα επιζήμια.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Θεοτοκάς είναι πως, αντίδοτο στο κοινωνικό αδιέξοδο μπορεί να προσφέρει η καλλιέργεια του χριστιανικού πνεύματος. Οι προσωπικές πνευματικές αναζητήσεις του έχουν ως καρπό τη στροφή προς τη χριστιανική πίστη. Κατά την πεποίθηση του συγγραφέα, ο Χριστιανισμός, όπως άλλοτε «ο Ναζωραίος άγγισε χορδές,

---

³⁰¹ Θεοτοκάς, «Οι Μηχανές και το Πνεύμα», *Πολιτικά κείμενα*, ό. π., σ. 97. Επίσης βλ. το δοκίμιο «Στο κατώφλι των νέων καιρών», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 24-25, όπου ο Θεοτοκάς εκφράζει αντίστοιχους προβληματισμούς και θέσεις, κάνοντας γι' άλλη μια φορά αναφορά στις θεωρίες του Μπερζόν.

³⁰² Γ. Μυλωνογιάννης (Γ. Περαστικός), *Πορτραίτα*, επιμέλεια Γιώργης Πικρός, Αθήνα: Καρανάση 1987, σσ. 39-49. Αναδημοσιεύεται από το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* με τον τίτλο «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Γιώργος Θεοτοκάς» και τεύχος 51, 20 Νοεμβρίου 1937.

³⁰³ Μυλωνογιάννης (Γ. Περαστικός), *Πορτραίτα*, ό.π., σ. 48.

³⁰⁴ Θεοτοκάς, «Στο κατώφλι των νέων καιρών», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 21.

αποκρίθηκε σε ερωτήματα, θεράπευσε ψυχικές ανάγκες»,³⁰⁵ είναι σε θέση να προφυλάξει τον άνθρωπο τόσο από την ανεξέλεγκτη παράδοση στον υλισμό που επιφέρει ο τεχνολογικός οργανισμός, όσο και από την ροπή προς τον μηδενισμό, και συνεπώς να τον αποτρέψει από μία καταστροφική πορεία που οδηγεί στον πνευματικό θάνατο.

2.7 Ο ρόλος της Εκκλησίας και η σχέση της με τη Δύση

Στο πλαίσιο της ενότητας αυτής διερευνώνται οι θέσεις του Θεοτοκά ως προς τον ρόλο της Εκκλησίας στην εξελικτική πορεία του ελληνικού έθνους καθώς και ο ρόλος της στα ουσιώδη εσωτερικά ζητήματα σε σχέση με το ποίμνιό της, αλλά και των σχέσεών της με την Εκκλησία της Δύσης. Τα υπό εξέταση δοκίμια: «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας» (1962), «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα» (1963), «Η Ορθοδοξία και ο Πάπας» (1964), «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης» (1964), «Η Εκκλησία και το έθνος» (1966) και «Η Εκκλησία στον καιρό μας» (1966), ανήκουν στην ύστερη φάση δοκιμογραφίας του Θεοτοκά (1960-1966). Ο δοκιμογράφος κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, δεν εκφράζεται μονάχα για τα θέματα που αφορούν την Ορθόδοξη Εκκλησία ως θεσμό, αλλά τοποθετείται επίσης απέναντι σε ορισμένες ενέργειες της εγχώριας Εκκλησίας που ήταν, κατά την πεποίθησή του, ζημιογόνες για το έθνος και κατ' επέκταση για το κύρος της στη διεθνή κοινότητα.³⁰⁶

Εξετάζοντας ο συγγραφέας τον ρόλο που διαδραμάτισε κατά τον μακραίωνα εθνικό κατατρεγμό η Εκκλησία, διαπιστώνει πως γινόταν «εθνοκοιταχρωτική οργάνωση [και] συμπαραστάτισσα του υποδουλωμένου λαού»,³⁰⁷ αφήνοντας συχνά κατά μέρος τα κατεξοχήν θρησκευτικά της καθήκοντα. Ακόμη, και στους δυσχερείς καιρούς που ακολούθησαν την Άλωση, όταν ταλαιπωρημένος ο Ελληνισμός κατέφυγε στην Εκκλησία, εκείνη στάθηκε «η κιβωτός της εθνικής του ύπαρξης, η προστάτισσα και η μοναδική του αντιπρόσωπος απέναντι

³⁰⁵ Θεοτοκάς, «Ο Χριστιανισμός και η σημερινή κοινωνία», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 123.

³⁰⁶ Βλ. Θεοτοκάς, «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 38-44 και Γιώργος Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 57-63.

³⁰⁷ Θεοτοκάς, «Ο Χριστιανισμός και οι Έλληνες», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 126. Ο ιστορικός ρόλος της εκκλησίας και οι άρρηκτοι δεσμοί της με το έθνος στο οποίο προσέφερε πάντοτε τις υπηρεσίες της, εντοπίζεται επίσης στο θεατρικό *Η Άκρη του Δρόμου* στο οποίο, όπως άλλωστε έχει αναφερθεί και στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας αυτής, η ορθόδοξη χριστιανική ιδεολογία με εκπρόσωπο το μητροπολίτη Συμεών, συμβάλλει στον εθνικό αγώνα, ανεξάρτητα τελικά από το ηθικό τίμημα.

σ' εχθρούς και φίλους». ³⁰⁸ Στον σύγχρονο πλέον κόσμο, τόσο αλλιώτικα διαμορφωμένο από αυτόν των εποχών που παρήλθαν, σ' έναν «φρενιασμένο κόσμο των πυραύλων, των πυρηνικών εκρήξεων και των διαστημοπλοίων», ³⁰⁹ ο Θεοτοκάς φρονεί πως η Εκκλησία καλείται να επανεξετάσει την αποστολή της, η οποία προϋποθέτει την επιδίωξη «να ξαναβρεί τους δρόμους του Ιδρυτή της, να καταλάβει τις αληθινές εντολές του και όχι μόνο τη συμβατική εκκλησιαστική δεοντολογία». ³¹⁰ Αντιλαμβανόμενος ο συγγραφέας πως η αναπροσαρμογή της Εκκλησίας στις σύγχρονες συνθήκες είναι εγχείρημα δύσκολο, ελπίζει στη συμβολή πνευματικών ανθρώπων ικανών να επηρεάσουν ευεργετικά τη συνείδησή της ώστε να βοηθηθεί στη συνειδητοποίηση των ουσιαστών αναγκών και προβλημάτων της εποχής. Εξάλλου, «ο γνήσιος, ο αιώνιος προορισμός της Εκκλησίας δεν είναι να σώζει ένα έθνος, αλλά “πάντα τα έθνη”, δηλαδή τον Άνθρωπο “αυτόν καθεαυτόν”». ³¹¹ Σύμφωνα με τον Θεοτοκά, για να γίνει αυτό κατορθωτό, η Εκκλησία δεν πρέπει – λόγω αδυναμίας της να προσαρμοστεί στις σύγχρονες περιστάσεις και να αισθανθεί τα πραγματικά προβλήματα των καιρών – να απομακρύνει τον σύγχρονο άνθρωπο από το να ενταχθεί στους κόλπους της. Μόνο εάν η Εκκλησία συνειδητά αναζητήσει εκ νέου την πηγή της πνευματικότητάς της, θα επιτύχει ξανά να καταστεί «εστία έντονης και γνήσιας πνευματικής ζωής, να συζητήσει ιδέες, να λύσει προβλήματα συνειδήσεων, να προσφέρει υψηλά πρότυπα πίστης και αρετής, να βοηθήσει τους σύγχρονους ανθρώπους να δώσουν νόημα στην ύπαρξή τους και να ξεχωρίσουν το καλό από το κακό». ³¹²

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, τα ζητήματα της Εκκλησίας απασχολούν ιδιαίτερα τον Θεοτοκά. Προβληματίζεται, διακρίνοντας το επικείμενο χάσμα μεταξύ Εκκλησίας και ελληνικού λαού, για τον ρόλο που πρέπει να αναλάβει η πρώτη, ώστε να σταθεί αντάξια των επιτακτικών αναγκών του δεύτερου. Επομένως, ο δοκιμιογράφος εκφράζει την πεποίθησή του πως η Εκκλησία πρέπει να συνειδητοποιήσει δίχως αμφιταλάντευση τη λήξη της αποστολής της ως εθνικοαπελευθερωτικής οντότητας και να προσδιορίσει εκ νέου τον ρόλο

---

³⁰⁸ Θεοτοκάς, «Η Εκκλησία και το έθνος», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 17. Το άρθρο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σύνορο*, το καλοκαίρι του 1966. Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 1162-1168.

³⁰⁹ Θεοτοκάς, «Η Εκκλησία στον καιρό μας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 10-11. Πρώτη δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 10 Απριλίου 1966, με υπότιτλο «Κλειστός ο πνευματικός ορίζοντας στην Ελλάδα». Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 1150-1152.

³¹⁰ Θεοτοκάς, «Η Εκκλησία στον καιρό μας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 11.

³¹¹ Θεοτοκάς, «Η Εκκλησία και το έθνος», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 24.

³¹² Θεοτοκάς, «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 136.

της, επιστρέφοντας ουσιαστικά στο Ευαγγέλιο και καθιστώντας τον λόγο του ενεργή πραγματικότητα στις ζωές των ανθρώπων. Στο άρθρο του με τίτλο «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας ζημιώνει σοβαρά το έθνος»³¹³ το 1962, ο δοκιμιογράφος ασχολείται με την ηθική κρίση που εντοπίζει στους κόλπους της Εκκλησίας, που συνδέεται κατά τη γνώμη του με τον επικεφαλής της, Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο. Έμφαση δίνει στο ότι το κύρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της πατρίδας του πρέπει να διαφυλαχθεί, ανεξάρτητα από τα αίτια της κρίσης. Αναζητεί λοιπόν επειγόντως λύσεις, που θα οδηγήσουν σε εσωτερική κάθαρση της εγχώριας Εκκλησίας και σε αποκατάσταση της ψυχικής ισορροπίας του κοινωνικού συνόλου. Επιχειρώντας κάτι τέτοιο, παρουσιάζεται αυστηρός έναντι της πνευματικής ηγεσίας της Ελλάδας, με την εισήγηση να απομακρυνθεί ο προκαθήμενός της από τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Ο συγγραφέας δεν κρύβει την επίκρισή του για τη στάση ορισμένων ιεραρχών, που συχνά παραβαίνουν - λόγω των ανθρώπινων αδυναμιών τους - τα σύνορα της θρησκευτικής τους εξουσίας, και πλήττουν κατά συνέπεια τόσο το κύρος της Εκκλησίας, όσο και το έθνος, κλονίζοντας τα θεμέλια του εθνικού βίου. Για τον Θεοτοκά, ο ρόλος των ιεραρχών είναι βαρυσήμαντος, καθώς οφείλουν να είναι ικανοί για να ανοίξουν τους δρόμους που θα οδηγούν στην αυθεντική εφαρμογή του Ευαγγελίου, μεριμνώντας ταυτόχρονα να διατηρείται άθικτο το κύρος της Εκκλησίας της Ελλάδας. Εξάλλου κατά τη θεώρησή του, η Ορθόδοξη Εκκλησία αναμένει πολλά από την Ελλάδα, που τότε αναγνωριζόταν ως «το μόνο στον κόσμο ελεύθερο Κράτος της Ορθοδοξίας».³¹⁴

Πέρα όμως από τα εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας της Ελλάδος, ο Θεοτοκάς μελετά με πνεύμα κριτικό, και τις σχέσεις της Ορθόδοξης με τη Δυτική Εκκλησία. Επιχειρεί να αποδείξει, μέσω των άρθρων που εξετάζονται ακολούθως, πως δεν είναι τόσο μεγάλες και ανυπέβλητες - όσο ορισμένοι τις παρουσιάζουν - οι διαφορές μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας. Για τον συγγραφέα είναι εφικτό, εφόσον επιδείξουν την απαραίτητη καλή διάθεση κι οι δύο Εκκλησίες, να υπερβούν τα μεταξύ τους εμπόδια και να οδηγηθούν μελλοντικά σε μία συνεργασία ομαλή και εποικοδομητική. Ο δοκιμιογράφος στο άρθρο του

---

³¹³ Βλ. εφημερίδα *Το Βήμα*, 25 Ιανουαρίου 1962 με υπότιτλο «Πώς θα βγει ο τόπος μας από τη νέα περιπέτεια;» Περιλήφθηκε στο *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 38-44, με τίτλο «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας» και υπότιτλο «Τι να ευχηθούμε για το καλό του τόπου», και στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 953-956.

³¹⁴ Θεοτοκάς, «Η ηθική κρίση της Εκκλησίας μας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 42.

«Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης»,³¹⁵ ανατρέχει στον κίνδυνο που απείλησε την Ορθοδοξία, όταν επιχείρησαν οι Οθωμανοί να απομακρύνουν από την Κωνσταντινούπολη το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Παρουσιάζει τις θέσεις που πρέσβευαν οι περισσότεροι από τους ξένους λαούς που συμμετείχαν στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης στις 10 Ιανουαρίου του 1923, οι οποίοι παρείχαν την υποστήριξή τους στην ελληνική αντιπροσωπεία που αιτούσε τη μη εκκρίζωση της ιστορικής έδρας της Ορθοδοξίας. Ο Θεοτοκάς σε αυτό το δοκίμιο υποδεικνύει τη σημασία που έχει στα Χριστιανικά κράτη η Ορθοδοξία, υπογραμμίζοντας πως οι πατροπαράδοτοι θεσμοί και το θρησκευτικό πνεύμα που για αιώνες διαμόρφωναν το πρόσωπο της ανθρωπότητας, δεν πρέπει να παραμερίζονται στον σύγχρονο κόσμο. Σύσσωμος ο τότε χριστιανικός κόσμος αντέδρασε, ακολουθώντας την προσταγή της θρησκευτικής του συνείδησης και συλλογιζόμενος τη μακραίωνη προσφορά του Ορθόδοξου Οικουμενικού Πατριαρχείου στους δύσκολους καιρούς των εθνών, συνειδητοποιώντας το μεγάλο ηθικό χάσμα που θα προξενούσε η εξαφάνισή του. Η έκβαση που είχε η Συνδιάσκεψη ήταν η υποχώρηση της τουρκικής ηγεσίας, που έκρινε ορθό για το προσωπικό της συμφέρον, να μην παρατείνει τις εντάσεις που είχαν δημιουργηθεί.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σαράντα χρόνια μετά από αυτό το καίριο θρησκευτικό ζήτημα, ο Θεοτοκάς εκφράζει τη γνώμη πως «είναι η ώρα πάλι για να ζητήσουμε τη συμπαράσταση όλων των ανθρώπων που πιστεύουν στην αξία των χριστιανικών παραδόσεων του πολιτισμού μας, ανεξάρτητα από εθνικές, ιδεολογικές ή δογματικές διαφορές».³¹⁶ Παρακινεί παράλληλα τον ελληνικό λαό να παραμερίσει τις οποιεσδήποτε διαφορές του με τα υπόλοιπα Ορθόδοξα κράτη και να συνεργαστεί μ' αυτά, στοχεύοντας σε μια επωφελή μελλοντική εθνική πορεία. Στο άρθρο του «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα»,³¹⁷ ο δοκιμογράφος αποδοκιμάζει ορισμένες απερίσκεπτες ενέργειες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδας, που επιφέρουν ρήξη στην ενότητα του Χριστιανικού κόσμου. Μεριμώντας ο Θεοτοκάς για το όφελος του έθνους, φανερώνει την

---

³¹⁵ Εφημερίδα *Το Βήμα*, 19 Απριλίου 1964, με υπέρτιτλο «Μετά 40 χρόνια ο Ισμέτ...» και υπότιτλο «Η θερμή τότε συμπαράσταση των Αγγλων». Αναδημοσίευση στο *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 72-78. Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 1066-1068.

³¹⁶ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Συνδιάσκεψη της Λωζάννης», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 78.

³¹⁷ Εφημ. *Το Βήμα*, 22 Σεπτεμβρίου 1963, με υπέρτιτλο «Επίκαιρα και ζωτικά προβλήματα» και υπότιτλο «Απορίες και ανησυχίες για ορισμένες εκδηλώσεις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας μας». Αναδημοσίευση στο *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 57-63. Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 1041-1043.

δυσφορία του και επί της ουσίας αμφισβητεί ορισμένους χειρισμούς της εγχώριας θρησκευτικής ηγεσίας τους οποίους κρίνει «άστοχους και μικροπρεπείς»,³¹⁸ οι οποίοι αντί να ενισχύουν τις απόπειρες των λοιπών Ορθοδόξων Εκκλησιών για εύρεση κοινού εδάφους, παρουσιάζονται αρνητικές σε κάθε προσπάθεια διαλόγου. Ο συγγραφέας κάνει συγκεκριμένα λόγο για την πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα, που στόχευε στην έναρξη ενός παραγωγικού διαλόγου με τους καθολικούς «σ' ένα πνεύμα προσέγγισης και κατανόησης των ανθρώπων».³¹⁹ Η εν λόγω πρωτοβουλία έγινε δέκτης σθεναρής αντίστασης από τους εκπροσώπους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, οι οποίοι απέρριψαν τη συμμετοχή στον διάλογο. Σύμφωνα με τον Θεοτοκά, η τοπική Εκκλησία φανέρωσε τέτοια μισαλλοδοξία, ζητώντας από το Κράτος την απαγόρευση διασκέψεων και συνεδριάσεων που θα εξέφραζαν διαφορετικές από τις δικές της απόψεις, με αποτέλεσμα να εκθέσει τον ελληνικό λαό παρουσιάζοντάς τον ανίκανο για διάλογο σε ζητήματα πνευματικής φύσεως.³²⁰ Ενέργειες αυτού του είδους, υποστήριξε ο Θεοτοκάς, προξενούν την αντίδραση του λαού, καθώς «ο κλήρος δε φαίνεται να συμερίζεται τα λαϊκά αισθήματα».³²¹

Το δοκίμιο με τίτλο «Η Ορθοδοξία και ο Πάπας»³²² διακρίνεται από ένα αντίστοιχο με τα πιο πάνω κλίμα. Πυρήνας του κειμένου αυτού είναι το Σχίσμα που υφίσταται μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας. Η πραγματική αιτία του, από την σκοπιά του συγγραφέα, έγκειται στην πρόθεση του πρώτου επισκόπου της Χριστιανοσύνης να προσδώσει δικαίωμα κυριαρχίας στα τιμητικά πρωτεία που του δόθηκαν. Ο Θεοτοκάς δηλαδή δεν θεωρεί ότι βαθιές δογματικές διαφορές προξένησαν το Σχίσμα ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες, αλλά οι αξιώσεις του Πάπα, που έκρινε πως ο ίδιος είναι ο μονάρχης του Χριστιανισμού. Ωστόσο ο συγγραφέας δεν πρεσβεύει πως η ευθύνη της αποτυχίας για τη μη Ένωση των Εκκλησιών, ανήκει αποκλειστικά στη Δύση. Απεναντίας, επιρρίπτει και στην Ορθόδοξη Χριστιανική

---

³¹⁸ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό. π., σ. 60.

³¹⁹ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 60.

³²⁰ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 62-63.

³²¹ Θεοτοκάς, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Πανορθόδοξη Ενότητα», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 63.

³²² Εφημερίδα *Το Βήμα*, 19 Ιανουαρίου 1964, με υπέρτιτλο «Το σχίσμα στον αιώνα μας» και υπότιτλο «Η πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχη για την προσέγγιση των Εκκλησιών». Αναδημοσίευση στο *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 79-86. Περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμος Β' 1950-1966, ό.π., σσ. 1057-1060.

Εκκλησία ευθύνες, καθώς απέκλινε από την αυθεντική της παράδοση, και ακόμη ανέλαβε άλλους ρόλους με συνέπεια την απομάκρυνση από το πνεύμα της Καινής Διαθήκης.³²³ Σε αρκετές περιπτώσεις στην ιστορία, όπως παρατηρεί ο Θεοτοκάς, οι Εκκλησίες μετατράπηκαν σε «γραφειοκρατικές υπηρεσίες» με «χαρακτήρα υπέρμετρα εθνικιστικό», εξυπηρετώντας με τον τρόπο αυτό «περισσότερο τα συμφέροντα των Κρατών παρά τον Λόγο του Θεού».³²⁴

Όπως συμπεραίνουμε από την εξέταση των δοκιμίων που προηγήθηκε, ο Θεοτοκάς εκδηλώνει την πίστη του, κατά τη δεκαετία του '60, σε μια οικουμενική Ορθοδοξία. Οι απανταχού Ορθόδοξοι οφείλουν να αντιληφθούν, κατά τον ίδιο, πως η επίτευξη συνεργασίας και ενότητας ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες είναι κάτι το εφικτό. Ο σύγχρονος κόσμος απέχει πολύ από αυτόν της Άλωσης, όταν ο Ελληνισμός τάχθηκε με την ανθενωτική παράταξη, αποκόπτοντας κάθε σύνδεσμο με τη Δύση, θρησκευτικό και πολιτικό. Πλέον, η κάθε απόπειρα αποκοπής από τον Δυτικό κόσμο, θα ήταν επιβλαβής για την πορεία του Ελληνισμού· επομένως μια Εκκλησία με ακραίο χαρακτήρα, εθνικιστικό, μισαλλόδοξο και εχθρικό προς τη Δύση, στοιχεία που θεωρούσε πως χαρακτήριζαν τη σύγχρονή του Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, ήταν για τον συγγραφέα απορριπτέα. Στη συνείδησή του, η επαφή με τη Δύση δεν θα συνεπαγόταν ούτε την επιβολή της, ούτε και διαστρέβλωση του πνευματικού βίου των Ελλήνων. Τη θεωρούσε αντιθέτως ως ένα χρήσιμο βήμα προσέγγισης των δύο Εκκλησιών με απώτερο στόχο την υπέρβαση των εμποδίων που απομάκρυναν τη μια από την άλλη.

3. Συμπεράσματα

Μέσα από την εξέταση κειμένων τα οποία επιλέγηκαν από το δοκιμιακό έργο και των δύο συγγραφέων, παρουσιάστηκαν οι απόψεις τους σχετικά με καίρια ζητήματα που απασχολούσαν την εποχή τους. Σε αντιδιαστολή με τον μεταβαλλόμενο προσανατολισμό του Θεοτοκά στα ζητήματα που μας έχουν απασχολήσει, ο προσανατολισμός του Κόντογλου μπορεί να χαρακτηριστεί ως αρκετά σταθερός και αμετακίνητος. Σε όλη την πορεία συγγραφής του, η αγάπη και η προσήλωσή του στην ελληνική παράδοση και την Ορθόδοξη

³²³ Θεοτοκάς, «Η Ορθοδοξία και ο Πάπας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σσ. 81-82.

³²⁴ Θεοτοκάς, «Η Ορθοδοξία και ο Πάπας», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 81.

θηρσκειά, καθώς και η έντονη αντίθεσή του προς τις δυτικές τάσεις, παραμένουν στοιχεία αμετάβλητα. Ο Κόντογλου, όπως υποστηρίζει ο Στρατής Πασχάλης, «μίσησε τους δυτικόφρονες ελλαδίτες που υιοθετούν επιδερμικά τον οποιοδήποτε ευρωπαϊκό συρμό. Αναστήλωσε το Βυζάντιο, σημείον αναφοράς για κάθε έκφραση αυθεντική του ελληνισμού ύστερα από την Άλωση».³²⁵ Επομένως στο σύνολο του έργου του έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην αξία της παράδοσης και κυρίως αυτής που παραδόθηκε από το Βυζάντιο. Έχει υποστηριχθεί ότι «ο Κόντογλου είναι η μυστική οδός της Ανατολής, που υπάρχει μέσα μας, ενώ περιέχει και την Ευρώπη· την περιέχει για να την αρνηθεί».³²⁶

Η έντονη κριτική που άσκησε στους Ευρωπαίους, αποκαλώντας τους ακόμη και «βάρβαρους»,³²⁷ εξέφραζε την πεποίθησή του πως σε αντιδιαστολή με τους Έλληνες, ήταν απολίτιστοι και γι' αυτό δεν μπορούσε να αντιληφθεί την τάση των Ελλήνων να προσφεύγουν στην Ευρώπη ως πηγή πολιτισμού και αξιών. Η τάση αυτή των Ελλήνων για μίμηση των Ευρωπαίων, του ήταν απεχθής, θεωρώντας πως με τον τρόπο αυτό έχαναν το αυθεντικό πρόσωπό τους. Προσπάθεια διαχρονική του Κόντογλου υπήρξε η προβολή της βυζαντινής τέχνης όπως και ευρύτερα του βυζαντινού και ελληνικού πολιτισμού, επιχειρώντας παράλληλα να προστατεύσει τους Έλληνες από τη δυτική πολιτισμική αλλοτρίωση και τη βαρβαρότητα που συνεπαγόταν. Χαρακτηριστική είναι η σύγκριση που έκανε ανάμεσα σ' Ευρώπη και Ανατολή, σε συνέντευξη που έδωσε στις 26 Σεπτεμβρίου του 1938 στον Τζούλιο Καΐμη:

Η Ευρώπη είναι αλήθεια πως ποθεί αχαλίνωτα την πρόοδο, μα μοιάζει με το νήπιο που αναπτύσσεται και μεγαλώνει με τεράστιες διαστάσεις. Για τούτο βλέπουμε τον πολιτισμό της να εξελίσσεται με ιλιγγιώδη ταχύτητα, πραγματικά ακανόνιστος. Αντίθετα, η Ανατολή, σαν τη γριά που αργοβαδίζει, έχοντας πείρα της ζωής, είναι επιφυλακτική και συντηρητική, και μένει ακλόνητη στην πίστη της.³²⁸

Όπως έχει διαπιστωθεί, ο Κόντογλου, σε αντίθεση με τον Θεοτοκά, δεν έδινε αξία στις επιστημονικές ή τεχνολογικές εξελίξεις και σε οτιδήποτε νεωτερικό έφερναν οι καιροί, αλλά

---

³²⁵ Βλ. Στ. Πασχάλης, «Φώτιος Κόντογλου, Κυδωνιεύς», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 145.

³²⁶ Βλ. Ν. Χουλιάρης, «Η Μυστική Οδός της Ανατολής», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 142.

³²⁷ Κόντογλου, *Ευλογημένο Καταφύγιο*, «Οι νεωτερισμοί και η ελληνική παράδοση- κήρυγμα της απλής ζωής», Αθήνα: Ακρίτας 1991, σ. 154.

³²⁸ Τζ. Καΐμη, «Διατηρείται η βυζαντινή Παράδοση ζωντανή» Συνέντευξη 26 Σεπτεμβρίου 1938, Εκδόθηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή* στο βιβλίο *Συναντήσεις με τους Φώτη Κόντογλου, Γιαννούλη Χαλεπά, Ν Χατζηκυριάκο-Γκίκα*, Αθήνα: εκδ. Γαβρηλίδης 1992, σ. 9.

αντίθετα τα αντιμετώπιζε με επιφύλαξη και αρνητισμό. Επιπλέον, με την όλη στάση του εκπροσωπούσε τον αντίλογο εκείνων που είχαν την άποψη πως η Ελλάδα έπρεπε αφομοιωθεί πνευματικά με την Ευρώπη, να γίνει δηλαδή ουσιαστικά πνευματική αποικία της Δύσης, χάνοντας τον πνευματικό της χαρακτήρα. Εμφατική ήταν η αντίθεσή του στο ορθολογιστικό πνεύμα που καλλιεργούσε και προωθούσε ο δυτικός πολιτισμός, ειδικά όταν αυτό εφαρμοζόταν στον τομέα της θρησκείας. Όσον αφορά την τέχνη και τις λοιπές πολιτισμικές εκδηλώσεις της εποχής, τις προερχόμενες από τη Δύση, η γνώμη του ήταν επίσης ιδιαίτερα αρνητική· η στάση του συγκλίνει εδώ με την αντίδραση του Θεοτοκά προς τις μηδενιστικές τάσεις της εποχής του – στην τέχνη και όχι μόνο - και το χάος που αυτές συνεπάγονταν, καθώς και την επιθυμία του για ισορροπία και συνοχή στον πνευματικό τομέα. Επιπρόσθετα, ο Κόντογλου μέσα από τα δοκίμιά του έδινε κατηγορηματικές απαντήσεις στις επιδιώξεις των ευρωπαϊστών για ταύτιση της Ελλάδας με τα πνευματικά προστάγματα της Ευρώπης. Τόνιζε σ' αυτά τον πλούτο της ελληνικής παράδοσης και του ελληνικού πολιτισμού, και χαρακτήριζε «φτωχούς» όσους δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν και να αξιοποιήσουν τον ελληνικό πνευματικό πλούτο. Βασικός του σκοπός ήταν η αφύπνιση του Έλληνα και η υπόδειξη του χειρότερου εχθρού του, δηλαδή του ίδιου του εαυτού του, που τυφλωμένος από την ξενομανία δεν έβλεπε τη δική του αξία και τη σπουδαιότητα της κληρονομιάς του. Από τα δοκίμια που εξετάστηκαν, συμπεραίνουμε πως ο Κόντογλου έτρεφε βαθύ θαυμασμό στη βυζαντινή κληρονομιά των Ελλήνων και πίστη στην πνευματική και πολιτισμική καλλιέργειά τους. Το ανατολικό στοιχείο, χαρακτηριστικό αυτής της καλλιέργειας, τη διαφοροποιούσε μεν αλλά και ταυτόχρονα της έδινε μεγαλύτερη αξία από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή.

Εξετάζοντας αφετέρου τα δοκίμια του Γιώργου Θεοτοκά, διερευνήθηκε η στάση του συγγραφέα απέναντι στα νέα ρεύματα της εποχής του και οι απόψεις του για τη σχέση του Ελληνισμού με την Ορθοδοξία και το Βυζάντιο. Επιπλέον, συζητήθηκαν οι πεποιθήσεις του για τον ρόλο του Χριστιανισμού στη σύγχρονη κοινωνία του μηδενισμού και της ραγδαίας βιομηχανικής ανάπτυξης, για τον ρόλο της Εκκλησίας ως θεσμού και τέλος για τις σχέσεις της με τη Δυτική Εκκλησία. Διαπιστώθηκε μία αξιοπρόσεκτη αναθεώρηση αρκετών από τις αρχικές απόψεις του συγγραφέα γύρω από το θέμα της θρησκευτικής παράδοσης. Σημαντική είναι η διαπίστωση πως στα πρώτα άρθρα του, εκφράζεται με θαυμασμό προς τα επιτεύγματα της Δύσης και θεωρεί πως πρέπει να εκλείψει από την Ελλάδα ο συντηρητισμός και να συμπορευθεί με την εξελισσόμενη Ευρώπη. Συγκρίνοντας στο σημείο αυτό τη σκέψη του

Κόντογλου με αυτή του Θεοτοκά, μπορούμε να πούμε ότι, παρότι ο δεύτερος, κυρίως ως νέος, αναγνώριζε και θαύμαζε τα επιτεύγματα της Δύσης, σε αντίθεση με τον πρώτο, συγκλίνουν στο ότι κανένας από τους δύο δεν επιδοκίμαζε τον άκριτο μιμητισμό των ξένων τάσεων στα αρχικά τουλάχιστον δοκίμιά τους.

Ως προς τον ρόλο της θρησκείας, η άποψη που υποστηρίζει στα πρώτα δοκίμιά του μέχρι και το 1940, είναι πως αυτός δεν υπήρξε ποτέ καθοριστικός στα πλαίσια του έθνους, αφήνοντας συνεπώς ανέπαφη τη βαθύτερη ψυχροσύνθεση της Ελλάδας. Στη σκέψη του νεαρού Θεοτοκά, ο Χριστιανισμός και η Ορθοδοξία αποτελούσαν τυπικά μόνο χαρακτηριστικά του Ελληνισμού. Αυτές ωστόσο οι αντιλήψεις περί θρησκείας αναθεωρούνται από το 1940 και εξής, πιθανόν λόγω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και των προσωπικών αναζητήσεων του συγγραφέα σε μια μηδενιστική και βιομηχανική κοινωνία στην οποία ο υλισμός επικράτησε παραγκωνίζοντας το πνεύμα. Σε κείμενα του Κόντογλου είχαμε παρατηρήσει να προβάλλεται η γνώμη πως ο πλούτος που έφερνε η ανάπτυξη δεν συνεπαγόταν την ευτυχία, καθώς οι επιπτώσεις στον πνευματικό τομέα ήταν αρνητικές. Διακρίνουμε επομένως μια σύγκλιση με το σκεπτικό του Θεοτοκά, ο οποίος έβλεπε με έντονο προβληματισμό την κυριαρχία του υλισμού εις βάρος της πνευματικότητας στη σύγχρονη κοινωνία, και θεωρούσε τη στροφή στη χριστιανική πίστη ως το ενδεδειγμένο αντίδοτο. Είναι σημαντική η διευκρίνιση πως όπως διαπιστώθηκε στην ανάλυση των δοκιμίων του Θεοτοκά, ο ίδιος δεν απέρριπτε όπως ο Κόντογλου την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, εντόπιζε ωστόσο ένα σοβαρό πρόβλημα της κοινωνίας στην απώλεια του μέτρου στον τομέα αυτό, θεωρώντας την ως μία αιτία της εσωτερικής ανισορροπίας της.

Ο Θεοτοκάς αναζητώντας λύσεις στα κοινωνικά αδιέξοδα, συνιστά την επιστροφή στην κύρια πηγή ενίσχυσης του Ελληνισμού που δεν είναι άλλη από τις θρησκευτικές του αξίες. Ως «έξοδο από το μηδενισμό»³²⁹ προτείνει επομένως την επιστροφή στη χριστιανική πίστη. Τα αιώνια υπαρξιακά ερωτήματα είναι ίσως ο πρωταρχικός λόγος που ωθεί και τον ίδιο να στραφεί στον Χριστιανισμό, καθώς, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας «οι απαντήσεις [...] σ' αυτά τα ερωτήματα υπάρχουν (πού αλλού;) στην Καινή Διαθήκη, που πρέπει όμως να την ξαναδιαβάσουμε με καθαρό μυαλό και με ειλικρίνεια, απέναντι στον εαυτό μας και στους άλλους».³³⁰ Ως προς την άποψή του για τη σημασία που έχει το Βυζάντιο για όλα αυτά τα

³²⁹ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σσ. 129-133.

³³⁰ Θεοτοκάς, «Η Εκκλησία και το έθνος», *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*, ό.π., σ. 28.

θέματα που ταλάνιζαν τη γενιά του, εάν ο Κόντογλου εκφράζει την εκτίμησή του προς το Βυζάντιο θεωρώντας το ως θεματοφύλακα της θρησκείας και της παράδοσης του τόπου, ο Θεοτοκάς - όπως έχει επισημανθεί - το αναγνωρίζει για το γεγονός ότι σ' αυτό βρίσκονται οι ρίζες της ελληνικότητας, μιας ελληνικότητας που το θρησκευτικό στοιχείο αποτελεί σαφώς αναπόσπαστο κομμάτι της. Το ενδιαφέρον του γι' αυτό, εκδηλώθηκε και έμπρακτα μέσα από τη φροντίδα που επέδειξε για τη διατήρηση των βυζαντινών μνημείων.

Ο Θεοτοκάς δίνει έμφαση, κυρίως κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, στον άρρηκτο δεσμό της Ορθοδοξίας με το Ελληνικό έθνος. Παρατηρούμε εδώ αντιστοιχία με το σκεπτικό του Κόντογλου: όπως εκείνος τονίζει το ρόλο της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας ως καταφύγιο για τον Έλληνα, κατά παρόμοιο τρόπο κι ο Θεοτοκάς της αναγνωρίζει τον ρόλο αυτό, καθώς η Εκκλησία μέσα από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες αποδείχτηκε προστάτιδα του ελληνικού γένους αλλά και παράγοντας καθοριστικός για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και για την εσωτερική συνοχή του έθνους. Ωστόσο, στην εποχή του μηδενισμού και της ανεξέλεγκτης τεχνολογικής ανάπτυξης, η Ορθοδοξία – κατά την άποψή του Θεοτοκά – καλείται να επαναπροσδιορίσει το ρυθμιστικό της ρόλο. Αναφορικά με το ζήτημα της ενότητας του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, ο Θεοτοκάς εξέφραζε το αίτημα των Ορθόδοξων λαών για ενότητα, πέρα από τις όποιες δογματικές διαφορές. Προβληματισμό για τα εσωτερικά, και όχι μόνο, προβλήματα που ταλάνιζαν την εγχώρια Εκκλησία, εκφράζουν και οι δύο συγγραφείς, καθένας από τη δική του οπτική γωνία. Αντίστοιχα με την κριτική που ο Κόντογλου είχε ασκήσει, όπως είδαμε, σε μια κατηγορία δυτικότροπων θεολόγων, ο Θεοτοκάς επιρρίπτει την ευθύνη στους ηγέτες εκείνους, των οποίων οι χειρισμοί ήταν ακατάλληλοι καθώς παρουσιάζονταν ανένδοτοι στις πρωτοβουλίες για διάλογο με την υπόλοιπη Χριστιανοσύνη. Σύμφωνα με τη δική του θεώρηση, ο δρόμος για την Ορθοδοξία περνούσε διαμέσου του ευρωπαϊκού πολιτισμού, γι' αυτό και υποστήριζε ένθερμα την προσέγγιση και τον διάλογο μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας. Με τον δοκιμακό του λόγο, παρακινεί τον σύγχρονο άνθρωπο να αναζητήσει, υπερβαίνοντας κάθε μισαλλοδοξία και εθνικισμό, την εσωτερική του ισορροπία στις πηγές της Ορθοδοξίας.

Κλείνοντας, παραθέτουμε ένα αξιοπρόσεκτο απόσπασμα δοκιμίου του Θεοτοκά, όπου κάνει λόγο για έναν συγκερασμό Δύσης και Ανατολής στην ιδιοσυγκρασία του Έλληνα, συνθέτοντας αβίαστα στο πρόσωπό του αυτά που ο Κόντογλου θεωρούσε αντίθετα και αλληλοαναιρούμενα:

όσο βαθιά και σφιχτά κι αν ανήκουμε στην Ευρώπη, υπάρχει πάντα μια πλευρά του εαυτού μας που ακουμπά στην Ανατολή [...] Ζούμε στο ρυθμό της δυτικής ζωής, είμαστε μέρος της Ευρώπης, όμως δεν υπάρχει αμφιβολία πως η πολυσύνθετη ιδιοσυγκρασία μας ανήκει ταυτόχρονα και σε κάποια Ανατολή, που δεν είναι ωστόσο η μεγάλη Ασία, μα μια Ανατολή πιο κοντινή, ήμερη και οικεία. [...] Και τούτος ο κόσμος περιέχεται στην πραγματικότητα της ζωής μας και θα ήταν ασυλλόγιστος αυτοακρωτηριασμός και στένεμα των οριζόντων μας το να θελήσουμε να εξουδετερώσουμε τα στοιχεία του πνευματικού εαυτού μας που βρίσκονται σ' επαφή κι ανταπόκριση μαζί του.³³¹

Ο Κόντογλου από την άλλη, και κατά σάρκα και κατά πνεύμα προέρχεται από τον Ελληνισμό της Ανατολής και είχε μέσα του ανόθευτη τη μεταβυζαντινή παράδοση. Αυτό που κατόρθωσε να φέρει στη λεγόμενη γενιά του '30 είναι το μήνυμα της επιστροφής στις πηγές του νέου Ελληνισμού,³³² δηλ. της Ρωμιοσύνης που δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την Ορθοδοξία. Αυτό που τονίζε μέσα από τα δοκίμιά του είναι να κατορθώσει ο Ελληνικός λαός να έχει τη δική του ταυτότητα, την ελληνική, ανεπηρέαστη από οποιοδήποτε ξένο στοιχείο. Η παραμονή του στη Γαλλία όπου σπούδασε και εργάστηκε, αλλά η επίσκεψή του σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπου γνώρισε την ξένη λογοτεχνία και τα καλλιτεχνικά ρεύματα, δεν τον επηρέασαν, αλλά επιζήτησε με πάθος και ζήλο την επιστροφή του στα πάτρια εδάφη και κατόρθωσε να επιστρέψει περισσότερο Ρωμιός απ' ότι πήγε, χωρίς καμία ξενοφοβία. Αντίθετα, «γνωρίζοντας καλά τις ανεξάντλητες πνευματικές και καλλιτεχνικές δυνάμεις του Γένους μας είχε την τόλμη της επιλογής, που άλλοι, για διάφορους λόγους ο καθένας, παραδόθηκαν «άνευ όρων»».³³³

---

³³¹ Θεοτοκάς, «Γύρω στη νέα *Οδύσσεια*», *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εισαγωγή.- επιμέλεια. Δ. Τζιόβας, ό.π., σσ. 454-455.

³³² «Για τη γέννηση του Νέου Ελληνισμού οι ιστορικοί δέχονται ως συμβατική χρονολογία το 1204 που την τυλίζουν ως πένθιμες ανταύγειες ενός πολιτισμού, του Βυζαντινού, που γέρνει σιγά σιγά και βυθίζεται μέσα στον ωκεανό της Ιστορίας». Βλ. Κ. Σαρδελής, *Η Ρωμιοσύνη και ο Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ & Παπαδημητρίου 1982, σ. 89.

³³³ Κ. Σαρδελής, *Η Ρωμιοσύνη και ο Φώτης Κόντογλου*, ό.π., σ. 45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΔΥΣΗ, ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΤΟ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

1. Ρωμιοσύνη, Ορθοδοξία και Βυζάντιο: Κυρίαρχοι άξονες στο πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου

1.1 Εισαγωγή

Οι έννοιες της Ρωμιοσύνης, της Ορθοδοξίας και του Βυζαντίου, με το βάρος της παράδοσης που εμπεριέχουν, αποτελούν τους κυρίαρχους άξονες γύρω από τους οποίους κινείται –ως επί το πλείστο– το συγγραφικό έργο του Κόντογλου. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα «η Ρωμιοσύνη βγήκε από το Βυζάντιο ή, για να πούμε καλύτερα, το Βυζάντιο στα τελευταία χρόνια του στάθηκε η ίδια η Ρωμιοσύνη»³³⁴. Στο έργο του Κόντογλου η έννοια της Ρωμιοσύνης παρουσιάζεται σε όλες τις εκφάνσεις της, αλλά εντονότερα μέσα από το οδυνηρό βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και τα επακόλουθά της, τον ξεσηκωμό και κυρίως την προσφυγιά. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας είχε κάποτε πει, «το Αϊβαλί και η Μικρασιατική καταστροφή έδωσε έμπνευση σε καμπόσους λογοτέχνες, έτσι κι [αυτός] έγραψ[ε] κάμποσα γράμματα για τον καημό της προσφυγιάς».³³⁵ Οι δοκιμασίες που ταλάνισαν την Ανατολή, αναγκάζοντάς τη μάλιστα να εγκαταλείψει τόπους που ήταν για αιώνες ολόκληρους δικοί της, ζωντανεύουν στο έργο του *Η Πονεμένη Ρωμιοσύνη*. Η δημοτική γλώσσα με το πλούσιο λεξιλόγιο είναι το μέσο έκφρασης του Κόντογλου, με το οποίο εκφράζει στο χαρτί τους στοχασμούς του, τη συγκίνηση και τους προβληματισμούς του.

Για τον ίδιο, σημαντική θέση σε ό,τι ονομάζουμε Ρωμιοσύνη, έχει και το Βυζάντιο, το οποίο ουσιαστικά βλέπει ως κομμάτι κύριο και αναπόσπαστο της Ρωμιοσύνης. Κατά τον Ι. Μ. Χατζηφώτη, ο συγγραφέας «γνωρίζει τι οφείλει το Βυζάντιο στην αρχαία Ελλάδα, πώς είναι η εξέλιξη, το ωρίμασμά της. Εξανίσταται, γι' αυτό, όταν βλέπει να υποτιμούν το

---

³³⁴ Κόντογλου, *Έργα Γ' Η Πονεμένη Ρωμιοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 269.

³³⁵ Από το ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ Μνήμη Φώτη Κόντογλου.

Βυζάντιο, την τελείωση, μπρος στην αρχαία Ελλάδα, το ξεκίνημα».³³⁶ Ένα από τα αίτια της περιφρόνησης του Βυζαντίου κατά τον ίδιο τον Κόντογλου, είναι η ματαιοδοξία των συμπατριωτών του· αίτιο όμως θεωρεί επίσης τη στάση που τήρησαν απέναντί του διάφοροι Ευρωπαίοι λόγιοι, οι οποίοι «ήτανε αφιονισμένοι από τη σαρκική ομορφιά κι από τη φανταχτερή λάμψη της αρχαίας Ελλάδας, τόσο, ώστε να το θεωρούν σαν την παρακμή του αρχαίου κόσμου».³³⁷ Ωστόσο, κατά τον ίδιο:

Το Βυζάντιο είχε κρυφό βάθος, και για τούτο δεν μπορούσαν με τα εξωτερικά μέτρα τα οποία είχανε οι σαρκικοί άνθρωποι που το καταφρονούσανε και χρειάστηκε να περάσουν πολλοί αιώνες και να έλθει το πλήρωμα του χρόνου, ώστε να μπορέσουν να μπουνε στο μυστήριο του πνευματικού τούτου κόσμου κάποιες ψυχές που είχανε περισσότερο βάθος και πότερη ευαισθησία και να ανοίξουν αυτήν «την μυστικήν πύλην την κατ' Ανατολάς».³³⁸

Πολύ ορθά υπογραμμίζει ο Κώστας Σαρδελής ότι ο Κόντογλου «με το πεζογραφικό του έργο, με την ίδια του τη ζωή, εκφράζει αυτόν τον “νέο” τύπο του Γένους μας που είναι ταυτόχρονα και “αρχαίος”». Ο Φώτης Κόντογλου, και κατά σάρκα και κατά πνεύμα, προέρχεται από τον Ελληνισμό της Ανατολής. Είναι γέννημα και θρέμμα αυτού του κόσμου και μόνο μες 'από το δικό του κόσμο μπορεί να εξηγηθεί και να κατανοηθεί».³³⁹ Αυτή είναι η γήινη πατρίδα του Κόντογλου, τούτο είναι το λαμπερό χρυσάφι που φωτίζει τα κατάβαθα της ψυχής του. Ωστόσο, ο συγγραφέας όσο συνδεδεμένος και να υπήρξε με την Ανατολή και τον κόσμο που αυτή εκπροσωπούσε, αγαπούσε και τους ανθρώπους της Δύσης γιατί ήταν Χριστιανός «κατ' ουσία και όχι τύποις» γι' αυτό άλλωστε «ό,τι έκανε και ό,τι έγραφε ήταν αίτημα της συνείδησής του, της ουσιαστικής του ευθύνης απέναντι στον λαό και το έθνος του».³⁴⁰

Παρότι λοιπόν που ο Κόντογλου ως λογοτέχνης εντάσσεται στη λεγόμενη γενιά του '30 (αν και τα πρώτα έργα του τα δημοσίευσε τη δεκαετία του 1920 όπως θα δούμε στη συνέχεια), κατά την περίοδο δηλαδή που γνωρίζει την πρώτη του άνθιση στην Ελλάδα το αστικό μυθιστόρημα, ο ίδιος διαφοροποιείται αρκετά από τους ομότεχούς του, καθώς δεν ακολουθεί το κυρίαρχο λογοτεχνικό ρεύμα. Με εξαίρεση τη μικρής διάρκειας θητεία του στο είδος της νουβέλας (*Πέδρο Καζάς*, Παρίσι 1920) και στο είδος του λυρικού πεζοτραγουδίου (*Βασάντα*, Αθήνα 1923), στα πλείστα από τα αφηγηματικά του έργα, εφαρμόζει σε μεγάλο

³³⁶ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, σ. 150.

³³⁷ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, ό.π., σ. 150.

³³⁸ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, ό.π., σ. 150.

³³⁹ Βλ. Σαρδελής, *Η Ρωμοσύνη του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982, σ. 29.

³⁴⁰ Σαρδελής, *Η Ρωμοσύνη του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982, σ. 36.

βαθμό τους τρόπους αφήγησης και το λεκτικό που συναντώνται στη λαϊκή γραμματεία (*Πονεμένη Ρωμοσύνη, Αδάμαστες Ψυχές*).³⁴¹ Το κριτήριο επιλογής των έργων που εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο, βασίζεται κυρίως στη θεματική τους και όχι στη χρονολογική σειρά συγγραφής τους. Εξετάζονται με την ακόλουθη σειρά τα έργα: *Πέδρο Καζάς* (1920), *Βασάντα* (1923), *Σημείον Μέγα* (1961), *Παναγία και Υπεραγία* (2000), *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη* (1963), *Έργα Α' Το Αιβαλί η πατρίδα μου* (1961). Τα δύο πρώτα έργα του κινούνται σε καθαρά λογοτεχνικούς χώρους κάτι που δεν ισχύει στα επόμενα χρόνια και μέσα από τα έργα της συγγραφικής του δραστηριότητας που ακολουθούν, αφού ο Κόντογλου θα αγγίξει άλλα πεδία της πεζογραφίας. Γενικά, τη δεκαετία του '30 και ενώ παρουσιάζονται τα πιο αντιπροσωπευτικά έργα των μεσοπολεμικών συγγραφέων, η παρουσία του Κόντογλου είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Αντιθέτως, η δεκαετία του '40 είναι η πιο δημιουργική όσον αφορά τη συγγραφική δραστηριότητα του συγγραφέα, αφού τότε διαπιστώνεται μια ποικίλη συγγραφική παραγωγή βιβλίων με περιεχόμενο κυρίως θρησκευτικό. Γενικότερα, είναι έκδηλη η κυριαρχία του συναισθήματος στη γραφή του Κόντογλου, καθώς στα κείμενα που μας ενδιαφέρουν στην παρούσα μελέτη προβάλλεται κυρίως η επιτακτική ανάγκη για επιστροφή στις ρίζες και την παράδοση και δίνεται έμφαση στην έννοια του Ελληνισμού και την αδιάκοπη ενότητα που τον χαρακτηρίζει. Το Βυζάντιο με τους αγίους του, τους αυτοκράτορες και όλες τις χαρακτηριστικές μορφές του, μοιάζει να είναι ακόμη για τον συγγραφέα μια ολοζώντανη εικόνα, η οποία μεταδίδεται με επιτυχία στον αναγνώστη του έργου του. Οι περιγραφές του Κόντογλου, είτε πρόκειται για απόδοση προσώπων είτε τοπίων, γίνονται τόσο περίτεχνα και με τέτοια λεπτομέρεια, που ο μελετητής του έργου του μπορεί να παραλληλίσει τη γραφή του με την τέχνη του ζωγράφου, που δίνει ζωή στα έργα του με τις ποικίλες αποχρώσεις και τις καλοδουλεμένες λεπτομέρειες που συνθέτουν τους πίνακές του. Άλλωστε, όπως θα παρατηρηθεί και στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης, ο Κόντογλου κατόρθωσε περίφημα να συνδυάζει την αξιοπρόσεκτη για τα ελληνικά γράμματα λογοτεχνική του ταυτότητα με την αστείρευτη καλλιτεχνική του φύση!

---

³⁴¹ Βλ. Ε. Σκοτεινιώτη, *Φώτης Κόντογλου. Η γραφή του ως διακείμενο*, Αθήνα: Σοκόλη 2009, σ. 19.

1.1.1 Πέδρο Καζάς: Μια ανατρεπτική νουβέλα με νεωτερικά στοιχεία

Το 1919, ενώ ο συγγραφέας βρισκόταν στο Παρίσι, με σκοπό να σπουδάσει και να προσεγγίσει τη σύγχρονη καλλιτεχνική κίνηση της Ευρώπης,³⁴² συνέγραψε το έργο του *Πέδρο Καζάς*. Ωστόσο, το έργο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1920 στο Αϊβαλί. Ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, προτείνει σχετικά με την χρονολογία έκδοσής του: «ας κρατήσουμε την ένδειξη του 1919, ως μαρτυρούμενη αφετηρία του συγγραφικού έργου του Κόντογλου, και το 1920, ως το εισοδιακό έτος του συγγραφέα στα νεοελληνικά γράμματα».³⁴³ Ο Φώτης Κόντογλου, γράφοντας τον *Πέδρο Καζάς* αξιοποιεί την πολύτιμη εμπειρία που απέκτησε ταξιδεύοντας στην Ευρώπη, σε μια εποχή έντονων ιδεολογικών ζυμώσεων και αισθητικών πειραματισμών.³⁴⁴ Στις αρχές του 20ου αιώνα, οι συγγραφείς αναπτύσσουν μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον για το μυθιστόρημα, ενσωματώνοντας πολύ συχνά μέσα στα πεζογραφήματά τους κριτικά σχόλια, για τα ίδια τα έργα ή εν γένει τη μυθοπλασία. Τα κείμενα χαρακτηρίζονται από μια έντονη αυτοσυνειδησία, καθώς οι συγγραφείς εστιάζουν στην πράξη της γραφής και στη διαδικασία της αφήγησης.³⁴⁵ Παράλληλα, μέσα από τις εμπειρίες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και έχοντας βιώσει – ορισμένοι τουλάχιστον – την εμπειρία της εξορίας, αρχίζει να τους απασχολεί, όπως πολύ ορθά παρατηρεί η Φιλοθέη Κολίτση, «η αυθαίρετη σχέση γλώσσας και πραγματικότητας» σε συνδυασμό με την μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον χρόνο της ιστορίας στο χώρο της αφήγησης.³⁴⁶

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι η δημοσίευση του *Πέδρο Καζάς* προσέλκυσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Νίκος Καζαντζάκης παρατηρεί αναφορικά με την είσοδο του *Πέδρο Καζάς* στα νεοελληνικά γράμματα: «Μια πόρτα ανατολίτικη άνοιξε στη μίζερη, μικρόπνοη

---

³⁴² Ο Κόντογλου ταξιδεύει στο Παρίσι μετά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, όπου του δίνεται η ευκαιρία να έλθει σε άμεση επαφή με την ευρωπαϊκή τέχνη της εποχής του και να γνωρίσει Ευρωπαίους καλλιτέχνες, όπως ο γλύπτης Ροντέν και ο θεατρικός συγγραφέας Μαίτερλινκ. Βλ. Ν. Ζίας, Photis Kontoglou, Commercial Bank of Greece, Αθήνα 1993, σ. 152. Βλ. επίσης Φ. Κόντογλου, «Το Παρίσι: Το ποιητικό, το αξιοαγάπητο». Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελευθερία* κι αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αιολικά Γράμματα*, 1971, σσ. 545-548.

³⁴³ Μαστροδημήτρης, *Το Πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Δασκαλόπουλος, σ. 2.

³⁴⁴ Φ. Κολίτση, «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σ. 642.

³⁴⁵ Για την αυτοαναφορικότητα μέσα από το πρίσμα του μοντερνισμού βλ. Μ. Bradbury & J. Fletcher, *Modernism: A Guide to European Literature 1890-1930*, Penquin 1991.

³⁴⁶ Κολίτση, «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», ό.π., σ. 642.

“κλεισμένου χώρου” λογοτεχνία μας και μπήκε μια μεγάλη αναπνοή». ³⁴⁷ Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η ακόλουθη δήλωση του Κώστα Σαρδελή:

Ο Κόντογλου όμως μέσα στο Παρίσι έγραψε ένα βαθύτατα ελληνικό έργο. Και το 'γραψε αυτό το έργο, όχι μόνο γιατί ήταν μέσα του ολοζώντανη η παράδοση, αμόλευτη, αλλά ήταν ζωντανή και αμόλευτη και δημιουργική – και μη σας φανεί παράξενο – γιατί ακριβώς ο Κόντογλου ήταν ανοιχτός προς όλους τους ανέμους και προς όλες τις κατευθύνσεις, ένας αιεναύτης, Ελληνισμός και Ρωμιοσύνη μάνα. Ανάσαινε ο Κόντογλου όλους τους αέρηδες του κόσμου κι όσο τους ανάσαινε τόσο πιο δυνατός, τόσο πιο λιονταρίσιος γινόταν και βυθιζόταν στην παράδοση του Γένους του, κι αγωνιζόταν γι' αυτή με περισσότερο πείσμα, γινόταν Διγενής Ακρίτας. ³⁴⁸

Παράλληλα, ο αναγνώστης από τις πρώτες κίχλας σελίδες του έργου, αναγνωρίζει την έντονη πρόθεση του Κόντογλου να προσδώσει, μέσω της τεκμηρίωσης, αληθοφάνεια στη νουβέλα του, στοιχείο που είναι εμφανές σε όλη την έκταση του *Πέδρο Καζάς*. Ο ίδιος ο ήρωας, για παράδειγμα, παρουσιάζει το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειάς του, ενώ ακολούθως περιγράφεται αναλυτικά το νησί Φαγκούα (το μέρος όπου ανακαλύπτονται τα οστά του προγόνου του Γκάβο), δίνονται δηλαδή εκτενείς λεπτομέρειες για τις συντεταγμένες του νησιού, όπως επίσης και για τους ανθρώπους που το κατοικούν και τις ασχολίες τους. Σκοπός όλων των παραπάνω πληροφοριών είναι, όπως έχει προαναφερθεί, η επίτευξη της αληθοφάνειας στο έργο.

Παρ' όλα αυτά, τη νουβέλα διατρέχει ταυτόχρονα και το υπερφυσικό στοιχείο, καθώς ο αναγνώστης συναντά σ' αυτήν ήρωες αλλόκοτους και καταστάσεις εξωπραγματικές. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί το περιστατικό στο οποίο ο Όσο ξεθάβει τον πρόγονο του Βάκα Γκάβο όπου ο ήρωας μετατρέπεται απροσδόκητα από ήρεμος και βουβός χαρακτήρα στον άγριο Ισπανό κουρσάρο Πέδρο Καζάς. Ταυτόχρονα, παρατηρείται ευρύτερα ο συνδυασμός μυστηρίου και υπερφυσικού, καθώς ο νεκρός επανέρχεται στον κόσμο των ζωντανών, όπως επίσης και το γεγονός ότι ένας άνθρωπος ζει ασυνήθιστα πολλά χρόνια σε σχέση με το τι θεωρείται ως το φυσιολογικό όριο ζωής. Όπως παρατηρεί η Φιλοθέη Κολίτση, αυτά «τα μοτίβα τα βρίσκουμε να επανέρχονται συχνά στα διηγήματα του Πόε». ³⁴⁹ Δεν ταυτίζεται ωστόσο η λειτουργία τους στους δύο συγγραφείς αφού στην περίπτωση του Πόε ο ζωντανός-νεκρός με την επιστροφή του επιμένει να πάρει εκδίκηση, και οι ενέργειές του αποβαίνουν

³⁴⁷ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978, σ. 87.

³⁴⁸ Σαρδελής, «Ο αγώνας του Φώτη Κόντογλου για την ιδιοπροσωπία του γένους», *Φώτης Κόντογλου, σημείων αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1985, σ. 17.

³⁴⁹ Κολίτση «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», *ό.π.*, σ. 638.

καταστροφικές τόσο για τον ήρωα όσο και για τον περίγυρό του.³⁵⁰ Στον Κόντογλου ωστόσο συμβαίνει κάτι το διαφορετικό με τον Όσο να συνειδητοποιεί τον αντίκτυπο που έχουν οι πράξεις του. Η μοναξιά και η σχέση με τον «άλλο» είναι ένα βασικό θέμα στη συγκεκριμένη νουβέλα του συγγραφέα. Η Χρύσα Σπυροπούλου δηλώνει απροκάλυπτα πως «η μοναξιά [...] προσφέρει καταφύγιο και ασφάλεια στον ήρωα»³⁵¹ κι αναρωτιέται γιατί, παρόλ' αυτά, η παρουσία των άλλων αποθαρρύνει τον ήρωά μας, με αποτέλεσμα να νιώθει τόσο ανασφαλής κοντά τους. Η απάντηση δίνεται ομολογουμένως από τον ίδιο τον Κόντογλου που δηλώνει: «εδώ, στο νησάκι μου, είμαι βασιλιάς»³⁵². Ο ιδιόρρυθμος αυτός ήρωας έχει μοναδική συντροφιά ένα άλλο πρόσωπο με ιδιόμορφη προσωπικότητα, τον Όσο, ο οποίος αντιπροσωπεύει «το άγριο, το ατίθασο στοιχείο του ανθρώπου, το ά-λογο, και γι' αυτό η συντροφιά που προσφέρει στον ήρωά μας δεν έχει να κάνει τίποτε με κείνη των πολιτισμένων, των ανθρώπων των σαλονιών».³⁵³

Πλησιάζοντας ωστόσο στο τέλος της ιστορίας, όπου ο ήρωας και ο Όσο σκάβουν το πηγάδι, παρατηρούμε τον κλονισμό που συντελείται στον ψυχισμό του πρώτου, ο οποίος κατέχεται από φόβο κι αγωνία και μάλιστα «όσο πιο βαθιά κατεβαίνει στη σκαμμένη γη, όσο πιο βαθιά οδηγείται στη συνειδήσή του, το “εγώ” του, που ήδη έχει έρθει σε ρήξη με το περιβάλλον του, όλο και πιο πολύ τον τρομάζει η παρουσία του Όσο ώσπου φτάνει στο σημείο, για να νιώσει απελευθερωμένος και αυτοτελής και πάλι, να τον σκοτώσει». Η ακατανίκητη επομένως επιθυμία του ήρωα για αυτονομία τον οδηγεί στη βίαιη απαλλαγή από την παρουσία του «άλλου», σε μια πράξη υπέρτατου ατομικισμού. Εκείνο που δεν υπολογίζει όμως είναι πως «με την απουσία του άλλου δημιουργείται ένα μεγάλο κενό, πολύ πιο έντονο και διαπεραστικό».³⁵⁴ Η συνέπεια της ολοκληρωτικής αυτής απουσίας είναι η πλέον επικίνδυνη μοναξιά αφού «η ερημιά, ακόμα κι αν το άτομο βρίσκεται μέσα σ' ένα όμορφο φυσικό περιβάλλον, γεννάει το παράδοξο, το μυστηριώδες, την τρέλα».³⁵⁵ Σε ό,τι αφορά το ύφος της νουβέλας, παρατηρείται να τη διέπουν σε σχετικά μεγάλο βαθμό το λυρικό στοιχείο καθώς και μια ατμόσφαιρα εξωτική. Κατά τη Φιλοθέη Κολίτση, «ο Πέδρο Καζάς είναι ένα

---

³⁵⁰ Παραδείγματα έργων του Πόε που παρατηρείται κάτι αντίστοιχο είναι: «Το βαρέλι του Αμοντιλάδο» (1838), «Η πτώση του οίκου των Ωσέρ» (1839), «Μαύρος γάτος» (1843), κ.α.

³⁵¹ Χ. Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζάς», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σ. 168.

³⁵² Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζάς», ό. π., σ. 168.

³⁵³ Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζάς», ό. π., σ. 171.

³⁵⁴ Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζάς», ό. π., σ. 173.

³⁵⁵ Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζάς», ό. π., σ. 173.

κείμενο σύνθετο και πολυεπίπεδο, το οποίο, διατηρώντας τους δεσμούς του με την παράδοση, διαθέτει πολλά μοντερνιστικά στοιχεία και αναπτύσσει μια ιδιαίζουσα σχέση με το χώρο του φανταστικού». ³⁵⁶

Παρότι τα φανταστικά συμβάντα χαρακτηρίζουν την ιστορία, εντούτοις η αφήγηση αρχίζει με χαρακτήρα ρεαλιστικό και αληθοφάνεια, ενώ το εξωπραγματικό, υπερφυσικό στοιχείο, εισάγεται απρόσμενα στη ροή της. Το έργο ακολουθεί, εκ πρώτης όψεως, τις καθιερωμένες για την εποχή συμβάσεις της λογοτεχνίας του φανταστικού. ³⁵⁷ Έχει ακόμη παρατηρηθεί πως «ο Πέδρο Καζάς διαθέτει πολλά μοντερνιστικά στοιχεία και ειδικότερα ποικίλες μορφές αυτοαναφορικότητας». ³⁵⁸ Η μετατροπή του χρόνου σε χώρο αποτελεί ένα επιπλέον μοντερνιστικό στοιχείο, το οποίο ο αναγνώστης του έργου εντοπίζει με την πρώτη κιόλας ανάγνωση, αφού εύλογα οδηγείται στη διαπίστωση ότι στην αφήγηση δεν δίνεται βαρύτητα τόσο στη χρονική ακολουθία των γεγονότων, όσο στον χώρο. Το κυρίως μέρος του *Πέδρο Καζάς* για παράδειγμα, αποτελεί ουσιαστικά μία αναδρομή στο παρελθόν του ήρωα, όπως αυτό αναβιώνει μέσα στο μυαλό του. Δίνεται ωστόσο ταυτόχρονα και η οπτική του ήρωα – αφηγητή, η οποία εστιάζει στο παρόν και όχι στο παρελθόν της αφήγησης. Η χρονική συνοχή συνεπώς δεν είναι μία, αλλά δύο, που συνυπάρχουν παράλληλα εντός του αφηγηματικού πλαισίου και αλλάζουν πέρα από τον χρόνο, και τον χώρο της αφήγησης. Τα στοιχεία του μοντερνισμού που έχουν προαναφερθεί, κρύβονται επιμελώς πίσω από την απλή και λαϊκή γλώσσα που χαρακτηρίζει τη γραφή του Φώτη Κόντογλου. Η Φιλοθέη Κολίτση επισημαίνει τα εξής: «Η νουβέλα ξεκινά ως φανταστική αφήγηση, ο κώδικας του φανταστικού όμως υπονομεύεται και εν μέρει αναιρείται, καθώς συμπλέκεται με τον μοντερνιστικό κώδικα, που συνιστά και τη «δεσπόζουσα» του κειμένου. Πίσω από την αλλόκοτη αφήγηση του Πέδρο Καζάς αποκαλύπτεται τελικά ένα ιδιότυπο πορτραίτο του καλλιτέχνη του 20^{ου} αιώνα». ³⁵⁹

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση πως «το θέμα αλλά και οι περιγραφές δε θυμίζουν τον απλό, άμεσο μα και φωτεινό τρόπο γραφής άλλων Ελλήνων συγγραφέων [...]».

³⁵⁶ Κολίτση «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σ. 633.

³⁵⁷ Η λογοτεχνία του Φανταστικού αναφέρεται συνήθως σε φαινόμενα που δεν έχουν συμβεί, δεν συμβαίνουν, ούτε και θα μπορούσαν να συμβούν στην πραγματικότητα. Υπάρχει πάντοτε η σύγκρουση του ορθολογικού-ανορθολογικού, δηλαδή το «αφύσικο» εισβάλλει στο «φυσιολογικό». Αυτό άλλωστε είναι ένα χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φαντασίας.

³⁵⁸ Κολίτση, «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», ό.π., σ. 643.

³⁵⁹ Κολίτση, «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», ό.π., σ. 653.

η «απίστευτη» αυτή ιστορία βρίσκεται πιο κοντά στο *Ροβινσώνα Κρούσο* του Ντεφόε, καθώς και στο *Χειρόγραφο που βρέθηκε σε Μπουκάλι* του Έντγκαρ Άλαν Πόε, διήγημα που άλλωστε έχει μεταφραστεί από τον Φώτη Κόντογλου». ³⁶⁰ Ο συγγραφέας παραθέτει ορισμένα μεταφρασμένα αποσπάσματα από το βιβλίο του Ντεφόε στον πρόλογο της νουβέλας του, και εκφράζει ένθερμα την αγάπη του για το συγκεκριμένο βιβλίο αναφέροντας ότι «το βιβλίο τούτο του Δανιήλ ΝτίΦοου [του] είναι πάντα αχώριστο». ³⁶¹ Άλλωστε, ο Κόντογλου διατυπώνει στον πρόλογο του βιβλίου του την ακόλουθη άποψη:

Τα ωραιότερα βιβλία που διάβασα είναι γραμμένα από ανθρώπους που δεν έχουν την ιδέα πως συγγράφουν. Τέτοια βρήκα στα εγγλέζικα, προπάντων ημερολόγια κυνηγιού, αρπαγμένα με οικονομία, του καιρού, του χαρτιού, του μελανιού και της φαντασίας. Είναι γραμμένα από ανθρώπους, που συχνοχτυπά η καρδιά τους απ' τη συγκίνηση, που πιάνουν να ιστορήσουν. Δεν είναι οι ακριβοί ρεμβασμοί κάποιου τεμπέλη, που τον τρώγει η έννοια με τι τρόπο να πει ότι θέλει να πει, ενώ καλά-καλά δεν έχει να πει τίποτα. ³⁶²

Ο συγγραφέας δεν διστάζει επομένως να εκφράσει τον θαυμασμό του για τους ανθρώπους που όντας απλοί, συγγράφουν με τρόπο ανεπιτήδευτο τα κείμενά τους, μιλώντας και γράφοντας μέσα από την ψυχή τους, όπως άλλωστε πράττει και ο ίδιος. Εκτιμά επίσης τη δημιουργική χρήση της φαντασίας σ' ένα κείμενο, κι εκφράζει τη συμπάθειά του για τα πλούσια – σε φαντασία – ημερολόγια κυνηγιού. Η φαντασία ήταν σαφώς ένα σημαντικό εργαλείο που ο Κόντογλου χρησιμοποίησε πλάθοντας τις ιστορίες του. Σχετικά με το πάντρεμα της φαντασίας με τα υπόλοιπα στοιχεία που επικρατούν στο συγκεκριμένο έργο, συμπεραίνεται ότι «όλα τα νεωτερικά στοιχεία του κειμένου εκφράζονται μέσα από έναν βιωματικό, λαϊκό λόγο, από όπου αναδύεται μια αναζωογονητική σχέση με τη φύση και η “ευσπλαχνική” παρουσία του Θεού». ³⁶³ Έτσι, το έργο αυτό του Κόντογλου αποτελεί μια πολυεπίπεδη σύνθεση παράδοσης, φαντασίας και νεωτερικότητας. Όσο για το πώς αξιολογεί ο ίδιος ο συγγραφέας – εκ των υστέρων - τη νουβέλα του, αξιοσημείωτη είναι η ακόλουθη δήλωσή του, η οποία περιλαμβάνεται στην τρίτη έκδοση του έργου: «Έχω την ιδέα πως ο Πέδρο Καζάς έχει τα σφάλματα και τις χάρες της νιότης. Σήμερα θάλλαζα τη γλώσσα του σε πολλές μεριές. Θάβγαζα από μέσα και πολλά φανταχτερά, από κείνα ίσα – ίσα π' αρέσουνε στον κόσμο. Μολαταύτα δεν έχει και πολλή σαβούρα, μάλιστα απορώ εγώ ο ίδιος πως

³⁶⁰ Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του “άλλου” στον Πέδρο Καζά», ό.π., σ. 167.

³⁶¹ Κόντογλου, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες, Έργα Ε', Αθήνα: Αστήρ ⁴1967, σ. 12.

³⁶² Κόντογλου, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες, ό.π., σ. 14.

³⁶³ Κολίτση «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», ό.π., σ. 653.

βγήκανε τόσα αληθινά πράματα από την πέννα μου που την κράταγε τούτο το ίδιο χέρι, που τότες ήτανε ντελικάτο, σαν παιδιάστικο». ³⁶⁴

Τον θαυμασμό του για το *Πέδρο Καζάς* αλλά και για το έργο του Κόντογλου ευρύτερα, διατυπώνει ο Οδυσσέας Ελύτης στη συλλογή πεζών και δοκιμίων *Ανοιχτά Χαρτιά* ως ακολούθως:

Την αγάπη μου για ό,τι αποτελεί μια καταφρόνεση της στεγνής λογικής, μια περιπέτεια τοποθετημένη πέρα από τα σύνορα του φρονίμου και του γνώριμου, το κέντρισμα για αυτό το παιχνίδι του θαυμαστού που λέω να μην το σταματήσω ποτέ μου, δεν μπορώ να ξεχάσω, μου το δωσε πρώτη φορά ο Pedro Cazas του Κόντογλου, που τότε μαθητής ακόμα βυθιζόμουνα με μια παράξενη και αλλόκοτη γοητεία στις σελίδες του. Σήμερα ύστερα από τόσα χρόνια, δεν παύω να κηρύχνω τη μεγάλη σημασία που έχει ολόκληρο πια το έργο του Κόντογλου για τη γενιά μας, έργο από τα λίγα εκείνα που αφήνουν την απολησμονημένη φωνή της Ανατολής να ξανακουστεί και πάλι μ' όλα τα δικαιώματα και να μας θυμίζει ποια μπορεί να ναι η σωστή θέση ενός τόπου που είναι προορισμένος από την ίδια του την παράδοση να στέκει κυρίαρχα ανάμεσα στα δυο μεγάλα ρεύματα που το διαπερνάνε, να τα ζυγιάζει, να τα κρίνει, να κρατάει, ό,τι καλύτερο έχουνε, να τα συγχωνεύει και τελικά να τα ξαναδίνει προσθέτοντας το μεράκι της ψυχής του σε μιαν αμίμητη και μοναδική σύνθεση. ³⁶⁵

Ο Ελύτης υπογραμμίζει στο συγκεκριμένο απόσπασμα τη σπουδαιότητα του Κόντογλου ως συγγραφέα και τη σημαντική επίδρασή του στη νεοελληνική λογοτεχνία, στα πλαίσια της οποίας υπερασπιζόταν πάντοτε τη νεοελληνική παράδοση, προσηλωμένος στην ελληνικότητα αλλά και στην Ορθοδοξία. Αναγνωρίζει πως το έργο του Κόντογλου έχει αφήσει την επίδρασή του στον ίδιο, όπως εξάλλου και σε όλη τη σύγχρονή του γενιά λογοτεχνών, τη λεγόμενη γενιά του '30. Ο ίδιος ο Κόντογλου, αναφερόμενος στην καλλιτεχνική δημιουργία και την ευθύνη που φέρει ο δημιουργός απέναντι στους ανθρώπους εκείνους που εμπιστεύονται το έργο του, αναφέρει χαρακτηριστικά στον πρόλογο του έργου του πως «ο καλλιτέχνης [...] δεν μπορεί να' ναι από κείνους που περνούν απάνου από τη γης, κρατώντας τα μάτια κλεισμένα στην πλούσια διακοσμητική ποικιλία του κόσμου». ³⁶⁶ Κι ενώ το υπερφυσικό στοιχείο είναι διάχυτο στη νουβέλα αυτή, το ανατολίτικο πνεύμα έχει επίσης κυρίαρχη παρουσία. Η παράδοση του Βυζαντίου έχει βαρύνουσα σημασία για τον νεοελληνικό πολιτισμό και την ταυτότητα του Νεοέλληνα, κάτι το οποίο ο Κόντογλου αναμφίβολα επιτυγχάνει με τον δικό

³⁶⁴ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 203.

³⁶⁵ Βλ. Οδ. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 2004, σ. 573.

³⁶⁶ Κόντογλου, *Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Έργα Ε', ό.π., σ. 16.

του τρόπο να μεταδώσει μέσω του έργου του, όπως επίσης και ο ίδιος ο Ελύτης φαίνεται να πιστεύει ακράδαντα στην οργανική συνέχειά του.³⁶⁷ Κι όλα τα πιο πάνω πάντα συδεδεμένα με την Ορθόδοξη πίστη και παράδοση αφού όπως αποκαλύπτει ο συγγραφέας: «έχω την πίστη μου, μια θεόστραβη πίστη στο Θεό μου και μοναχα σ' εκείνον. Δε γίνεται τρόπος να με λυγίσει μπροστά σε ξένα ειδώλια καμιά δύναμη».³⁶⁸

Αξιοπρόσεκτο παραμένει ωστόσο το γεγονός ότι, ακόμη κι ένας συγγραφέας τόσο προσηλωμένος στην οικεία παράδοση, όπως ο Κόντογλου, στο ξεκίνημα της συγγραφικής του πορείας, έδωσε ένα έργο αναμφίβολα επηρεασμένο από την Ευρώπη και τα νεωτερικά μοτίβα της λογοτεχνίας. Η επίδραση της Ευρώπης και των τάσεων της, είναι επίσης περισσότερο αισθητή στα πρωτόλεια – παρά στα μεταγενέστερα – πεζογραφήματα και του Γιώργου Θεοτοκά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν και στη δική του περίπτωση, η δυτική – ευρωπαϊκή παρουσία κατέχει αναμφίβολα τον κυρίαρχο ρόλο.

1.1.2 Βασάντα

Το δεύτερο έργο του Φώτη Κόντογλου δημοσιεύεται το 1923 και φέρει τον τίτλο *Βασάντα*, το οποίο στα σανσκριτικά σημαίνει «Άνοιξη».³⁶⁹ Το έργο αυτό, που εκδίδεται με ζωγραφιές και με πλουμίδια από το χέρι του συγγραφέα, αφιερώνεται στον Στρατή Δούκα, και ο πρόλογος της β' έκδοσης είναι γραμμένος στις 2 Ιουνίου του 1929 στο Άγιον Όρος. Η *Βασάντα* περιέχει «τις πρώτες σπουδαίες περιγραφές του αγιορείτικου χώρου, αλλά και τις δοκιμές για μετάφραση από τους ψαλμούς του Δαβίδ, με έναν τρόπο και μιαν ιδιόλεκτο υποδειγματικά προκλητικούς για το ζήτημα της αποδόσεως ιερών κειμένων».³⁷⁰ Ο ίδιος ο Κόντογλου αναφέρει στον πρόλογο της *Βασάντα*: «Τη νύχτα κάθουμαι στο παραθυράκι μου και βλέπω τ' άστρα που αγρυπνούν· μια ουράνια δροσιά στάζει μέσα μου. Ο νους μου

---

³⁶⁷ Αξιοσημείωτη είναι η ακόλουθη αναφορά του Οδυσσέα Ελύτη στο έργο του «Ανοιχτά Χαρτιά»: «Κάθε φορά που μπαίνω σε μιαν από τις μισογκρεμισμένες και μισοζωγραφισμένες εκείνες μικρές εκκλησιές που απόμειναν ενσωματωμένες, ίδια βράχια, μέσα στο ελληνικό ύπαιθρο, και με χτυπήσει η μυρουδιά της υγρασίας των τοίχων, μου φαίνεται ότι έρχομαι σε άμεση, σε δερματική σχεδόν επαφή με το σόι μου, λες κι έχω αποδείξεις ότι αυτό κρατάει ολόισια από το Βυζάντιο». Βλ. Ε. Αρβελέρ, Σας μιλώ για το Βυζάντιο, Αθήνα: Ερμής 2014, σ. 104.

³⁶⁸ Κόντογλου, Πέδρο Καζάς, *Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Έργα Ε', ό.π., σ. 17.

³⁶⁹ Δ. Κοσμόπουλος, «Ο λογοτέχνης Κόντογλου και ο ελληνικός μοντερνισμός», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σ. 667.

³⁷⁰ Κοσμόπουλος, «Ο λογοτέχνης Κόντογλου και ο ελληνικός μοντερνισμός», ό.π., σ. 668.

ξεκουράζεται ακουμπώντας σε Σένα. Ακούγω το γλυκό χτύπο της καρδιάς Σου από χιλιάδες μίλια: μου φαίνεται πώς κρατά το ρυθμό του Σύμπαντος». ³⁷¹

Την περίοδο αυτή, ο Κόντογλου αρχίζει να εδραιώνεται ως ένας ιδιότυπος πεζογράφος. Ο τόνος της αφήγησης θυμίζει πολύ συχνά ρεπορτάζ ενώ συμπεριλαμβάνει και τον περιγραφικό τύπο. Ενδεικτικοί είναι και οι ακόλουθοι τίτλοι της Βασάντας όπως λόγου χάρι: «Ο τάφος του αββά Αμούν», «Στ' Άγιον Όρος», «Ωσαννά», ενώ ξεχωρίζουν επίσης οι δοκιμές για μετάφραση απ' τον Ιώβ και τους Ψαλμούς. Στο ταξίδι του στο Άγιον Όρος, ³⁷² ο συγγραφέας φαίνεται να βρήκε τον εαυτό του και να βιώνει στιγμές απέραντου κάλλους και ηρεμίας. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά που κάνει ο συγγραφέας επισκεπτόμενος το μοναστήρι της Μεγίστης Λαύρας:

Περνώ ευτυχισμένες μέρες. Γαλήνη. Ειρήνη.

Καταμόναχος. Τα παραθύρια μέρα – νύχτα ανοιχτά. Δρόσια και φως. Τ' αρχονταρίκι είναι δικό μου ολάκερο. Ένας απλόχωρος και βυζαντινός οντάς, με δύο παμπάλαιες τεσσεράγκωνες κολόνες και μ' ένα ταβάνι πλουμισμένο με παλιές ζουγραφιές που παρασταίνουνε πουλιά, άνθια και φρούτα. Παλιά, παμπάλαια. [...]

Εδώ μέσα ειρηνεύω. Πότε ζουγραφίζω, πότε γράφω, πότε συλλογιέμαι.

Είμαι στην ησυχία μου. Δόξα σοι ο Θεός! ³⁷³

Στο απόσπασμα με τίτλο «Ωσαννά!», και υπότιτλο «Στο νησί μου, ανάμεσα στα πλάσματα του Θεού», ο συγγραφέας υμνεί τον Κύριο και Δημιουργό μας για την τόση ομορφιά κι ευτυχία που περιβάλλει τον άνθρωπο, εστιάζοντας στα καθημερινά μικρά θαύματα που κρύβονται στη φύση, στο πέταγμα ενός πουλιού, στο απέραντο γαλάζιο της θάλασσας, στην πανδαισία των χρωμάτων των λουλουδιών κ.α. Ωστόσο, γυρνώντας ολομόναχος μέσα στην πολιτεία, θλίβεται για την κατάντια ορισμένων συνανθρώπων του διευκρινίζοντας τα εξής: «Δε θρηνώ για τη φτώχεια μου, μα γιατί βρίσκομαι ανάμεσα σε φτωχούς και μικρολόγους. Η ζωή τους περνά σαν του ποντικιού, που δε βλέπει πρόσωπο Θεού. Μα εγώ Το είδα και δεν Το ξεχνώ ποτέ, και γι' αυτό είμαι γιομάτος πάντοτε από όλα τα πλούτη της γης. Θεέ μου, ελέησέ τους· ελέησε αυτουνούς περσότερο από μένα». ³⁷⁴

³⁷¹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 88.

³⁷² Τα αποσπάσματα που συμπεριλαμβάνονται στη Βασάντα και σχετίζονται με τις εμπειρίες του ίδιου του συγγραφέα στο ιερό βουνό του Άθω, αφιερώνονται στον Ισίδωρο Καψοκαλυβίτη, τον οποίο και αποκαλεί χαρακτηριστικά ως τον «πνευματικό αδελφό» του. Βλ. Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 127.

³⁷³ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 129.

³⁷⁴ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 145.

Τα προσωπικά και τόσο ποιητικά κομμάτια της *Βασάντας* πολύ συχνά μας διασώζουν διαλόγους, του συγγραφέα με το Θεό για τους ανθρώπους, ή και με τους ανθρώπους για το Θεό». ³⁷⁵ Χαρακτηριστικό της αναφοράς αυτής είναι το ακόλουθο απόσπασμα από τον πρόλογο του βιβλίου:

Μέσα στην παλιανθρωπιά που μας ζώνει από στεριά κι από θάλασσα, στέκεσαι Εσύ σα για να μου δείχνεις πώς δε χάθηκε ολότελα απ' αυτόν τον κόσμο η ευγένεια. Ένας άνθρωπος, ένας άνθρωπος μονάχα, μπορεί να δείξει πως η φύση μας είναι θεϊκή μέσα σε μια πρόστυχη ανθρωπότητα. Ο Χριστός γεμίζει την απελπιστική ερημιά ολόκληρων αιώνων. Ακούγω τη γλυκιά λαλιά του και δοξάζω τον Θεό γιατί είμαι άνθρωπος, γιατί μπορώ να την ακούγω, σε στιγμή που όλα τα πάντα γύρω μου κράζουν να βλαστημήσω τον κόσμον τούτον. ³⁷⁶

Ο συγγραφέας, φανερά απογοητευμένος από ορισμένους ανθρώπους που συναντά στην εφήμερη αυτή ζωή, επικαλείται τον Θεό εναποθέτωντας σ' αυτόν τις ελπίδες του για την σωτηρία της ψυχής. Στον επίλογο μάλιστα του βιβλίου, που αφιερώνει στον «αγνό» ποιητή Στρατή Παρασκευαΐδη, δηλώνει την αντίθεσή του προς τη φιλοσοφία του «σκεπτικισμού» την οποία αποκαλεί «λέπρα της καρδιάς» ³⁷⁷ και εκπλήσσεται που με τόσο μεγάλη ευκολία όλοι αυτοί οι «παλληκαράδες βάζονται να βγάλουνε απ' τη μέση το Θεό μ' ένα γινάτι και με μια κακία ανεξήγητη, σαν να τους εμποδίζει η βασιλεία του Θεού σε τίποτα μεγάλο, που γίνονται τάχα σαν να τον ξεθρονίσουν». ³⁷⁸

Από πολύ νωρίς επομένως στη συγγραφική πορεία του Κόντογλου μπορεί κανείς να διακρίνει τον θρησκευτικό του χαρακτήρα ο οποίος θα αποτελέσει βασικό γνώρισμα της γραφής του σε όλη τη μετέπειτα παραγωγή του έργου του. Για τον ίδιο τον συγγραφέα, είναι εμφανές ότι «ο άνθρωπος βλέποντας το Θεό μέσα στο κάθε τι του κόσμου» μπορεί και οφείλει «να βρίσκει κάθε στιγμή αφορμή ν' ανέβει πιο ψηλά». Κατά τον συγγραφέα «η ευτυχία του [ανθρώπου] είναι να μιλά μαζί Του, κ' η παρηγοριά του για την τιποτένια του ύπαρξη είναι να βλέπει την αιώνια και αμετάλλαχτη βασιλεία Του». ³⁷⁹ Η προσήλωση του Κόντογλου προς τη θρησκεία καθίσταται πλέον εμφανέστατη και αδιαμφισβήτητη μέσω του είδους των κειμένων που συγγράφει. Ο ίδιος από νωρίς είχε αντιληφθεί πως η τάση του αυτή δεν θα γίνει

³⁷⁵ Π. Β. Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 134.

³⁷⁶ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 88.

³⁷⁷ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 231.

³⁷⁸ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 231.

³⁷⁹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σσ. 231-232.

αρεστή και αποδεκτή από όλους, κάτι το οποίο ωστόσο δεν τον ανησυχούσε, ούτε του δημιουργούσε δισταγμούς. Όπως είχε άλλωστε τοποθετηθεί ο ίδιος επί του θέματος:

Όσοι δεν είναι της ίδιας γνώμης με μένα, θα 'ταν άδικος κόπος να μου το κράζουν. [...] Γιατί έχω την πίστη μου, μια θεόστραβη πίστη στο Θεό μου και μονάχα σ' εκείνον. Δε γίνεται τρόπος να με λυγίσει μπροστά σε ξένα είδωλα καμμιά δύναμη. Ας μ' αφήσουν ήσυχο, και δεν πιθυμώ διόλου να πιάσουν τα βιβλία μου όσοι έχουν διαφορετικά γούστα από μένα. Οι λίγοι, που αισθάνονται όπως εγώ, μου φτάνουν, και γι' αυτουνούς γράφω.³⁸⁰

1.1.3 Σημείον Μέγα, Τα θαύματα της Θερμής Λέσβου

Ο Κόντογλου πληροφορείται από μία εφημερίδα το 1958, πως έχει βρεθεί ένα άγιοθαυματουργό λείψανο στη Θερμή της Λέσβου και συγκινείται ιδιαίτερα από την είδηση αυτή.³⁸¹ Το γεγονός πως η Λέσβος, ευρισκόμενη απέναντι από το Αϊβαλί, είναι επίσης κατοικημένη από πρόσφυγες, αιτιολογεί τη συγκίνηση που αισθάνεται ο Κόντογλου, καθώς στο νησί αυτό είχε αναγκαστεί να καταφύγει κι ο ίδιος ως πρόσφυγας. Όπως διαβάζουμε και στο βιβλίο του *Σημείον Μέγα, Τα θαύματα της θερμής Λέσβου*, ο συγγραφέας εξομολογείται τα εξής: «κι εγώ ο ίδιος, φεύγοντας την μανίαν των Αγαρηνών κατά το έτος 1922, ευρήκα καταφύγιον εις την Θέρμην, πρόσφυξ μετά προσφύγων. Επέρασα με ένα καίκι από την αντικρυνήν πατρίδα μου, τας Κυδωνίας, μαζί με τους συγγενείς μου».³⁸²

Όταν πληροφορείται λοιπόν την είδηση για το άγιο λείψανο, ο Κόντογλου γράφει επιστολή στον μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιάκωβο, στην οποία του ζητάει πληροφορίες και υλικό σχετικά με το εν λόγω λείψανο. Τότε ο Κόντογλου έρχεται σε επικοινωνία μέσω αλληλογραφίας με τους Άγγελο και Βασιλική Ράλλη, με τη βοήθεια των οποίων αποκτά περισσότερες πληροφορίες. Το υλικό που συγκεντρώνεται από την αλληλογραφία του αυτή, αποτελεί και τη βάση για τη συγγραφή του βιβλίου του που τιτλοφορήθηκε ως «*Σημείον Μέγα. Τα Θαύματα της Θερμής Λέσβου*». Είναι αξιοσημείωτο πως πρόκειται για το πρώτο έργο που παρέχει πληροφορίες για τους νεοφανεείς Αγίους Ειρήνη, Ραφαήλ και Νικόλαο, οι οποίοι μαρτύρησαν στη Θερμή, κοντά στο νησί της Λέσβου, το έτος 1462. Γράφει σχετικά με το βιβλίο ο Σταύρος Ζουμπουλάκης: «Το *Σημείον Μέγα* δεν ανασυνθέτει σε ενιαία αφήγηση, κατά τη χρονική τάξη, το βίο των αγίων, βάσει των συγκεντρωθέντων τεκμηρίων, αλλά,

³⁸⁰ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 17.

³⁸¹ Κόντογλου, *Σημείον Μέγα*, Αθήνα: Αστήρ 1962, σ. 11.

³⁸² Κόντογλου, *Σημείον Μέγα*, ό.π., σ. 33.

γεγονός καινοφανές στην εν γένει αγιογραφική γραμματεία, εκθέτει το ίδιο το χρονικό της ανακάλυψής τους, παραθέτοντας απλώς τα σχετικά τεκμήρια, τα οποία είναι κατά κύριο λόγο ενύπνια».³⁸³

Στο βιβλίο του επομένως ο Κόντογλου δεν δίνει απλώς μια βιογραφία των αγίων Ειρήνης, Ραφαήλ και Νικόλαου, αλλά βασισμένος στις πληροφορίες που συγκέντρωσε - χάρη στη βοήθεια τόσο του μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιάκωβου όσο και του ζεύγους Ράλλη -, πρωτοτυπεί στα πλαίσια του είδους, συνθέτοντας το χρονικό της ανακάλυψής τους. Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά του Κωνσταντίνου Καβαρνού που στο βιβλίο του «Συναντήσεις με τον Κόντογλου»,³⁸⁴ τονίζει τη σπουδαιότητα των γεγονότων της Θερμής και στέκεται ιδιαίτερα στην πρόσκληση που του έκανε ο αγιογράφος να επισκεφθεί τη Λέσβο και να έρθει σε επαφή με τα διάφορα πρόσωπα που έλαβαν μέρος στις ανασκαφές ή που είδαν σημαντικά όνειρα ή οράματα. Απώτερος σκοπός της εν λόγω πρόσκλησης εκ μέρους του Κόντογλου στον κύριο Καβαρνό ήταν, καθώς αναφέρει ο ίδιος, να αποκτήσει μια ακριβή περιγραφή των νέων γεγονότων και να τα τοποθετήσει σε χρονολογική σειρά από το 1959 και μετά, βοηθώντας έτσι τον συγγραφέα στη χρονολογική διοργάνωση της ύλης του και στη συμπλήρωση της ιστορίας.

Γράφοντας ο Κόντογλου το εν λόγω έργο – που ειδολογικά κατατάσσεται στην αγιολογία – δεν κάνει χρήση μιας περίτεχνης, λογοτεχνικής γλώσσας, παρά της απλής καθομιλουμένης, καθώς το κοινό στο οποίο απευθύνεται αποτελείται από λαϊκούς, καθημερινούς ανθρώπους, το ποίμνιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Στον αναγνώστη του αγιογραφικού αυτού κειμένου γίνεται έκδηλη η σθεναρή πίστη του Κόντογλου στην Ορθοδοξία και στα θαύματα των Αγίων της. Την πίστη του αυτή, ο συγγραφέας τη διατυπώνει ρητά και ξεκάθαρα, ήδη από την αρχή του έργου του:

Ναι, αδελφοί μου, ο Κύριος φανερώνει κάθε τόσον τον εαυτό του εις τους ευσεβείς που τον αγαπούν. Φανερώνεται εις τους απλοϊκούς και πτωχούς του βασανισμένου λαού μας, είτε ο ίδιος, είτε η Παναγία Μήτηρ του, είτε οι Άγιοι του, όπου είναι οι μεσιτεύοντες ανάμεσα εις ημάς και εις τον Θεόν. Αυτά είναι τα φανέρωματα της αγάπης του. Με τα θαύματα όπου αξιώνονται να ιδούν κάποιοι ταπεινοί χριστιανοί, στερεώνεται η πίστις εις τας καρδιάς των Ορθοδόξων Χριστιανών. Με τα θαύματα αποστομώνονται τα φλύαρα και ασεβή στόματα. Με τα θαύματα κατατροπώνονται και

³⁸³ Ζουμπουλάκης «Για την αγιογραφία του Φώτη Κόντογλου», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σ. 689.

³⁸⁴ Κ. Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ, Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου 1985, σ. 178.

εντροπιάζονται οι άπιστοι, και αγάλλονται οι πιστοί, βαστώντας γερά την άγκυραν της σωτηρίας.³⁸⁵

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το έργο αυτό αποτελεί ένα σημαντικό, από τεκμήριο για τη σπουδαιότητα και τον πρωταρχικό ρόλο που κατέχει η Ορθοδοξία στο έργο του Κόντογλου, όχι απλά και μόνο ως μία έννοια θεωρητική αλλά κυρίως ως πράξη βιωματική. Με το έργο αυτό ο συγγραφέας δεν συνεισφέρει μόνο στον τομέα της αγιογραφικής γραμματείας αλλά και στον κόσμο της Ορθοδοξίας, καθώς προσφέρει την πρώτη βιογραφία για τους τρεις νεομάρτυρες. Επιπλέον, κατά την εύστοχη διατύπωση του Σταύρου Ζουμπουλάκη, το έργο πέρα από αγιολογικό επιδιώκει να είναι «ταυτόχρονα και ένα απολογητικό και μαχητικό βιβλίο, ένα βιβλίο με το οποίο, διά των θαυμάτων, αποστομώνονται οι άπιστοι, ενισχύονται οι πιστοί και θριαμβεύει η Ορθοδοξία»³⁸⁶. Αισθανόμενος ευλάβεια προς τους αγίους της Ορθοδοξίας για τους οποίους δίνει μαρτυρία, γράφει με ταπεινό ύφος ο Κόντογλου για το βιβλίο του: «Παραδίδω με φόβον Θεού, ωσάν ένας ταπεινός θεματοφύλακας, τούτο το βιβλίο, ως έναν θησαυρόνμέγαν, που χαρίζεται εις το ανθρώπινον γένος, καθ' όσον εδόθη ως βεβαίωσις ασάλευτος και ως αρραβών απευδέστατος της εν Χριστώ αθανάτου ζωής. Ας φανεί έως τα πέρατα της γης η δόξα της Ορθοδοξίας, και ας κηρυχθεί ότι αυτή είναι η Μυστική Πύλη η προς Ανατολάς. Και ας φράξει παν το στόμα όπου λαλεί βλασφημίας κατά της αλήθειας».³⁸⁷ Με το *Σημείον Μέγα*, ο Κόντογλου με ιδιαίτερο ζήλο και πίστη προς τα θεία, πρόσθεσε άγνωστους Αγίους στο αγιολογικό στερέωμα της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Αξιοσημείωτη είναι η μαρτυρία της Βασιλικής Ράλλη, η οποία στο δικό της βιβλίο – για τους ίδιους νεοφανείς αγίους – εκμυστηρεύεται πως ο Άγιος Ραφαήλ της αποκάλυψε εν ένυπνίω ότι το βιβλίο του Κόντογλου αποτελεί «το ευάγγελιο της ιερής υποθέσεως των Καρυών».³⁸⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι το πλαίσιο στο οποίο εμπίπτει η συγγραφή του πιο πάνω αγιολογικού κειμένου σχετίζεται με το αντίστοιχο βυζαντινό είδος «Συλλογές Θαυμάτων» (πέμπτος μέχρι και 15^{ος} αιώνας μ.Χ.).³⁸⁹ Οι ήρωες των ιστοριών αυτών δεν είναι άλλοι από ανθρώπους οι οποίοι έλαβαν τη χάρη του Θεού – μέσα από θαύματα άγιων μορφών – αφού

³⁸⁵ Κόντογλου, *Σημείον Μέγα*, Αθήνα: Αστήρ 1962, σ. 19.

³⁸⁶ Ζουμπουλάκης, «Για την αγιογραφία του Φώτη Κόντογλου», ό.π., σ. 692.

³⁸⁷ Κόντογλου, *Σημείον Μέγα*, ό.π., σ. 21.

³⁸⁸ Β. Ράλλη, *Καρυές, ο λόφος των Αγίων. Ένα χρονικό της ευρέσεως των ιερών λειψάνων των αγίων Ραφαήλ, Νικολάου, Ειρήνης*, Αθήνα: Ακρίτας 2004, σ. 179.

³⁸⁹ S. Efthymiadis, «Collections of Miracles (fifth – fifteenth centuries)», *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, vol.II: Genres and Contexts, Ashgate 2014, pp. 103-106.

όντας ασθενείς και ταλαιπωρημένοι, γιατρεύτηκαν δίνοντας ελπίδα και πίστη στους συνανθρώπους τους. Οι διάφορες αυτές «θαυματουργές ιστορίες» καταγράφηκαν από άτομα τα οποία λίγο ή πολύ σχετίζονταν με τη μορφή του συγκεκριμένου Αγίου και εκδόθηκαν υπό τη μορφή συλλογών. Τίτλοι όπως: «Θαύματα», «Διήγησις των Θαυμάτων» κ.α. δείχνουν ότι οι συλλογές πρέπει να εκλαμβάνονται ως ένα ξεχωριστό είδος και να μη συγχέονται με τη βιογραφία ή τα «Εγκώμια» των Αγίων. Ο Κόντογλου – όντας γνώστης και μελετητής του βίου των Αγίων της Ορθοδόξου εκκλησίας και εξαιρετος εικονογράφος – προβαίνει στη συγγραφή αγιολογικών κειμένων με μεγάλο πάθος και πίστη προς τα θεία, με σκοπό να μεταδώσει στον αναγνώστη του το αίσθημα της ελπίδας και αισιοδοξίας με την προϋπόθεση να είναι σε θέση ν' αντιληφθεί τον θησαυρό της Ορθοδοξίας και να εγκωλιπστεί έτσι τις διδαχές της.

1.1.4 Παναγία και Υπεραγία – Σχέση Ελληνισμού και Χριστιανισμού

Ο Κόντογλου αδιαμφισβήτητα έτρεφε σε μέγιστο βαθμό αγάπη και σεβασμό για όλους τους Αγίους της Εκκλησίας μας. Ωστόσο, ιδιαίτερη ευλάβεια είχε προς την Παναγία, στην οποία αναφερόταν συχνά στα γραπτά του. Στο έργο του *Παναγία και Υπεραγία*,³⁹⁰ περιγράφει το γεγονός της Κοίμησης της Θεοτόκου και την γιορτή του Δεκαπενταύγουστου, αντλώντας πληροφορίες από την Ορθόδοξη αλλά κι από τη λαϊκή παράδοση, καθώς επίσης ενσωματώνει σ' αυτό τις εξιστορήσεις απλών ανθρώπων του λαού. Μέσα από τα κείμενά του, η Παναγία παρουσιάζεται ως η καταφυγή των ταλαιπωρημένων – από κάθε λογής δεινά – πιστών, οι οποίοι, προσφεύγοντας σ' Εκείνη αντλούν ενίσχυση της πίστης τους και βρίσκουν παρηγοριά στα διάφορα ζητήματα που τους ταλανίζουν. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Κόντογλου επιτυγχάνει να αποδώσει τη μορφή της Παναγίας με ιδιαίτερη απλότητα βασιζόμενος στην προσωπική του και μόνο ματιά.

Ο συγγραφέας επανέρχεται στις έννοιες της Ορθοδοξίας και της Ρωμιοσύνης στο κείμενό του που τιτλοφορείται «Η Παναγία και ο λαός» και το οποίο συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση του βιβλίου του *Παναγία και Υπεραγία*, υποστηρίζοντας πως οι έννοιες αυτές είναι αλληλένδετες. Κάνει ιδιαίτερη μνεία στον Ρήγα Φεραίο, φέροντας τη μορφή και προσωπικότητά του ως παράδειγμα προς μίμηση, καθώς εκείνος «πρώτα ορκιζόταν στο σύμβολο του σταυρού·κι έπειτα ξεκινούσε τον Αγώνα της απελευθέρωσης της πατρίδας του».

---

³⁹⁰ Κόντογλου, *Παναγία και Υπεραγία*, η μετά τόκον Παρθένος και μετά θάνατον ζώσα, Αθήνα: Αρμός 2000.

Πράγματι η θρησκεία και η πατρίδα υπήρξαν και παρέμειναν έννοιες ταυτόσημες για τον σπουδαίο αυτόν αγωνιστή του 1821. Παράδειγμα αποτελεί ακόμη για τον Κόντογλου και ο ποιητής Διονύσιος Σολωμός, για τον οποίο γράφει: «του Σολωμού η ψυχή είναι θρεμμένη με τη θρησκεία, γι' αυτό μοσκοβολούνε τα ποιήματα του από δαύτη».³⁹¹ Οι αναφορές του Κόντογλου δεν περιορίζονται σε επώνυμους ποιητές, αλλά επεκτείνονται και στους ανώνυμους ποιητές των βουνών οι οποίοι, παρότι αγράμματοι, πλάθοντας τα δημοτικά τραγούδια, κατόρθωσαν να αφήσουν μια πραγματικά πολύτιμη κληρονομιά. Οι Άγιοι της Χριστιανοσύνης και η Παναγία εξυμνούνται με έναν ιδιαίτερο τρόπο μέσα από τα τραγούδια αυτά, όπως επίσης και η μορφή του Ορθόδοξου Έλληνα, δύο ιδιότητες που τελικά ταυτίζονται κατά τη θεώρηση του συγγραφέα.

Πεποίθηση του Κόντογλου αποτελεί το γεγονός πως, μέσα από όλες τις μάχες και τα δεινά που πέρασε για τη λευτεριά, η Ελλάδα είναι πλέον χώρα αγιασμένη. Συσχετίζει μάλιστα τα πάθη της Ελλάδας με τα πάθη του Χριστού. Άλλοτε ο συγγραφέας παρομοιάζει την Ελλάδα με την Παναγία, και μνημονεύει στο έργο του τόσο την Παναγία όσο και τους ναούς της χώρας που είναι αφιερωμένοι σ' Εκείνη. Κατά τη διατύπωση του Κόντογλου, η Παναγία είναι «η μητέρα των ορφανεμένων, η ελπίδα των απελπισμένων, η χαρά των θλιμμένων, το ραβδί των τυφλών, η άγκυρα των θαλασσοδαρμένων».³⁹² Η Θεοτόκος αγιάζει την Ελλάδα και όπως λέει ο συγγραφέας «από το γάλα της βυζιάξανε και θραφήκανε οι Έλληνες ποιητές, και αλίμονο σε αυτόν που το έχει σιχαθεί!»³⁹³

1.1.5 Αναφορά στα έργα *Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ* (1947) και *Ο Θεός Κόνανος* (1967)

Το έργο του Κόντογλου *Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ* (Αθήνα, 1947) εξιστορεί τον βίο ενός Γάλλου αγίου, του Βλάσιου Πασκάλ, τον οποίο ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως «ο διά Χριστόν σαλός»³⁹⁴. Παρατίθενται στο κείμενο ορισμένα ρητά και διαλογισμοί του αγίου, τα οποία έχουν μεταφραστεί στη Νέα Ελληνική από τον Κόντογλου. Ο συγγραφέας, αναφερόμενος στον πρόλογο του βιβλίου του για τη σημασία του ονόματος

³⁹¹ Κόντογλου, *Παναγία και Υπεραγία, η μετά τόκον Παρθένος και μετά θάνατον ζώσα*, ό.π., σ. 38.

³⁹² Βλ. Κόντογλου, *Παναγία και Υπεραγία*, ό.π., σ. 41.

³⁹³ Κόντογλου, *Παναγία και Υπεραγία*, ό.π., σ. 41.

³⁹⁴ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, Αθήνα: Αστήρ³ 1986, σ. 7.

του «βλογημένου και μακαριστού» αυτού ανθρώπου, αναφέρει πως στη γαλλική γλώσσα Βλάσιος Πασκάλ σήμαινε «Πασκαλινός» και διευκρινίζει πως ο Άγιος αυτός «στάθηκε αληθινά σαν το πασκαλινό τ' αρνί, αθώος και ήμερος, και παράδωσε τον εαυτό του κουρμπάνι για την πίστη του Χριστού, που τον αγάπησε με όλη την ψυχή του, και μ' όλη την καρδιά του και μ' όλη τη διάνοια του, και μ' όλη τη δύναμή του».³⁹⁵ Η επιλογή του Κόντογλου να ασχοληθεί με τον βίο του συγκεκριμένου Αγίου, έγκειται στο γεγονός ότι ο Βλάσιος Πασκάλ υπήρξε ένας μορφωμένος άνθρωπος ο οποίος στην πρότερη ζωή του, ασχολήθηκε σε μέγιστο βαθμό με την έρευνα και την επιστήμη. Υπήρξε κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα «ένα μυαλό πολύ ευρωπαϊκό, ερευνητικό, επιστημονικό, που 'θελε να τα αναλύει όλα».³⁹⁶ Ο Κόντογλου, όπως είδαμε και στο δοκιμιακό του έργο, υποστηρίζει γι' άλλη μια φορά, πως ο άνθρωπος που τ' αναλύει όλα με το μυαλό και τη λογική ζητώντας χεροπιαστές αποδείξεις για το κάθε τι, δε μπορεί, όσο κι αν ο ίδιος το επιθυμεί, να δεχτεί μέσα του μια θρησκεία που δεν έχει σχέση με το μυαλό. Όπως υποστήριζε άλλωστε και ο όσιος Βλάσιος Πασκάλ: «Ο Χριστιανισμός είναι μια θρησκεία της καρδιάς και όχι του μυαλού»³⁹⁷ και όσοι «θέλουνε ν' αποδείξουνε το Θεό κι ύστερα να τον πιστέψουνε, δε νοιώσανε πως η πίστη είναι ουσία ολότελα διαφορετική από την πειθώ που έχει μέσα της ο συλλογισμός».³⁹⁸ Ο συγγραφέας, στηριζόμενος στο τρανό αυτό παράδειγμα του Γάλλου διανοητή, που από σκεπτικιστής στάθηκε αληθινός μαθητής του Χριστού, ευελπιστεί η αλλαγή αυτή στην πορεία της ζωής του Αγίου, να «φωτίσει» κι άλλους που θα πιστέψουν, χωρίς ηθικολογίες κι επιστημονικές ερμηνείες, στο «αποκαλυπτικό πνεύμα του Χριστιανισμού, στα μυστήρια και στους ιερούς τύπους της θρησκείας, που μόνο με δαύτη αξιώνεται ο άνθρωπος τη θεία χάρη και τη φλογερή αγάπη στο Θεό και στον άνθρωπο».³⁹⁹ Ο Κόντογλου εκπλήσσεται με το γεγονός ότι ο Πασκάλ, ένας άνθρωπος που γεννήθηκε κι έζησε σ' ένα μέρος κοσμικό της Ευρώπης και με συνήθειες που' ναι ολότελα διαφορετικές από της Ανατολής, δοξάζει τον Θεό με τον ίδιο θαυμαστό τρόπο που τον δοξάζουν οι αγράμματοι ασκητές στα βάθη της Αραβίας και της Μεσοποταμίας εώς και οι ασκητές στις μακρυνές ερημιές της Μικράς Ασίας και του Αγίου όρους. Ο ίδιος υποστηρίζει πως αυτό συμβαίνει γιατί ακριβώς δεν πρόκειται για «κάποιες

---

³⁹⁵ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 7.

³⁹⁶ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 16.

³⁹⁷ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 16.

³⁹⁸ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 16.

³⁹⁹ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 17.

γνώσεις εξωτερικές [...] αλλά για μυστήρια έξω από τη λογική και από τους δρόμους της καρδιάς που συναπαντιούνται όλοι οι άνθρωποι».⁴⁰⁰ Τέλος, επικρίνει τον σημερινό άνθρωπο που εμπιστεύτηκε τον εαυτό του στις δικές του δυνάμεις κι αρνήθηκε Εκείνον που είναι η Ανάσταση και η Ζωή. Σύμφωνα με τον Κόντογλου, ο Χριστός μιλά στους ανθρώπους «απλά και καθαρά» κι εμείς «οι πονηροί[...] γυρίσαμε τη διδαχή του στα δικά μας τα θελήματα, κάνοντας πως δεν τον καταλαβαίνουμε».⁴⁰¹

Το έργο που τιτλοφορείται «Ο Θεός Κόνανος» περιλαμβάνεται στα *Έργα Ε' Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες* και αφορά το μοναστήρι του Θεού Κόνανου «το λεγόμενο Καταβύθιση».⁴⁰² Στο συγκεκριμένο κείμενο αναπτύσσεται η ιστορία ενός μοναστηριού στο οποίο κατοικούσε ένα δαιμόνιο, που εμπόδιζε τους προσκυνητές που επιθυμούσαν να επισκεφτούν για προσκύνημα το μοναστήρι. Η αφήγηση ακολουθεί μια ομάδα προσκυνητών στην πορεία της προς το μοναστήρι, η οποία συναντά διάφορες κακουχίες (δαιμόνια, ληστές, πείνα, φτώχεια κ.α.). Κατάληξη όλων των δυσκολιών που εκτυλίσσονται είναι ο θάνατος των προσκυνητών, με μοναδική εξαίρεση έναν από εκείνους ο οποίος επιζεί και γίνεται καλόγερος στο μοναστήρι του Θεού Κόνανου. Ο συγγραφέας μαρτυρεί στο τέλος της ιστορίας του πως αυτή βρίσκεται «σε πολλά αρχαία χαρτιά, χειρογραφήματα στη θηβητιανή γλώσσα με το ελληνικό όνομα Καταβύθιση»⁴⁰³ και πως έχει συγγράψει την συγκεκριμένη ιστορία ένας Έλληνας με καταγωγή από την Ασία.⁴⁰⁴

Μέσα από την πιο πάνω σύντομη αναφορά, διαπιστώνεται το γνήσιο και αδιάλειπτο ενδιαφέρον του Κόντογλου για τους Βίους των αγίων αλλά κι ευρύτερα για τις θρησκευτικές ιστορίες. Όπως συμπεραίνεται, στον συγγραφέα ασκούν ιδιαίτερη έλξη οι παράξενες ιστορίες που αφορούν τη ζωή αγίων ανθρώπων, με σκοπό να παραδειγματίσει και να «διαφωτίσει» τους αναγνώστες του μέσα από το παράδειγμά τους. Με τη σύντομη περιπετειώδη ιστορία του αναφορικά με το μοναστήρι του θεού Κόνανου, ο συγγραφέας επιχειρεί να δώσει μια φαινομενικά αληθοφανή ιστορία η οποία εμπερικλείει και εξωπραγματικά μεν στοιχεία, με σκοπό την αφύπνιση των πιστών και την παραμονή τους στο μονοπάτι του Χριστού που δεν είναι άλλο από την Ορθόδοξη πίστη και τις διδαχές της.

---

⁴⁰⁰ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 20.

⁴⁰¹ Κόντογλου, *Έργα Η', Α. Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ, Β. Πηγή Ζωής*, ό.π., σ. 21.

⁴⁰² Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1967, σ. 252.

⁴⁰³ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 254.

⁴⁰⁴ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 254.

1.1.6 Αναφορά στα έργα *Γίγαντες Ταπεινοί* (1991) και *Ανέστη Χριστός* (2001)

Το έργο του Κόντογλου με τίτλο *Γίγαντες Ταπεινοί* πρωτοεκδόθηκε το 1991 από τις εκδόσεις Ακρίτας και περιλαμβάνει εικοσιεπτά αγιολογικά κείμενα που περιγράφουν περιστατικά της ζωής αγιασμένων ανθρώπων που έζησαν στην Ανατολή. Ο συγγραφέας, αφηγούμενος τα περιστατικά αυτά της ζωής των Αγίων με το γνήσιο λαϊκό ύφος, την ανεξάντλητη δύναμη και την προφητική πνοή του, ευελπιστεί όχι μόνο να προσελκύσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών του, μα και να τους μεταδώσει το χριστιανικό πνεύμα, χαράζοντας μέσα τους αλάθητους προσωπικούς δείκτες πορείας. Στον πρόλογο του συγκεκριμένου έργου, ο Κώστας Κυριακίδης, ο οποίος επιμελήθηκε τη συγκεκριμένη έκδοση, προσδιορίζει και καθιστά σαφές τι εμπερικλείει ο όρος «Ανατολή»:

Ο αντιδυτικισμός του Κόντογλου είναι συνέπεια της έμμονης προσήλωσής του στην αξία της Ανατολής. Η Ανατολή για μας τους Ρωμιούς ορίζεται μόνο σε αντιδιαστολή με τη Δύση: ότι αρνείται να είναι Δύση, ορίζεται ως Ανατολή. Όταν λέμε Ανατολή, δε σημαίνει καθόλου ταύτιση με τους Πέρσες ή τους Ιρακινούς, σημαίνει μη ταύτιση με τους Φράγκους ή τους Εγγλέζους. Ανατολή είμαστε εμείς, οι επίγονοι της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁴⁰⁵

Στο κείμενο με τίτλο «Η Αληθινή Θεολογία», ο συγγραφέας επιτίθεται – γι' ακόμη μια φορά – στους Έλληνες θεολόγους που επηρεάζονται στο θέμα της θρησκείας από τους Δυτικούς και την επιστημονική τους προσέγγιση. Θεωρεί ως ειρωνεία το γεγονός πως, παρότι συμβαίνει αυτό, «στις Δυτικές χώρες και στην Αμερική, πολύς κόσμος έχει στραφεί προς την Ορθοδοξία, από τη δίψα της αλήθειας».⁴⁰⁶ Αναφέρεται επίσης στο γεγονός ότι τα πατερικά έργα δεν «ξανατυπώνονται πια και έχουν καταντήσει σπάνια».⁴⁰⁷ Συνέπεια της κατάστασης αυτής είναι να υπάρχουν θεολόγοι περισσότερο ευάλωτοι στις επιρροές της Δύσης, αφού δεν κατέχουν σε βάθος την Ορθόδοξη παράδοση και ουσία. Η καυστικότητα της κριτικής του δοκιμιογράφου κορυφώνεται, όταν αναφερόμενος στους Έλληνες λέει: «Εμείς αλοίμονο, τυρβάζομεν περί του πώς θα φανούμε επιστημονικοί και ευρωπαϊκότεροι από τους Ευρωπαίους. Μονάχα κανένας θρησκόληπτος, καθυστερημένος κατά τους νεωτεριστάς αυτούς παπαγάλους, διαβάξει τέτοια βιβλία».⁴⁰⁸ Μέσα από όλα τα παραπάνω, καθίσταται

⁴⁰⁵ Κόντογλου, *Γίγαντες Ταπεινοί*, Αθήνα: Ακρίτας 1991, σ.10.

⁴⁰⁶ Κόντογλου, *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 243.

⁴⁰⁷ Κόντογλου, «Η αληθινή Θεολογία», *Γίγαντες Ταπεινοί*, Αθήνα: Ακρίτας 1991, σ. 244.

⁴⁰⁸ Κόντογλου, «Η αληθινή Θεολογία», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 244.

έκδηλη η έντονη αντίθεσή του Κόντογλου στη ροπή των Ελλήνων θεολόγων προς απομάκρυνση από τον μυστηριακό χαρακτήρα της Ορθοδοξίας, και παράλληλα στην υιοθέτηση εκ μέρους τους διαφόρων επιστημονικών μεθόδων όσον αφορά στον τρόπο που εκλαμβάνουν τη θρησκεία.

Ο Κόντογλου, αναφερόμενος σε μεγάλους Αγίους της Εκκλησίας μας, όπως π.χ. στον Άγιο Ιερόθεο, επίσκοπο Ευρίπου και τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη, σχολιάζει -με τον τόσο ιδιαίτερο πάντοτε προσωπικό του τρόπο και ύφος- σύγχρονα γεγονότα που τον απασχολούν. Γράφει συγκεκριμένα: «Τέτοιους δεσποτάδες και τέτοιους μοναχούς είχε μια φορά το Γένος μας και η Εκκλησία μας. Και τώρα, ακόμα, με όλα τα λυπηρά που ακούγονται για τους κληρικούς μας, υπάρχουν ανάμεσά μας κάποιοι άνθρωποι της θρησκείας, που πορεύονται απάνω στα χνάρια των ποδιών τους. Μα είναι κρυμμένοι, όπως είναι τα πιο αγνά αγριολούλουδα, κρυμμένα στις σκοτεινές σχισμάδες των βράχων».⁴⁰⁹

Ευθύνη καταλογίζει και στους λεγόμενους «λογοτέχνες» της εποχής του, οι οποίοι «δεν έχουνε ιδέα για τη θρησκεία μας, ιδιαίτερα για την Ορθοδοξία, σε καιρό που στην Ευρώπη, που την έχουνε για δασκάλα τους, γίνεται μεγάλη αναταραχή στα πνεύματα, και κάποιες σπουδαίες ψυχές, σαν να' ναι ζαρκάδια μέσα στον ξέρακα της υλιστικής γνώσης, τρέχουνε να ξεδιψάσουνε στις δροσερές βρύσες της Ορθοδοξίας».⁴¹⁰ Ο Κόντογλου, φανερά απογοητευμένος με τη στάση των σύγχρονών του λογοτεχνών, αλλά κι ευρύτερα του ελληνικού κοινωνικού περίγυρου που νοιάζεται περισσότερο «σφεντονίζοντας λογίων – λογίων μηχανές στο φεγγάρι και στα άστρα, λες και κεί θα βρούνε τ' αθάνατο νερό»⁴¹¹ παρά για αναζήτηση της πνευματικής τους τροφής, διερωτάται γιατί πλέον δεν γίνεται ανάγνωση των πατερικών κειμένων με τα τόσα πνευματικά νοήματα που κρύβονται σ' αυτά. Αντιθέτως, δηλώνει πως «τα βιβλία που είναι γραμμένα από τους Πατέρας της Ορθοδόξου Εκκλησίας μεταφράζονται σήμερα σε πολλές γλώσσες της Ευρώπης» και μάλιστα περισσότερες μεταφράσεις γίνονται για «τα πιο αυστηρά και τα πιο μυστικά, που τα γράψανε άγιοι που ζήσανε σε ερημιές, σε σπηλιές και σε μοναστήρια απομοναχισμένα της Ανατολής».⁴¹² Ο συγγραφέας δράττεται της ευκαιρίας να εκφράσει το παράπονό του για το γεγονός ότι «η επίσημη Εκκλησία τυπώνει προχειρολογήματα διάφορων νεωτεριστών θεολόγων, χωρίς

⁴⁰⁹ Κόντογλου, «Νικόδημος Αγιορείτης», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 73.

⁴¹⁰ Κόντογλου, «Υδωρ Αθανασίας», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 17.

⁴¹¹ Κόντογλου, «Υδωρ Αθανασίας», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 19.

⁴¹² Κόντογλου, «Υδωρ Αθανασίας», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 18.

καμμιά ουσία, που φανερώνουνε την απίστευτη γύμνια εκείνων που τα γράφουνε».⁴¹³ Αναφερόμενος στο μέγα και θαυμαστό βιβλίο των πατερικών κειμένων *Φιλοκαλία*, εκπλήσσεται που στην Ευρώπη και την Αμερική κυκλοφόρησε σε ξένη μετάφραση, ενώ στην Ελλάδα βρίσκεται ξεχασμένο σε συλλογές βιβλιοφίλων, με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να υποπτευθούμε τον μυστικό πλούτο που κρύβονται στα λόγια των αγίων αυτών ψυχών. Εντούτοις, ο συγγραφέας δεν απογοητεύεται από την πιο πάνω εικόνα που παρουσιάζει, αλλά έχοντας πίστη σ' ένα πλήθος ανθρώπων που νοιώθουνε βαθιά την ουσία της θρησκείας μας, τη μεγάλη σημασία της λατρείας και της ιερής παράδοσής μας, δηλώνει απερίφραστα πως θα προσπαθήσει με τις μικρές του δυνάμεις να τους μεταδώσει με το έργο του ό,τι είναι δυνατόν από τους περιρνημένους αυτούς προγονικούς θησαυρούς: «Αφού οι θεολόγοι γινήκανε φιλόσοφοι κι επιστήμονες, ας γίνουμε θεολόγοι ήμεις, δίχως άλλο εφόδιο, παρά μονάχα την πίστη μας».⁴¹⁴

Το *Ανέστη Χριστός* είναι άλλο ένα δοκιμιακό έργο του Κόντογλου, το οποίο συγκροτούν διάφορα άρθρα του για το Πάσχα παρμένα από την εφημερίδα «Ελευθερία» (1950-1963), και πρωτοεκδόθηκε το 2001 από τις εκδόσεις Αρμός. Προλογίζει το έργο ο μαθητής του συγγραφέα, Γιάννης Παλαμίδης, ο οποίος αναφερόμενος στην προσπάθεια από ορισμένους κύκλους της εποχής να προσπαθήσουν να πείσουν πως «το κάλπικο είναι καλύτερο από το γνήσιο» επισημαίνει τα εξής: «Τον κίνδυνο της αλλοτριώσεως ο Κόντογλου τον επεσήμανε τουλάχιστον από το 1962, εποχή που τον πρωτογνώρισα σαν τον βοηθό του στην σκαλωσιά και ο προφητικός του λόγος, προφορικός ή γραπτός, τούτον το σκοπό είχε: Να αφυπνίσει τους εφησυχάζοντες και να ανησυχήσει τους ανυποψίαστους».⁴¹⁵ Στο άρθρο του με τίτλο «Η δοκιμασία του λογικού», ο συγγραφέας αναφερόμενος στην πίστη του Χριστιανού που κατά την άποψή του δοκιμάζεται με την Ανάσταση του Χριστού «σαν το χρυσάφι στο χωνευτήρι»,⁴¹⁶ αφού είναι το πλέον απίστευτο πράγμα, πέραν από κάθε λογική, δηλώνει πως: «Εμείς οι άνθρωποι λέμε συχνά πως έχουμε πίστη, αλλά την έχουμε μονάχα για όσα είναι πιστευτά στο μυαλό μας. Αλλά τότε, δεν χρειάζεται η πίστη, αφού φτάνει η λογική. Η πίστη χρειάζεται για τα απίστευτα».⁴¹⁷ Ο Κόντογλου αμφισβητεί τα λόγια του Δανού

⁴¹³ Κόντογλου, «Η αληθινή θεολογία», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 244.

⁴¹⁴ Κόντογλου, «Η αληθινή θεολογία», *Γίγαντες Ταπεινοί*, ό.π., σ. 246.

⁴¹⁵ Κόντογλου, «Η δοκιμασία του λογικού», *Ανέστη Χριστός*, Αθήνα: Αρμός 2001, σ. 9.

⁴¹⁶ Κόντογλου, «Η δοκιμασία του λογικού», *Ανέστη Χριστός*, ό.π., σ. 112.

⁴¹⁷ Κόντογλου, «Η δοκιμασία του λογικού», *Ανέστη Χριστός*, ό.π., σ. 112.

φιλόσοφου Κίρκεγκωρ σύμφωνα με τα οποία «το να πιστεύει κανένας εναντίον της λογικής είναι μαρτύριο» κι αντιθέτως, ο ίδιος υποστηρίζει ότι «για όποιον, με τη χάρη του Θεού, λυτρώθηκε απ' αυτή τη δίψα, το να πιστεύει κάποια πράγματα που δεν τα παραδέχεται το λογικό του, όχι μονάχα δεν είναι μαρτύριο, αλλά λύτρωση από μια τυραννική δύναμη».⁴¹⁸

Το έργο αυτό με τον ανεπιτήδευτο λόγο του Κόντογλου, δεν έχει καμία σχέση με «επιστημονικές», θεολογικές προσεγγίσεις ή και ψυχολογικές εμβαθύνσεις. Παραθέτει απλώς τα Ευαγγελικά γεγονότα και τα ζωντανεύει με το απaráμιλλο ύφος του, επιδιώκοντας εν μέρει να αποτρέψει τους Έλληνες από το να ακολουθούν τη Δύση και ν' ασπάζονται τις φιλοσοφικές κι επιστημονικές της τάσεις – που τα εξηγούν όλα και μόνο με τη στείρα λογική –, και παρακινώντας τους να αισθανθούν την πνευματική ανωτερότητα του δικού τους Ορθόδοξου πολιτισμού, με το πνεύμα της αγάπης, του αλτρουισμού και της χριστιανικής πίστης. Χαρακτηριστικά είναι άλλωστε τα ίδια τα λόγια του συγγραφέα:

Οι περισσότεροι από μας είμαστε χωρισμένοι από τον Χριστό μ' ένα τοίχο παγωμένον, τον τοίχο της απιστίας. Εκείνος ανοίγει την αγκάλη του και μας καλεί κι εμείς τον αρνιόμαστε. Μας δείχνει τα τρυπημένα χέρια του και τα πόδια του κι εμείς λέμε πως δεν τα βλέπουμε. Εμείς ψάχνουμε να βρούμε στηρίγματα στην απιστία μας για να ικανοποιήσουμε τον εγωισμό μας, που τον λέμε Φιλοσοφία κι Επιστήμη. Η λέξη Ανάσταση δε χωρά μέσα στα βιβλία της γνώσης μας... [...] Ας παρακαλέσουμε τον Κύριο να μας δώσει αυτή την πλούσια φτώχεια, και την καθαρή καρδιά, ώστε να τον δούμε ν' αναστήνεται για να αναστηθούμε κι εμείς μαζί του».⁴¹⁹

1.1.7 Μυστικός Κήπος

Στη συλλογή του Κόντογλου με τίτλο *Μυστικός Κήπος* (1944) περιλαμβάνεται μια πλειάδα κειμένων με άκρως αγιολογικό ενδιαφέρον.⁴²⁰ Ο συγγραφέας, στο προλογικό κείμενο του βιβλίου του, με τίτλο «Λόγος άτεχνος για τη θεοσέβεια», καθώς και με το

⁴¹⁸ Κόντογλου, «Η Ανάληψις», *Ανέστη Χριστός, Η δοκιμασία του λογικού*, ό.π., σ. 202.

⁴¹⁹ Κόντογλου, «Η δοκιμασία του λογικού», *Ανέστη Χριστός, Η δοκιμασία του λογικού*, ό.π., σσ. 118, 120.

⁴²⁰ Ο συγγραφέας δημοσιεύει εγκώμια και βιογραφικά για τους ασκητές που φανερώθηκαν τα παλιά χρόνια στα μέρη της Συρίας και της Μεσοποταμίας και κάποιους της Περσίας, για τον αββά Ισαάκ τον Σύρο και στη συνέχεια μας προσφέρει μια επιλογή και μετάφραση δέκα Λόγων του αββά Ισαάκ, καθώς κι ένα μικρό ανθολόγιο αποφθεγμάτων και ρητών, με τον τίτλο «Σαλάμ, ήγουν ειρήνη». Στην «Πηγή ζωής» δημοσιεύει σύντομα βιογραφικά και αποσπάσματα πατερικών κειμένων αρχίζοντας από τον Μ. Αντόνιο και φτάνοντας μέχρι τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό, και βάζοντας στο τέλος λίγες σελίδες απ' το Λαυσαϊκόν, Λειμωνάριον, Γεροντικόν, τον προφήτη Ιωήλ και τον προφήτη Ησαΐα.

συγκλονιστικό αυτοβιογραφικό του κείμενο με τίτλο «Δροσίσετε την ψυχή σας»,⁴²¹ συλλαβίζει - σύμφωνα με τον Π. Β. Πάσχο - το θρησκευτικό και λογοτεχνικό «πιστεύω» του.⁴²² Στο πρώτο κείμενο ο συγγραφέας αναφέρεται στο «φως της ψυχής» δηλώνοντας πως ο κάθε άνθρωπος οφείλει «να ανοίξει το δρόμο της σωτηρίας του» έχοντας πίστη και φόβο Θεού.⁴²³ Δυστυχώς, σύμφωνα με τον Κόντογλου, οι σημερινοί Έλληνες, λόγω της περηφάνιας τους, δεν μπορούν να γίνουν παιδιά του φωτός. Αντιθέτως, «οι ανατολίτες σταθήκανε ταπεινότεροι και δεχτήκανε τη χάρη του Πνεύματος».⁴²⁴ Ο συγγραφέας παραθέτει τα λόγια του αββά Ισαάκ του Σύρου, σύμφωνα με τα οποία «όταν καταλάβεις μέσα σου τον φόβο του Θεού, ολόκληρο το είναι σου θα πάθει κάποια ανάκουστη αλλαγή».⁴²⁵

Στο κείμενό του με τίτλο «Δροσίσετε την ψυχή σας όσοι πίνετε το γλυφό βαλτόνερο της απιστίας», ο συγγραφέας μιλά για μια «καινούρια πνοή»⁴²⁶ που βγαίνει από την πένα του και παρακαλεί θερμά τον αναγνώστη του να μην παραξενευτεί για κάτι τέτοιο γνωρίζοντας τα πρότερα συγγράμματά του. Ο ίδιος, με έντονο εξομολογητικό ύφος, αναφέρει τα εξής: «Δέντρο άκαρπο είμουνα [...] Έκανα λοιπόν κι εγώ καρπούς που δεν ωφελούσανε, αλλά συνεργούσανε μόνο στη μάταιη δόξα μου, πώς τάχα είμουνα τεχνίτης άξιος. Αλλά τώρα βλέπω και καταλαμβαίνω τι χάρη έχει το δέντρο π' ωριμάζει ήμερους και γλυκούς καρπούς για να θρέψει ανθρώπους».⁴²⁷ Ο Κόντογλου με διαύγεια πνεύματος και με αίσθηση της αποστολής του ως άνθρωπος των γραμμάτων, αντιλαμβάνεται ότι σημασία δεν έχει η κοσμική δόξα αλλά τα νοήματα της ευσέβειας που «θρέφουνε με θροφή καθαρή, όχι μονάχα εκείνους που τ' ακούνε, αλλά κι εκείνον που τα γράφει, μην έχοντας ανάγκη από τα παινέματα τα μάταια των ανθρώπων».⁴²⁸ Ο Κόντογλου υποστηρίζει πως όσο θαυμαστά κι αν είναι τα έργα

---

⁴²¹ Το κείμενο αυτό δεν πρέπει να συγχέεται με το ομότιτλο άρθρο του Κόντογλου, που πρωτοδημοσιεύτηκε στην «Ελευθερία», 08/06/1952 και στη συνέχεια συμπεριλήφθηκε στο *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Ακρίτας ³ 1900, σσ. 275-280.

⁴²² Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα (Η αγιολογική στροφή του Φώτη Κόντογλου), στο Φώτης Κόντογλου, *σημείον αντιλεγόμενον*, Για τα εκατό χρόνια από τη γέννησή και τα τριάντα από την κοίμησή του, Αθήνα: Αρμός 1998, σ. 135.

⁴²³ Κόντογλου, «Λόγος άτεχνος για τη Θεοσέβεια», *Ο Μυστικός Κήπος*, Αθήνα: Αστήρ & Παπαδημητρίου 1975, σ. 8.

⁴²⁴ Κόντογλου, «Λόγος άτεχνος για τη Θεοσέβεια», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 10.

⁴²⁵ Κόντογλου, «Λόγος άτεχνος για τη Θεοσέβεια», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 14.

⁴²⁶ Κόντογλου, «Δροσίσετε την ψυχή σας όσοι πίνετε το γλυφό βαλτόνερο της απιστίας», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 20.

⁴²⁷ Κόντογλου, «Δροσίσετε την ψυχή σας όσοι πίνετε το γλυφό βαλτόνερο της απιστίας», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 20.

⁴²⁸ Κόντογλου, «Δροσίσετε την ψυχή σας όσοι πίνετε το γλυφό βαλτόνερο της απιστίας», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 20.

που φιλοτεχνούν άξιοι τεχνίτες και ποιητές, δεν μπορούν να λάμψουν με τη σεμνότητα και την ταπεινοφροσύνη τους αν απ' αυτά απουσιάζει η πίστη.⁴²⁹ Καλεί επομένως τους ομότεχνούς του να γίνουν «ποιητές του Θεού» ούτως ώστε τα έργα τους να έχουν μία «ανεξήγητη ευωδία». Στο κείμενό του με τίτλο «Οι μακάριοι ασκητάδες της Συρίας, της Μεσοποταμίας και κάποιιοι της Περσίας», ο Κόντογλου εξομολογείται πως έφτασε η στιγμή να αφήσει πίσω του τις ιστορίες που έγραψε άλλοτε για ληστές, για κουρσάρους και για φονιάδες και να βάλει «στη λίγη τέχνη του κάποιον σκοπό καλό και βλογημένον» κι αποφασίζει να πλέξει έτσι «μελωδικό εγκώμιο για τους άσαρκους ασκητάδες που ευώδιζε το κορμί τους».⁴³⁰ Είναι εμφανής η πρόθεση του δοκιμογράφου να «φιλοτεχνήσει» Αγίους γέροντες που ασκήτησαν σε μέρη μακρινά με σκοπό να τους εξυψώσει στα μάτια των πιστών Χριστιανών και να προβάλει την έν Χριστῶ ζωή τους. Ο Κόντογλου τους θαυμάζει και πολλές φορές εκφράζει την αγωνία του για το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν «τι κλείνανε μέσα κείνες οι ψυχές και τι αξιωθήκανε να νοιώσουνε και να δούνε»⁴³¹ πάντοτε σύμφωνα με το τι τους επέτρεπε η σοφία του Θεού.

1.2 Ο ρόλος της πονεμένης Ρωμοσύνης στο έργο του Φώτη Κόντογλου

Κατάθεση ψυχής κάνει ο Κόντογλου στο έργο του *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, στο οποίο εναποθέτει όλο τον πόνο που βίωσε ως πρόσφυγας. Η Ρωμοσύνη, μία έννοια δυνητικά πολυσήμαντη στο έργο του Κόντογλου, λαμβάνει μια διάσταση ξεχωριστή. Όπως παρατηρεί η Ήβη Νησιώτου, «όποια σελίδα του κι αν διαβάσει κανείς θα βρει διάχυτο στη γραφή του ένα καημό καρδιάς για ό,τι λέμε ελληνική γνησιότητα, είτε αυτό είναι βυζαντινή Παναγία, είτε μεσαιωνικό κάστρο, είτε παραμύθι ανθρωπιάς, είτε ελληνικό τοπίο, με λίγα λόγια ό,τι έχει ο ίδιος ονομάσει Ρωμοσύνη».⁴³² Επιπλέον, για τον Κόντογλου η Ρωμοσύνη ταυτιζόταν με τον Έλληνα πρόσφυγα, ο οποίος αναγκάστηκε λόγω του ξεριζωμού να φύγει από την πατρίδα του, την Ανατολή, κυνηγημένος. Σχετικά με το πώς αντικρίζει την έννοια αυτή ο

---

⁴²⁹ Κόντογλου, «Δροσίσετε την ψυχή σας όσοι πίνετε το γλυφό βαλτόνερο της απιστίας», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 22.

⁴³⁰ Κόντογλου, «Οι μακάριοι ασκητάδες της Συρίας, της Μεσοποταμίας και κάποιιοι της Περσίας», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 25.

⁴³¹ Κόντογλου, «Εγκώμιον στον όσιο Ισαάκ το Σύρο άτεχνο για το ύψος του εγκωμιαζόμενου, πλην με πόθο πολύν γραμμένο», *Ο Μυστικός Κήπος*, ό.π., σ. 117.

⁴³² Βλ. Η. Νησιώτου, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, Λευκωσία 1985, σ. 68.

Κόντογλου, γράφει ο Ι. Μ. Χατζηφώτης: «Μιλάει για την Πονεμένη Ρωμοσύνη, αλλά έχει επίγνωση ότι ορίζει μέρος μόνο της εθνικής πορείας. Παράλληλα, μιλάει για την ακατάλυτη ελληνική φύτρα. Δεν τεμαχίζει τον ελληνισμό. Και στα γραφτά του και στην τέχνη του».⁴³³ Επομένως, ο Ελληνισμός είχε στο σκεπτικό του Κόντογλου, μια αδιάκοπη συνέχεια από την αρχαία μέχρι και τη σύγχρονη Ελλάδα. Στο ομώνυμο έργο του, που σύμφωνα με τον Γ. Σακελλίωνα, ξεχωρίζει για «τον ελληνικό τρόπο σκέψης του που ομολογουμένως εντυπωσιάζει στους καιρούς μας»,⁴³⁴ περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τι καθιστά ξεχωριστούς τους ανθρώπους που προέρχονται από την Ανατολή. Αξιοσημείωτη είναι και η ακόλουθη δήλωση για το συγκεκριμένο έργο του Κόντογλου, από τον Π. Β. Πάσχο:

Στο κατανυκτικό συναξάρι του Γένους, την «Πονεμένη Ρωμοσύνη», που εκδόθηκε με την επιστασία του ίδιου του Κόντογλου, περιέχονται και μερικά κεφάλαια με αγιολογικό – πέρ' από το λογοτεχνικό τους – ενδιαφέρον. Είναι α) το «Θρηνητικό συναξάρι του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου», το οποίο είχε δημοσιευτεί, χειρόγραφο, και στην «Κιβωτό» (1954), στο αφιέρωμα για την Άλωση· β) το μεγάλο άρθρο του «Οι Νεομάρτυρες, η δόξα της Εκκλησίας μας» και γ) το συγκινητικό κείμενο για τον Μιχαήλ Ακομινάτο, «Το θρηνητικό τρυγόني της αιώνιας Αθήνας».⁴³⁵

Με ιδιαίτερο επομένως ζήλο, ο Κόντογλου επιχειρεί με το συγκεκριμένο πεζογράφημά του, να αναδείξει την αξία της βυζαντινής παράδοσης καθώς και της Ορθοδοξίας που στάθηκε προπύργιο στην επιβίωση και συνέχιση του ελληνικού έθνους. Με τις αναφορές του στην Άλωση της Πόλης, στους Βίους των αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας και με τις λεπτομερείς περιγραφές των αρχαίων μνημείων, προτίθεται να τονίσει γι' άλλη μια φορά το τρίπτυχο Ρωμοσύνη – Ορθοδοξία – Βυζάντιο, και παράλληλα να κρατήσει σε απόσταση την επίδραση της δυτικής νοοτροπίας, καθώς στην Ανατολή δεν υπήρχε χώρος για τη Δύση!

1.2.1 «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα»

Στο πεζογράφημα του Κόντογλου *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη* (1963), περιλαμβάνεται ένα κείμενο που τιτλοφορείται «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα». Σ' αυτό ο συγγραφέας

⁴³³ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, Αθήνα: Κάκτος, 1995, σσ. 149-150.

⁴³⁴ Γ. Σακελλίωνα, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμοσύνης*, Αθήνα: Μήνυμα 1985, σ. 13.

⁴³⁵ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση και τα τριάντα χρόνια από την κοίμηση, Αθήνα: Αρμός 1998, σ. 140.

μεταδίδει στους αναγνώστες του την ιδέα που έχει ο ίδιος για τη Ρωμοσύνη, καταθέτοντας τις σκέψεις του για το νόημα της συγκεκριμένης έννοιας. Ρωμοσύνη λοιπόν για τον Κόντογλου είναι η νέα Ελλάδα, η χριστιανική, με τον χαρακτήρα που αυτή διαμόρφωσε από τα τελευταία βυζαντινά χρόνια, κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι και την τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Το Βυζάντιο παρομοιάζεται από τον συγγραφέα «με μια κιβωτό»,⁴³⁶ που φύλαγε εντός της την παράδοση και τον θησαυρό της Ορθόδοξης πίστης. Ο νέος Ελληνισμός – που για τον Φώτη Κόντογλου είναι ουσιαστικά η Ρωμοσύνη – είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τη θρησκεία του Χριστιανισμού. Περιγράφοντας την ανθεκτικότητα της Ρωμοσύνης στον χρόνο και τις κακουχίες, ο Κόντογλου την παρομοιάζει εύστοχα με δέντρο ως εξής: «Ωστόσο μ' όλο που κόπηκε το μεγάλο εκείνο δέντρο της Ρωμοσύνης, η φύτρα σώθηκε και πέταξε καινούργιους βλαστούς, που λουλουδίσανε, κι ας πλάκωνε το ραγιά η φοβέρα του θανάτου».⁴³⁷

Αξιοπρόσεκτη είναι η αναφορά που κάνει ο Κόντογλου - στο εν λόγω κείμενο - στον Βασίλη Μιχαηλίδη (1849-1917), έναν πολύ σπουδαίο Κύπριο ποιητή. Το ποίημα που ξεχώρισε από το αξιόλογο έργο του Μιχαηλίδη, γραμμένο στην τοπική κυπριακή διάλεκτο, ήταν η «9^η Ιουλίου 1821», ένα εξαιρετικό έργο αναφερόμενο στο μαρτύριο του Εθνάρχη Κυπριανού. Παρατίθενται οι εισαγωγικοί στίχοι του συγκεκριμένου ποιήματος, μερικώς διαφοροποιημένοι, αφού ορισμένες από τις λέξεις της κυπριακής διαλέκτου αποδίδονται στη δημοτική γλώσσα από τον συγγραφέα. Επίσης, ως μόντο του έργου του *Πονεμένη Ρωμοσύνη*, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την ακόλουθη χαρακτηριστική στροφή από το ποίημα του Μιχαηλίδη, προτρέποντας τους ομοεθνείς του να ακούσουν τον «καινούργιο Πίνδαρο»⁴³⁸ που κράζει από την Κύπρο:

Η Ρωμοσύνη είν' φυλή συνόκαιρη του κόσμου.
κανένας δεν ευρέθηκε για να την εξαλείψει,
κανένας, γιατί σκέπει την 'ποτάψη ο Θεός μου.
Η Ρωμοσύνη θα χαθεί όντας ο κόσμος λείψει.

Η πρωτότυπη μορφή του συγκεκριμένου αποσπάσματος, χωρίς την επέμβαση του Κόντογλου, παρατίθεται παρακάτω:

Η Ρωμοσύνη εν φυλή συνότζιαρη του κόσμου,

⁴³⁶ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Άγκυρα 2011, σ. 324.

⁴³⁷ Κόντογλου, «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα», *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 332.

⁴³⁸ Κόντογλου, «Φως Εσπερινόν», *Έργα Α', Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Παπαδημητρίου⁹ 2001, σ. 331.

κανένας δεν εβρέθηκεν για να την-ι-ξηλείψη,
κανένας, γιατί σιέπει την που τάψη ο Θεός μου.

Η ρωμιοσύνη εν να χαθεί, όντας ο κόσμος λείψει!

Ο συγγραφέας ξεκαθαρίζει πως η πιο πάνω αναφορά αποσκοπεί στο να προβληματιστούν οι σύγχρονοι Έλληνες για το πώς ένας φτωχός Ρωμιός κατόρθωσε να μιλήσει με τέτοια βαρύγδουπα και όλο νόημα λόγια για τη φυλή του. Στα λόγια του κρύβεται, κατά τον Κόντογλου «η βασανισμένη ελληνική φυλή που μιλά, κι η φωνή της είναι σαν τ' αστροπελέκι, και χτυπά σαν φωτιά τους δυνατούς της γης, που είναι χοντροπετσιασμένοι από την καλοπέραση και την αναισθησία της τυραννίας, γυμνοί από κάθε ανθρωπιά, σε καιρό που αυτή η βασανισμένη Ρωμιοσύνη είναι στολισμένη με τη ματωμένη στολή της αφθαρσίας».⁴³⁹ Παρατίθενται ακόμη, στο ίδιο κείμενο, αποσπάσματα από το έργο του αγωνιστή Νικόλα Κασομούλη με τίτλο *Ενθυμήματα στρατιωτικά*. Ένα θέμα που αναπτύσσεται στο έργο αυτό, είναι η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και των ελληνικών εθίμων, κυρίως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Σύμφωνα με τον αγωνιστή, ο ρόλος των κλεφτών και των αρματολών του 1821 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τη διατήρηση των εθίμων και της Ορθόδοξης θρησκεία του ελληνικού λαού.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας δίνει στο αναγνωστικό του κοινό την πληροφορία σχετικά με την ύπαρξη ενός χειρόγραφου στο μοναστήρι του Κλινοβού, ευρισκόμενο στην επαρχία Ασπροπόταμου. Ονομάζονται στο συγκεκριμένο χειρόγραφο σημαντικά πρόσωπα τα οποία πριν από την επανάσταση είχαν πολεμήσει τους Τούρκους. Ο Φ. Κόντογλου χαρακτηρίζει αυτούς τους αγωνιστές ως «τα μεγάλα κλωνάρια του δέντρου της λευτεριάς, απ' όπου ξεκλαδιστήκανε όλοι οι άλλοι οπλαρχηγοί» και υποστηρίζει ότι «απ' αυτούς σώθηκε το έθνος μας κι έπρεπε να τους ξέρουμε μικροί και μεγάλοι».⁴⁴⁰ Ο Μεγδάνης, ο Ζήδρος, ο Λάζος, ο γέρο – Βλαχάβας και ο Κοντογιάννης είναι ορισμένα από τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται ο συγγραφέας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μεταφέρει ο Κασομούλης σχετικά με τον πρώτο απ' αυτούς, πολέμησε κατά την περίοδο 1660-1690 εναντίον των Τούρκων, και πέτυχε τρομοκρατώντας τους να εξασφαλίσει ορισμένα προνόμια προς όφελος των κατοίκων της περιοχής του. Για τον συγγραφέα είναι ξεκάθαρο πως η «ελληνική φύτρα» είναι «ακατάλυτη» και ποτέ δε θα ξεραθεί και δε θα πεθάνει. Χαρακτηριστικά είναι και τ' ακόλουθα λόγια του που βγαίνουν από τα βάθη της ελληνικής ψυχής του: «Από το γέρικο και

⁴³⁹ Κόντογλου, «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα», *Η Πονεμένη Ρωμιοσύνη*, ό.π., σ. 331.

⁴⁴⁰ Κόντογλου, «Η ακατάλυτη ελληνική φύτρα», *Η Πονεμένη Ρωμιοσύνη*, ό.π., σ. 335.

τιμιώτατο κορμί σου πετιούνται ολοένα καινούργια βλαστάρια, που γεύοντάς τα και τ' αγρίμια ημερεύουνε! Σε κάθε καινούργια γέννα σου χαίρεται ο κόσμος, μα οι οχτροί σου τα κράζουνε στερνοπαίδια, ως που δεν αργείς να φέρεις άλλον δράκο στον κόσμο, κι αποσβολώνονται!»⁴⁴¹

1.2.2 «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον»

Το κείμενο του Κόντογλου ξεκινά με την παράθεση ενός αποσπάσματος παρμένου από την Καινή Διαθήκη· πρόκειται συγκεκριμένα για το λόγια που απευθύνει στην Παναγία ο Θεοδόχος Συμεών κατά την Υπαπαντή του Χριστού: «Ἰδού οὗτος κεῖται εἰς πτώσιν καὶ ἀνάστασιν πολλῶν ἐν τῷ Ἰσραὴλ καὶ εἰς σημείον ἀντιλεγόμενον».⁴⁴² Χαρακτηρίζοντας τον Χριστό ως «σημείον αντιλεγόμενον», ο Συμεών πολύ πιθανόν να αναφερόταν στο γεγονός ότι η παρουσία και ο λόγος Του θα χώριζαν τους ανθρώπους σε δύο ομάδες, από τις οποίες η μεν μία θα αποδεχόταν και θα αγαπούσε τον Θεό, η δε άλλη θα του εναντιωνόταν. Αντίστοιχος διχασμός κατά τον Κόντογλου, προέκυψε και στην περίπτωση του Βυζαντίου.

Επιχειρώντας επομένως ο Κόντογλου να υπερασπιστεί το Βυζάντιο, αποκαθιστώντας τη λανθασμένη θεώρηση όσων υποστήριζαν ότι το Βυζάντιο συνιστά παρακμή της αρχαιότητας, υπογραμμίζει στο κείμενό του: «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον», πως δεν είναι ορθό αυτό να κρίνεται με τα μέτρα που κρίνεται η αρχαία Ελλάδα, επειδή ο χαρακτήρας της δεύτερης ήταν εντελώς διαφορετικός. Κατά την παρατήρηση του συγγραφέα, τέτοια είναι η διαφορά μεταξύ αρχαιότητας και Βυζαντίου, που να αντιστοιχεί με τη διαφορά που χωρίζει την ειδωλολατρία από τον Χριστιανισμό. Η βυζαντινή τέχνη για παράδειγμα διέπεται από πνευματικότητα, ενώ η τέχνη της αρχαίας Ελλάδας βασίζεται στο μέτρο και τις αναλογίες. Ακόμη, ενώ η αρχαιότητα είναι η κατεξοχήν έκφραση του ορθού λόγου, ο βυζαντινός κόσμος αντιπροσωπεύει τη θρησκευτική πίστη. Ο Κόντογλου επιχειρεί με αυτή τη σύγκριση να θέσει τα σωστά πλαίσια, διορθώνοντας την παρεξήγηση που περιέβαλλε το Βυζάντιο. Όπως έχει ήδη τονιστεί, δεν πολεμά τον αρχαίο κόσμο, έχει αντιθέτως απόλυτη επίγνωση της ιστορικής

⁴⁴¹ Κόντογλου, «Φως Εσπερινόν», *Το Αἶβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 331.

⁴⁴² Κόντογλου, «Το Βυζάντιον, σημείον αντιλεγόμενον» *Έργα Γ΄, Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 9.

συνέχειας, και αντιλαμβάνεται πως η αρχαιότητα συνεισέφερε στο Βυζάντιο, καθώς η τέχνη του δεύτερου – για παράδειγμα – έχει δανειστεί στοιχεία από την τέχνη της πρώτης.

Διακρίνει και προβάλλει, ωστόσο, τη μεγάλη διαφορά στη νοοτροπία που χαρακτήριζε τους δύο κόσμους. Φέρει ως παράδειγμα από την αρχαιότητα τον φιλόσοφο Σωκράτη για τον οποίο υποστηρίζει τα εξής: «ο Σωκράτης έκανε ένα πράγμα τη λογική του με τον Θεό, και δεν πίστευε διόλου σε ότι δεν παραδεχότανε το μυαλό του, δηλαδή στο θαύμα».⁴⁴³ Στην κοσμοθεωρία του Σωκράτη αντιπαραβάλλει ένα παράδειγμα του βυζαντινού κόσμου, κάνοντας αναφορά στον λόγο του Αποστόλου Παύλου: «Οὐδὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἐλευθερία».⁴⁴⁴ Επιδιώκει λοιπόν να υποδείξει την υποδούλωση στη λογική που χαρακτήριζε τον άνθρωπο της αρχαιότητας, σε αντιδιαστολή με την πνευματική ελευθερία του Βυζαντινού Ορθόδοξου Χριστιανού. Επιπλέον, τον βρίσκουν σύμφωνο τα ακόλουθα λόγια του αγίου Ιωάννη της Κλίμακος, τα οποία και παραθέτει: «ο βυθός των δογμάτων είναι βαθύς, αλλά ο νους του Χριστιανού πηδά χωρίς κίνδυνο μέσα σ' αυτόν».⁴⁴⁵ Ενώ επομένως ο Χριστιανός έχει τη δυνατότητα να βουτήξει μέσα σε αυτή την άβυσσο, διότι το πνεύμα του είναι ελεύθερο και πιστεύει στο θαύμα, ο αρχαίος αδυνατεί να κάνει ένα τέτοιο άλμα, όντας δούλος του ορθολογικού πνεύματος.

Ο συγγραφέας, υπογραμμίζει λοιπόν την απόκλιση μεταξύ Βυζαντίου και Αρχαίου κόσμου μέσα από διάφορα παραδείγματα στα οποία αναφέρεται και συνοψίζει την ουσία της διαφοράς τους γράφοντας ότι «η αρχαιότητα είναι η βασιλεία του λογικού, ενώ το Βυζάντιο είναι η βασιλεία της πίστεως, της πνευματικής μέθης και της αθανασίας.»⁴⁴⁶ Στο τέλος του κειμένου ο Κόντογλου πλάθει μία παραστατική εικόνα, στην οποία παρομοιάζει το Βυζάντιο «με ένα μεγάλο χωνευτήρι», εντός του οποίου συγχωνεύθηκαν τόσοι λαοί και έθνη, κι ωστόσο ο πολιτισμός που παράχθηκε από αυτό υπήρξε απόφιο χρυσάφι: «Το Βυζάντιο είναι ένα μεγάλο χωνευτήρι, που μέσα σ' αυτό πέσανε και λύσανε μυριάδες ψυχές, σαν λογής-λογής έθνη, κι από εκεί βγήκε χρυσάφι λαμπερό, μαζί με μαύρη σκουριά. Αυτό το μάλαμα είναι το πιο καθαρό από κάθε χρυσάφι που βγήκε από χωνευτήρι. Κι απ' αυτό γίνηκε η επτάφωτος λυχνία που θα φωτίζει τον κόσμο στον αιώνα του αιώνος».⁴⁴⁷

⁴⁴³ Φώτης Κόντογλου, «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον»,ό. π., σ. 10.

⁴⁴⁴ Φώτης Κόντογλου, «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον», ό. π., σ. 10.

⁴⁴⁵ Φώτης Κόντογλου, «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον», ό. π., σ. 10.

⁴⁴⁶ Φώτης Κόντογλου, «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον», ό. π., σσ. 10-11.

⁴⁴⁷ Κόντογλου, «Το Βυζάντιο, σημείον αντιλεγόμενον»,ό.π., σ. 13.

1.2.3 «Η βασιλεύουσα»

Στην αρχή του κειμένου «Η βασιλεύουσα», ο συγγραφέας παρέχει ορισμένες πληροφορίες σχετικά με την ιστορία των βυζαντινών χρόνων, αναφερόμενος παράλληλα στο γεγονός ότι υπήρχαν τριακόσιες θρησκείες στο Ρωμαϊκό κράτος με τον Χριστιανισμό εν τέλει να επικρατεί έναντι αυτών. Τονίζει μάλιστα τη σπουδαιότητα που είχε στο Βυζάντιο η ένδοξη πρωτεύουσά του, αναφέροντας πως «όλος ο κόσμος γύριζε γύρω από την Κωνσταντινούπολη, όλοι οι άνθρωποι ονειρευόντανε να πάνε στην Πόλη».⁴⁴⁸ Κάνει ακόμη λόγο για τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αναφέροντας ότι «εκτός από τους ντόπιους έβλεπε κανένας μέσα σ' αυτή την πολιτεία λογής-λογής ανθρώπους από κάθε φυλή [...] από κείνους που ζούνε ως τα σήμερα γυμνοί».⁴⁴⁹ Το γεγονός πως ο συγγραφέας σχολιάζει εδώ τη γύμνια κάποιων ανθρώπων, οφείλεται ενδεχομένως στο ότι θεωρεί ως πιο ακαλλιέργητους, στον πνευματικό τομέα, τους κατοίκους της Πόλης που δεν ήταν Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Όσο για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την παρουσιάζει να υπερέχει χάρη στη λαμπρή της όψη και τον πλούσιο πολιτισμό της.

Κατά τον Κόντογλου, τα μοναστήρια και τα ασκητάρια κοσμούσαν την Κωνσταντινούπολη, προσδίδοντάς της ιδιαίτερη ομορφιά και καλαισθησία. Στην Πόλη μπορούσε να βρει κανείς ό,τι επιθυμούσε και ακόμη «στο Βυζάντιο όλα ήταν κανωμένα με λεπτή καλαισθησία και με σιγουριά, ακόμα και τα πιο τιποτένια πράγματα όπως τα βλέπουμε σήμερα στα μουσεια».⁴⁵⁰ Το κάλλος που υπήρχε διάχυτο δεν οφειλόταν ωστόσο ούτε στην αφθονία των αγαθών ούτε και στην αριστοτεχνία τους, παρά στο «θρησκευτικό Ορθόδοξο πνεύμα που τα έντυνε όλα με μια στολή αφθαρσίας».⁴⁵¹ Το στοιχείο εκείνο επομένως, που σύμφωνα με τον Κόντογλου έκανε το Βυζάντιο να υπερέχει από όλα τ' άλλα μέρη, ήταν η παρουσία της Ορθοδοξίας. Αναμφίβολα, η Ορθοδοξία και το πνεύμα της καθιστούσε το Βυζάντιο ως ένα μεγάλο και σπουδαίο πνευματικό κέντρο, στο οποίο – παρά την πολυπολιτισμικότητά του – επικρατούσε ο Χριστιανισμός. Ακολούθως, υπογραμμίζει πως το Βυζάντιο δεν μετέβαλε την όψη του «σαν τον σημερινό χαμαιλέοντα, που τον λένε μοντέρνο

⁴⁴⁸ Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», *Έργα Γ', Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 14.

⁴⁴⁹ Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», *ό.π.*, σ. 14.

⁴⁵⁰ Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», *ό.π.*, σ. 15.

⁴⁵¹ Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», *ό.π.*, σ. 15.

πολιτισμό»,⁴⁵² αλλά αντιθέτως διατηρούσε ένα χαρακτήρα «βαθύ και σοβαρό».⁴⁵³ Με τα σχόλια αυτά εκδηλώνεται με σαφήνεια η αντίθεση του Κόντογλου στις όποιες καινούριες και μοντέρνες τάσεις που παρέκκλιναν από την παράδοση, αλλοιώνοντας τη μορφή του πατροπαράδοτου πολιτισμού.

1.2.4 «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας»

Στο κείμενό του με τίτλο «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ο συγγραφέας περιγράφει με δέος κι απαράμιλλη ομορφιά την Κωνσταντινούπολη, αναφερόμενος ταυτόχρονα και στη θρησκεία της. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η Πόλη υπήρξε «η κιβωτός της Ορθοδοξίας»,⁴⁵⁴ η πόλη δηλαδή που διατηρούσε την καθαυτό αληθινή χριστιανική πίστη. Η πίστη αυτή ήταν ολοζώντανη σε όλο το εύρος της Αυτοκρατορίας, αφού ακόμη και οι ηγεμόνες της, είτε συνέθεταν ύμνους και εκκλησιαστικά τροπάρια, είτε ακολουθούσαν τον μοναχισμό σε μονές και εξωκλήσια της Αυτοκρατορίας. Γεγονός που προξενεί εντύπωση στον Κόντογλου είναι το ότι οι κάτοικοι του Βυζαντίου θεωρούσαν τους Φράγκους ως χειρότερους εχθρούς από τους αλλόθρησκους Τούρκους, παρότι αυτοί δήλωναν χριστιανοί.⁴⁵⁵ Ο συγγραφέας θεωρεί ως αιτία για τη στάση τους αυτή το ότι, αν και οι Φράγκοι ασπάζονταν τον Χριστιανισμό, δεν ήταν ωστόσο Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Κάνει λόγο στις Σταυροφορίες και τις κακουχίες που προξένησαν στον Ελληνισμό για να «πνίξουν την Ορθοδοξία που τους είχε δώσει τη θρησκεία που λέγανε πως είχανε, σκοτώνοντας και ληστεύοντας τους Γραικούς, που τους λέγανε αιρετικούς αυτοί οι αληθινοί μαθητές του Χριστού».⁴⁵⁶ Στη συνέχεια, ο συγγραφέας μεταχειρίζεται ορισμένα παραδείγματα για να περιγράψει αυτούς τους «υπήκοους του πάπα».⁴⁵⁷ Αναφέρει πως κατέφταναν στην Αυτοκρατορία «ντυμένοι με προβατοπροβιά, ενώ ήτανε από μέσα λύκοι».⁴⁵⁸ Ιδιότητες που τους διέκριναν ήταν η υποκρισία, η πονηριά και ο φανατισμός, σε αντίθεση με τους Ορθόδοξους Χριστιανούς του Βυζαντίου, οι οποίοι δεν είχαν τα χαρακτηριστικά αυτά. Ο Κόντογλου εναντιώνεται εμφανώς σε αυτή την κατηγορία

---

⁴⁵² Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», ό.π., σ. 15.

⁴⁵³ Κόντογλου, «Η Βασιλεύουσα», ό.π., σ. 15.

⁴⁵⁴ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», *Έργα Γ', Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 264.

⁴⁵⁵ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 264.

⁴⁵⁶ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 264.

⁴⁵⁷ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 264.

⁴⁵⁸ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 264.

χριστιανών, όπως προκύπτει και από την κριτική που αναπτύσσει και από τα παραδείγματα που επιλέγει. Διαφορετική είναι η στάση του απέναντι στους Τούρκους, τους οποίους βλέπει με μεγαλύτερη επιείκεια, καθώς παρότι ήταν «μωχαμετανοί [...] είχανε και καλοσύνη, πολλά γενναία αισθήματα, αγάπη και δικαιοσύνη, φόβο Θεού, επειδή ήτανε πιο απλοί και ζούσανε πιο φυσική ζωή».⁴⁵⁹ Παρατηρούμε στο σημείο αυτό πως παρά την αφοσίωση που είχε ο Κόντογλου στην Ορθοδοξία, ήταν σε θέση να αναγνωρίσει τις θετικές ιδιότητες που διέκριναν και ανθρώπους άλλων θρησκειών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των Μωαμεθανών Τούρκων την ευλάβεια, την πίστη και το ταπεινό φρόνημά τους.

Οι κάτοικοι της Πόλης προτιμούσαν «σαρίκι τούρκικο παρά παπική μίτρα»⁴⁶⁰ καθώς, όταν κατέκτησαν οι Τούρκοι την Κωνσταντινούπολη, διατηρήθηκε τόσο η Ορθόδοξη θρησκεία όσο κι η ελληνική φυλή, ενώ εάν η Πόλη έπεφτε αιχμάλωτη των Φράγκων, τότε – σύμφωνα με τον Κόντογλου – θα αφανιζόταν κι η φυλή κι η πίστη. Στηρίζει την άποψη αυτή φέροντας ως επιπλέον επιχείρημα τα λόγια του Κοραή, ο οποίος εξέφραζε την αντίθεσή του προς την Εκκλησία της Δύσης. Ο Κόντογλου επισημαίνει πως πρέπει οι δυτικολάτρες θεολόγοι, ιερείς και καθηγητές να έχουν κατά νου τα λεγόμενα του Κοραή και να μην αφήνονται να παρασυρθούν από τα δυτικά ρεύματα. Όπως έχει αναφερθεί ήδη, η αντί – δυτική αυτή σκέψη είναι έντονα παρούσα στο συνολικό έργο του Κόντογλου. Όσον αφορά την Κωνσταντινούπολη, ο συγγραφέας συμπεραίνει πως παρέμενε «η κιβωτός της Ορθοδοξίας» παρά τους κατακτητές της, καθώς πολλοί υπήρξαν και οι υπερασπιστές τόσο του ελληνικού έθνους όσο και της Ορθόδοξης χριστιανοσύνης στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Τα παραπάνω ζητήματα που φαίνεται να απασχολούν έντονα τον Κόντογλου μέσα από το συγγραφικό του έργο αλλά και ευρύτερα στη ζωή του, δεν περιορίζονται μονάχα στα κείμενα αυτά, αλλά επεκτείνονται σε μία πλειάδα άλλων κειμένων. Στο κείμενο «Η Αγία Σοφία και τα μωσαϊκά της» παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η περιγραφή των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών του υπέρλαμπρου ναού της Αγίας Σοφίας. Ο μεγαλοπρεπής ναός, το λίκνο του Βυζαντινισμού, κτίσμα του Ιουστινιανού Α΄, υπήρξε σύμβολο της Κωνσταντινούπολης από τον έκτο αιώνα. Ο συγγραφέας, περιγράφοντας το εντυπωσιακό κτίσμα και τις μοναδικές τοιχογραφίες του, επιδιώκει να μεταφέρει την ιδιαίτερη αξία της αγιογραφίας και της

---

⁴⁵⁹ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 265.

⁴⁶⁰ Κόντογλου, «Η κιβωτός της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 265.

αρχιτεκτονικής του Βυζαντίου στο αναγνωστικό του κοινό. Έμφαση δίνεται στο ανατολικό στοιχείο, κύριο χαρακτηριστικό σε όλες τις εκφάνσεις της βυζαντινής τέχνης.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι επίσης η περιγραφή της Μονής της Χώρας των Ζώντων στο κείμενο «Ο Θεόδωρος Μετοχίτης και η Μονή της Χώρας». Η μονή λειτουργούσε κατά τη βυζαντινή περίοδο στην Κωνσταντινούπολη, αργότερα ωστόσο μετατράπηκε σε τζαμί. Κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα, ολόκληρος ο ναός ήταν κοσμημένος με ψηφιδωτά, τα οποία χρονολογούνται στο έτος 1315, ενώ οι απεικονίσεις τους διακρίνονται για την πρωτοτυπία τους, καθώς παριστάνουν μικρές φιγούρες με παράξενα κτίρια και τοπία, με χαμηλά βουνά και δέντρα στο βάθος.

Στο κείμενο με τίτλο «Η Θεσσαλονίκη. Οι θησαυροί και τα μνημεία της», περιγράφονται αναλυτικά οι ναοί της Θεσσαλονίκης, αφού από όλη την Ελλάδα, στην πόλη αυτή βρίσκονται τα πιο αρχαία μνημεία βυζαντινής τέχνης. Μάλιστα είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη θεωρείτο η δεύτερη Κωνσταντινούπολη κατά την περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Μεταξύ άλλων, γίνεται περιγραφή των εκκλησιών των Αγίων Γεωργίου, Δημητρίου και Σοφίας. Ο συγγραφέας δίνει περισσότερη σημασία στα ψηφιδωτά και γι' άλλη μια φορά υπογραμμίζει τη μεγάλη ανάγκη που υπάρχει ώστε οι αρχαίοι αυτοί ναοί να τύχουν φροντίδας και συντήρησης. Παρενθετικά, υπάρχει μαρτυρία πως ο Κόντογλου είχε διασώσει πολλά έργα τέχνης, τα οποία συντήρησε και γλίτωσε ήδη από την Μικρασιατική καταστροφή. Επίσης, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ι. Μ. Χατζηφώτης: «η αποκάλυψη των τοιχογραφιών του Μυστρά είναι δικός του μόχθος».⁴⁶¹ Επιπρόσθετα, για τη συνεργασία του με τον Κόντογλου αναφορικά με τα βυζαντινά μνημεία, γράφει ο ακαδημαϊκός Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος: «Στενή υπήρξε και εγκάρδια πάντοτε η επαφή και η συνεργασία μας εις την διάσωσιν των βυζαντινών μνημείων της χώρας, είτε κτήρια ήσαν αυτά, είτε τοιχογραφία ή φορητά εικόνες, επειδή μας ήνωνε κοινή προς αυτά αγάπη, προ πάντων δε ο πόθος της εις τον δρόμον της αγνής ορθοδόξου βυζαντινής παραδόσεως, επιστροφής της από την ολεθρίαν ξενικήν επίδρασιν εκτροχιασθείσης εκκλησιαστικής μας τέχνης».⁴⁶²

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί πως η ενασχόληση αυτή του Κόντογλου για τη διατήρηση των ελληνικών πολιτιστικών μνημείων συγκλίνει με το ενδιαφέρον επίσης του

---

⁴⁶¹ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Βιογραφία*, ό.π., σ. 32.

⁴⁶² Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Βιογραφία*, ό.π., σ. 32.

Γιώργου Θεοτοκά για την προάσπιση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και των θησαυρών της. Πρέπει εδώ να αναλογιστούμε τον αγώνα που είχε δώσει ο δεύτερος για το Βυζαντινό Μουσείο, όπως σχολιάστηκε χαρακτηριστικά στο προηγούμενο κεφάλαιο. Οι δύο συγγραφείς επομένως, δεν μένουν άπραγοι όσον αφορά τη διατήρηση των μνημείων και πολιτιστικών θησαυρών της Ελλάδας, αλλά αντιθέτως επιχειρούν με τη δύναμη της πέννας και με τη θέση που κατά καιρούς κατέχουν μέσα από την εργασία τους, να αγωνιστούν για τη διατήρησή τους.

1.3 Η έννοια της παράδοσης

Ο Κόντογλου έτρεφε πάντοτε εκτίμηση στη λαϊκή παράδοση και τη λαϊκή ευσέβεια, αναγνωρίζοντας την αλήθεια και τη γνησιότητά τους. Η εκτίμησή του μάλιστα πήγαζε από την πίστη πως οι προγονικές πνευματικές και πολιτιστικές αξίες διατηρούνταν ανόθευτες και ατόφιες μέσα σ' αυτές.⁴⁶³ Κατά τη θεώρηση του Κόντογλου, υπήρχε άμεση συνάφεια μεταξύ της έννοιας της παράδοσης, του βυζαντινού πολιτισμού και της βυζαντινής τέχνης. Ο συγγραφέας, κατά τη Μαρία Καραβία: «Μέσα στον καταϊγισμό των «νεωτερισμών» που πλημμύρισαν τη μεσοπολεμική και ακόμα περισσότερο την μεταπολεμική Ελλάδα αλλοιώνοντας την ψυχή και τη φυσιογνωμία της, μίλησε για την πλευρά του εαυτού μας που κατάγεται από την ανατολική πλευρά του Αιγαίου. Και υπερασπίστηκε με πάθος την παράδοση, την Ορθοδοξία και το Βυζάντιο».⁴⁶⁴

Κατά τα λεγόμενα άλλωστε του ίδιου του συγγραφέα, σε ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ τιτλοφορούμενο *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*: «Η παράδοση είναι βάθος και τέχνη για τον τεχνίτη. Ιδιαίτερα παράδοση σαν τη δική μας. Όσο για την παγκόσμια συνείδηση είναι ένα πράγμα και μια λέξη που μαγεύει τους νέους, γιατί κολακεύει τη φιλοδοξία τους. Μα όταν ένας συγγραφέας ή ένας τεχνίτης βρει πνευματική τροφή στην δική του την παράδοση και μπορέσει και την κάνει αυτή την παράδοση αίμα και δύναμη, τότε είτε θέλει είτε δεν θέλει, γίνεται εργάτης γνήσιος και όχι κούφιος της παγκόσμιας συνείδησης».⁴⁶⁵ Προκειμένου να

---

⁴⁶³ Βλ. Α. Ν. Ταχιάος, «Φώτης Κόντογλου, πνευματικός μου ευεργέτης», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, επιμέλεια Ι. Βιβιλάκης, Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 73.

⁴⁶⁴ Βλ. Μ. Καραβία, «Ο Κόντογλου στους άχαρους καιρούς μας», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, ό. π., σ. 189.

⁴⁶⁵ Από το ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ, *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*

κατανοήσουμε καλύτερα ωστόσο τη συνολική συνεισφορά του Φώτη Κόντογλου στην νεοελληνική λογοτεχνία και την εφάμιλλη σχέση του με την παράδοση, κρίνεται σκόπιμη μία σύντομη αναφορά στις επικρατούσες συνθήκες στον λογοτεχνικό χώρο της Ελλάδας κατά το χρονικό διάστημα παρουσίας και δράσης του συγγραφέα. Κι αυτό, επειδή σημαντικός παράγοντας που διαμορφώνει ευρύτερα τις εξελίξεις, αποτελεί η τραυματική εμπειρία του 1922, που αποτελεί ορόσημο του Μεσοπολέμου για την Ελλάδα. Από την τραγωδία αυτή προκύπτει μία ανάγκη για εθνική αυτοβεβαίωση, η οποία στη λογοτεχνία αλλά και στην τέχνη του Μεσοπολέμου γενικότερα, εκφράζεται με μια στροφή προς τις ρίζες και κατ' επέκταση προς την ελληνική παράδοση.

Παράλληλα με τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι απώλειες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, στιγματίζουν την ιστορία του Ελληνικού έθνους και ωθούν τους Έλληνες σε μια πορεία αναζήτησης της εθνικής τους ταυτότητας. Η αναζήτηση της ελληνικότητας λοιπόν δεν είναι μία μεμονωμένη τάση, αλλά ένας κοινός κεντρικός άξονας για τους μετέπειτα λογοτέχνες της ονομαζόμενης γενιάς του '30. Γνωρίζουμε βέβαια πως δεν παρατηρήθηκε αποκλειστικά στην Ελλάδα η αναζήτηση αυτή της εθνικής ταυτότητας και του τοπικού πολιτισμού, αλλά επρόκειτο για ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό φαινόμενο μέσα στα πλαίσια του ρομαντικού κινήματος. Στο κλίμα αυτό λοιπόν κινείται και ο Κόντογλου, όπως και αρκετοί σύγχρονοί του λογοτέχνες και αναδεικνύει - μέσω του έργου του - την ανατολική παράδοση και το Βυζάντιο, ξεχωρίζοντας ως προς το γεγονός ότι η επαφή του με την παράδοση είναι, λόγω της καταγωγής του αλλά και της ανατροφής που έλαβε, καθαρά βιωματική. Τόπος όπου γεννήθηκε και ανατράφηκε ο Κόντογλου ήταν το Αϊβαλί, όπου ζυμώθηκε μαζί με τους κατοίκους του. Έχασε τον πατέρα του πολύ νωρίς ενόσω ήταν ναυτικός, χωρίς να προλάβει καν να τον γνωρίσει. Την κηδεμονία του είχε αναλάβει ο Αρχιμανδρίτης Στέφανος Κόντογλου, θείος του και ηγούμενος στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, στον οποίο οφείλεται το γεγονός ότι τήρησε το επώνυμο της οικογένειας της μητέρας του. Λόγω της ανατροφής από τον θείο του, από νωρίς είχε ιδιαίτερα στενή σχέση με την Ορθόδοξη παράδοση και με τη βυζαντινή τέχνη. Την παιδική του ηλικία την πέρασε σ' ένα προγονικό του κτήμα κοντά στη φύση και τη θάλασσα, ενώ η ατμόσφαιρα στην οποία

μεγάλωσε ήταν «ασκητική και βουκολική μαζί».⁴⁶⁶ Στα δεκαοκτώ του χρόνια αφήνει το Αϊβαλί και πηγαίνει το 1913 στην Αθήνα με σκοπό να σπουδάσει Καλές Τέχνες.

Στην Αθήνα ο συγγραφέας μεταφέρει μαζί του την παράδοση του τόπου καταγωγής του. Σε μια εποχή που βιώνει ταχείες τεχνολογικές κι άλλες εξελίξεις, ο Κόντογλου πρεσβεύει την ανάγκη για επαφή με την παράδοση. Ο ίδιος αφενός ανήκει στην κοινότητα του Αϊβαλιού και μετέχει ενεργά στη ζωή της Ορθόδοξης κοινότητας, αφετέρου πραγματοποιεί ταξίδια στην Ευρώπη όπου και διαμένει για δύο χρόνια στο Παρίσι. Κατά την περίοδο των ταξιδιών του στην Ευρώπη συντελούνται σημαντικές ιδεολογικές ζυμώσεις, και συνεπώς ο Κόντογλου γνωρίζει εκ του σύνεγγυς τον εξελισσόμενο λογοτεχνικό κόσμο της Ευρώπης. Είναι άξιο προσοχής το πώς, δεχόμενος τις επιδράσεις του κόσμου αυτού, αφομοιώνει επιλεκτικά τις μοντερνιστικές αναζητήσεις της εποχής του, μέσα πάντοτε από το πρίσμα του δικού του κόσμου και της παράδοσης του τόπου του. Ο Κόντογλου, όπως υποστηρίζει ο Ευγένιος Μαθιόπουλος, πρωτοτύπησε με το να μεταχειριστεί τα λαϊκά στοιχεία του τόπου του και της παράδοσής του, σε έργα τα οποία είχαν χαρακτήρα κοσμικό και έδιναν μια νέα, αλλιότιχη οπτική στην κληρονομιά του λαού του. Αναπτύσσει την καινοτομία αυτή του συγγραφέα ως εξής:

Το βυζαντινοπρεπές και λαϊκότροπο ύφος του Κόντογλου ξένιζε βέβαια την εθισμένη στις τεχνοτροπίες του ευρωπαϊκού συρμού ευρύτερη φιλότεχνη αθηναϊκή κοινωνία, καθώς δεν νεωτέριζε ακολουθώντας κάποια ήδη αναγνωρισμένη τάση στο Παρίσι, αλλά αντίθετα καινοτομούσε αναπλάθοντας δημιουργικά στοιχεία της μεταβυζαντινής και παραδοσιακής «λαϊκής» τέχνης σε έργα κοσμικού περιεχομένου, προτείνοντας την επιστροφή σε έναν «ξεχασμένο» τρόπο όρασης του κόσμου.⁴⁶⁷

Εμβαθύνοντας στην τοπική του παράδοση, ο Κόντογλου ανακαλύπτει και προβάλλει τον Ορθόδοξο Έλληνα, τον Έλληνα που δε ξεχνά τις ρίζες του, αλλά αντιθέτως έχει στενή σχέση με την παράδοση του τόπου του. Γι' αυτό άλλωστε στα κείμενά του, παρουσιάζονται ποικίλα ήθη και έθιμα του τόπου καταγωγής του, καθώς επίσης εμπνέεται από τους διάφορους λαϊκούς ανθρώπους που συναντά και γνωρίζει, γοητευμένος πολλές φορές από τον τρόπο σκέψης κι αντίληψής τους. Για τον συγγραφέα, οι ηθικές αξίες που μεταλαμπαδεύτηκαν από την κάθε γενιά στην επόμενη όπως και τα θεμελιώδη, διαχρονικά στοιχεία του πολιτισμού

---

⁴⁶⁶ Πάσχος, *Κόντογλου: Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο-ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991, σ. 19.

⁴⁶⁷ Βλ. Ε. Μαθιόπουλος, «Φώτης Κόντογλου – Ο τελευταίος Βυζαντινός, ένας οικουμενικός ελληνιστής», *Τα Νέα*, 19/11/1999.

που διατηρήθηκαν ως αυθεντικά ελληνικά γνωρίσματα, είναι τα συστατικά που συνθέτουν ουσιαστικά την ελληνική παράδοση. Αυτή την παράδοση επιθυμεί με κάθε τρόπο ο ίδιος να υπερασπιστεί και να διαφυλάξει από οποιονδήποτε εχθρό. Ως τέτοιον θεωρεί και την τεχνολογική εξέλιξη με τα επακόλουθά της. Το φαινόμενο της αχαλίνωτης πορείας της τεχνολογίας, θα προξενήσει έντονη ανησυχία και στον Γιώργο Θεοτοκά, όπως πρόκειται να δούμε στη μελέτη των ώριμων έργων του, σε αντίθεση με τον πρώτο καιρό εμφάνισής του στα νεοελληνικά γράμματα, όταν η στάση του απέναντι στα τεχνολογικά επιτεύγματα υπήρξε θετική.

Επιπρόσθετα, ο Κόντογλου – όπως έχει ήδη προαναφερθεί – θεωρεί τους διάφορους νεωτερισμούς ως ιδιαίτερα απειλητικούς. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι παρότι πολυταξιδεμένος ο ίδιος, δεν παρασύρθηκε ανεξέλεγκτα από τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά ρεύματα, παρά έμεινε σταθερά αφοσιωμένος στην παράδοση. Όπως υποστηρίζει ο Π. Β. Πάσχος: «Ίσως μάλιστα να μας ήταν δυσκολονόητος ή και αδιανόητος ο Νέος Ελληνισμός, δίχως τα φυλακτά – φίλτρα των αγώνων του Κόντογλου για την Ορθοδοξία, τη λαϊκή θρησκευτική και εθνική παράδοση και την ζωντανή λαϊκή γλώσσα. Γιατί όπως όλοι γνωρίζουμε, αγωνίστηκε με ανυποχώρητο ζήλο κι ενίοτε με σφοδρότητα να κρατήσει σε απόσταση τη σκέψη και την τέχνη της Δύσεως».⁴⁶⁸

Κατεξοχήν έργο της παράδοσης και του κόσμου της, όπως τη βίωσε ο συγγραφέας κατά τα παιδικά του χρόνια, είναι *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, έργο με το οποίο ο συγγραφέας στόχευε να συγκινήσει κάθε ανθρώπινη καρδιά, προπάντων ελληνική. Ο κόσμος του Αϊβαλιού αναβιώνει μέσα από τις σελίδες του βιβλίου όπου και παρουσιάζονται οι κάθε λογής παραδόσεις των Μικρασιατών κατοίκων και δίνεται έμφαση στην αγνότητα και την αυθεντικότητα που τους χαρακτήριζε.

1.3.1 Το Αϊβαλί η πατρίδα μου

Το έργο με τίτλο *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, αποτελεί κομβικό σημείο για την ορθή αντίληψη της σημασίας που έχει η έννοια της παράδοσης στην κοσμοθεωρία του Κόντογλου. Εκδόθηκε από τις εκδόσεις «Αστήρ» το 1961 και αποτελεί μία σύνθεση κειμένων

---

⁴⁶⁸ Πάσχος, *Κόντογλου Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991, σ. 15.

αφηγηματικού και περιγραφικού χαρακτήρα, τα οποία διηγούνται ιστορίες από τον αγνό και «βλογημένο» τόπο καταγωγής του συγγραφέα. Κάνοντας λόγο γι' αυτό του το έργο ο ίδιος επισημαίνει τα ακόλουθα:

Εκείνο που ξεχωρίζει τούτο το βιβλίο από τα άλλα είναι πως έχει μέσα του τον πόνο της χριστιανοσύνης που ξεριζώθηκε, τον ενθουσιασμό της παλικαριάς και περισσότερο απ' όλα την ηρεμία της θάλασσας που την έχουνε δα όλα μου τα βιβλία. Με ρωτάτε αν είναι αυτοβιογραφία. Έχω πάρει πολλά απ' όσα ένιωσα στα πρώτα χρόνια της ζωής μου, μα αυτά μου δώσανε αφορμή για να κάνω ένα έργο που να συγκινήσει κάθε ανθρώπινη καρδιά, προ πάντων ελληνική. Ωστόσο εκεί μέσα βλέπει κανείς γιατί πλάστηκαν με το χαρακτήρα του έθνους και ποια πράγματα συντέλεσαν σ' αυτό.⁴⁶⁹

Ο συγγραφέας αποτυπώνει μέσα από τον εισαγωγικό «Θρηνητικό Πρόλογο» του έργου του, τον βαθύ αναστεναγμό και την οδύνη που αισθάνθηκε όταν έγινε πρόσφυγας, όταν τον ξεριζώσανε από τα αγαπημένα χώματα της πατρίδας του και τον «ρίξανε στη ξενιτιά με ανθρώπους που μιλούσανε την ίδια γλώσσα με [αυτόν] πλην όμως που είχανε άλλα συνήθεια».⁴⁷⁰ Ποτέ δε λησμονεί την καταγωγή του, κάτι το οποίο μαρτυρεί και το γεγονός ότι δίπλα από τ' όνομά του, στα βιβλία και στις αγιογραφίες του σημειώνει: «Κυδωνιεύς», «εκ Κυδωνίων», «Αϊβαλιώτης» κ.λ.π. Όπως άλλωστε δηλώνει ο Ι. Μ. Χατζηφώτης: «Η καταγωγή του Κόντογλου δε δηλώνεται σαν ένα στοιχείο γραφικότητας. Σημαδεύει το έργο του. Επηρεάζει βαθύτατα [...] την πεζογραφία του».⁴⁷¹ Επιπλέον, ο ίδιος ομολογεί ότι «το πώς γεννήθηκ[ε] στα μέρη της Ασίας, το χ[ει] για πράμα βλογημένο και δοξάζ[ει] το Θεό για δαύτο».⁴⁷² Ο Κόντογλου λοιπόν, αναπολεί στις σελίδες του διηγήματος αυτού τον ευλογημένο τόπο καταγωγής του και αφηγείται ιστορίες που σχετίζονται με τις γιορτές και εκδηλώσεις της πατρίδας-του, ιστορίες ολοζώντανες διαποτισμένες με το αϊβαλιώτικο πνεύμα. Οι άνθρωποι που συναντά ο αναγνώστης στο έργο αυτό είναι οι απλοί ήρωες της καθημερινότητας, όλοι τους Μικρασιάτες από το Αϊβαλί, πλασμένοι με αγνά υλικά, όπως ακριβώς κι η πατρίδα που τους γέννησε.

Μια γενιά ανθρώπων που μοιάζουν βγαλμένοι από την Αρχαία Ελλάδα, συνδυάζοντας ωστόσο την παράδοσή της μ' αυτή του Βυζαντίου, περιγράφεται στο κείμενο που τιτλοφορείται «Αρχαίοι άνθρωποι της Ανατολής». Σ' αυτό διαβάζουμε τα ακόλουθα: «Πριν

⁴⁶⁹ Από το ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ *Μνήμη Φωτη Κόντογλου*.

⁴⁷⁰ Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Αστήρ 1991, σ. 9.

⁴⁷¹ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Βιογραφία*, ό.π., σ. 34.

⁴⁷² Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 10.

λίγα χρόνια ακόμα μπορούσες να βρεις εκεί μέσα από κεινη τη γενιά των αρχαίων ανθρώπων, που δεν υπάρχουνε σε άλλα μέρη, σαν κι αυτούς που διαβάζουμε στις ιστορίες των παλαιών Ελλήνων, και που τις συνταιριάζανε ο γέρο-Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Ηρόδοτος, ο Θεόκριτος καθώς και στην Παλαιά Διαθήκη. Ήτανε αρχαίοι Έλληνες μαζί κι Ανατολίτες χριστιανοί, πράοι κι αθώοι άνθρωποι». ⁴⁷³ Όπως φρονεί ο συγγραφέας, οι άνθρωποι αυτοί κουβαλούσαν ανέκαθεν στις πλάτες τους την παράδοση των προγόνων και, παρότι στην πορεία η θρησκεία τους άλλαξε κι έγιναν Χριστιανοί, η ουσία τους διατηρήθηκε ατόφια «γιατί η καινούρια θρησκεία ήτανε ποιητική και απλή σαν την παλιά βάλε και περισσότερο». ⁴⁷⁴ Αναφερόμενος έπειτα στους νέους ανθρώπους, τους παρομοιάζει με μορφές όπως ο Αχιλλέας, ο Πάτροκλος και ο Μέγας Αλέξανδρος. Περιγράφοντας ακόμη τους ηλικιωμένους αναφέρει ότι «μοιάζανε άλλος σαν Ποσειδώνας με στριφτά γένια από την αρμύρα, άλλος σαν Όμηρος απαράλλαχτος, άλλος σαν Άγιος Νικόλας, άλλος σαν άγαλμα του Λαοκόντα, άλλος σαν το Μάντη Τειρεσία, άλλος σαν Σκεντέρμπεης». ⁴⁷⁵ Μνημονεύοντας, όπως είδαμε παραπάνω, χαρακτήρες από την αρχαιοελληνική παράδοση, από τη βυζαντινή – χριστιανική παράδοση αλλά και παλικάρια όπως ο εθνικός ήρωας της Αλβανίας Σκεντέρμπεης, ο συγγραφέας οδηγείται σ’ ένα πάντρεμα του αρχαιοελληνικού στοιχείου, του βυζαντινού – χριστιανικού καθώς και του ηρωικού. Στα πρόσωπα επομένως των κατοίκων του τόπου του, ο Κόντογλου αντικρίζει φιλόσοφους, Ακρίτες, Άγιους και εθνικούς ήρωες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση του Κόντογλου πως «στεριανοί και θαλασσινοί είχανε την Ανατολή για βλογημένη γιατί εκεί γεννήθηκε ο Χριστός, κι από κει βγαίνει ο ήλιος, κι όσοι άνθρωποι γεννιούνται στην ανατολή είναι βλογημένοι, Έλληνες και Τούρκοι». ⁴⁷⁶ Ο συγγραφέας με το σχόλιό του αυτό, αναγνωρίζει μία ιερότητα στον χώρο της Ανατολής, η οποία κατά την κοσμοθεωρία του μεταβιβάζεται ως ευλογία σε όλους τους κατοίκους της, είτε είναι Ορθόδοξοι είτε μουσουλμάνοι. Αυτή η αγιότητα είναι ένα χαρακτηριστικό που δεν συναντά κανείς στη Δύση, καθιστώντας την Ανατολή ακόμη πιο ξεχωριστή. Παράλληλα, ανατρέχει στα έθιμα των αποκριών, όπως γιορτάζονταν στην πατρίδα του, και τα περιγράφει στο κείμενό του «Οι Απόκριες κ’ οι Δώδεκα Θεοί». Γράφει σχετικά: «Τις Απόκριες έπρεπε να σαι εκεί πέρα, να δεις Ελληνισμό! Εκατοστές φουστανελάδες, με φέρμες και με

⁴⁷³ Κόντογλου, «Αρχαίοι άνθρωποι της Ανατολής», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 79.

⁴⁷⁴ Κόντογλου, «Αρχαίοι άνθρωποι της Ανατολής», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 80.

⁴⁷⁵ Κόντογλου, «Αρχαίοι άνθρωποι της Ανατολής», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 82.

⁴⁷⁶ Κόντογλου, «Αρχαίοι άνθρωποι της Ανατολής», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 87.

γιαταγάνια, με βαρυτίμητες κάπες, με ασημοκαπνισμένα άρματα, με χρυσοκέντητα γελέκα, με άτια αραβικά, στολισμένα με σέλες και με γκέμια ασημοπλουμισμένα».⁴⁷⁷

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στους εορτασμούς τους οι Αϊβαλιώτες – πέρα από ήρωες της Επανάστασης – μεταμορφώνονταν και σε αρχαίους Έλληνες πολεμιστές, όπως ο Θεμιστοκλής, ο Αχιλλέας κι άλλοι πολλοί. Για τις μεταμορφώσεις αυτές οι Αϊβαλιώτες ξόδευαν αρκετά χρήματα στις στολές και παρέλαυναν στους δρόμους επάνω σε αρχαιοελληνικά άρματα. Επιπλέον, ανέβαζαν αντίστοιχης θεματολογίας έργα όπως «Ο Περικλής και ο Πάτροκλος», «Ο Τρωικός Πόλεμος», «Ο τυφλός Βελισσάριος»⁴⁷⁸ και διάφορα άλλα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα «Οι Δώδεκα Θεοί ήτανε από τα πιο σπουδαία», και για να ανεβάσουν την παράσταση οι εμπλεκόμενοι περιόδευαν μπροστά από τα πλούσια σπίτια της πόλης. Ο Κόντογλου παρατηρεί ότι «μ' όλο που ήτανε οι θεοί αγράμματοι, και τα ρούχα και τα θρονιά και τα πέδιλα κι όσα βαστούσανε, ήταν κανωμένα κατά τη φαντασία τους, μ' όλα ταύτα είχανε κάποιο πράγμα αληθινό κι απροσποίητο, που δεν το βλέπεις στα καλά τα θέατρα, που τα χει μαρμαρώσει ο ακαδημαϊσμός».⁴⁷⁹ Είναι έκδηλη η νοσταλγία του Κόντογλου για εκείνες τις εποχές, κατά τις οποίες συναντούσε κανείς μια αυθεντικότητα στους ανθρώπους, που ζούσαν απλά τη ζωή τους πιστοί στις ντόπιες παραδόσεις, χωρίς να αλλοιώνονται από ξενόφερτες επιδράσεις.

Ο συγγραφέας, στο συγκεκριμένο έργο του, αναθυμάται επίσης μια άλλη γιορτή της πατρίδας, την Παραμονή Χριστουγέννων κατά την οποία, παρότι στους δρόμους επικρατούσε κρύο, το πλήθος περιδιάβαινε ζοηρό και χαρωπό. Οι άνθρωποι έκαναν τα εορταστικά τους ψώνια και «όλοι χαιρετιόντανε και κουβεντιάζανε με γέλια, με χαρές».⁴⁸⁰ Καλοντυμένοι άντρες γέμιζαν τους καφενέδες, όπου κάπνιζαν και φλυαρούσαν δημιουργώντας μια «χαρούμενη φασαρία».⁴⁸¹ Τα παιδιά που έλεγαν τα κάλαντα μαζεύοντας χρήματα από τον κόσμο που πηγαινοερχόταν, συμπλήρωναν το εορταστικό τοπίο. Ο συγγραφέας των εθίμων και των παραδόσεων, μετά λύπης του διαπιστώνει πλέον πως «τώρα στεγνώσανε οι άνθρωποι και γινήκανε σαν ξερίχια από τον πολιτισμό! Πάνε τα καλά τα χρόνια!»⁴⁸² Η αντίληψη αυτή

⁴⁷⁷ Κόντογλου, «Οι Απόκριες κ' οι Δώδεκα Θεοί», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 144.

⁴⁷⁸ Κόντογλου, «Οι Απόκριες κ' οι Δώδεκα Θεοί», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 145.

⁴⁷⁹ Κόντογλου, «Οι Απόκριες κ' οι Δώδεκα Θεοί», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 146.

⁴⁸⁰ Κόντογλου, «Παραμονή Χριστούγεννα», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 102.

⁴⁸¹ Κόντογλου, «Παραμονή Χριστούγεννα», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 102.

⁴⁸² Κόντογλου, «Παραμονή Χριστούγεννα», *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 104.

του Κόντογλου σχετίζεται άμεσα με την επίδραση που είχε στα ελληνικά ήθη και έθιμα η καταλυτική επίδραση της Δύσης.

Έκδηλη είναι επίσης η θρησκευτικότητα του συγγραφέα και σ' αυτό το έργο του καθώς, τονίζει και εδώ «τη ματαιότητα των εγκοσμίων»⁴⁸³ και τη σύνδεση των απλών ανθρώπων με την αιωνιότητα δηλώνοντας τα εξής:

Βρισκόμαστε γαντζωμένοι απάνω σ' ένα μικρό μήλο, κρεμάμενο κι αυτό, μαζί με τ' άλλα, από το μεγάλο δέντρο τ' ουρανού, που δεν έχει ρίζες, παρά στέκεται στον αγέρα. Όπως η γης βγάζει στον καιρό της χορτάρια και λουλούδια, κι άμα ζήσουνε όσο είναι διορισμένο, ξεραίνονται και γίνονται χώμα, και πάλε με τον καιρό ξαναφυτρώνουνε άλλα, και το 'να ζη από τη σκόνη τ' αλλουνού, έτσι περνάνε από τον ψεύτη τον κόσμο κ' οι άνθρωποι, ο ένας πίσ' από τον άλλον!⁴⁸⁴

Το αγαπημένο του Αϊβαλί, ο ευλογημένος αυτός τόπος με την πλούσια προφορική παράδοση, έδωσε στον Κόντογλου όλα τα εφόδια για να συγγράψει το έργο του που διασώζει με ζήλο τις παραδόσεις της Μικράς Ασίας. Στο πεζογραφικό κυρίως έργο του συγγραφέα, όλα αυτά τα έθιμα αναβιώνουν είτε μέσα από τα προσωπικά βιώματα του Κόντογλου, είτε μέσα από την φαντασία του που τα αναπλάθει μεταφέροντάς τα στο χαρτί. Η παρουσία του αυτοβιογραφικού στοιχείου στο έργο του Κόντογλου, που αφορά κυρίως τις πρώτες του μνήμες από την πατρίδα, είναι ένα σημείο στο οποίο επίσης συγκλίνει με τον Θεοτοκά, το πεζογραφικό έργο του οποίου θα συζητηθεί στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

1.4 Ελληνισμός, παράδοση και Ορθοδοξία: Ταυτόσημες έννοιες στον Κόντογλου

«Ο Φώτης Κόντογλου δεν ήταν Ελλαδίτης. Ήταν πανέλληνας. [...] Ανήκε και κατά τη σάρκα και κατά το πνεύμα στον Ελληνισμό. [...] Ό,τι για μας είχε γίνει παρελθόν, για το Φώτη Κόντογλου ήταν παρόν».⁴⁸⁵ Ο Ελληνισμός είναι για τον συγγραφέα μια αξία που συνεπάγεται την παράδοση όπως ο ίδιος την είχε βιώσει από παιδί, και ως λογοτέχνης την μεταβίβασε στο έργο του, φυλάσσοντάς την ολοζώντανη. Το έργο του είναι διάσπαρτο με έθιμα, θρύλους, τραγούδια και παραδόσεις που κουβαλούσε στη μνήμη του από την πατρίδα. Μέσα από τις εξιστορήσεις του, μεταδίδεται η αίσθησή πως τα χώματα του Αϊβαλιού ήταν

⁴⁸³ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 141.

⁴⁸⁴ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», ό.π., σ. 141.

⁴⁸⁵ Κ. Σαρδελής, *Η Ρωμιοσύνη του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982, σσ. 104-105.

αγιασμένα. Οι κάτοικοί τους από τα αρχαία χρόνια κατόρθωσαν να διασώσουν την ελληνική γλώσσα, ενώ οι διάδοχοί τους συνταίριαζαν την εμπειρία της ελληνικής φιλοσοφίας με τα χριστιανικά βιώματα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Κωστής Μοσκόφ:

Ο Φώτης Κόντογλου είναι μια μεγάλη στιγμή από το πριν – όταν ξαφνικά αρχίσαμε να βλέπουμε το συλλογικό μας κορμί δίχως να ντρεπόμαστε, όταν αρχίσαμε να βλέπουμε την Ελλάδα ολόκληρη, όχι μόνο το λαγαρό κλασσικό μας αλλά και το μυροβόλο αλεξανδρινό, και το ορθόδοξο χριστιανικό – όταν χαρήκαμε λοιπόν το συλλογικό μας σώμα στην ολότητα του, πριν αρχίσει να μας συντρίβει η ηγεμονία της Δύσης.⁴⁸⁶

Μέσα λοιπόν στο σύμπαν του Κόντογλου, όλες οι εκφάνσεις του ελληνισμού έχουν τη θέση τους, καθώς συνταιριάζονται σ' αυτό η καθ' ημάς Ανατολή και το Βυζάντιο με την Ορθοδοξία και την ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους. Ταυτόχρονα, η Ρωμοσύνη, που βγήκε από το Βυζάντιο, είναι ο μεγάλος καημός του και είναι πιο βαθιά, γιατί «ο πόνος είναι πράγμα πιο βαθύ κι από τη δόξα κι από τη χαρά κι από το κάθε τι».⁴⁸⁷ Κοινός παρονομαστής σε όλα τα έργα του, είναι η βαθιά του πίστη που διαμορφώνει και το αυθεντικό ύφος που τα χαρακτηρίζει. Για τις καταβολές της πίστης αυτής κάνει λόγο ο Ι. Μ. Χατζηφώτης αναφέροντας τα εξής:

Η αγάπη του Κόντογλου για την Ορθοδοξία δεν ξεκινούσε από τυπολατρία. Οι αγώνες του για τη βυζαντινή αγιογραφία, τη βυζαντινή μουσική, την ορθόδοξη παράδοση γενικά, δεν υπαγορεύονταν από καλλιτεχνικά μόνο κίνητρα. Είχαν βαθύτερο έρεισμα. Ξεκινούσαν από την απαρασάλευτη πίστη του, που την κουβάλαγε από πέρα, μακριά, από το αγαπημένο του Αϊβαλί, τη μικρασιατική του γενέτειρα, που αναγκάστηκε ν' απαρνηθεί και να έρθει πρόσφυγας στον ελλαδικό χώρο. Ο μπάρμπας του ήταν ηγούμενος κι ο μπάρμπας του μπάρμπας του ηγούμενος κι εκείνος. Οι άνθρωποι της Ανατολής ζούσανε κάτω από το βλέμμα του Θεού κι είχανε την ευλογία του. Ήτανε, όπως έλεγε ο Κόντογλου, αθώα πρόβατα, που ζούσανε στο «βλογημένο μαντρί» του.⁴⁸⁸

Με μια πίστη επομένως σθεναρή, ριζωμένη βαθιά μέσα του από την παιδική ηλικία στον ευλογημένο τόπο, ο Κόντογλου εξελίσσεται σε έναν συγγραφέα που στα κείμενά του μεταφέρει ολοζώντανη τη θρησκευτικότητά του, μώνοντας τον πρόθυμο αναγνώστη στα μυστικά της Ορθόδοξης πίστης. Γράφει σχετικά ο Χρ. Κορέλας: «Ο μυστικισμός του

⁴⁸⁶ Βλ. Κ. Μοσκόφ, «Ο Φώτης Κόντογλου και η καθ' ημάς Ανατολή», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης) Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 181.

⁴⁸⁷ Πάσχος, «Στο μεταίχμιο δύο κόσμων», *Κόντογλου, Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991, σ. 46.

⁴⁸⁸ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου, Βιογραφία, ό.π.*, σ. 12.

Κόντογλου δεν βγαίνει από το ταλέντο του, αλλά από τις βιώσεις του, από μια θρησκευτικότητα εσώτατη, από την έγνοια του για την έλλαμψη μέσα του μιας φωτισμένης πίστης, ικανής να εκφράσει το ανέκφραστο μεν, πλην βιούμενο πνεύμα της Ορθόδοξης Ανατολικής Πίστεως». ⁴⁸⁹

Η Ρωμοσύνη και η Ορθοδοξία είναι το ευλογημένο καταφύγιο του Κόντογλου, ο οποίος όπου κι αν βρισκόταν, ακόμη και σε μία γκρεμισμένη εκκλησία, αγωνιζόταν να αναστηλώσει τις διδαχές της Ορθόδοξης πίστης και εξομολογείται πως μέσα σ' ένα τέτοιο θρησκευτικό περιβάλλον, βρίσκει τη γαλήνη και ισορροπία που ψάχνει εναγωνίως σ' αυτό τον απόμακρο κόσμο: «Πάγω και κλαίγω κρυφά στ' Άγιο Βήμα, που το 'ριξε χάμου για Τούρκος για Γραικός, κι αφουγκράζομαι τις σκόρπιες πέτρες, και κάνω την προσευχή μου μπροστά στα παλιά 'κονίσματα, που με βλογάνε και με ξεκουράζουνε από τις αμαρτίες μου». ⁴⁹⁰ Κι αλλού πάλι διαβάζουμε:

Τις περισσότερες ώρες πήγαινα και καθόμουνα μέσα στη μικρή ευωδιασμένη εκκλησία, όχι μοναχά κατά τις ακολουθίες, αλλά και την ώρα που δεν ήτανε μέσα κανένας άλλος, παρεκτός από μένα. Διάβαζα τ' αρχαία τροπάρια, και βρισκόμουνα σε μία κατάσταση που δεν μπορώ να τη ματαδώσω στον άλλον. Προ πάντων ο ιαμβικός Κανόνας "Έσωσε λαόν'", με κείνες τις παράξενες και μυστηριώδεις λέξεις, μ' έκανε να θαρρώ πως βρίσκουμαι στις πρώτες μέρες της δημιουργίας. ⁴⁹¹

Όπως πολύ ορθά τονίζει ο Π. Β. Πάσχος: «Αυτό είναι το ύφος, και το ευλογημένο ήθος της γενιάς των νέων Ελλήνων, που κατάγονται απ' το πονεμένο Βυζάντιο». ⁴⁹² Ο Γιώργος Θεοτοκάς, αναφερόμενος στο ύφος του Κόντογλου αναφέρει μεταξύ άλλων:

Από τους σύγχρονους μας αξίζει ν' αναφέρει κανείς το Φώτη Κόντογλου, συγγραφέα και ζωγράφο μοναδικό στο είδος του. Αυτός έχει το ίδιο ύφος όταν γράφει δημοτική και όταν γράφει καθαρεύουσα. Θα προχωρήσω, μάλιστα, ακόμη ένα βήμα και θα πω, ότι έχει το ίδιο ύφος όταν γράφει και όταν ζωγραφίζει. Το ύφος είναι η προσωπικότητά του συγγραφέα, είναι κάτι ανάλογο με την έκφραση της πνευματικής του φυσιογνωμίας. ⁴⁹³

---

⁴⁸⁹ Χρ. Κορέλας, «Ο Φώτης Κόντογλου. Ο νοσταλγός και ο μύστης», στο *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σ.47.

⁴⁹⁰ Μ. Γ. Μερακλής, «Η λαογραφία και η εθνογραφία της πεζογραφίας του Φώτη Κόντογλου» στο *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου, εξήντα χρόνια από την γέννησή του, είκοσι από την κοίμησή του*, τετράδια «Ευθύνης», τχ. 23, Αθήνα 1985, σ. 57.

⁴⁹¹ Κόντογλου, «Αγιασμένες μέρες», στο έργο *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Παπαδημητρίου 1896, σ. 114.

⁴⁹² Πάσχος, «Στο μεταίχμιο δύο κόσμων», *Κόντογλου, Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο κειμένων του*, ό.π., σ. 47.

⁴⁹³ Θεοτοκάς, *Πνευματική πορεία*, Αθήνα: Φέξη 1961, σ. 306.

Ένα ύφος που βγαίνει από την πίστη κι από την εσωτερικότητα του ατόμου. Κι αυτός ο «μέσα άνθρωπος», η προσωπικότητά του, το προσωπικό και ανεπανάληπτο ύφος του, βαφτισμένα μέσα στην κολυμβήθρα της Παραδόσεως, ανέδειξαν τον Κόντογλου σε «προφήτη και διδαχό της νεοελληνικής Ορθοδοξίας», να μας δείξει τ' «ακηλίδωτα αρχέτυπα» στη λατρεία, στη μουσική, στη λογοτεχνία, στην αγιογραφία, στη λειτουργική και γενικότερα την πνευματική ζωή της Εκκλησίας μας.⁴⁹⁴

2. Δύση, Βυζάντιο και Ορθοδοξία στο πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, εξέφρασε τις ευρωπαϊκές του αναζητήσεις και τους προβληματισμούς για τα ζητήματα που τον απασχολούσαν, όχι μόνο μέσω του πλούσιου δοκιμιακού του έργου, αλλά επιπλέον και μέσω της ενασχόλησής του με το μυθιστόρημα. Το μυθιστόρημα αποτελούσε για τον συγγραφέα το νεώτερο είδος της διεθνούς λογοτεχνίας, το κυρίαρχο λογοτεχνικό είδος του εικοστού αιώνα, το πλέον αρμόδιο να εκφράσει τον δυναμισμό του, τις βίαιες αντιθέσεις του, τη βαθιά αναστάτωση του μεσοπολέμου.⁴⁹⁵ Μέσω του είδους αυτού, ο ουμανιστικός φιλελευθερισμός σε συνάρτηση με τα δυτικά ενδιαφέροντα του συγγραφέα, έβρισκαν την καλύτερή τους έκφραση.

Ο συγγραφέας πρωτοεμφανίζεται στους λογοτεχνικούς κύκλους της εποχής του με αυτό που θα καταστεί το πλέον γνωστό του μυθιστόρημα, την *Αργώ* (1933, 1936). Σ' αυτό εκδηλώνει έντονα το ενδιαφέρον του, όχι μόνο για την πρόσληψη της Δύσης αλλά παράλληλα και για το Βυζάντιο. Στην *Αργώ*, ο αναγνώστης συναντά ένα κράμα δυτικών και βυζαντινών στοιχείων που κατά κύριο λόγο εκπροσωπούνται από ορισμένα πρόσωπα του μυθιστορήματος όπως π.χ. Θεόφιλος και Νικηφόρος Νοταράς,⁴⁹⁶ Μανόλης Σκυριανός, Μάριος Σφακοστάθης κ.ά., χαρακτήρες που ακολουθεί σε μία πορεία προσωπικών αναζητήσεων και περιπετειών. Αξιοπρόσεκτη είναι και η δομή που ακολούθησε ο συγγραφέας στο συγκεκριμένο έργο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ενώ έκδηλη είναι η

---

⁴⁹⁴ Πάσχος, «Το ύφος βγαίνει απ' την πίστη», *Κόντογλου, Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο κειμένων του*, ό.π., σ. 34.

⁴⁹⁵ Θεοτοκάς, «Η Νέα Λογοτεχνία», *Ιδέα*, τομ. 2, τχ.13, Γενάρης 1934, σσ. 13-14.

⁴⁹⁶ Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι το συγκεκριμένο επίθετο συνδέεται άμεσα με το Βυζάντιο αφού στον Λουκά Νοταρά, τον τελευταίο μεγάλο δούκα και «μεσάζων» της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αποδίδεται η φράση «*Κρειττότερόν έστιν ιδέναι έν μέση τή πόλει φακιόλιον βασιλεδον Τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν*».

παρουσία προσώπων (Παπασίδερος και Δαμιανός Φραντζής),⁴⁹⁷ που αντιπροσωπεύουν επάξια το βυζαντινό πνεύμα. Ο συγγραφέας, παρουσιάζοντας εκπροσώπους διαφορετικών ιδεολογιών, στοχεύει στην παρουσίαση δύο αντίθετων τάσεων που έκαναν την εμφάνισή τους στη νεοελληνική κοινωνία του '20.

Στον *Ευριπίδη Πεντοζάλη* (1937), το δυτικό στοιχείο κι οι εκδηλώσεις του χρωματίζονται θετικά, ενώ παράλληλα καθίσταται ευδιάκριτη η ανησυχία του συγγραφέα ως προς την παρουσία της πατρίδας του στα πνευματικά ευρωπαϊκά δρώμενα. Στο *Δαιμόνιο* (1939), επίσης διαφαίνεται η παρουσία της Δύσης παράλληλα με την έκδηλη παρουσία της αρχαίας Ελλάδας, καθώς αρκετά πρόσωπα της ιστορίας εγκαταλείπουν την Ελλάδα επιδιώκοντας να αναζητήσουν τις ευκαιρίες που ο γενέθλιος τόπος τους δεν ήταν σε θέση να τους παρέχει, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Ευριπίδη Πεντοζάλη στο ομώνυμο μυθιστόρημα.

Στην περίπτωση του *Λεωνή* (1940), που είναι το ωριμότερο από τα πρώιμα έργα του Θεοτοκά, διαπιστώνεται έντονο ενδιαφέρον του μυθιστοριογράφου για το Βυζάντιο και τις σχετιζόμενες με αυτό αξίες. Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα αποτελεί σταθμό στη σκέψη του Θεοτοκά, καθώς από το 1940 και εξής επισημαίνεται μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος του συγγραφέα από τη Δύση και τον απρόσωπο τεχνολογικό της κόσμο, προς το Βυζάντιο αρχικά και την Ορθόδοξη πίστη στη συνέχεια. Το δυτικό στοιχείο, αντίθετα, ατονεί στα μεταγενέστερα έργα του συγγραφέα και η παρουσία του – ως επί το πλείστον – λαμβάνει πλέον αρνητική απόχρωση.

2.1 Η *Αργώ*

Η *Αργώ* μπορεί να ιδωθεί ως μια τολμηρή απόπειρα συγγραφής ενός μοντέρνου ευρωπαϊκού μυθιστορήματος, αφού ο δημιουργός της, επηρεασμένος από το γαλλικό μυθιστόρημα, επιχειρεί να πλάσει χαρακτήρες αληθοφανείς με τις διακριτές προσωπικότητές τους, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία του. Το έργο έχει χαρακτηριστεί από

---

⁴⁹⁷ Είναι ξεκάθαρη η πρόθεση του συγγραφέα να κάνει λογοπαίγνιο του επιθέτου Φραντζής με τον Γεώργιο Φραντζή ή Σφραντζή, που ως γνωστόν υπήρξε αξιωματούχος, διπλωμάτης και ιστορικός συγγραφέας του χρονικού της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης. Ο Φραντζής βίωσε ως αυτόπτης μάρτυρας τα γεγονότα και υπήρξε φίλος και συνεργάτης του τελευταίου της αυτοκράτορα, Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου.

ξένους λογοτεχνικούς κύκλους ως «untidy novel»⁴⁹⁸ καθώς η δομή του δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερος «σφιχτή», και παράλληλα γίνεται λόγος για «πολυεδρική αναπαράσταση της κοινωνίας της νεότητας»⁴⁹⁹ του Γιώργου Θεοτοκά», την οποία ο συγγραφέας μεταδίδει δίχως να μεροληπτεί. Άλλοι ερμηνεύουν την *Αργώ* ως ένα πολιτικό «πανόραμα», ενώ παράλληλα διατυπώνεται το ερώτημα εάν το έργο είναι προσωποκεντρικό ή κοινωνιοκεντρικό. Ο Τέλλος Άγρας, σε μια εκτενή κριτική του για το έργο, το 1935, διαπιστώνει πως η *Αργώ* δεν ανταποκρίνεται στις τυπικές δομές του μυθιστορήματος, εκφράζοντας μάλιστα τον θαυμασμό του για το πώς γίνεται «όλοι οι τύποι του κύριου Θεοτοκά έχουν τη δικαίωσή τους! Κ' οι άβουλοι κ' οι κακοποιοί, κ' οι παραστρατημένοι κ' οι επιπόλαιοι»⁵⁰⁰ για να δεχθεί την απάντηση διά στόματος του ίδιου του Θεοτοκά:

Πολλοί λένε αμέσως πως ένα τέτοιο βιβλίο δεν είναι μυθιστόρημα, χωρίς όμως να εξηγούν τι ακριβώς είναι [...]. Όμως, το μεγάλο ζήτημα είναι ότι, στην εποχή μας, αλλάζει ορμητικά ο ρυθμός του κόσμου. Το μυθιστόρημα, είδος επικό, κατ' εξοχήν σύγχρονο, σέρνοντας μέσα του άπειρα στοιχεία του παρελθόντος και προαισθανόμενο στοιχεία του μέλλοντος, προσπαθεί να προσαρμοστεί στους νέους ρυθμούς, που διαμορφώνονται τριγύρω μας και μέσα μας και εξελίσσονται πιο γοργά από τη συνείδησή μας.⁵⁰¹

Αναφορικά με τη δομή που τηρείται στο μυθιστόρημα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Δημήτρη Τζιόβα πως «δίνει την εντύπωση βυζαντινών χρονικών, που συνήθως άρχιζαν από την κτίση του κόσμου και κατέληγαν στην εποχή του χρονογράφου, παρουσιάζοντας τα πιο πρόσφατα γεγονότα με περισσότερες λεπτομέρειες ενώ τα απώτερα αρκετά επιγραμματικά».⁵⁰² Είναι εμφανές ότι η αρχιτεκτονική της *Αργώς* δεν παρουσιάζει τη συνθετικότητα μιας αρχικής εικόνας κι αυτό πιθανόν να εξυπηρετεί το σχέδιο του Θεοτοκά να αναφερθεί με σχετική ευκολία στο βυζαντινό κόσμο, τον οποίο αντιδιαστέλλει και συσχετίζει με τη δυτικοευρωπαϊκή παράδοση. Ο αναγνώστης, διαβάζοντας τον πρόλογο του μυθιστορήματος και γνωρίζοντας το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Νοταρά, μεταφέρεται πολλά χρόνια πίσω, στην εποχή του Βυζαντίου και μέσα από τις σελίδες του έργου επανέρχεται στο πρόσφατο παρόν, φτάνοντας δηλαδή μέχρι και τα τέλη του δέκατου

⁴⁹⁸ Th. Doulis, *George Theotokas*, Boston: Twayne 1975, σ. 41.

⁴⁹⁹ M. Vitti, *Η γενιά του '30: ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα: Ερμής 2000, σ. 292.

⁵⁰⁰ Τ. Άγρας, *Η Νέα Εποχή*, Ιούλιος – Αύγουστος 1935, σ. 4.

⁵⁰¹ Θεοτοκάς, «Συζήτηση για ένα μυθιστόρημα», *Τα Νέα Γράμματα*, Α', 1935, σ. 554.

⁵⁰² Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Οδυσσεάς 1989, σσ. 105-106.

ένατου αιώνα. Στο κύριο μέρος του έργου ωστόσο αναπτύσσονται λεπτομερώς γεγονότα της σύγχρονης εποχής.

Αρχικά, κυκλοφορεί το πρώτο μέρος της *Αργώς* που φέρει τον υπότιτλο *Το ξεκίνημα*, φθινόπωρο του 1933, ενώ μετέπειτα ακολουθεί η οριστική της έκδοση, το 1936. Η Ελλάδα, είναι ο κατεξοχόν χώρος όπου εκτυλίσσεται η πλοκή του μυθιστορήματος, κατά τη διάρκεια της τρίτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Οι πλείστοι χαρακτήρες της *Αργώς*, φορέας ο καθένας μιας διαφορετικής ιδεολογίας, ανήκουν στη φοιτητική νεολαία της τότε εποχής. Στον πυρήνα του μυθιστορήματος βρίσκεται το δράμα της μεταπολεμικής γενιάς, ένα ζήτημα «κοσμοπολίτικο γιατί αφορά προβλήματα που θέτονται περίπου με τον ίδιο τρόπο σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης».⁵⁰³ Ο μυθιστοριογράφος δεν εμμένει ωστόσο στο κλίμα ηττοπάθειας και απελπισίας που επικράτησε αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αλλά εκφράζει τον πόθο μιας αναγέννησης, προσβλέποντας σε ένα νέο, ελπιδοφόρο ξεκίνημα για την πατρίδα του. Ο Θεοτοκάς εξάλλου βίωσε, μετά από μια εποχή που έφτανε στο τέλος της, μια άλλη καινούρια εποχή για το νεοελληνικό έθνος, που σήμανε την έλευση της ανάπτυξης και της προόδου.⁵⁰⁴

Στο μυθιστόρημα, «Αργώ» ονομάζεται ένα σωματείο φοιτητών οι οποίοι αποκαλούνται Αργοναύτες. Οι προοδευτικοί αυτοί νέοι υποστήριζαν ένθερμα την πραγματοποίηση ορισμένων μεταρρυθμίσεων στον κοινωνικό και στον πολιτικό τομέα. Οι πνευματικές ανησυχίες των φοιτητών βρίσκουν τον χώρο έκφρασής τους στο σωματείο αυτό, παρότι μεταξύ των μελών δεν υφίσταται καμία ιδεολογική συνοχή και μπορεί κανείς να συναντήσει στην «Αργώ» εκπροσώπους διαφόρων κοινωνικοπολιτικών ρευμάτων καθώς και πλήθος λογοτεχνικών τάσεων.⁵⁰⁵ Υπάρχει ωστόσο μια κοινή επιθυμία, ένα όραμα το οποίο συμμερίζονται όλα τα μέλη. Πόθος τους είναι η λύτρωση από το στείρο παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας και την ιδέα της απουσίας της Ελλάδας από την παγκόσμια πνευματική δραστηριότητα. Οι «Αργοναύτες» φιλοδοξούν να αναβιώσουν τη ζωή του πνεύματος, «όχι

---

⁵⁰³ Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Λαιμονίου*, Αθήνα: Λέσχη 1989, σ. 32.

⁵⁰⁴ Βλ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', Αθήνα: Εστία¹⁵1997, σσ. 182-183: «Αμέσως μετά την Καταστροφή, τα αυτοκίνητα αρχίσανε να πληθαίνουν με καταπληκτική ταχύτητα, στο σημείο που χρειάστηκε σε λίγο να κοπούνε μερικές δενδροστοιχίες και να φαρδαινούν οι πιο κεντρικές λεωφόρες. Τα κέντρα διασκεδάσεων κ' η τζάζ κατακτούσαν μονομιάς την Αθήνα και τα ήρεμα προάστια της».

⁵⁰⁵ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 56-57.

σαν ταπεινοί μιμητές των μεγάλων προγόνων και σαν καθυστερημένοι μαθητές των ξένων, μα σαν εξερευνητές, σαν κατακτητές, σαν αληθινοί Έλληνες».⁵⁰⁶

Οι μυθιστορηματικοί ήρωες επιζητώντας συνεχώς την ανεύρεση νέων ιδανικών, δραστηριοποιούνται στα διάφορα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αθήνα, το Παρίσι, η Ρώμη και η Φλωρεντία. Αυτό το γεγονός – σε συσχέτιση με τους ποικιλόμορφους χαρακτήρες των ηρώων – αποσκοπεί στο να παρουσιαστούν δύο συστήματα κοσμοθεωρίας, εμφορούμενο το μεν από το πνεύμα της Δύσης και το δε από το πνεύμα του Βυζαντίου. Η οικογένεια Νοταρά, που κατέχει ρόλο πρωταγωνιστικό στο έργο, αποτελεί τον κύριο εκπρόσωπο του δυτικού πνεύματος, παρότι τα μέλη της παρουσιάζονται να έχουν σύνδεση με την ιστορική οικογένεια των Νοταράδων που έδρασαν στην αυλή των Παλαιολόγων. Ο επικεφαλής της οικογένειας, είναι ο Θεόφιλος Νοταράς, πατέρας των τριών πρωταγωνιστών της *Αργώ*, του Νικηφόρου, του Αλέξη και του Λίνου, και ανήκει στη σχολαστική παράδοση των λογίων της Κωνσταντινούπολης που μετά την πτώση της έφυγαν απ' αυτήν, συνεισφέροντας ακολούθως στην Ευρωπαϊκή Αναγέννηση και συνάπτοντας δεσμούς με την Ευρώπη.⁵⁰⁷ Ο ήρωας έχει σπουδάσει στη Γερμανία για μια δεκαετία, και κατέληξε να τη θεωρεί ως τη δεύτερη πατρίδα του. Παρουσιάζεται ως η σπουδαιότερη νομική κορυφή της Ελλάδας κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, ενώ ο ιδεαλισμός και η απολυταρχία αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία του χαρακτήρα του. Παρότι χαρακτήρας συντηρητικός, ο οποίος τρέφει απόλυτη αφοσίωση στις εθνικές παραδόσεις, ο Θεόφιλος Νοταράς εκδηλώνει σεβασμό προς τον πολιτισμό της Δύσης και ασπάζεται τον δυτικό ορθολογισμό, που έρχεται σε άμεση συνάφεια με την επιστημονική του ιδιότητα.

Ο Νικηφόρος Νοταράς, πρωτότοκος γιος του καθηγητή της νομικής σχολής, παρουσιάζεται ως επαναστάτης ήδη από την αρχή του μυθιστορήματος. Πηγαίνει ενάντια στην παράδοση και παλεύει για την επίτευξη των δικών του ονείρων. Ο ήρωας παραμένει στην Ευρώπη για κάποια χρόνια και με θλίψη συνειδητοποιεί την ηγεμονικότητα της Δύσης, αναπτύσσοντας ένα αίσθημα εθνικής αντιζηλίας. Στη συνείδησή του ανυψώνει την πατρίδα του, και οραματίζεται την έλευση μιας Αναγέννησης, ενός νέου ουμανισμού που θα οδηγήσει

⁵⁰⁶ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 58.

⁵⁰⁷ Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 106.

την Ελλάδα στη δικαίωση. Ο Νικηφόρος επιστρέφοντας στην Αθήνα, εκδίδει το έργο του «Κάθαρση», μία τραγωδία επηρεασμένη από τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* του Παλαμά. Ο ήρωας επιδιώκει να εκφράσει μέσω του έργου του αυτού, την αγάπη που τρέφει για την πατρίδα του, τον λαό και τον τόπο της, και να εκδηλώσει ταυτόχρονα την πίστη του πως «η αιώνια Ελλάδα θα σηκώσει κεφάλι και θα διδάξει ξανά στους βαρβάρους τη σοφία και την ομορφιά».⁵⁰⁸ Όπως προκύπτει, η Δύση αποβαίνει χώρος εθνικής αυτοσυνείδησης και αυτοπροσδιορισμού για τον Νικηφόρο, καθώς οδηγήθηκε στη συνειδητοποίηση του εθνισμού του, αφού βίωσε το περιβάλλον και τον κοσμοπολίτικο τρόπο ζωής της. Όταν ωστόσο ο Νικηφόρος αντιλαμβάνεται πως η πατρίδα του απορρίπτει τους «Άσωτους Υιούς» της, όσους παραμένουν ψυχικά και πνευματικά ασυμβίβαστοι, απογοητεύεται και την εγκαταλείπει βρίσκοντας καταφύγιο στο Παρίσι, το οποίο ο Θεοτοκάς θεωρεί «ως κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού».⁵⁰⁹ Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι μεταπτώσεις αυτές στη διάθεση και συμπεριφορά του Νικηφόρου απέναντι στην πατρίδα του, αντικατοπτρίζουν και τη στάση της γενιάς του '30, η οποία τότε επαινούσε την Ελλάδα και τότε απογοητευόταν από την αποδιοργάνωση του κράτους και της πνευματικής ζωής του τόπου.

Οι περισσότεροι ήρωες του μυθιστορήματος αναμφίβολα σχετίζονται με την Ευρώπη, έχοντας αναπτύξει ο κάθε ένας – για κάποιο συγκεκριμένο λόγο – δεσμούς με τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Για παράδειγμα, η Γερμανία αποτελεί τη χώρα σπουδών όχι μόνο του Θεοφίλου Νοταρά, αλλά και του Παύλου Σκινά, ο οποίος ξεκινώντας ως φτωχός δημοδιδάσκαλος της Πόλης, εξελίσσεται σε αριβίστα πολιτικό, καθώς επίσης και του Λάμπρου Χρηστίδη, που παρουσιάζεται ως «οδηγός» της νεολαίας στο έργο. Πνευματικό κέντρο από την άλλη, αποτελεί η Γαλλία, τον κοσμοπολιτισμό της οποίας εκπροσωπεί στο μυθιστόρημα ο Μάριος Σφακοστάθης. Επιπλέον, παρουσιάζεται ως μια χώρα που παρέχει καταφύγιο σε όσους το ζητούν, όπως δηλαδή ο Νικηφόρος και ο νεαρός Δαμιανός Φραντζής. Επίσης, προορισμό ταξιδιού στο μυθιστόρημα αποτελεί η Ιταλία για τον πρόεδρο της

---

⁵⁰⁸ Το όραμα ενός νέου ουμανισμού εκφράζεται παράλληλα και μέσα από τις σημειώσεις του Λάμπρου Χρηστίδη, με τις οποίες κλείνει το πρώτο μέρος της *Αργώς*. Βλ. Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 37-39.

⁵⁰⁹ Βλ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, επιμέλεια Δ. Τζιόβας, Αθήνα: Εστία 1987, σ. 606: «θαρρείς και μαζεύτηκε πια εδώ όλο το πνεύμα της Ευρώπης κι όλη η χάρη της, η ευγένειά της, ο ουμανισμός της κι ό,τι απόμεινε από τη χαρά της ζωής». Στο *ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου* ο συγγραφέας δηλώνει την αγάπη του για το Παρίσι ως εξής: «Ήμουν γεμάτος από το τραγούδι του Παρισιού – ο ήλιος στο Παρίσι ανάμεσα από τα πλατάνια και τις φλαμουριές, ο γκρίζος σχιστόλιθος της αριστερής όχθης, η place de Medicis γεμάτη σπουργίτια, οι πέτρινες βασιλισσες του Κήπου του Λουξεμβούργου, οι πλανόδιοι τραγουδιστές: Paris, reine du monde!...», βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, ό.π., σσ. 48-49.

«Αργώς», Μανόλη Σκυριανό, όπως και η Ελβετία, στην οποία καταφεύγει η Μόρφω, επιδιώκοντας να απομακρυνθεί από κάθε τι που τη συνέδεε με το παρελθόν της. Ο Θεοτοκάς περιγράφοντας τη σχέση των ηρώων του με την Ευρώπη, αποσκοπεί στο να φανερώσει την ακατάλυτη σύνδεση της Ελλάδας με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Παρότι λοιπόν οι χαρακτήρες που αναφέρθηκαν αναπτύσσουν αδιαμφισβήτητους προσωπικούς δεσμούς με τη Δύση, τον επιστημονισμό της και το πνεύμα της ευρύτερα, ο Νικηφόρος συγγράφοντας την «Κάθαρση», επιζητά να εκφράσει το όραμα της σύγχρονης γενιάς για αναγέννηση του Ελληνισμού και ισότιμη αντιπαράθεσή του προς τη Δύση. Οι διαφορετικοί χαρακτήρες της *Αργώς* εντάσσονται συνεπώς σε δύο ομάδες, απ' τις οποίες η μία αποδέχεται και εκτιμά τη Δύση και ό,τι αυτή αντιπροσωπεύει, ενώ η άλλη εναντιώνεται προς αυτήν, λειτουργώντας αντίθετα προς το πνεύμα που την χαρακτήριζε. Δύο ήρωες που αντιτίθενται προς το πνεύμα της Δύσης είναι ο Παπασίδερος και ο ανιψιός του, Δαμιανός Φραντζής, οι οποίοι όντας ενάντιοι στον μηδενισμό, τον μηχανισμό και ό,τι άλλο συνεπάγεται η δυτικότροπη ζωή, υποστηρίζουν μία ολότελα αλλιώτικη κοσμοθεωρία που πηγάζει από τον βυζαντινό πολιτισμό, τους θρύλους και τις παραδόσεις του. Μέσα από τις δύο αυτές μορφές του μυθιστορηματός του, ο συγγραφέας δημιουργεί τη δυνατότητα να μεταδώσει τις αναμνήσεις της παιδικής του ηλικίας από την Κωνσταντινούπολη, εκδηλώνοντας παράλληλα τη νοσταλγία και τον εσωτερικό του πόνο για την απώλειά της. Με ιδιαίτερη ευαισθησία αποδίδονται οι μνήμες καθώς και οι προσδοκίες των Ελλήνων που συσχετίζονται με την Πόλη και συγκεκριμένα το Βόσπορο, το Γαλατά, τη Χάλκη και τις άλλες περιοχές όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί. Παράλληλα, εμφανώς θετική παρουσία έχει στο μυθιστόρημα και η Ορθοδοξία που είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ιδεολογία του Παπασίδερου και ομοίως του Δαμιανού Φραντζή, οι οποίοι από κοινού την ασπάζονται σε συνάρτηση με την έννοια της εθνότητας και την αξία της ελληνικής φυλής.

Η μορφή εκείνη που εκφράζει τον μεγαλύτερο ίσως δυναμισμό στην *Αργώ* είναι ο Παπασίδερος, που αποτελεί έναν ασκητή βυζαντινού τύπου, φανατικά προσηλωμένο στη θρησκεία και στα εθνικά πεπρωμένα. Χαρακτηρίζεται από ακλόνητη πίστη και βαθύ σεβασμό στα θεία,⁵¹⁰ ποθώντας με ασύγκριτο ζήλο την πλήρη αποκατάσταση του γένους, έπειτα από

---

⁵¹⁰ Βλ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 147-148: «Ο Παπασίδερος δεν ήξερε πολλά γράμματα. Διάβαζε μονάχα τις γραφές και τα προσευχητάρια, [...]. Ζούσε, σχεδόν συνεχώς, με το αίσθημα της παρουσίας του Χριστού, της Παναγίας, των αγίων, τους μιλούσε, τους διηγότανε όλα τα καθέκαστα της καθημερινής ζωής τους, ζητούσε τις γνώμες τους και τις συμβουλές τους».

την τραγική εθνική του περιπέτεια. Στο πρόσωπο του Παπασίδερου παίρνει σάρκα και οστά η λαχτάρα ενός ολόκληρου έθνους για την αφύπνιση του Μαρμαρωμένου βασιλιά. Στη συνείδησή του αναβιώνει παράλληλα με τα γεγονότα της Άλωσης και τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, μπερδεύοντας ενίοτε τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αλλά και τους Γενουάτες της Άλωσης με τους Αγγλογάλλους της μικρασιατικής τραγωδίας. Κατά τον ίδιο, υπαίτιοι για την πτώση της Βασιλεύουσας είναι οι Φράγκοι, και έχοντας τέτοια πεποίθηση, καλλιεργεί ισχυρά αντιδυτικά αισθήματα τα οποία μεταδίδει και στον ανιψιό του, ο οποίος ανήκει, αρχικά τουλάχιστον, στη μυστικιστική βυζαντινή παράδοση. Μεταξύ των δύο αυτών έντονων χαρακτήρων, αναπτύσσεται ένα αίσθημα αλληλεγγύης, καθώς τους συνδέει η κοινή επιθυμία για αναζήτηση ενός ιδανικού,⁵¹¹ το όραμα για αφύπνιση του πνεύματος του ελληνισμού και η επιθυμία ενός νέου ουμανισμού στον οποίο η Ελλάδα θα πρωτοστατεί. Η ομοψυχία των δύο προσώπων εξηγείται άλλωστε κι από το γεγονός πως την φροντίδα για την πνευματική ανατροφή του Δαμιανού, ήδη από την παιδική του ηλικία, είχε ο Παπασίδερος που τον έστειλε να σπουδάσει στην Αθήνα ώστε να «δουλέψει για την πίστη του Χριστού και για τη δόξα του γένους».⁵¹²

Ο Δαμιανός Φραντζής, φέροντας ένα επώνυμο που παραπέμπει άμεσα στα βυζαντινά χρόνια, ανατράφηκε με τις παραδόσεις, τα οράματα και τους θρύλους του βυζαντινού κόσμου, στον οποίο η ανάγκη για αποζήτηση ενός ιδανικού βίωνταν ως αναγκαιότητα. Ο ιδεαλιστής αυτός νέος, εκπροσωπεί στο μυθιστόρημα την «ισχυρότατη συνείδηση της φυλής, της εθνότητας και της Ορθοδοξίας».⁵¹³ Ακολουθεί όμως μια απροσδόκητη ανατροπή, όταν κατά έναν παράξενο ψυχολογικό συνειρμό, η συνείδηση αυτή εκτρέπεται προς τη λατρεία του κομμουνισμού, του αντίθετου δηλαδή μύθου της εποχής. Ποικίλες αιτίες τον στιγματίζουν - τόσο ώστε να αναθεωρήσει τις κοινωνικοπολιτικές απόψεις του – όπως ήταν για παράδειγμα ο βίαιος εκριζωμός από την προγονική γη, η οδύνη της προσφυγιάς, η συναίσθηση της ορφάνιας, αλλά επιπλέον και η εθνική απογοήτευση και η ματαιώση των ελπίδων της Μεγάλης Ιδέας. Για τη μετάπτωση αυτή του ήρωά του, γράφει σχετικά ο Θεοτοκάς: «Βρέθηκε

---

⁵¹¹ Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 107.

⁵¹² Βλ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 158.

⁵¹³ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, ό.π., σ. 36.

ξαφνικά, από τη μια μεριά στην άλλη, ανεργάτιστος, χαμένος, όχι μόνο χωρίς πίστη, μα και με αληθινή έχθρα για κάθε παλιά του πίστη, όπως συμβαίνει σαν απογοητευτείς από ένα ιδανικό σου, πλάσμα του πνεύματος ή ανθρώπινο πλάσμα, κι αντικρίσεις ξαφνικά την άθλια πραγματικότητα».⁵¹⁴ Ο Φραντζής «πασχίζοντας να συλλάβει κάτι σίγουρο κι απράνταχτο, που να τον λυτρώσει και να τον παρηγορήσει»,⁵¹⁵ μυείται, με την αφοσίωση ενός Βυζαντινού, στα μαρξιστικά και επαναστατικά ιδεώδη. Το «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» είναι το κείμενο το οποίο «κατέλαβε στην καρδιά του τη θέση του Ευαγγελίου».⁵¹⁶ Η πίστη στην Ορθοδοξία που ταυτιζόταν κάποτε για τον ήρωα με τα εθνικά ιδεώδη και τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες, χάνει πλέον τον πρωτότερο σκοπό και νόημά της: «Ο σταυροφόρος Ιησούς, ο πολεμιστής Θεός, ο εξολοθρευτής του Ισλάμ και των βαρβάρων, που τον λάτρευαν κρυφά τόσες γενεές αλυτρώτων Ελλήνων, έχανε μονομιάς όλη την αίγλη του και τη γοητεία του μόλις κλονιζότανε μες στις ψυχές η πίστη στα μελλούμενα του γένους».⁵¹⁷ Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία για τον σκοπό που εξυπηρετεί η ριζική ιδεολογική μετατόπιση του Φραντζή, δίνει ο Άγγελος Μαντάς επεξηγώντας πως ο συγγραφέας «θέλει ενδεχομένως να σχολιάσει την ενιαία προβληματική της κλειστής ιδεολογίας, ως ενός συστήματος περιοριστικού, που εγκλωβίζει την ατομικότητα προσφέροντάς της ένα υποκατάστατο υπαρξιακής βεβαιότητας».⁵¹⁸

Άξια προσοχής είναι και η στάση που τηρεί ο Θεοτοκάς απέναντι στην Ορθοδοξία, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο μυθιστόρημα. Μέσω του ώριμου ήρωα του έργου του, του Λάμπρου Χρηστίδη, ο συγγραφέας κάνει μία απόπειρα να προβληματίσει τον αναγνώστη σχετικά με τον ιστορικό ρόλο της Ορθοδοξίας, τη σύνθεση, καθώς και την αποστολή της.⁵¹⁹ Η γνώμη που έχει σχετικά με το ορθόδοξο δόγμα, είναι πως αυτό «υπάρχει μονάχα τυπικά»⁵²⁰ και δεν αποτελεί ουσιαστική ψυχική ανάγκη. Ο συγγραφέας, εμμέσως επιδιώκει να επισημάνει την επιστροφή στο θρησκευτικό συναίσθημα και τις ορθόδοξες πνευματικές

⁵¹⁴ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 178.

⁵¹⁵ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 181.

⁵¹⁶ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, ό.π., σ. 36.

⁵¹⁷ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 179.

⁵¹⁸ Α. Γ. Μαντάς, «Γιώργος Θεοτοκάς και ορθόδοξη πνευματικότητα: μια πορεία σε οικεία ενδοχώρα», *Νέα Εστία*, τόμ. 157, τχ. 1776, Μάρτιος 2005, σ. 440.

⁵¹⁹ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σ. 162: «Μήπως η Ορθοδοξία δεν ήταν η σύνθεση του Χριστιανισμού και του ελληνικού πνεύματος, ο αυθεντικότερος κληρονόμος της λαμπρής μεσαιωνικής Αυτοκρατορίας [...] μήνυμα ειπωμένο και πάλι, όπως πάντα, στη γλώσσα των Ελλήνων;».

⁵²⁰ Θεοτοκάς, *Αργώ*, τόμ. Α', ό.π., σσ. 234-235.

αξίες, ενώ παράλληλα υπαινίσσεται το ζήτημα της ιστορικής αναπροσαρμογής της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας.

Με την ένταξη στο έργο του αυτό των προαναφερθέντων αντιφατικών ηρώων, ο Θεοτοκάς επιδιώκει να μεταφέρει στον αναγνώστη την ατμόσφαιρα του Μεσοπολέμου, περιγράφοντας με επιτυχία τη δεκαετία του '20 στην Ελλάδα. Οι χαρακτήρες που πλάθει εκπροσωπούν όχι μόνο διαφορετικές μεταξύ τους ιδεολογίες και δόγματα όπως έχει ήδη ειπωθεί, αλλά συμβαίνει να παρουσιάζουν μεταβολές στα πιστεύω τους και αντιπροσωπεύουν άλλοτε το ορθολογιστικό πνεύμα της Δύσης, κι άλλοτε το μυστικιστικό πνεύμα της θρησκευτικής πίστης. Προσπάθεια του συγγραφέα αποτελεί το να αποδώσει μέσω αυτών το διχασμό της νεοελληνικής συνείδησης όπως διαμορφώνεται από τη βυζαντινή εποχή,⁵²¹ παρουσιάζοντας την εκ νέου προσπάθεια για αναζήτηση ταυτότητας. Πιθανόν άλλωστε και ο ίδιος ο Θεοτοκάς να βίωσε τον διχασμό που οι ήρωες στο μυθιστόρημά του βιώνουν, κατά το διάστημα που ακολούθησε την τραγωδία της Μικράς Ασίας, συνειδητοποιώντας αφενός την ηγεμονικότητα και την υπεροχή του δυτικού κόσμου, και αφετέρου τη βαρύτητα του οικείου του παρελθόντος με καταβολές στον ορθόδοξο Χριστιανισμό και το Βυζάντιο. Με το θέμα της διαμόρφωσης της νεοελληνικής ταυτότητας ασχολήθηκε στο έργο του και ο Φώτης Κόντογλου, όπως έχουμε ήδη δει, παρότι αυτός δεν είχε δώσει έμφαση στον διχασμό αλλά στην ενότητα του ελληνισμού από τη βυζαντινή εποχή και έπειτα, κάνοντας λόγο για την «ακατάλυτη ελληνική φύτρα».

2.2 Ευριπίδης Πεντοζάλης και Το Δαιμόνιο

Τα διηγήματα *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες*, εκδίδονται από τον Θεοτοκά το 1937, και ακολουθεί η δημοσίευση του μυθιστορηματός του με τίτλο *Το Δαιμόνιο*, ένα χρόνο αργότερα, το 1938. Πρόκειται να ακολουθήσει συνοπτική αναφορά στα δύο αυτά έργα, με στόχο να εξεταστεί εάν ο συγγραφέας εκδηλώνει ένα πιο σχολαστικό ενδιαφέρον προς τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό ή αντίθετα προς τον ελληνορθόδοξο κόσμο και τη βυζαντινή παράδοση, κατά το διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στις πρωιμότερες εκδόσεις των έργων του, καθώς και των έργων που είχαν εκδοθεί λίγο πριν το '40, επί δικτατορίας Ιωάννη

---

⁵²¹ Τζιόβας, *Οι Μεταμορφώσεις του εθνισμού και το Ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 109.

Μεταξύ. Παρατηρείται πως κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, ο Θεοτοκάς ασχολείται πιο συστηματικά με το δυτικό στοιχείο και τις διάφορες εκφάνσεις του, όπως και με τον ρόλο της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό πολιτισμικό γίγνεσθαι, στοιχείο που διαφαίνεται και στον *Ευριπίδη Πεντοζάλη*. Οι αναφορές ωστόσο στο Βυζάντιο⁵²² και την Ορθοδοξία απουσιάζουν σχεδόν παντελώς στα έργα που εξετάζονται στη συνέχεια, ενώ όπως γίνεται εμφανές, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην παρουσίαση του νεώτερου Ελληνισμού ως ένα πολιτισμικό οικοδόμημα που έπεται του αρχαιοελληνικού πνεύματος. Άλλωστε ο συγγραφέας δήλωνε για *Το Δαιμόνιο* ότι του φαινόταν «σαν ένα αντικαθρέφτισμα ενός θέματος εθνικού, που είναι η καταπιεσμένη, βασανισμένη και ανολοκλήρωτη ακόμα δημιουργικότητα του νεώτερου Ελληνισμού».⁵²³

Στο σύνολο του *Ευριπίδη Πεντοζάλη*, η ιδιόμορφη προσωπικότητα του ομώνυμου ήρωα ξεχωρίζει και κυριαρχεί με τον ίδιο να περιγράφεται ως ο «τύπος του αγύρτη που συχνά συναντάμε στις μεγαλουπόλεις του εξωτερικού».⁵²⁴ Ως ένας σύγχρονος πολυμήχανος Οδυσσέας, ο ήρωας κινείται και βιώνει μέσα στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον κάθε είδους περιπέτειες, αποσκοπώντας τόσο στην αναγνώριση και την επιτυχία, όσο και στην ευημερία. Ο πόθος του για προβολή του ελληνισμού στο εξωτερικό όπου διαμένει, εξελίσσεται σε έναν από τους μεγαλεπήβολους στόχους του. Παρά τη νοσταλγία που ο ήρωας αισθάνεται για την πατρίδα του, την ατμόσφαιρά της, το πνευματικό κλίμα και την ιστορία της, του προξενεί δυσαρέσκεια η μετριότητα των επιτευγμάτων της ελληνικής παρουσίας στις χώρες του εξωτερικού. Οραματίζεται την επίτευξη ενός αναμφισβήτητα σπουδαίου κατορθώματος από πλευράς των Ελλήνων, έτσι ώστε να αναπληρωθεί χαμένος χρόνος κατά τον οποίο η Ελλάδα παρέμεινε αδρανής στη διεθνή σκηνή.⁵²⁵ Η πορεία ωστόσο του Ευριπίδη Πεντοζάλη συναντά ανατροπές, καθώς, ενώ αρχικά ο αναγνώστης τον βλέπει να διαπρέπει στον δυτικό κόσμο χρησιμοποιώντας πάντοτε την πονηριά του, στη συνέχεια τον βρίσκει να φυτοζωεί στην Κεφαλονιά, ηττημένος κι ολομόναχος.

---

⁵²² Στο *Δαιμόνιο* υπάρχει μια σύντομη αναφορά για τα βυζαντινά ενδιαφέροντα του αφηγητή, Παύλου Δαμασκηνού, ο οποίος εκδηλώνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας. Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, Αθήνα: Φέξης³ 1961, σ. 51.

⁵²³ Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, ό.π., σσ. 57-58.

⁵²⁴ Α. Θρύλος, «Γιώργος Θεοτοκάς, το κλίμα του πνευματικού παιχνιδιού και της φρονιμάδας», *Μορφές της Ελληνικής Πεζογραφίας*, τόμ. Γ', Αθήνα [χ.χ.], σ. 184. Αναδημοσίευση από το περ. *Νέα Εστία*, «Γιώργος Θεοτοκάς. Το κλίμα του πνευματικού παιχνιδιού και της φρονιμάδας», 15 Μαρτίου 1953, σσ. 365-368 & 1 Απριλίου 1953, σσ. 469-473.

⁵²⁵ Θεοτοκάς, *Ευριπίδης Πεντοζάλης*, Αθήνα: Θεμέλιο² 1966, σ. 59.

Το πνεύμα της Δύσης και ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της, παίρνουν θετική διάσταση στο διήγημα. Ο δυτικός κόσμος σαγηνεύει τον ήρωα, τον ενθουσιάζει και τελικά τον κερδίζει. Αντίθετα, η πατρίδα του τον απομακρύνει από κοντά της αδυνατώντας να καλύψει τις απαιτήσεις και τις ανάγκες του και τον ωθεί να αναζητήσει μακριά της κάποιο μέρος όπου οι συνθήκες να ευνοούν την εξέλιξη, την αναγνώριση και την επιτυχία. Μπορεί κανείς να διακρίνει ορισμένες ομοιότητες ανάμεσα στον χαρακτήρα του Ευριπίδη Πεντοζάλη και του Νικηφόρου Νοταρά από την *Αργώ*, καθώς και οι δυο τους, βιώνοντας την απογοήτευση από τις επικρατούσες στην Ελλάδα συνθήκες, βρίσκουν καταφύγιο σε ευρωπαϊκές χώρες, των οποίων τα δεδομένα ευνοούν καλύτερα την επίτευξη των στόχων τους.

Στο *Δαιμόνιο* ο αναγνώστης συναντά επίσης την παρουσία της Δύσης, παρότι σε μικρότερο βαθμό σε σχέση με τον *Ευριπίδη Πεντοζάλη*. Η οικογένεια των Χριστοφίδων βρίσκεται στο επίκεντρο του μυθιστορήματος, στο οποίο αναπτύσσεται η ιστορία των μελών της, που τα χαρακτηρίζει μία κοινή, ανυπέβλητη ανάγκη για συνεχή αναζήτηση αλλά και δημιουργία. Παρότι λοιπόν οι χαρακτήρες του έργου διαφέρουν σε πολλά σημεία μεταξύ τους, αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει «δαιμόνιο»⁵²⁶ αποτελεί το κυρίαρχο κοινό στοιχείο που τους συνδέει. Ο πατέρας της οικογένειας, διαπρεπής καθηγητής των μαθηματικών στο παρελθόν, υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη διδασκαλία αφότου τυφλώθηκε. Η σύζυγός του Αγλαΐα Χριστοφή, σκιαγραφείται ως μια γυναίκα πολυταξιδεμένη με ευρύ κύκλο γνωριμιών στην Αθήνα και ασαφείς καλλιτεχνικές κλίσεις. Η κόρη τους Ιφιγένεια, που λατρεύει την ποίηση και το θέατρο, παρουσιάζεται ως ένα πρόσωπο που φοβάται και πολεμά την ιδέα της ευτυχίας. Στην εξέλιξη της ιστορίας, ο αναγνώστης τη συναντά να ανήκει σ' έναν ασήμαντο θίασο και τελικά την εντοπίζει στη Θεσσαλονίκη, σ' ένα σανατόριο όπου πεθαίνει μοναχικά. Ο Ρωμύλος Χριστοφής, ο μεγαλύτερος γιος της οικογένειας, εγκαταλείπει το οικογενειακό περιβάλλον και βρίσκει εργασία στα καράβια, όπου καταφεύγει επιζητώντας να ανασάνει «πλατιά, ελεύθερα, τον αέρα των μεγάλων θαλασσών, των μεγάλων οριζόντων».⁵²⁷ Ο αδελφός του Θωμάς, είναι ο μόνος που γνωρίζει επαγγελματική επιτυχία, θυσιάζοντας ωστόσο κάθε ευτυχία, αναζητώντας κι αυτός, όπως έκανε ο πατέρας του, «το μυστικό του

⁵²⁶ Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, ό.π., σ. 133.

⁵²⁷ Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, ό.π., σ. 101.

κόσμου». ⁵²⁸ Η χώρα στην οποία σπουδάζει κι ακολούθως διαμένει είναι η Γαλλία, ενώ παράλληλα εργάζεται σε Ευρώπη και Αμερική, επιτυγχάνοντας να ειδικευτεί σε βάθος στην ιατρική επιστήμη που αποτελούσε το ιδιαίτερο πάθος του. Ο αφηγητής της ιστορίας, Παύλος Δαμασκηνός, ⁵²⁹ επικαλούμενος επαγγελματικούς λόγους, εγκαταλείπει κι αυτός την Ελλάδα. Έπειτα ωστόσο από την πάροδο ορισμένων χρόνων, θα επιστρέψει στην Ελλάδα με σκοπό να προσφέρει «μια σοβαρή ελληνική μόρφωση» ⁵³⁰ στα παιδιά του.

Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, η οικογένεια Χριστοφή αποτέλεσε «ένα όμιλο εξαιρετικών ανθρώπων, που ήταν όλοι τους προορισμένοι από τη φύση για σπουδαίες πράξεις, αλλά που οι τυχαίες περιστάσεις της ζωής και διάφορα τυχαία περιστατικά τους εμπόδισαν, εξόν από τον τελευταίο, να δώσουν το μέτρο των ικανοτήτων τους». ⁵³¹ Όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο έργο, η Ελλάδα, γι' άλλη μία φορά, αποδεικνύεται ανεπαρκής στο να ανταποκριθεί στις ανάγκες των παιδιών της, και για τον λόγο αυτό παρακολουθούμε τους ήρωες να καταφεύγουν σε χώρες της Δύσης, όπου το έδαφος προσφέρεται περισσότερο για την επίτευξη των φιλοδοξιών τους. Παρατηρούμε στο σημείο αυτό μίαν αντίθεση μεταξύ του Θεοτοκά, ο οποίος πλάθει στα μυθιστορήματά του ήρωες που αναζητούν μία καλύτερη ζωή στις ευρωπαϊκές χώρες, και του Κόντογλου, ο οποίος εκδήλωνε έντονη απορία - όπως έχουμε δει - για την τάση των συγχρόνων του Ελλήνων να εγκαταλείπουν την Ελλάδα, καθώς ο ίδιος θεωρούσε ότι ο τόπος τους είχε πολλά περισσότερα να τους δώσει παρά οι δυτικές χώρες στις οποίες κατέφευγαν. Επιστρέφοντας στο *Δαιμόνιο*, βλέπουμε πως οι απόπειρες των ηρώων ν' αναζητήσουν αλλού πηγές δημιουργίας, οδηγούν τις περισσότερες φορές σε καταστροφικά αποτελέσματα. Όσοι από αυτούς πετυχαίνουν να αποφύγουν την καταστροφή, υποδουλώνουν τις επιθυμίες και τα πάθη τους, θυσιάζοντας τελικά για την επίτευξη των στόχων τους την προσωπική τους ευτυχία. Στο μυθιστόρημα εμφανή παρουσία έχει και η αρχαιοελληνική κοσμοθεωρία, καθώς οι ήρωες στο *Δαιμόνιο* παρακινούνται έκαστος από το προσωπικό του «σωκρατικό» ⁵³² δαιμόνιο που πηγάζει «μέσα από το ψυχικό κέντρο του Ελληνισμού». ⁵³³

---

⁵²⁸ Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, ό.π., σ. 136.

⁵²⁹ Γι' άλλη μια φορά ο Θεοτοκάς χρησιμοποιεί επίθετα με φανεράς βυζαντινές επιρροές όπως το Δαμασκηνός που παραπέμπει στον άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό, τον μέγα πατέρα και διδάσκαλο της Εκκλησίας.

⁵³⁰ Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, ό.π., σ. 130.

⁵³¹ Θεοτοκάς, *Το Δαιμόνιο*, ό.π., σσ. 132-133.

⁵³² Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του), *Τετράδια Ευθύνης*, ό.π., σ. 37.

⁵³³ Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, ό.π., σ. 83.

Μέσα από τα έργα που ο συγγραφέας συνέγραψε και δημοσίευσε στα νεανικά του χρόνια, καθίσταται εμφανές το ενδιαφέρον που του προξενούσε ο κόσμος της Δύσης και η ιδιαίτερη ενασχόλησή του με αυτόν. Αντίθετα, ο Θεοτοκάς δεν εκδηλώνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είτε για το Βυζάντιο είτε για την Ορθοδοξία κατά τη χρονική περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ της κυκλοφορίας του *Ελεύθερου Πνεύματος* μέχρι και την έκδοση του *Λαιμόνιου* το 1938. Ορισμένες διάσπαρτες αναφορές και στις δύο αυτές έννοιες εντοπίζονται βέβαια, όπως επίσης και στοιχεία που σχετίζονται με τον ελληνικό πολιτισμό, κάτι το οποίο παρατηρείται περισσότερο στην *Αργώ*. Παρακολουθώντας ωστόσο ο συγγραφέας τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα καθώς και στην υπόλοιπη Ευρώπη, εκδηλώνει την έγνοια του για το μέλλον της πατρίδας του, και έχοντας την πεποίθηση ότι ο ελληνικός πολιτισμός έχει τη δυνατότητα αλλά και το χρέος να συνεισφέρει στα ευρωπαϊκά δρώμενα, επιθυμεί να βιώσει τη διεθνή αναγνώριση της Ελλάδας. Το σκεπτικό αυτό που χαρακτηρίζει τον συγγραφέα κατά το διάστημα αυτό, φαίνεται να παρουσιάζει μεταβολή με την έκδοση του έργου του με τίτλο *Λεωνής*, δηλαδή μετά το 1940.

2.3 *Λεωνής*

Σε ηλικία τριάντα πέντε ετών, ο Θεοτοκάς συγγράφει ένα από τα ωριμότερα έργα του, τιτλοφορούμενο *Λεωνής*, το οποίο δημοσιεύεται για πρώτη φορά μερικές μόνο μέρες πριν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940. Πέρα από τα αυτοβιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, που αφθονούν στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, το έργο εμπεριέχει επίσης πλήθος αναφορών στο παρελθόν του βυζαντινού κόσμου, οι οποίες συνοδεύονται από ένα αίσθημα νοσταλγίας για τα περασμένα ιδανικά και από έναν πόθο αναβίωσής τους. Το δυτικό πνεύμα και ο πολιτισμός της Ευρώπης ωστόσο, σε συνάρτηση με την πρόοδο και ανάπτυξη, δεν λαμβάνουν θετική απόχρωση στον *Λεωνή*, που αποτελεί, πέρα από εφηβικό, ταυτόχρονα και ιστορικό μυθιστόρημα. Ο Θεοτοκάς παραθέτει μνήμες παιδικών και εφηβικών εμπειριών, σηματοδεδεμένες από τη δίνη του πολέμου, όπως τις βίωσε στη γενέτειρά του, την Κωνσταντινούπολη. Η συγγραφή του μυθιστορήματος αυτού ισοδυναμεί «με ένα είδος διαθήκης ή κιβωτού των ακριβότερων αναμνήσεων»⁵³⁴ που ο Θεοτοκάς είχε διασώσει και

---

⁵³⁴ Θεοτοκάς, *Σημείες στον ήλιο, Ο Λεωνής του 1940 με το ημερολόγιο εργασίας του Λεωνή και τα διηγήματα της παιδικής ηλικίας*, φιλολογική έκδοση Γ. Π. Σαββίδη & Μιχάλη Πιερή, Αθήνα: Ερμής 1985, σ. 13.

κουβαλούσε μαζί του από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Όπως είχαμε παρατηρήσει και προηγουμένως μελετώντας την έννοια της παράδοσης στον Κόντογλου με αναφορές στο έργο του για το Αϊβαλί, έτσι και ο Θεοτοκάς, μεταφέρει στο έργο του βιογραφικά του στοιχεία, διασώζοντας μέσω αυτού και με αισθητή νοσταλγία τις πολύτιμες μνήμες από τον αλησμόνητο τόπο καταγωγής του. Σε εξομολογητικό τόνο ο συγγραφέας αποκαλύπτει πως: «Όσο πλησίαζε ολοένα γρηγορότερα η ώρα του καινούργιου ξεσπάσματος [Β΄ Παγκόσμιος], αισθάνθηκα να με κυριεύει μια έντονη νοσταλγία για τα χρόνια του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου, της Ανακωχής και της Μικρασιατικής Εκστρατείας, μια νοσταλγία κόσμων χαμένων και μεγάλων ιστορικών στιγμών».⁵³⁵ Ο απόηχος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της τραγωδίας του 1922, που στιγμάτισαν καθοριστικά όχι μόνο τον Θεοτοκά αλλά και το σύνολο της σύγχρονης του νεολαίας, ωθεί τον συγγραφέα να αναπολήσει τις ένδοξες στιγμές του παρελθόντος και να συνειδητοποιήσει βαθύτερα την ελληνική του ταυτότητα και ιδιότητα. Όπως έχει σχολιαστεί, ο αφηγητής στον *Λεωνή* «καταγράφει εξομολογητικά την αφύπνιση μιας ατομικότητας σε συσχετισμό με τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του».⁵³⁶ Ο αναγνώστης επομένως του μυθιστορήματος, γίνεται μάρτυρας μιας μεταστροφής στην κοσμοαντίληψη του συγγραφέα, μιας αξιοσημείωτης μεταβολής ως προς τη θέαση του κόσμου γενικά, η οποία εξηγείται από την ιστορική διάσταση του έργου.

Παρακολουθούμε τον ήρωα του μυθιστορήματος, Λεωνή, από μικρό παιδί να αναπτύσσεται και να γίνεται έφηβος μέσα στη δίνη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έντονα είναι τα βιώματά του από την κατοχή της ιστορικής πόλης και τον ξεριζωμό των Ελλήνων από τη Βασιλεύουσα. Το παιδί, βλέπει τα στρατεύματα των κατοχικών δυνάμεων να παρελαύνουν στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης, εκείνους τους δρόμους που περιδιάβαιναν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες σε αλλοτινές εποχές, «πανύψηλοι, ντυμένοι στο χρυσάφι σαν δεσποτάδες, με τις ωραίες ξανθές γενειάδες τους, με το σεβάσμιο ύφος τους».⁵³⁷ Καθώς ο ήρωας αντικρίζει τις μεραρχίες των Γερμανών και τον αυτοκράτορά τους, αναπολεί με νοσταλγία τις ένδοξες για τους Έλληνες εποχές, όταν η βυζαντινή αυτοκρατορία βίωνε την μεγάλη της αίγλη. Για εκείνους που το μεγαλείο τους βασίζεται μονάχα στην ισχύ που δίνουν τα όπλα, ενώ απαξιώνουν τα ανθρώπινα πνευματικά ιδανικά που κύρια γνωρίσματα του

---

⁵³⁵ Θεοτοκάς, *Λεωνής*, Αθήνα: Εστία 192001, σσ. 179-180.

⁵³⁶ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του), *Τετράδια Ευθύνης*, ό.π., σ. 39.

⁵³⁷ Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 36.

βυζαντινού πνεύματος, ο ήρωάς μας, ο νεαρός ιδεαλιστής Λεωνής, δεν αισθάνεται παρά απόλυτη περιφρόνηση. Οι σκέψεις του ήρωα γαλουχούνται από τη βυζαντινή ιστορία που είναι έντονα αισθητή στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της Πόλης και της οποίας η παρουσία όχι μόνο εμπλουτίζει τις γνώσεις του ήρωα, αλλά φλογίζει τα συναισθήματά του και θρέφει τις ελπίδες του. Νοσταλγία για το ένδοξο παρελθόν αισθάνεται και ο παππούς του Λεωνή, που αναπόφευκτα το συγκρίνει με τη σύγχρονή του ελληνική πραγματικότητα. Το γεγονός αυτό, αφενός του προξενεί θλίψη για τη χαμένη δόξα των προγόνων του, αφετέρου όμως αισθάνεται υπερηφάνια για το περασμένο μεγαλείο της Ελλάδας, αφού αποκτήθηκε με τα ένδοξα επιτεύγματά της και δεν στηρίχτηκε, όπως πλέον συμβαίνει με τα «νεόπλουτα» ευρωπαϊκά κράτη, στον υλικό πλούτο.

Όταν ο Λεωνής και η οικογένειά του, με την απώλεια της Μικράς Ασίας, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τη Βασιλεύουσα, καταφεύγουν στην Αθήνα όπου και εγκαθίστανται. Η πόλη αυτή συμβολίζει για τον νέο Ελληνισμό μία καινούρια αρχή. Προκειμένου όμως να αισθανθεί έτοιμος ο Λεωνής να ξεκινήσει τη νέα του ζωή, αισθάνεται την ανάγκη να συμφιλιωθεί πρώτα με τον εαυτό του καθώς και τη βαριά σκιά του βυζαντινού παρελθόντος που μοιάζει να τον ακολουθεί. Βίαια αποσπασμένος από τον δοξασμένο τόπο καταγωγής του, έχει χάσει όλα όσα του ήταν σημαντικά στη μέχρι τότε ζωή του: την τέχνη του, τους πολύτιμους συντρόφους του αλλά και τη γοητευτική Ελένη Φωκά που αποτέλεσε την εφηβική του αγάπη. Με όλες αυτές τις απώλειες, συλλογίζεται για τη ζωή του: «Πριν ήμουν νέος και δυνατός, τώρα η νιότη μου χάνεται. Είμαι διπλός, είμαι δύο εγώ και δεν ξέρω πια ποιος από τους δύο είναι ο πιο αληθινός. Είμαι ένα ναι και ένα όχι [...] είμαι κάτι που πεθαίνει και κάτι που δοκιμάζει να γεννηθεί [...]. Είμαι σημαδεμένος από τις αντιφάσεις του αιώνα μου, είμαι ένα παιδί του αιώνα, ένα αποσπóρι της Ιστορίας».⁵³⁸ Όταν ο ήρωας συνειδητοποιεί πως η επιστροφή στην αγαπημένη του γενέτειρα είναι πλέον ανέφικτη αφού η μοίρα του έχει προκαθοριστεί από τις ιστορικές εξελίξεις, αδυνατώντας να αντιδράσει, την αποδέχεται. Ανάλογη με την πορεία του ήρωα, είναι και η πορεία του συγγραφέα, αφού ο Θεοτοκάς υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την Πόλη το 1922 με προορισμό την Αθήνα, όπου ο ίδιος κι η οικογένειά του εγκαταστάθηκαν μόνιμα. Διαπιστώνουμε ότι ένα ισχυρό κοινό βίωμα που διαμορφώνει τόσο τη ζωή όσο και το έργο των Θεοτοκά και Κόντογλου, είναι αναμφισβήτητο το δράμα της προσφυγιάς.

---

⁵³⁸ Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 177.

Η συγγραφή του *Λεωνή* αποτελεί για τον Θεοτοκά μία τελευταία απόπειρα για συμφιλίωση με το οδυνηρό ζήτημα της χαμένης πατρίδας καθώς, με την έλευση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διαισθάνθηκε πως θα ενίσχυε πια τις σχέσεις του με τη νέα Ελλάδα, με επακόλουθο την απομάκρυνσή του από την Πόλη.⁵³⁹ Η Κωνσταντινούπολη, που ισοδυναμούσε για τον Θεοτοκά με τον πνευματικό πυρήνα του Ελληνισμού, σταδιακά φαντάζει όλο και πιο απόμακρη, ενώ η Αθήνα, το νέο κέντρο του Ελληνισμού, τελικά καταλαμβάνει τη θέση της. Λίγο πριν το ξέσπασμα του νέου πολέμου λοιπόν, όπως και άλλοι πολλοί συγγραφείς που ασχολήθηκαν στο έργο τους με το μικρασιατικό ζήτημα, (Ηλίας Βενέζης, Φώτης Κόντογλου, Τατιάνα Σταύρου κ.α.), έτσι και ο Θεοτοκάς, συγγράφοντας το μυθιστόρημα *Λεωνής*, συναίνεσε στην εσωτερική του ανάγκη να επαναφέρει, στην κρίσιμη αυτή ιστορικά στιγμή, το ζήτημα της χαμένης βυζαντινής πολιτείας.

2.4 Στροφή προς την Ορθοδοξία στα ύστερα έργα

Διερευνώντας τη σχέση του Θεοτοκά με τη Δύση, το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία όπως αυτή αναπτύχθηκε στα πρώιμα έργα του, μέχρι δηλαδή και το 1940, διαπιστώνεται κατά κύριο λόγο ο προσανατολισμός του συγγραφέα στο δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό. Ο Θεοτοκάς, την περίοδο που εξετάστηκε, δένεται πνευματικά, πολιτικά και ιδεολογικά με την Ευρώπη και ανήκει, πέραν πάσης αμφιβολίας, στους Ευρωπαϊστές διανοούμενους της εποχής του. Η ιδέα της Ευρώπης είχε ωριμάσει μέσα του από πολύ νωρίς, με αποτέλεσμα να προσπαθεί να την προωθήσει στα έργα του. Ιδιαίτερα έντονη παρουσιάζεται η επιθυμία του Θεοτοκά να συμβάλει στην πνευματική και πολιτική αναγέννηση της Ελλάδας, ιδιαίτερα στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Θεωρεί μάλιστα πως είναι δυνατή η προσφορά του ελληνικού έθνους στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, με απαραίτητη προϋπόθεση να απαγκιστρωθεί από τις στείρες αντιλήψεις του παρελθόντος και να αναπτύξει φιλελεύθερο πνεύμα. Ωστόσο, ο συγγραφέας δεν ζητά από το ελληνικό έθνος να απαρνηθεί τις παραδόσεις, τις ρίζες και την ταυτότητά του. Αντιθέτως, υποστηρίζει την υιοθέτηση των ευρωπαϊκών εκείνων στοιχείων που θα επιδράσουν θετικά στο νέο Ελληνισμό. Η εναρμόνιση των στοιχείων αυτών με τον

---

⁵³⁹ T. Doulis, *George Theotokas*, ό. π., σσ. 84-85.

ελληνικό χαρακτήρα που προτείνει ο Θεοτοκάς, αποτελούν βασικούς άξονες της σκέψης και πορείας του κατά τις δεκαετίες του '30 και του '40.

Από την άλλη, οι αναζητήσεις του Θεοτοκά δεν στρέφονται μόνο στη σχέση της Ελλάδας με τη Δύση, αλλά στρέφονται επίσης προς τις βυζαντινές ρίζες του ελληνισμού και την αναβίωση των παλιών ιδανικών. Αυτή η μετατόπιση της σκέψης του γίνεται αντιληπτή στο μυθιστορηματικό έργο της περιόδου αυτής και ειδικότερα στην *Αργώ* και στο *Λεωνή*. Οι εθνικές περιπέτειες της εποχής (δεκαετία του 1930) επηρέασαν βαθύτατα τον συγγραφέα έτσι ώστε να διαμορφώσει στη σκέψη του ένα καινούριο τρόπο αντιμετώπισης του ανθρώπου, της κοινωνίας και του πολιτισμού, που τον οδήγησε σε μεγαλύτερο βαθμό προς το Βυζάντιο και σε μικρότερο, στο παρόν στάδιο, προς την Ορθοδοξία.

Ωστόσο, μελετώντας το ύστερο πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά, και συγκεκριμένα τα μυθιστορημάτων του με τίτλο *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964) και *Οι Καμπάνες* (1970), διαπιστώνουμε ότι ο συγγραφέας κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του έχει αναμφίβολα επηρεαστεί τόσο από το προσωπικό του δράμα όσο και από το πολιτικοκοινωνικό κλίμα της εποχής. Μέσα από τα δύο τελευταία αυτά έργα του γίνεται εκφραστής του άγχους της εποχής που παίρνει τη μορφή της μεταφυσικής αγωνίας και του παραλόγου. Παράλληλα, στην προσπάθειά του να βρει διέξοδο στις αυξανόμενες μηδενιστικές τάσεις της βιομηχανικής κοινωνίας, στρέφεται στην πίστη και στη θρησκευτική παράδοση του τόπου του. Τα παραπάνω έργα μαρτυρούν ακριβώς μια «βαθειά και αφομοιωμένη γνώση του θεολογικού πυρήνα της εκκλησιαστικής πνευματικότητας, των ζωτικών απαντήσεων της πατερικής σκέψης, της ορθόδοξης λατρείας, του μοναχισμού και των Εικόνων στα αγωνιώδη υπαρξιακά ερωτήματα του σύγχρονου ανθρώπου».⁵⁴⁰

Τα ποικίλα προβλήματα που προκύπτουν στην ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του '60 λόγω του δυτικού ορθολογισμού και του τεχνολογικού οργασμού, απασχολούν κι άλλους πεζογράφους της ίδιας περίπου εποχής, οι οποίοι, όπως και ο Θεοτοκάς, εκφράζουν στα έργα τους τις προσωπικές τους ανησυχίες για τους κινδύνους που η ανεξέλεγκτη τεχνολογική ανάπτυξη επιφέρει στην ανθρωπότητα. Εντός της ενότητας πρόκειται να εξετασθεί συνοπτικά το πώς αντιμετωπίζουν στα έργα τους την αυξανόμενη βιομηχανική τάση και την τεχνολογική πρόοδο της εποχής λογοτέχνες όπως ο Σπύρος Πλασκοβίτης, ο Βασίλης Βασιλικός και ο

---

⁵⁴⁰ Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992, σ. 423.

Αντώνης Σαμαράκης, ποιες είναι οι μεταφυσικές αγωνίες που απασχολούν τον Παντελή Πρεβελάκη και σε ποιο βαθμό η Ορθοδοξία έχει επηρεάσει ποιητές όπως τον Οδυσσέα Ελύτη και τον Γιώργο Σεφέρη. Σκοπός της ευρύτερης αυτής αναφοράς στα έργα των παραπάνω λογοτεχνών είναι να εξεταστεί η ροπή του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.

2.5 Οι λόγοι της στροφής προς την Ορθοδοξία

Η σημασία της Ορθοδοξίας, που απασχόλησε τον συγγραφέα στο δοκιμιακό του έργο,⁵⁴¹ καθώς είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τον προβληματίζει εντονότερα προς το τέλος της συγγραφικής του δραστηριότητας. Ο Θεοτοκάς έζησε οριακές καταστάσεις κατά τα έτη 1944-1959, που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις μετέπειτα επιλογές του όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στα τελευταία κυρίως έργα του. Κατ' αρχήν, ο πόλεμος και η καταστροφική δεκαετία του 1940-1950, έδειξαν από πολύ νωρίς στον Γιώργο Θεοτοκά «την έλλειψη ανθρωπισμού και την υποτίμηση του ανθρώπινου προσώπου».⁵⁴² Ο ίδιος ο συγγραφέας μιλώντας για τον εμφύλιο πόλεμο στα πολιτικά του κείμενα, εκφράζει την αγωνία και την απογοήτευσή του για τον διχασμό του έθνους: «Είδαμε ξαφνικά την πατρίδα μας να σέρνεται έξαλλη και χαμένη μες σ' ένα κύκλο σατανικών παθών, μες σ' ένα απαίσιο ομαδικό “γδικιωμό”, όπου αυτόματα το μίσος γεννούσε μίσος, η φρίκη γεννούσε φρίκη, η κατάρα γεννούσε κατάρα κι όλα τριγύρω μας έγιναν κόλαση».⁵⁴³

Από την άλλη, οι δυσάρεστες προσωπικές εμπειρίες του ίδιου του συγγραφέα – όπως ο θάνατος του πατέρα του (1951) και η απώλεια της πρώτης του συζύγου, της βυζαντινολόγου Ναυσικάς Στεργίου (1959) – κινούν το ενδιαφέρον του Θεοτοκά να έρθει σε επαφή με τις πηγές της πνευματικότητας της Ορθοδοξίας.⁵⁴⁴ Ο Κώστας Τσιρόπουλος, αναφερόμενος στις επιπτώσεις που επέφερε ο θάνατος της Ναυσικάς στον συγγραφέα, δηλώνει: «Ο θάνατος της

---

⁵⁴¹ Βλ. ενδεικτικά τη συλλογή του Γιώργου Θεοτοκά, *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας. Δοκίμια*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1975, και τα άρθρα «Το Βυζάντιο και ο Ελληνισμός» (1953), «Οι Σύγχρονοι Έλληνες» (1955), «Τα πεπρωμένα της Ορθοδοξίας» (1960), «Ο Ελληνισμός και η Εποχή» (1962) και «Ελληνοχριστιανικός Πολιτισμός» (1965) που συμπεριλαμβάνονται στην *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία 1994, και στα οποία ο συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στην ιστορική διάσταση της Ορθοδοξίας.

⁵⁴² Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά, είκοσι χρόνια από το θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης*, ό. π, σ. 41.

⁵⁴³ Θεοτοκάς, *Πολιτικά Κείμενα*, Αθήνα: Ίκαρος 1976, σ. 92.

⁵⁴⁴ Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Β', Έργα Διάφορα*, Αθήνα: Εστία 1966, σ. 382.

Ναυσικάς Γ. Θεοτοκά, της συζύγου του, επιφέρει στο βίο του, πιστεύω και στο έργο του μια βαθιά ρωγμή, αυτή που ανοίγει ο βιωμένος θάνατος. Δεν είναι παράξενο που από τη ρωγμή αυτή της μεθοριακής οδύνης κατόρθωσε να δει ο Θεοτοκάς γυμνή τη βαθύτερη ρίζα του – απογυμνωμένη, θα' λεγα καλύτερα – την Ορθόδοξη χριστιανοσύνη». ⁵⁴⁵

Τα οδυνηρά αυτά περιστατικά οδήγησαν τον συγγραφέα σε μια πνευματική κρίση, με αποτέλεσμα οι θέσεις που εξέφραζε παλαιότερα να τον ικανοποιούν ολοένα και λιγότερο στα χρόνια της ωριμότητάς του. ⁵⁴⁶ Ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, σε σχετικό του άρθρο για την πνευματική πορεία του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία, παρατηρεί πως «η πίστη του δεν είναι απλό προϊόν διανοητικής επεξεργασίας». ⁵⁴⁷ Ο «καρτεσιανός» ⁵⁴⁸ άλλοτε Θεοτοκάς της εποχής του *Ελεύθερου Πνεύματος* και ο συγγραφέας με την καθαρά ρασιοναλιστική σκέψη, στρέφεται τώρα προς κάποια μυστική διάθεση, προσφεύγοντας έτσι στη θρησκεία. Κατά την περίοδο αυτή, απαρνιέται τον δυτικό ορθολογισμό, στον οποίο άλλοτε μαθήτευσε, αφού τον θεωρεί πλέον «αρκετά ξεπερασμένο όχι μόνο από τη ζωή, αλλά κι από την ίδια την επιστήμη, κι εξάλλου υπεύθυνο, κατά μεγάλο μέρος, για την κατάσταση του κόσμου». ⁵⁴⁹ Σε ένα από τα άρθρα του με τίτλο «Τα βαθύτερα αίτια της κρίσης», ⁵⁵⁰ ο Θεοτοκάς επισημαίνει: «Στα μύχια της ψυχής της, η ελληνική κοινωνία των ημερών μας κατέχεται από συγκεκριμένες ανησυχίες και τύψεις. Καταλαβαίνει πως δε ζει σύμφωνα ούτε με τις πολιτικές επαγγελίες της, που είναι συμβατικά «δημοκρατικές», ούτε με τις μεγάλες πνευματικές παραδόσεις που συνεχώς μνημονεύει: τον ελληνικό ανθρωπισμό και τη χριστιανική διδασκαλία της ισότητας και της αδελφοσύνης». ⁵⁵¹

Πράγματι, η πολιτική κρίση του 1965 απέδειξε το αίσθημα ανισορροπίας που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Έλληνα και στο πολιτικό σύστημα διακυβέρνησής του. Στη συνείδηση του Θεοτοκά η πολιτική κρίση της εποχής αποκτούσε τις διαστάσεις μιας

---

⁵⁴⁵ Κ. Ε. Τσιρόπουλος, «Γνωριμία, απογνωριμία, αναγνωριμία του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, Δεκέμβριος 1986, σ. 173.

⁵⁴⁶ Τ. Doulis, *George Theotokas*, ό. π., σ. 125.

⁵⁴⁷ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», *Τετράδια Ευθύνης*, ό.π., σ. 41.

⁵⁴⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος 1972, σσ. 476-477.

⁵⁴⁹ Γ. Φαρίνου, «Γ. Θεοτοκά: Οι Καμπάνες (εξελικτική πορεία, αρχέτυπα, επιδράσεις)», *Παρνασσός*, τόμ. ΙΘ', αρ. 3, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1977, σ. 423.

⁵⁵⁰ Θεοτοκάς, «Τα βαθύτερα αίτια της κρίσης», *Η εθνική κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο 1966, σσ. 35-41. Το άρθρο πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημ. *Το Βήμα*, στις 29 Σεπτεμβρίου 1965, με τον τίτλο «Τα βαθύτερα αίτια. Αφορμές και συμπτώματα, αιτίες και πραγματικότητες». Περιέχεται στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Β' 1950-1966, Αθήνα: Εστία 1966, σσ. 1108-1110.

⁵⁵¹ Θεοτοκάς, «Τα βαθύτερα αίτια της κρίσης», *Η εθνική κρίση*, ό.π., σ. 38.

ευρύτερης δυσαρμονίας ανάμεσα στην ψυχοσύνθεση του Έλληνα και στη νόθα θέση του στον σύγχρονο πολιτισμό. Κατά τον συγγραφέα, η κρίση αυτή θα ξεπερνιόταν μέσα από τη γνώση ολόκληρης της ελληνικής παράδοσης, στην οποία συγκαταλέγεται βεβαίως η Ορθοδοξία, και εφόσον ο Έλληνας θα ήταν σε θέση να αντιληφθεί πως η επαφή του με την Ευρώπη δε σήμαινε αλλοίωση της εθνικής του ταυτότητας:

Ο Ελληνισμός, ως κοινωνικοπολιτική ενότητα, ανήκει στην κοινότητα των εθνών του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτή είναι μια διαπίστωση ιστορική, από την οποία δεν μπορούμε να ξεφύγουμε. Μεσ στην Ευρώπη, έχουμε την ιδιοτυπία μας και τις πνευματικές μας παραδόσεις, που δίνουν αξία και βάθος στην εθνική ύπαρξη μας. Οι παραδόσεις αυτές είναι η κλασική ελληνική παιδεία, η Ορθοδοξία, το φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα του Εικοσιένα.⁵⁵²

2.5.1 Ασθενείς και Οδοιπόροι

Ο ελληνογερμανικός πόλεμος του 1941, η οπισθοχώρηση, η Κατοχή και η απελευθέρωση, αποτελούν τις ιστορικές συγκυρίες με τις οποίες σχετίζεται το μυθιστόρημα του Θεοτοκά με τίτλο: *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964). Ο συγγραφέας ωστόσο τηρεί κάποια απόσταση από τα ιστορικά γεγονότα αφού τον απασχολεί περισσότερο να παρατηρήσει τους τρόπους με τους οποίους ο άνθρωπος επηρεάζεται από τον πόλεμο και το πώς ο κάθε άνθρωπος χωριστά αντιδρά στις ποικίλες αλλοιώσεις που επέρχονται σε συνθήκες πολέμου.

Το συγκεκριμένο μυθιστόρημα απαρτίζεται από τρία μέρη. Στο πρώτο από αυτά, που τυπώθηκε αρχικά ως αυτοτελές έργο το 1950 και φέρει τον τίτλο *Ιερά Οδό* γίνεται λόγος για τις εξελίξεις του ελληνοϊταλικού πολέμου μέχρι και την κατάρρευση του μετώπου και την εισβολή των Γερμανών το 1941. Στο «Αρχείο του μοναχού Τιμόθεου», όπως τιτλοφορείται το δεύτερο μέρος, τα γεγονότα διαδραματίζονται κατά το διάστημα της Κατοχής και της αντίστασης σε Ελλάδα και Μέση Ανατολή, με αποκορύφωμα τον Εμφύλιο πόλεμο. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος που τιτλοφορείται «Επιζώντες», ο αναγνώστης παρακολουθεί την κατάληξη της πορείας των βασικών ηρώων κατά τα χρόνια μετά την απελευθέρωση. Οι χαρακτήρες που βρίσκονται στο επίκεντρο της ιστορίας είναι: ο Μαρίνος Βελής, ο οποίος αποχωρεί ως μοναχός για μία περίοδο στο Άγιο Όρος με το όνομα Τιμόθεος, η Θεανώ Γαλάτη, που ζει τον πόλεμο από μακριά και προς το τέλος της ιστορίας αναπτύσσει αισθήματα για

---

⁵⁵² Θεοτοκάς, *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας*. Δοκίμια, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1975, σσ. 32-33.

κάποιον αξιωματικό των Ες-Ες, ο Κυριάκος Κωστακαρέας και ο Θρασύβουλος Δράκος, που παρατηρούν από τα μετόπισθεν τις εξελίξεις του πολέμου. Οι χαρακτήρες αυτοί είναι όλοι τους νέοι άνθρωποι με τις φιλοδοξίες, τα όνειρα και τις ανησυχίες τους, οι οποίοι ζουν σ' έναν κόσμο όπου η τρέλα και η αποσύνθεση κυριαρχούν. Εύστοχα ένας από τους ήρωες της ιστορίας παρατηρεί: «Αλλά αρρώστεια δεν ήταν τάχα ο ίδιος ο πόλεμος; Άρρωστη δεν είναι η εποχή μας; Άρρωστοι δεν είμαστε όλοι μας και γεμάτοι πληγές; Ασθενείς και Οδοιπόροι...». ⁵⁵³

Το μυθιστόρημα αυτό του Θεοτοκά αποτελεί από τεκμήριο για τη μεταβολή στην ιδεολογία του, την οποία και εκφράζει έμμεσα, σε σχέση πάντοτε με τις πεποιθήσεις που έχει διαμορφώσει για τη ζωή. Η κυρίως μεταστροφή του συγγραφέα προς μια πιο θεολογική αντίληψη των πραγμάτων, επήλθε ουσιαστικά στο πεζογραφικό του έργο μετά την κυκλοφορία της *Ιεράς Οδού*, του πρώτου δηλαδή μέρους της ιστορίας και μέσα από τα θεατρικά έργα που συνέγραψε νωρίτερα. Εξάλλου, μεσολαβεί διάστημα δώδεκα ετών από τη συγγραφή του πρώτου τόμου μέχρι τη συγγραφή του δεύτερου, διάστημα κατά το οποίο διαδραματίστηκαν καθοριστικά για τη ζωή του Θεοτοκά γεγονότα, μέσω των οποίων ανέπτυξε μια αλλιώτικη θεώρηση για τη ζωή, περισσότερο μεταφυσική. Αυτό καθίσταται φανερό από την αρχή του δεύτερου μέρους του μυθιστορήματος, με τα «Τετράδια του μοναχού Τιμόθεου». Μέσα από τις σελίδες τους ο αναγνώστης παρακολουθεί τις περιπέτειες καθώς και την κατάθεση των αναμνήσεων του γνωστού «εν τω κόσμω» Μαρίνου Βελή, ο οποίος τώρα μονάζει στο Άγιο Όρος, ενώ έχει υπάρξει έφεδρος αξιωματικός του ελληνικού στρατού στο παρελθόν.

Στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος ακολουθούμε τον Μαρίνο να λαμβάνει μέρος στον πόλεμο στην Αλβανία, ως ένας στρατιώτης που επιζητεί να ζήσει μια αξιοπρεπή ζωή, ενώ στο δεύτερο μέρος τον βλέπουμε να ενδύεται το μοναχικό σχήμα, έχοντας λάβει την απόφαση να εγκαταλείψει την κοσμική ζωή. Βιώνοντας καταστάσεις όπως η οπισθοχώρηση του ελληνικού στρατού από το μέτωπο της Αλβανίας, η αυτοκτονία του συνταγματάρχη του – που θαύμαζε για τον απλό του χαρακτήρα και την ευσυνειδησία στην αποστολή του – το κλίμα της καταστροφής καθώς και το πλήθος των στρατιωτών που υποτασσόταν σιωπηλά στη μοίρα του με σηκωμένα χέρια, ωθείται στην απόφαση για «αντίσταση». Το γεγονός πως έχει γίνει προσωπικά μάρτυρας της τερατώδους δύναμης του πολέμου να μετατρέπει τον

---

⁵⁵³ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', Αθήνα: Εστία² 1967, σ. 247.

άνθρωπο σε κτήνος, αφαιρώντας του κάθε ίχνος ανθρωπιάς, έχει ως επακόλουθο την επιθυμία του Μαρίνου «να αντισταθεί στην απανθρωπιά, στην αδικία, στην τρέλα και να βοηθήσει τον άνθρωπο να βρει την πίστη του».⁵⁵⁴ Προτού ο ήρωας πάει στην Ανατολή για τη συνέχιση του αγώνα, θα πραγματοποιήσει σταθμό στο Άγιον Όρος, όπου η συναναστροφή με έναν ετοιμοθάνατο γέροντα θα τον επηρεάσει βαθιά. Με τον Ρώσο μοναχό Τύχωνα θα έχει μια συνάντηση σε πνευματικό επίπεδο η οποία θα του αφήσει τη γεύση της ορθόδοξης πνευματικότητας, όπως αυτήν ανέδιδε το μυστηριακό περιβάλλον του Αγίου Όρους.

Ο ψυχικός κόσμος του ήρωα συγκινείται βαθιά από τη μορφή του «στάρετς»,⁵⁵⁵ του Ρώσου μοναχού που, ενώ είναι ασθενής, ψελλίζει αδιαλείπτως τη νοερά προσευχή και στα λόγια του εκδηλώνεται το προορατικό του χάρισμα. Ο Μαρίνος κάνει τότε μία κατάθεση ψυχής στον σεβάσμιο γέροντα εξομολογούμενος τα αισθήματά του για τη Θεανώ, που την εγκατέλειψε ενώ τον χρειαζόταν, και μοιράζεται την αγωνία που τον διακατέχει για τη χαώδη κατάσταση στη δική του ζωή, όπως και των ανθρώπων γύρω του. Η ματιά του μοναχού, γεμάτη γλυκύτητα, θα τον παρηγορήσει και ο λόγος του θα χαραχτεί μέσα του: «Όταν θα είσαι άξιος, θα λάβεις εντολή».⁵⁵⁶ Ο ήρωας, ολοκληρώνοντας την εξομολόγησή του, κι αφού ακούσει τα λεγόμενα του γέροντα, θα αισθανθεί μία ψυχική γαλήνη και ευφροσύνη να πλημμυρίζει το είναι του... Η συνάντησή του με τον στάρετς αποτελεί ένα πρωτόγνωρο πνευματικό βίωμα γι' αυτόν, το οποίο κορυφώνεται με το εξής περιστατικό:

Έξαφνα, είχα μια παράξενη εντύπωση που δεν θα μπορούσα τότε να την εξηγήσω [...]: ότι η διάφανη μορφή του στάρετς είχε γίνει ολόφωτη, σαν να την έφεγγε μια λάμψη που νόμισα πως έβγαινε από μέσα της. Ήταν ένα φως απερίγραπτο, σαν να μην ήταν του κόσμου τούτου. Ακτινοβολούσε τόσο έντονα ώστε ήτανε σαν να έσβηνε ολόγυρα το καθετί. Δεν έβλεπα πια παρά μόνο τη μορφή αυτή, ανάλαφρη και μετέωρη, που θα έλεγες ότι είχε αποσπαστεί από την πραγματικότητα της ύλης.⁵⁵⁷

Ο Μαρίνος, έπειτα από αυτή τη σκηνή, κυριαρχείται από δέος και όπως εξομολογείται: «Όλες μου οι αγωνίες είχαν καταλαγιάσει μέσα μου και δεν αισθανόμουν τίποτα άλλο παρά αυτήν την προσέγγιση με την αιωνιότητα και το ξεχείλισμα, στην ψυχή μου, της αγάπης».⁵⁵⁸ Δεν είναι τυχαίο το ότι παρατίθενται δύο πατερικά χωρία, το ένα από τον Ιωάννη τον

⁵⁵⁴ Θ. Γλυκοφρύδου, «Η ιστορία και η ζωή σαν κατάφαση του παραλογισμού και της τρέλας», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης* 26, ό.π., σ. 103.

⁵⁵⁵ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 195.

⁵⁵⁶ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 197.

⁵⁵⁷ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 197.

⁵⁵⁸ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 198.

Χρυσόστομο, στο οποίο τονίζεται η ελευθερία με την οποία ο Θεός μας καλεί στο έργο της σωτηρίας⁵⁵⁹ και το άλλο από τον Γρηγόριο τον Παλαμά, το οποίο ασχολείται με το πένθος και την καθαρτική του δύναμη, κάνοντας λόγο για τον πόνο, που είτε είναι σωματικός είτε ψυχικός, μας κάνει και γινόμαστε «καθαροί τῆ καρδία» και ικανούς να φτάσουμε στο μυστικό σημείο όπου η Χάρη συναντά τη θέληση.⁵⁶⁰ Ακολουθούν δύο ακόμη πατερικά κείμενα από τον Γρηγόριο Νύσση για την άγνοια του εαυτού μας και την αδυναμία της ανθρώπινης σοφίας. Κάνοντας λόγο για τη «θύραθεν σοφία», ο ήρωας ξεκαθαρίζει στους αναγνώστες ότι δεν είναι αρνητής της, αλλά αντιθέτως αποδέχεται την αξία και την ωφελιμότητά της, με την προϋπόθεση όλα αυτά να είναι μέσα στα όρια που φτάνει η ακτίνα της και όχι μόνο πρέπει να τα γνωρίζει, αλλά και να τα σέβεται. Άλλωστε, σύμφωνα με τα λόγια του αγίου Νύσσης: «Ἐν τούτῳ γὰρ ἡ ἀληθὴς ἐστὶν εἰδησις τοῦ ζητουμένου, τὸ ἐν τούτῳ ἰδεῖν – ὅτι υπέρκειται, πάσης εἰ δήσεως τὸ ζητούμενον...».⁵⁶¹ Ταυτόχρονα, το συγκεκριμένο κείμενο περικλείει μία ενθουσιώδη αναφορά στον Συμεών το Νέο Θεολόγο. Σε μια στιγμή αδυναμίας, ο ήρωας αναρωτιέται και συνάμα κατηγορεί τον εαυτό του για το πώς μπόρεσε να απομακρυνθεί από τον Κύριο και να ζει χωρίς Εκείνον, ακόμη κι όταν Αυτός τον αξίωσε να αισθανθεί την παρουσία Του κατά την επίσκεψή του στον Πανάγιο τάφο. Ο ήρωας – διά στόματος Θεοτοκά – ανταπαντά στο ερώτημά του κάνοντας μια εκ βαθέων εξομολόγηση: «Ὅμως μου ἔδωσε μιαν ἀπάντηση ὁ Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος, ὅταν τον πλησίασα καὶ ἤμουν πια αρκετὰ προετοιμασμένος, ἀπὸ τα βιώματά μου, γιὰ να τον καταλάβω. Τι βαθύ, τι αληθινὸ που εἶναι το θαυμαστὸ αὐτὸ κείμενο που δεν εἶναι θεωρία, ἀλλὰ εξομολόγηση πείρας, προειδοποίηση πρακτικὴ γιὰ ὅσους πορεύονται σ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους!».⁵⁶² Είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας γνώριζε το έργο του αγίου Συμεών και ήταν σε θέση να συλλάβει το νόημα των λόγων του και πόσο μάλλον να τα αποδώσει αβίαστα στα κείμενά του.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, συμπεριλαμβάνοντας στο κείμενό του τη σκηνή με τον γέροντα και περιγράφοντας μία πνευματική εμπειρία, σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα χωρία από τους Πατέρες της Εκκλησίας, αναδεικνύεται αναμφίβολα καλός γνώστης της πατερικής, της

---

⁵⁵⁹ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 180: «Ἀνάγκη καὶ βία, οὐδένα προσάγεται ποτὲ ὁ Θεός, ἀλλὰ θέλει μὲν ἅπαντας σωθῆναι, οὐκ ἀναγκάζει δὲ οὐδένα· οὐ γὰρ ἄκοντα οὐδε μὴ βουλόμενον ὅπερ λέγω πολλάκις, ἀλλ' ἐκόντα καὶ προαιρούμενον, παρεσκευάστα σωζειν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον».

⁵⁶⁰ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 182

⁵⁶¹ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 199: «Ἐν ἀγνοια πάντων διάγομεν, πρῶτον ἑαυτοὺς ἀγνοοῦντες οἱ ἄνθρωποι».

⁵⁶² Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 221.

μοναστικής και ησυχαστικής παράδοσης. Αξιοπρόσεκτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι «ο Θεοτοκάς ήταν ο πρώτος, ακόμα και από τους ακαδημαϊκούς θεολόγους, που μίλησε στη σύγχρονη Ελλάδα για τη νηπτική παράδοση της Ορθοδοξίας, τη νοερά προσευχή και την ησυχαστική άσκηση».⁵⁶³ Η συμβολή του στον τομέα αυτό δεν ήταν αμελητέα, καθώς υπήρξε επιπλέον από τους πρώτους «κοσμικούς» συγγραφείς που ανέσυραν από τη λήθη ένα σημαντικό πνευματικό έργο της Ορθοδοξίας, τη *Φιλοκαλία των Ιερών Νηπτικών*, το οποίο μελέτησε και του προσέφερε γνώσεις, κατά τα τελευταία χρόνια του, σχετικά με τον μοναχικό βίο, που αποτελεί οδό προς τη «θέωση».⁵⁶⁴

Όταν ο Μαρίνος επιστρέφει στην Αθήνα, πληροφορείται το θάνατο της Θεανώς και τότε η ανάμνηση της συνάντησης με τον άγιο γέροντα στον Άθω θα συμβάλει στην επάνοδό του στη μοναστική ζωή του Όρους. Για μια δεκαετία θα ζήσει εκεί ησυχαστικά, βιώνοντας μία ατμόσφαιρα πνευματικής γαλήνης, ασφάλειας και ηρεμίας. Με το πέρας της περιόδου αυτής ωστόσο, ο μοναχός Τιμόθεος θα λάβει την απόφαση για επιστροφή στα εγκόσμια, με σκοπό να συμπαρασταθεί στους ανθρώπους που, απομακρυσμένοι από την πηγή της αγάπης, έχασαν το νόημα στη ζωή τους:

Μα τώρα ξέρω για ποιο λόγο ο κόσμος παραπατά: έχασε την πηγή της αγάπης. Σε κάποιαν ώρα, κάτι στράβωσε, κάτι έφυγε από τη θέση του κι ο κόσμος πήγε και περιπλανήθηκε μες στα κολοσσιαία έργα του, μες στον πυρετό και τον πάταγο των επιστημών και των μηχανών, μες στην αφαίρεση και τον παραλογισμό κι άφησε την ψυχή του να ξεραθεί [...]. Τώρα η ζωή του έγινε φόβος του ανθρώπου, των μηχανών, του κενού.⁵⁶⁵

Όπως διαφαίνεται στο παρόν μυθιστόρημα, όπως επίσης και στις *Καμπάνες* που θα εξεταστούν στη συνέχεια, ζωτική πνευματική ανάγκη της εποχής για τον Θεοτοκά αποτελεί η αναζήτηση μίας υπερβατικής πίστης που θα δώσει στον σύγχρονο άνθρωπο διέξοδο από τον μηδενισμό και τις χαώδεις συνθήκες των καιρών. Εκδηλώνεται η πεποίθηση του συγγραφέα ότι η ορθόδοξη πίστη αποτελεί την ανεξάντλητη πηγή από όπου θα αναβλύσει το «ακατανίκητο κύμα της αγάπης να γεμίσει το κενό, να σαρώσει το φόβο, να σώσει τον κόσμο».⁵⁶⁶

Μέσω του έργου του *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, ο Θεοτοκάς προετοιμάζει ουσιαστικά το έδαφος για την εκδήλωση της ιδεολογικής ροπής του προς το Ορθόδοξο χριστιανικό

⁵⁶³ Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992, σ. 423.

⁵⁶⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Αθήνα: Εστία ³ 1995, σ. 131.

⁵⁶⁵ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ Β', ό.π, σσ. 453-454.

⁵⁶⁶ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π, σ. 454.

πνεύμα. Στο μυθιστόρημα, η μορφή του Μαρίνου αποτελεί περσόνα του συγγραφέα, και μέσω των εξομολογήσεών του ως μοναχού Τιμόθεου, αποτυπώνονται οι πνευματικές και υπαρξιακές αναζητήσεις του ίδιου του Θεοτοκά. Η πίστη του Μαρίνου θερμαίνεται με τη μελέτη του Ευαγγελίου, και κατ' αναλογία η πίστη του Θεοτοκά ενδυναμώνεται με την επίσκεψή του σε μέρη ιερά, το Όρος Σινά, τα Ιεροσόλυμα και το Άγιο Όρος. Όπως κι ο χαρακτήρας του Μαρίνος Βελής, έτσι κι ο συγγραφέας στο οδοιπορικό του Αγίου Όρους θα παρατηρήσει ότι «ένας ειλικρινής μοναχός ποτέ δεν είναι εντελώς κοινός άνθρωπος. Είναι ψυχή τυραννισμένη από κάποια αγωνία και πλούσια σε διαισθητικές συλλήψεις». ⁵⁶⁷ Στο πρόσωπο του «στάρετς» που συνέβαλε ώστε ο Μαρίνος να βρει τον προορισμό του, πιθανόν ο Θεοτοκάς να απεικόνιζε τη μορφή του γέροντα Ιλαρίωνα, ο οποίος βοήθησε τον ίδιο στη συνειδητοποίηση ότι το ενδιαφέρον που κινούσε στην ψυχή του το Άγιο Όρος δεν ήταν απλά ιστορικό και αισθητικό, αλλά είχε μια πιο βαθιά διάσταση, πέρα από τα κοσμικά, μια διάσταση που πλησιάζει το «επέκεινα». ⁵⁶⁸ Επιπλέον, ο πατέρας Γεράσιμος, τον οποίο ο συγγραφέας συναντά στη μονή της Αγίας Άννας και του εμπνέει αισθήματα αγάπης και σεβασμού, είναι μορφή συγκρίσιμη με τον Ρώσο μοναχό που συναναστρέφεται ο Μαρίνος και του γεννά αίσθημα απόλυτης εμπιστοσύνης. Οι παραπάνω δύο Αγιορείτες μοναχοί διακατέχονται από το «πνεύμα της χριστιανικής αγάπης», ⁵⁶⁹ γεγονός που συγκλονίζει τον ψυχισμό του Θεοτοκά, ωθώντας τον στη συνειδητοποίηση πως τα υπαρξιακά του ζητήματα πιθανότατα να βρίσκουν πλέον ανταπόκριση στα βιώματα της Ορθόδοξης πίστης.

Ο Θεοτοκάς με το μυθιστόρημά του *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, προτρέπει τον σύγχρονο άνθρωπο να στηριχθεί στην Ορθοδοξία, τονίζοντας τον σταθερό και αδιάκοπα ζωντανό χαρακτήρα της: «Η Ορθοδοξία δεν χάνεται, ό,τι και να γίνει. Πέφτουν οι αυτοκρατορίες, γκρεμίζονται πολιτισμοί, αλλάζει ολοένα ο κόσμος, μα η Ορθοδοξία μένει, γιατί είναι μέσα μας ζωντανή, όπως την πρώτη μέρα που μας την έδωσε ο Χριστός, είναι η ίδια η ζωή μας εν Χριστώ». ⁵⁷⁰ Ο συγγραφέας αφουγκράζεται όπως πάντα τον παλμό της εποχής του και αδιαμφισβήτητα επηρεάζεται από την αναστάτωση που επέφερε η ιδεολογική και θρησκευτική κρίση, ενώ παράλληλα η χώρα του βρισκόταν στο ξεκίνημα της βιομηχανικής

---

⁵⁶⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 113.

⁵⁶⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 175.

⁵⁶⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 154.

⁵⁷⁰ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 194.

της ανάπτυξης με όλα τα επακόλουθά της και στο πλαίσιο αυτό συγγράφει ένα έργο που παραδίδει μια «εύγλωττη μαρτυρία της αβεβαιότητας του σύγχρονου ανθρώπου».⁵⁷¹

Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον ήρωά του στο τέλος του έργου να εγκαταλείπει το Άγιο Όρος για να βοηθήσει τον κόσμο που «είναι άρρωστος»,⁵⁷² που «χάθηκε μες στην αλαζονεία των επιστημών του, μες στην απανθρωπιά των μηχανών του, μες στη φρενιτιδιά του, που τη λέει πρόοδο, στο αέναο στριφογύρισμά του στο κενό, δίχως έρμα, δίχως σκοπό».⁵⁷³ Αισθάνεται την ανάγκη των ανθρώπων για συμπαράσταση και ενίσχυση. Εξάλλου παραδέχεται ότι «παρ' όλη την άσκηση, δεν φαίνεται να χειραφετήθηκα ακόμα από το βάρος του προηγούμενου βίου μου».⁵⁷⁴ Καθίσταται φανερό πως οι αποφάσεις του Μαρίνου δεν μένουν αμετάβλητες. Τον παρακολουθούμε να μεταπηδά από το ένα αξιακό σύστημα στο άλλο, χωρίς να δεσμεύεται αποκλειστικά σε ένα από αυτά, αλλά ούτε και να απορρίπτει ποτέ ολοκληρωτικά κάποιο από αυτά.⁵⁷⁵ Μπορεί λοιπόν να προκύψει το ερώτημα εάν ο ήρωας βρήκε στον μοναστικό τρόπο ζωής μία προσωρινή διέξοδο από τις ποικίλες δυσκολίες της ζωής, μέχρι να ισορροπήσει ψυχικά ώστε να είναι έτοιμος για την επάνοδο στον κόσμο. Ωστόσο, όπως φαίνεται στην εξέλιξη της ιστορίας, ο Μαρίνος δεν απομακρύνεται από τον Θεό και την πίστη του σ' Εκείνον. Λαμβάνει απλά την απόφαση να κατευθυνθεί προς μία άλλη, διαφορετική οδό επιλέγοντας να επιδοθεί στον «σαμαρειτισμό»,⁵⁷⁶ και στην κοινωνική προσφορά. Μέσα από τις μεταστροφές αυτές του συγκεκριμένου χαρακτήρα, διαφαίνονται και οι θρησκευτικές ανησυχίες του Θεοτοκά, καθώς οι προβληματισμοί του Μαρίνου Βελή για τη ζωή αντικατοπτρίζουν εν μέρει την υπαρξιακή πορεία του συγγραφέα. Πεποίθηση του συγγραφέα αποτελεί το γεγονός πως ο άνθρωπος για να βιώσει αυθεντικά την πίστη, θα πρέπει παράλληλα με τη δική του βούληση να ενεργήσει και η χάρη του Θεού, η παρουσία Του. Προκειμένου όμως να κερδίσει ο άνθρωπος το δώρο της θείας χάριτος, χρειάζεται προηγουμένως να πονέσει, να κλάψει, να βιώσει ανυπόφορη συχνά οδύνη: «Το πένθος, ο πόνος, σωματικός ή ψυχικός, μας κάνει και γινόμαστε ‘καθαροί τη καρδιά’ και ικανοί τότε να φτάσουμε στο μυστικό σημείο όπου η Χάρη συναντά τη θέληση. Πρέπει κάτι να μας κάψει

---

⁵⁷¹ Doulis, *George Theotokas*, ό.π., σ. 144.

⁵⁷² Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 437.

⁵⁷³ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 437.

⁵⁷⁴ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 179.

⁵⁷⁵ Doulis, *George Theotokas*, ό.π., σ. 144.

⁵⁷⁶ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 437.

από μέσα, να περάσουμε από κάποια φωτιά».⁵⁷⁷ Ο Μαρίνος αφήνοντας τη μοναχική ζωή, ομολογεί: «Η πίστη είναι αγάπη. Ανάβρυσμα, ξεχείλισμα, πλημμύρα αγάπης. Αγαπώ το Χριστό και για τούτο πιστεύω σ' Αυτόν. Κι η αγάπη μου γι' Αυτόν, που γεμίζει δάκρυα τα μάτια μου, με ζεσταίνει, με παρηγορεί για όλα, μου δίνει τη δύναμη ν' ατενίσω την πραγματικότητα του κόσμου, με κάνει να αισθάνομαι – ό,τι και αν συμβεί – πως τίποτα δεν χάθηκε, πως υπάρχει πάντα ελπίδα».⁵⁷⁸ Με τα συγκεκριμένα λόγια, το μυθιστόρημα καταλήγει σ' ένα μήνυμα ελπίδας, που εκδηλώνεται με την πεποίθηση του συγγραφέα πως «κάπου βρίσκεται η πηγή, πως δεν έχει στερέψει».⁵⁷⁹ Ο ήρωας ωστόσο, πέρα από την αγάπη που τρέφει στο πρόσωπο του Χριστού, αναρωτιέται εάν η χριστιανική πίστη επαρκεί από μόνη της να δώσει τη λύση στις υπαρξιακές του αναζητήσεις. Ο Μαρίνος Βελής αφενός παρουσιάζεται πεπεισμένος πως υπάρχει η πηγή που μπορεί να καλύψει το ψυχικό κενό του ανθρώπου και να τον οδηγήσει στη λύτρωση, αφετέρου δεν είναι απόλυτα σίγουρος για το ποια είναι η πηγή αυτή και που συναντάται.⁵⁸⁰ Η διαπίστωση στην οποία κατέληξε ωστόσο ο Θεοτοκάς, προς το τέλος της ζωής του, ήταν πως η απάντηση στις εναγώνιες αναζητήσεις του βρισκόταν πράγματι στις αξίες της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.

Με τη μελέτη και ενασχόληση του συγκεκριμένου έργου, καθίσταται σαφές το πόσο απέχει αυτή η κοσμοαντίληψη του Γιώργου Θεοτοκά στην πιο ώριμη συγγραφική του δραστηριότητα, από τον ορθολογισμό που τον χαρακτήριζε στα πρώιμα έργα του ως νεαρό διανοούμενο της γενιάς του που αρεσκόταν άλλοτε στην ανάπτυξη, την πρόοδο και τους νεωτερισμούς. Αναγνωρίζει πλέον αυτό που ο Φώτης Κόντογλου θεωρούσε ως ελευθερία που η πίστη χαρίζει στον Ορθόδοξο Χριστιανό, σε αντιδιαστολή με την υποδούλωση του ανθρώπου στα περιοριστικά σύνορα της λογικής.

---

⁵⁷⁷ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 182.

⁵⁷⁸ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 452

⁵⁷⁹ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 454.

⁵⁸⁰ Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', ό.π., σ. 454: «Μπορεί στη γη της φύσης ή στις απέραντες, έξαλλες, αστραποβόλες πολιτείες του δυτικού κόσμου, μπορεί μες στα μνημεία των πανάρχαιων πολιτισμών της Ανατολής ή ανάμεσα στους καινούριους λαούς, μπορεί στη ζούγκλα των τροπικών, μπορεί στις χώρες της οργανωμένης αθεΐας, κάπου τη νιώθω, την ακούω, την προσμένω».

3. Υπαρξιακά προβλήματα λόγω τεχνολογίας

Η Ελλάδα της δεκαετίας του '60, της χρονικής περιόδου δηλαδή κατά την οποία ο Θεοτοκάς συνέγραψε τα έργα που εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο, βίωνε μία κρίση που χαρακτηριζόταν από την προσπάθειά της να ορθοποδήσει κατόπιν της κατάρρευσης που ο Εμφύλιος επέφερε σε εθνικό κυρίως επίπεδο. Το διάστημα αυτό παρατηρείται ακόμη μία συνεχής κινητικότητα, που εκδηλώνεται αφενός με το μαζικό κίνημα της εξωτερικής μετανάστευσης, με κατεξοχήν προορισμούς τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Δυτική Γερμανία, και αφετέρου της εσωτερικής, καθώς μεγάλη μάζα από κατοίκους των επαρχιακών περιοχών μετακινείται στις πόλεις όπου οι οικονομικές ευκαιρίες και τα υλικά αγαθά αφθονούν.⁵⁸¹ Ταυτόχρονα με το κύμα της μετανάστευσης, στην Ελλάδα σημειώνεται σταδιακά – κατά το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του '60 – και μια ανάπτυξη στον οικονομικό τομέα, επακόλουθο πιθανόν του πολιτιστικού της δυναμισμού και ιδεολογικού πλουραλισμού. Η σταδιακή μεν, σταθερή δε, ανάπτυξη της βιομηχανίας στην ελληνική κοινωνία, παράλληλα με το φαινόμενο της αστικοποίησης και τα άλματα της τεχνολογίας, είναι επόμενο να επηρεάσουν και τη σύγχρονή τους παραγωγή στον τομέα της λογοτεχνίας. Βαθμιαία, οι Έλληνες λογοτέχνες απομακρύνονται από αφηγηματικές μαρτυρίες που αφορούν τον Β΄ Παγκόσμιο ή τον εμφύλιο πόλεμο στα πεζογραφήματά τους, ενώ ένα νέο είδος μυθιστορήματος κάνει την εμφάνισή του στις αρχές της δεκαετίας: το είδος αυτό κάνει χρήση της αλληγορίας και του φανταστικού, εκφράζοντας παράλληλα τις επίκαιρες υπαρξιακές αναζητήσεις που απασχολούν την ελληνική κοινωνία.

Μερικά από τα μυθιστορήματα που συγγράφονται τη χρονική αυτή περίοδο, αποδίδουν τη διαμάχη μεταξύ της φύσης και του πολιτισμού, μεταξύ της παραδοσιακής ζωής και της τεχνολογικής ανάπτυξης, προβάλλοντας τη συμμαχία ή και την ταύτιση του ανθρώπου με τη φύση ή την παράδοση, και παράλληλα τον διαχωρισμό και την αποστασιοποίησή του από τους σύγχρονους θεσμούς της κοινωνίας. Σε αυτή την ομάδα λογοτεχνικών έργων συγκαταλέγονται τα μυθιστορήματα: *Το Φράγμα* (1960) του Σπύρου Πλασκοβίτη, *Το Φύλλο*, *Το Πηγάδι*, *Τ' Αγγέλιασμα* (1961) του Βασίλη Βασιλικού και *Το Λάθος* (1965) του Αντώνη Σαμαράκη. Τα πρώτα δύο κυρίως παρουσιάζουν με κάποιο τρόπο την εκδίκηση της φύσης

---

⁵⁸¹ D. H. Close, *Greece since 1945: Politics, Economy and Society*, London: Longman 2002, σσ. 60-63.

για την κυριαρχία της τεχνολογίας, ενώ παράλληλα παρακινούν σε προβληματισμό τον αναγνώστη για την εξέλιξη του μηχανικού πολιτισμού της εποχής του και τη διατάραξη της αρμονίας ανάμεσα στον άνθρωπο και τον πολιτισμό. Οι συγγραφείς σε όλα τα παραπάνω μυθιστορήματα επιδεικνύουν έντονα το ενδιαφέρον τους για ενασχόληση όχι μόνο με τα επίκαιρα προβλήματα της διεθνούς πραγματικότητας, αλλά ταυτόχρονα επιθυμούν να εξετάσουν τους μελλοντικούς προσανατολισμούς της ελληνικής κοινωνίας.

Συγκεκριμένα, το μυθιστόρημα του Σπύρου Πλασκοβίτη που τιτλοφορείται *Το Φράγμα*,⁵⁸² παρουσιάζει τη φύση να αντιστέκεται στην επιθυμία του ανθρώπου να της επιβληθεί. Το έργο καταπιάνεται με επίμαχα κοινωνικά προβλήματα, κάνοντας ιδιαίτερη χρήση του συμβολισμού. Κεντρικό σύμβολο στο μυθιστόρημα αποτελεί το φράγμα, συμβολίζοντας την αγωνία που διακατέχει τον άνθρωπο της σύγχρονης εποχής, καθώς αισθάνεται ανυπεράσπιστος στη δίνη των δυνάμεων που εκείνος δημιούργησε και πλέον δεν ελέγχει. Απατάται ο άνθρωπος θεωρώντας πως «έχει τιθασέψει τις δυνάμεις αυτές, που ωστόσο παραμένουν ανεξέλεγκτες, ξεπερνώντας έτσι τα ανθρώπινα μέτρα του ελέγχου».⁵⁸³ Η απόπειρα του σύγχρονου ανθρώπου να υποτάξει τη φύση στο θέλημά του, ελλοχεύει κινδύνους ολοένα πιο σοβαρούς. Ο συγγραφέας θέτει το κρίσιμο θέμα ήδη από τις πρώτες σελίδες του έργου: «όλη αυτή η τεράστια σωρευμένη ύλη από πέτρα, σίδηρο και τσιμέντο, ταγμένη για ν' αντιστέκεται στο νερό, για να κόβει και ν' αλλάζει δρόμους (τους νόμους) του νερού, σύμφωνα με μίαν ανώτερη θέληση – να την τώρα, εκτεθειμένη σ' αταίριαστες αμφιβολίες, σε φήμες για την αντοχή της».⁵⁸⁴ Το πραγματικό επομένως πρόβλημα, όπως τίθεται από τον Πλασκοβίτη, είναι πως οι άνθρωποι κατασκευάζουν δημιουργήματα που τελικά δεν είναι σε θέση να ελέγξουν, με συνέπεια να αντιστρατεύονται πολύ συχνά τη φύση και τους νόμους της. Επιδίωξη επομένως του συγγραφέα είναι να παρακινήσει τους συμπολίτες του σε προβληματισμό σχετικά με το ποιοτικό επίπεδο της ζωής τους, την οποία χαρακτηρίζει το συνεχές άγχος, η επέκταση της μηχανοποίησης, τα κοινωνικά και ψυχικά αδιέξοδα. Τα ερωτήματα που διατυπώνονται ρητά από τον χαρακτήρα του μηχανικού Βαλέρη είναι ιδιαίτερα εύστοχα, παρέχοντας επιπλέον στον αναγνώστη το κλειδί για την ερμηνεία του μυθιστορήματος: «Γιατί να φτιάχνουμε κατασκευές, που να μας δείχνουν πόσο πιο φτηνοί,

⁵⁸² Σ. Πλασκοβίτης, *Το Φράγμα*, Αθήνα: Κέδρος¹²1996.

⁵⁸³ Αιμ. Χουρμούζιος, «Βιβλιοκριτική», *Η Καθημερινή*, 12 Απριλίου 1961. Ανατύπωση: Σπύρος Πλασκοβίτης, *Το Φράγμα*, ό.π., σ. 15.

⁵⁸⁴ Πλασκοβίτης, *Το Φράγμα*, ό.π., σ. 20.

πόσο πιο αδύνατοι είμαστε απ' τα έργα των χεριών μας; Γιατί να φτιάχνουμε με τα χέρια μας την απειλή μας;»⁵⁸⁵

Το πρώτο μέρος της τριλογίας του Βασίλη Βασιλικού με τίτλο: *Το φύλλο, Το Πηγάδι και Τ' Αγγέλιασμα*⁵⁸⁶ πραγματεύεται το ζήτημα του άγχους που προξενεί η ζωή στα αστικά κέντρα της εποχής και η αδιάκοπη πάλη ανάμεσα στη φύση και το μπετόν, σύμβολο της βιομηχανικής κοινωνίας. Ο αναγνώστης, διαβάζοντας το *Φύλλο*, μεταφέρεται στη Θεσσαλονίκη της δεκαετίας του '50, όπου παρακολουθεί με λεπτομέρεια την καθημερινή ζωή ενός νεαρού φοιτητή γεωπονίας που βιώνει έντονα το αίσθημα της μοναξιάς σε μια απρόσωπη πόλη. Ο Βασίλης Βασιλικός στο μυθιστόρημά του αυτό επικεντρώνεται σε ζητήματα που προβληματίζαν το μεγαλύτερο μέρος της νεολαίας της μεταπολεμικής γενιάς. Το έργο ουσιαστικά παρουσιάζει την ανταρσία ενός νεαρού απέναντι στη ρουτίνα αλλά και το παράλογο του συμβατικού τρόπου ζωής. Ο κεντρικός χαρακτήρας της ιστορίας αδυνατεί να προσαρμοστεί στις συνθήκες του μεταπολεμικού κόσμου. Αντιλαμβάνεται ως φορτική την παρουσία των ανθρώπων που τον περιβάλλουν και θεωρεί τις σχέσεις των ανθρώπων συμβατικές, τον κόσμο ως ένα παράλογο σύστημα που προξενεί την απέχθεια, και τη γη «βρώμικη και φλύαρη κι ανήσυχη για το πετσί της».⁵⁸⁷ Αναζητώντας λοιπόν διέξοδο στην κατάσταση αυτή, ο νεαρός ήρωας θα καταφύγει στη συντροφιά της φύσης, η οποία δεν θα αποτελέσει απλά το καταφύγιό του, αλλά ταυτόχρονα και μια πηγή ευδαιμονίας και ψυχικής ευφορίας. Με το φύλλο του, τμήμα της φύσης και σύμβολό της στο έργο, θα αναπτύξει μία σχέση που φαίνεται αδιανόητη, υπερβαίνοντας την ανθρώπινη λογική. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα, το φύλλο μετατρέπεται προσωρινά σε «τιμωρό» του περίγυρου, καθώς ανενόχλητο εξαπλώνεται και νικά την πολυκατοικία, σύμβολο της πεζής και άχαρης ζωής στη σύγχρονη τυποποιημένη και μηχανική κοινωνία.⁵⁸⁸ Όπως πολύ εύστοχα έχει υποστηριχθεί «*Το Φύλλο* αποτελεί ποιητική εκδοχή του ατομικού αδιεξόδου»,⁵⁸⁹ ενώ οι εικόνες στις οποίες αναδιπλώνεται το χάος παραπέμπουν στη Βιβλική Δημιουργία: «η αρχή του αρχή του κόσμου, το τέλος του τέλος του κόσμου».⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ Πλασκοβίτης, *Το Φράγμα*, ό.π., σ. 246.

⁵⁸⁶ Β. Βασιλικός, *Το Φύλλο, Το Πηγάδι, Τ' Αγγέλιασμα*, Αθήνα: Εστία 1976.

⁵⁸⁷ Βασιλικός, *Το Φύλλο, Το Πηγάδι, Τ' Αγγέλιασμα*, ό.π., σ. 57.

⁵⁸⁸ Απ. Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας: 1945-1965*, Αθήνα: Εστία 1965, σσ. 182-183.

⁵⁸⁹ Π. Μουλλάς, *Για τη μεταπολεμική μας πεζογραφία, κριτικές καταθέσεις*, Αθήνα: Στιγμή 1989, σ.71.

⁵⁹⁰ Μουλλάς, *Για τη μεταπολεμική μας πεζογραφία, κριτικές καταθέσεις*, ό. π., σ. 63. Επίσης βλ. Βασίλης Βασιλικός, *Το Φύλλο*, ό. π., σ. 9: «Στην αρχή ήταν το χάος. Πάχνη, ομίχλη, βροχή, χιόνι και χαλάζι. Ένα διάστημα

Στο μυθιστόρημα του Αντώνη Σαμαράκη που τιτλοφορείται *Το Λάθος*,⁵⁹¹ ο αναγνώστης παρατηρεί, συγκριτικά και με τα προαναφερθέντα έργα, δυσσίωνα χαρακτηριστικά. Καταρχήν, δεν αναφέρεται η ονομασία της χώρας όπου διαδραματίζεται η ιστορία, όπως άλλωστε έχουμε δει να συμβαίνει και στο *Φράγμα* του Πλασκοβίτη. Στο έργο παρακολουθούμε έναν ύποπτο να μεταφέρεται από δύο άντρες της Ειδικής Υπηρεσίας στην κεντρική ανακριτική μονάδα. Ο ήρωας θα ζωγραφίσει δυο κύκλους με μια κουκίδα ο καθένας στο κέντρο, τους οποίους η Ειδική Υπηρεσία θα θωρήσει ως συνθηματικούς. Σύμφωνα με το σχέδιο της Υπηρεσίας, ο ένας από τους δύο άντρες σταδιακά θα εκδηλώσει οικειότητα προς τον ύποπτο, ώστε να δημιουργηθούν συνθήκες που να ευνοούν την ομολογία του, στοχεύοντας στην παραδοχή του ότι συμμετείχε στις αντικαθεστωτικές ενέργειες για τις οποίες τα γεγονότα εξελίσσονται ομαλά, κατά την πρόβλεψη του σχεδίου. Η ανατροπή έρχεται, όταν οδεύοντας προς το τέλος του έργου και ενώ έχει ήδη επιτευχθεί η προσέγγιση και η φιλική επαφή των δύο κύριων χαρακτήρων, ο ύποπτος θα επιχειρήσει να αποδράσει. Στο σημείο αυτό ο συνοδός του θα λυγίσει και θα μετατραπεί σχεδόν σε συνένοχό του, παρακινώντας τον κι ο ίδιος στην απόδραση. Ο ήρωας αδυνατεί να συνειδητοποιήσει την απρόσμενη αυτή ψυχολογική μεταστροφή και στην απόπειρά του να δραπετεύσει, βρίσκει μοιραίο θάνατο με πτώση από τον έβδομο όροφο του ξενοδοχείου. Στη συνέχεια, ο συνοδός εξουδετερώνεται από τον συνάδελφό του και όπως προκύπτει εκ των υστέρων, το κατά τ' άλλα προσεκτικά οργανωμένο σχέδιο, δεν είχε λάβει υπόψη τον ανθρώπινο παράγοντα. Κατά συνέπεια, στην όλη σύλληψη και εφαρμογή του σχεδίου, υπήρχε ένα θεμελιώδες λάθος.

Το μυθιστόρημα, που διακρίνεται για τον έντονο αστυνομικό του χαρακτήρα, προβάλλει το άτομο να αντιστέκεται έναντι του απρόσωπου απολυταρχικού καθεστώτος και των μηχανιστικών μεθόδων του, αποστέλλοντας ένα ελπιδοφόρο μήνυμα «ανθρωπιάς». Κατά την απόπειρα του κρατούμενου να δραπετεύσει, ο «ανακριτής» συναισθάνεται την αδυναμία του να προχωρήσει στη σύλληψή του: «Δεν μπορώ να τον παραδώσω», λέει ο ίδιος, «εγώ είμαι που τον έκανα να ομολογήσει, εγώ που υποκρίθηκα πως έχω αισθήματα, πως έχω φιλική διάθεση, πως είμαι άνθρωπος με καρδιά, εγώ που εφόρεσα προσωπίο ανθρώπου».⁵⁹² Προς

αδειανό και το σκοτάδι πάνω στην άβυσσό του. Τα συστήματα των ανέμων και οι συναγωγές των υδάτων το κατοικούσαν. Κ' εκεί μέσα κατοικούσαν πουλιά: κάργες και χελιδόνια», και σσ. 97-98: «Θα πήγαινε εκεί όπου θα εύρισκε τον ήλιο στην αυγή του, στην κόψη του βουνού, και θάρριχνε τα ρούχα του και θάμπαινε γυμνός μες τον ήλιο, γυμνός, θα έμπαινε στην φυλακή του ήλιου, στον κρόκο του ήλιου».

⁵⁹¹ Α. Σαμαράκης, *Το Λάθος*, Αθήνα: Εστία 1965.

⁵⁹² Σαμαράκης, *Το Λάθος*, ό.π., σ. 227.

το τέλος της ιστορίας, καθίσταται φανερό ότι υπάρχει κάτι βαθύτερο που συνδέει τους ανθρώπους, και είναι ικανό να καταδείξει ολόκληρο Καθεστώς διάτρητο από ένα λάθος, όπως επίσης και να προσδώσει στις ζωές των ανθρώπων αίσθημα παρηγοριάς και ελπίδας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο έργο κανένα από τα πρόσωπα δεν κατονομάζεται. Δίνεται έμφαση στο ότι τα πρόσωπα είναι για την κρατική εξουσία ανώνυμες ανθρώπινες μονάδες, τις οποίες κατατάσσει ουσιαστικά σε δύο ομάδες: σε εκείνους που είναι υπέρ του Καθεστώτος και σε όσους είναι εναντίον του. Ο συγγραφέας, παρουσιάζεται στο έργο αυτό ως εκφραστής μιας μάλλον ανήσυχης κοινωνικής συνείδησης, θέτοντας ζητήματα πανανθρώπινου ενδιαφέροντος, καθώς απασχολούν τους ανθρώπους σε οποιαδήποτε κυβέρνηση ή κοινωνική δομή κι αν υπάγονται. Είναι ξεκάθαρος ο σκοπός του Σαμαράκη να δημιουργήσει προβληματισμό στον αναγνώστη αναφορικά με τη συνειδητοποίηση για τον δυναστευτικό ρόλο που διαδραματίζουν οι μηχανισμοί εξουσίας στη ζωή του ανθρώπου. Ο συγγραφέας στοχεύει επίσης στο να παρακινήσει τον αναγνώστη του ενδεχομένως σε μια περισσότερο ενεργητική και δυναμική αντίσταση ως προς αυτά τα συστήματα. Ο Απόστολος Σαχίνης διατυπώνει την ακόλουθη άποψη σχετικά με το μυθιστόρημα: «*Το λάθος αποτελεί μια έμμεση καταδίκη του δεσποτισμού και της δικτατορίας και απεικονίζει τη νίκη του “ανθρώπου” απέναντι στις σκοτεινές δυνάμεις του ολοκληρωτισμού*».⁵⁹³

Παρατηρούμε πως στις ιστορίες των έργων που έχουν συζητηθεί παραπάνω, το σκηνικό ξεπερνά τα φυσικά σύνορα της Ελλάδας, ενώ η υπόθεσή τους θίγει θεμελιώδη ζητήματα που απασχολούν τις ανθρώπινες κοινωνίες σε κάθε μέρος του κόσμου. Τα ανησυχητικά φαινόμενα της σύγχρονης εποχής – η ανεξέλεγκτη πορεία της τεχνολογικής ανάπτυξης, η παραβίαση των φυσικών νόμων, η αυξανόμενη καταπίεση από την κρατική μηχανή – συνιστούν όλα τους αιτίες που οδηγούν σταδιακά στην επιδείνωση των υπαρξιακών και ψυχικών προβλημάτων. Πρόκειται για καταστάσεις που οι μεταπολεμικοί πεζογράφοι παρατηρούν με αγωνία και προβληματιζόμενοι πρώτα οι ίδιοι, επιδιώκουν ακολούθως μέσω των έργων που συγγράφουν να προβληματίσουν το αναγνωστικό κοινό, μεταδίδοντας μηνύματα που αποσκοπούν στο να αφυπνίσουν συνειδήσεις, και να προτείνουν με το δικό τους τρόπο διεξόδους στα αδιέξοδα. Ο Γιώργος Θεοτοκάς δεν μένει αδιάφορος προς τα ζητήματα τέτοιας φύσεως, και όπως μαρτυρεί κυρίως το έργο του με τίτλο *Οι Καμπάνες*,⁵⁹⁴

⁵⁹³ Σαχίνης, *Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι*, Αθήνα: Εστία 1984, σ. 122.

⁵⁹⁴ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, Αθήνα: Εστία 1970.

το τελευταίο μυθιστόρημα που συνέγραψε, μοιράζεται κι ο ίδιος τις αγωνίες αυτές από πλευράς της προηγούμενης, κατά κύριο λόγο, γενιάς λογοτεχνών.⁵⁹⁵ Ο ίδιος ο συγγραφέας κατατάσσει τον εαυτό του –όπως φανερώνει σε συνέντευξή του στην *Επιθεώρηση Τέχνης* εφτά μήνες πριν το θάνατό του – σε εκείνη την κατηγορία λογοτεχνών που «ζητούν να εκφράσουν το άγχος της εποχής που έχει μεγάλη γκάμα, γιατί αρχίζει από το δέος των πυρηνικών βομβαρδισμών και φτάνει ίσαμε τη μεταφυσική αγωνία και τα θέματα του μηδενός και του παραλόγου».⁵⁹⁶

4. Θρησκευτική παράδοση και μεταφυσική

Αρκετοί υπήρξαν οι άνθρωποι των γραμμάτων που επηρεάστηκαν, κατά κοινή ομολογία, από τα τεκταινόμενα της εποχής τους και που παρόλ' αυτά όρθωσαν το ανάστημά τους διεκδικώντας με περισσότερο πείσμα την ελληνικότητα, επιστρέφοντας στις ρίζες, δηλαδή στις πρώτες πηγές για να προβάλουν αξίες αυθεντικές κι αδιαμφισβήτητες. Στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαία μια συνοπτική αναφορά στον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, που αν και εντάσσεται τυπικά στη λεγόμενη γενιά του '30, εντούτοις είναι ένας από τους πρωτοπόρους στην υιοθέτηση των μοντερνιστικών τεχνικών στη νεοελληνική λογοτεχνία με το έργο του να κινείται μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, κάνοντας χρήση του εσωτερικού μονολόγου, των συμβόλων και του συνειρμού. Όλο του το έργο διακατέχεται από την έννοια της ύπαρξης μέσα από τα πράγματα, δηλαδή της συνοχής του κόσμου, παντρεύοντας σ' αυτό την αρχαία, βυζαντινή και δημοτική παράδοση με τα νεωτερικά στοιχεία. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο γεγονός ότι συναίρεσε τον μοντερνισμό με την Ορθοδοξία και την ελληνική παράδοση, σε μια εποχή που η λογοτεχνική Θεσσαλονίκη έδειχνε έντονο ενδιαφέρον για ό,τι πιο καινούργιο και ανανεωτικό συνέβαινε στη δυτικοευρωπαϊκή και παγκόσμια λογοτεχνία. Πιστός στην Ορθοδοξία, διαβάσει πατερικά κείμενα και συναξάρια από τα οποία συχνά εμπνέεται. Από την πεζογραφική του παραγωγή, ξεχωρίζει το έργο του *Ο Πεθαμένος και η*

---

⁵⁹⁵ R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford: Clarendon 1994, σ. 252. Ειδικότερα, οι μεταφυσικές και υπαρξιακές αναζητήσεις του Γιώργου Θεοτοκά θα μπορούσαν – παράλληλα με τα έργα Ελλήνων πεζογράφων όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω – να μελετηθούν και σε σχέση με έργα Ευρωπαίων συγγραφέων που εντάσσονται στα κινήματα του υπαρξισμού και του παραλόγου όπως: Καμύ, Σαρτρ, Μπέκετ και Ιονέσκο· αυτό βέβαια θα αποτελούσε αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας και μελέτης.

⁵⁹⁶ Ν. Κοκκινάκη, «Οι “Καμπάνες” του Γ. Θεοτοκά και το τίμημα της υπέρβασης», *Νέα Εστία*, τόμ. 142, τχ. 1690, 1 Δεκεμβρίου 1997, σ. 1702.

Ανάσταση που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1944 και αποτελεί «μία πορεία αναζήτησης και μεταμόρφωσης, από μία κατάσταση κενού αξιών και ψυχικής αποσύνθεσης σε μία αποκάλυψη που νοηματοδοτεί την ανθρώπινη ύπαρξη και συνιστά υπέρβαση της φθοράς και του θανάτου».⁵⁹⁷

Το μυθιστόρημα έχει ως κεντρικό θέμα την αυτοχειρία ενός νέου, ως συνέπεια τόσο της γενικότερης έκπτωσης του κόσμου όπου ζει ο ήρωας, όσο και ειδικότερα λόγω ερωτικής απογοήτευσης, αφού οι ευρύτερες συνθήκες που επικρατούν στο έργο εμποδίζουν την ουσιαστική επικοινωνία των ανθρώπων. Ωστόσο, αν και ο τίτλος προαναγγέλει μία ιστορία Ανάστασης, από τις πρώτες κιόλας σελίδες του έργου γίνεται ξεκάθαρη η πρόθεση του συγγραφέα – αφηγητή να περιγράψει την αυτοκτονία δηλώνοντας για τον ήρώα του τα εξής: «Αισθανόταν την ανάγκη να συγκεντρωθεί. Βασανιζόταν έρμαιο από τις εντυπώσεις, από τις σχέσεις του με τα πράγματα, με τα πρόσωπα. Επιθυμούσε ένα σχήμα».⁵⁹⁸ Ο νέος και ο συγγραφέας – αφηγητής, μοιράζονται την ίδια απογοήτευση και τις ίδιες υπαρξιακές αγωνίες: ο μεν πρώτος ένεκα ερωτικής απογοήτευσης, ο δε δεύτερος «από την αδυναμία του να εξιστορήσει τα υποτιθέμενα γεγονότα, να αρθρώσει μια προσωπική φωνή και μέσα από αυτή να δώσει σχήμα στην προσωπικότητά του».⁵⁹⁹ Ο ίδιος ο συγγραφέας εξομολογείται: «Δεν ξέρω ποιος είμαι. Προϋπήρχα; Υπάρχω; Θα υπάρξω; Παρακάλεσα τον εαυτό μου να μου γνωριστεί».⁶⁰⁰ Η κρίση ταυτότητας, το αίσθημα της μοναξιάς και της ανυπαρξίας σε συνάρτηση με την εικόνα ενός χαώδη κόσμου που εισβάλλει στο μυθιστόρημα, αποδίδονται με την παρουσία του ραγισμένου καθρέφτη: «τρομαγμένος από το σπάσιμο του καθρέφτη που βλεπόμενα, δίχως είδωλο να αντικρίζει τη στερημένη μου όραση, παρακάλεσα για την ανάσταση του νέου που αυτοκτόνησε».⁶⁰¹ Εντύπωση προκαλεί στον αναγνώστη η περιγραφή του συγγραφέα για τον κόσμο που περιβάλλει τον νέο· έναν κόσμο δυστυχίας, εμποτισμένο με το πνεύμα της αμαρτίας και με κύριο χαρακτηριστικό τις σωματικές ασθένειες. Οι άλλοτε ευτυχισμένες αρχικές στιγμές του έργου (περιγραφή σπιτιού του ήρωα που παραπέμπει σε ιταλικό αρχοντικό και γίνεται επομένως σαφής η πρόθεση του συγγραφέα να διασταυρώσει

---

⁵⁹⁷ Μαστροδημήτρης, *Η Εκκλησία ως τέλος και ως αποκάλυψη στον Παπαδιαμάντη και στον Πεντζίκη*, «Νεκρός Ταξιδιώτης» (1910), «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση» (1944), Αθήνα: Δόμος 1998, σ. 19.

⁵⁹⁸ Ν. Γ. Πεντζίκης, *Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση*, Αθήνα: Άγρα ³ 1987, σ. 7.

⁵⁹⁹ Ε. Βογιατζάκη, «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση» στο *Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Ο άνθρωπος και τα σύμβολα*, Αθήνα: Σαββάλας 2003, σ. 27.

⁶⁰⁰ Πεντζίκης, *Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση*, ό.π., σ. 75.

⁶⁰¹ Πεντζίκης, *Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση*, ό.π., σσ. 75-76.

το ανατολίτικο με το δυτικό στοιχείο), εναλλάσσονται με πλήθος εικόνων συμφοράς και θανάτου. Όπως εύλογα υποστηρίζει η Εύη Βογιατζάκη: «Ο Πεντζίκης δεν κάνει τίποτα άλλο από το να μας παρουσιάζει εδώ μια εκμοντερνιστική εκδοχή της βιβλικής ιστορίας της πτώσης των πρωτοπλάστων από έναν κόσμο δαιμονικό, ασάφειας και σύγχυσης που ζητά απολύτρωση μέσα στον κόσμο της χριστιανικής ανάστασης και αγάπης».⁶⁰² Χαρακτηριστική είναι και η ακόλουθη αναφορά του συγγραφέα που μας παραπέμπει συνειρμικά στην Παλαιά Διαθήκη:

Ο νέος που τον φαντάστηκα να στέκεται στο παράθυρο, ξαναπλάθει με τις αναμνήσεις του μίαν ευτυχισμένη εικόνα σπιτιού. Η μητέρα έχει στα γόνατα το παιδί και το θηλάζει. Ο πατέρας επιστρέφει από το μαγαζί που δουλεύει. Ξεκουράζεται τραγουδώντας το βρέφος του στα χέρια [...]. Εμμανουήλ το βρέφος που αναπαύεται σαν λιοντάρι και με τα χεράκια του πνίγει της γης τους πειρασμούς, τα φίδια.⁶⁰³

Η αναφορά στον πειρασμό και ο μεσσιανικός χαρακτήρας του ονόματος (Εμμανουήλ σημαίνει ο Θεός είναι μαζί μας), αποτελούν στοιχεία που στηρίζουν τη χριστιανική μυθοπλασία του Πεντζίκη. Ότι πρόκειται να ακολουθήσει δηλ. η ανάσταση του ήρωα στο δωμάτιό του υπό το φως της ηλεκτρικής λάμπας, αποτελεί μια διαδικασία μετα – γραφής και μετα – δημιουργίας, αφού ο νοσηρός κόσμος του βιβλίου μοιάζει να θεραπεύεται. Οι περιγραφές ειδυλλιακών τοπίων, θρύλων και παραδόσεων της ελληνικής φύσης και τόσες άλλες αναφορές, συγκροτούν έναν κόσμο ανάπλασης, ανάτασης και ανάστασης: «Σε καινούργια γη πέρασε ο νέος. Στη γη της αιώνιας ζωής αυτός που πέθανε αναστημένος».⁶⁰⁴ Τέλος, η ελπίδα διάσωσης εναποτίθεται στην επιστροφή στον γενέθλιο τόπο καταγωγής, όπου προς έκπληξη των αναγνωστών του, ο συγγραφέας κάνει λόγο για την ύπαρξη μιας εκκλησίας στα θεμέλια του πατρικού σπιτιού: «Τότε θυμήθηκα τη διήγηση από ένα όνειρο που είχε δει επανειλημμένα η γιαγιά μου, [...] πώς στο πατρικό μας σπίτι από κάτω ήταν μια εκκλησία θαμμένη. Της παρουσιαζόταν Σεβάσμια μορφή, που έδινε την εντολή να γκρεμίσουμε το σπίτι και να σκάσουμε, να βρούμε από κάτω την Εκκλησία». Αξιόλογο είναι το γεγονός ότι η εκκλησία στο τέλος του μυθιστορήματος απηχεί τις προσωπικές δοξασίες του Πεντζίκη, ενώ η επιστροφή του στα πάτρια εδάφη αντιπροσωπεύει «την επανεύρεση της ζωογόνου πηγής που διαμορφώνει και ολοκληρώνει το σχήμα της ύπαρξης του ανθρώπου ως πνευματικού

⁶⁰² Βογιατζάκη, «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση», *Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Ο άνθρωπος και τα σύμβολα*, ό.π., σ. 46.

⁶⁰³ Πεντζίκης, *Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση*, ό.π., σσ. 15-16.

⁶⁰⁴ Πεντζίκης, *Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση*, ό.π., σσ. 151-152.

όντος». ⁶⁰⁵ Οι σπουδές του στη Γαλλία τον οδήγησαν να έρθει σε πιο στενή σχέση με την ευρύτερη δυτικότερη πνευματική ζωή στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία – ψυχολογία και την τέχνη γενικότερα. Επιστρέφοντας στη γενέτειρα πόλη, σε μία κατάσταση ενθουσιασμού από τις πλείστες διερευνήσεις, εκφράζει - μέσα από το έργο του - τις θέσεις του έναντι του ευρωπαϊκού πολιτισμού, συγκρίνοντάς τις με το ορθόδοξο εκκλησιαστικό βίωμα, ⁶⁰⁶ με απώτερο στόχο να αναζητήσει «τη διέξοδο και τη σύνθεση που θα του επέτρεπαν να αξιοποιήσει την κοσμική παιδεία του, θέτοντας την στην υπηρεσία ενός επαρκούς νοήματος ζωής». ⁶⁰⁷ Με τις θεμελιώδεις παραμέτρους του έργου του, που αφορούν την αισθητική του συνείδηση, τον τρόπο προσέγγισης της ανθρώπινης ταυτότητας, τον χρόνο και την καινότερη χρήση της γλώσσας, μπορεί κανείς να διακρίνει σημάδια ασυνήθιστου συγκερασμού δυτικής και ανατολικής σκέψης, με προεξάρχουσα τη σύζευξη θρησκείας και ψυχανάλυσης. ⁶⁰⁸

Λίγα χρόνια αργότερα από την έκδοση του συγκεκριμένου έργου του Πεντζίκη και της πρωτοποριακής ιδιομορφίας που το χαρακτήριζε, παρουσιάστηκε – σε μεγαλύτερο πλέον βαθμό – στη λογοτεχνική παραγωγή των αρχών της δεκαετίας του '60, η ίδια αυτή τάση που συνέδεε τη θρησκευτική παράδοση και το μεταφυσικό στοιχείο. Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι στο χρονικό διάστημα που καλύπτει η δεκαετία του '60, από τη μια πλευρά, παρατηρούνται «αντιφατικές τάσεις προς την ατομική αυτονομία και την κοινωνική διάσπαση», και από την άλλη, «γινόμαστε μάρτυρες της νοσταλγίας για επιστροφή τόσο στη φύση όσο και σε μια κατάσταση προβιομηχανική». ⁶⁰⁹ Τα δυσάρεστα φαινόμενα που επέρχονται με την τεχνολογική πρόοδο και συνδέονται άμεσα με το αίτημα για επιστροφή στη φύση, η αυξανόμενη αγωνία για το μεταφυσικό και τα υπαρξιακά ερωτήματα, συντείνουν στο ενδιαφέρον και την ενασχόληση αρκετών πεζογράφων με την

---

⁶⁰⁵ Μαστροδημήτρης, *Η Εκκλησία ως τέλος και ως αποκάλυψη στον Παπαδιαμάντη και στον Πεντζίκη*, «Νεκρός Ταξιδιώτης» (1910), «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση» (1944), ό.π., σ. 39.

⁶⁰⁶ Α. Ομ. Πολυχρονιάδη, «Δυτική Διανόηση» στο «Προς Εκκλησιασμό» της λογοτεχνίας, πολιτικός λόγος γραπτού στο έργο του Ν. Γ. Πεντζίκη, Αθήνα: Αρμός 2006, σ. 61.

⁶⁰⁷ Μαστροδημήτρης, *Η Εκκλησία ως τέλος και ως αποκάλυψη στον Παπαδιαμάντη και στον Πεντζίκη*, «Νεκρός Ταξιδιώτης» (1910), «Ο Πεθαμένος και η Ανάσταση» (1944), ό.π., σ. 39.

⁶⁰⁸ Βογιατζάκη, «Τον καιρό της αλφαβήτα», *Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Ο άνθρωπος και τα σύμβολα*, ό.π., σ. 27. Βλ. επίσης την παρατήρηση της ίδιας στο ίδιο βιβλίο, σ. 54, σύμφωνα με την οποία «με τον Πεθαμένο και την Ανάσταση αρχίζει μια μοντερνιστική μυθοποιία, η οποία βρίσκεται πολύ κοντά στον Τ. Σ. Έλιοτ, μιας και ο κόσμος της ερημωμένης χώρας που μας παρουσιάζει, καθώς και ο τίτλος του μυθιστορήματος είναι άμεσα συγκρίσιμα με το ποίημα “Η ταφή του νεκρού” (The Burial of the Dead)».

⁶⁰⁹ Tzionas, *The Other Self, Selfhood and Society in Modern Greek Fiction*, Oxford: Lanham, Lexington 2003, p. 46.

Ορθοδοξία. Στα έργα των Ζήσιμου Λορεντζάτου, Οδυσσέα Ελύτη, Γιώργου Σεφέρη και Παντελή Πρεβελάκη συναντάται, για παράδειγμα, η αναζήτηση για μια χαμένη εστία πνευματικότητας στους κόλπους της Ορθοδοξίας.

Στο δοκίμιο του Ζήσιμου Λορεντζάτου με τίτλο: «Το χαμένο κέντρο»,⁶¹⁰ αφιέρωμα για τα 30 χρόνια της *Στροφής*,⁶¹¹ εκδηλώνεται με ευκρίνεια η νοσταλγική επιθυμία για επιστροφή στο ανατολικό, Ορθόδοξο πνεύμα και κατ' επέκταση η επάνοδος σ' ένα λησμονημένο, πνευματικό κέντρο. Στοχαζόμενος ο συγγραφέας την πολιτισμική κρίση της Δύσης, υποστηρίζει τα ακόλουθα:

Και δεν καταλαβαίνουμε πως η κρίση της Ευρώπης σήμερα ή ολόκληρου του πολιτισμού είναι, πρώτα από όλα, πνευματική ή μεταφυσική – το σπουδαιότερο πρόβλημα για το σημερινό κόσμο είναι να αποκαταστήσει τη χαμένη μεταφυσική επαφή του – και πως αν χρειάζεται, για τους δυτικούς, να πηδήξουν ή να περάσουν πάνω από τους τέσσερις ή πέντε τελευταίους αιώνες που μεσολάβησαν, από την Αναγέννηση και εδώθε, για να φτάσουν σε κάποιο πυρήνα μιας διασπαρμένης παράδοσης πνευματικής, εμείς αντίθετα δεν έχουμε παρά μόνο λίγο δρόμο να κάνουμε ή σχεδόν καθόλου, για να βρούμε, κληρονομιά μας απείραχτη, την ολοζώντανη πνευματική παράδοση της Ανατολής.⁶¹²

Κρίνοντας σαφώς ο Λορεντζάτος πως η λογοτεχνία και η τέχνη της χώρας του έχει επηρεαστεί από την κρίση του δυτικού πολιτισμού, επιδιώκει μια επανεξέταση της σχέσης της Ελλάδας με την Ευρώπη και τον δυτικό πολιτισμό οραματιζόμενος μια ανακατεύθυνση του ελληνικού πολιτισμού προς την ανατολική και Ορθόδοξη παράδοση. Ο συγγραφέας του «χαμένου κέντρου» στην ουσία προτρέπει σε «μια εκ νέου προσέγγιση της κριτικής και της λογοτεχνίας, έχοντας την αξίωση να θεωρηθεί ως μέτρο η ανατολική ορθόδοξη σκέψη».⁶¹³ Παρατηρείται εξάλλου, εκ μέρους του Λορεντζάτου η συνολική απόρριψη της δυτική κουλτούρας και του δυτικού ορθολογισμού, που σχετίζεται άμεσα με την εναντίωσή του προς τη νεωτερικότητα. Καθώς αντιμάχεται λοιπόν τη νεωτερικότητα και τον ορθολογισμό, είναι άξιο προσοχής πως κάνει χρήση του χριστιανικού μυστικισμού όπως και του ρομαντισμού. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Δ. Τζιόβα, «διαμέσου κυρίως του μυστικισμού της παράδοσης, ο Λορεντζάτος

---

⁶¹⁰ Ζ. Λορεντζάτος, «Το χαμένο κέντρο», *Μελέτες*, τόμ. Α', Αθήνα: Δόμος 1994, σσ. 333-419.

⁶¹¹ Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος 1972.

⁶¹² Λορεντζάτος, «Το χαμένο κέντρο», ό.π., σ. 368.

⁶¹³ Α. Leontis, «‘The Lost Center’ and the Promised Land of Greek Criticism», *Journal of Modern Greek Studies*, 5, (2), October 1987, σ. 178. Για «Το χαμένο κέντρο» επίσης βλ. «The simulations of the center: Lorentzatos' s neohellenism against the modernist phantom», in Mary N. Layoun, *Modernism in Greece? Essays on the Critical and Literary Margins of a Movement*, New York: Pella 1990, σσ. 59-79, και Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992, σ. 434.

αναζητεί τη σταθερότητα απέναντι στον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο». ⁶¹⁴ Ο ίδιος ο συγγραφέας εκφράζει τις σκέψεις του επί του θέματος ως εξής:

Το μέσα αφορά το μόνιμο, το έξω το προσωρινό. Το μέσα αφορά την παράδοση ή τη μεταφυσική – που δεν αλλάζει – το έξω αφορά την αλλαγή. Υπάρχει η αλλαγή, ο κόσμος, και υπάρχει το πνεύμα ή το αιώνιο, ο μη-κόσμος. [...] Γιατί όσο να προοδέψεις ή να εξελιχτείς, όπως φαντάζονται όσοι θεωρούν σήμερα ξεπερασμένη την παράδοσή τους, το αιώνιο δεν μπορείς να το ξεπεράσεις ή να το αφήσεις πίσω σου. ⁶¹⁵

Η προσδοκία του Λορεντζάτου να δει την ποίηση και την τέχνη να αναδημιουργούνται στο πλαίσιο του μεταφυσικού και να επιστρέφουν σε μία χαμένη έννοια πνευματικότητας θα εκπληρωθεί, παρά το γεγονός πως ήκμαζε τότε ο ελληνικός μοντερνισμός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Οδυσσεάς Ελύτης με το καταξιωμένο έργο του *Το Άξιον Εστί*, ⁶¹⁶ όπου σημειώνεται ένας επαναπροσανατολισμός προς την Ορθόδοξη παράδοση, όπως επίσης και τα τελευταία ποιήματα του Γιώργου Σεφέρη στα οποία «υπάρχει μια τάση προς τη μεταφυσική και το χριστιανισμό καθώς το ενδιαφέρον του ποιητή για τον αρχαίο μύθο μειώνεται αισθητά». ⁶¹⁷ Επιπλέον, η επιλογή του Σεφέρη να μεταφράσει το βιβλίο της *Αποκάλυψης* ⁶¹⁸ και το βιβλικό *Άσμα Ασμάτων*, ⁶¹⁹ σε συνδυασμό με τα *Τρία κρυφά ποιήματα*, ⁶²⁰ αποτελούν τεκμήρια για τον ενδιαφέρον του προς τη θρησκεία. ⁶²¹ Στο ποίημα που τιτλοφορείται *Θερινό ηλιοστάσι*, το τελευταίο από τα τρία ποιήματα, ξεχωρίζει ο στίχος «Αναστάσιμη ωδίνη», με τον οποίο ο Σεφέρης δίνει έμφαση στη σπουδαιότητα της μεταθανάτιας εμπειρίας. ⁶²² Το ποίημα ολοκληρώνεται με τον οραματισμό του ποιητή, στους τελευταίους στίχους, μιας μεγάλης φωτιάς που θα επιφέρει τη βιβλική συντέλεια του κόσμου, οδηγώντας τον άνθρωπο στην ένωση με τον δημιουργό του, τον Θεό, κάτι που θα αποτελέσει και την εκπλήρωση ουσιαστικά του προορισμού του.

---

⁶¹⁴ Tziovas, «Mapping out Greek Literary Modernism» in D. Tziovas, *Greek Modernism and Beyond. Essays in honor of Peter Bien*, Oxford: Rowman & Littlefield 1997, σ. 27.

⁶¹⁵ Λορεντζάτος, «Το χαμένο κέντρο», ό. π., σσ. 412-413.

⁶¹⁶ Ελύτης, *Ποίηση*, Αθήνα: Ίκαρος 2003.

⁶¹⁷ Tziovas, «Mapping out Greek Literary Modernism», ό.π., σ. 28.

⁶¹⁸ Σεφέρης, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη: μαζί με το πρωτότυπο/ μεταγραφή Γ. Σεφέρης*, Αθήνα: Ίκαρος 1966.

⁶¹⁹ Σεφέρης, *Άσμα Ασμάτων/ μεταγραφή Γ. Σεφέρης*, Αθήνα: Ίκαρος 1967.

⁶²⁰ Για ανάλυση των ποιημάτων βλ. Κώστας Παπαγεωργίου, *Σημειώσεις πάνω στα «Τρία κρυφά ποιήματα του Γ. Σεφέρη»*, Αθήνα: Μπουκουμάνη 1973 και Δανιήλ Ανθούλα, *«Τα τρία κρυφά ποιήματα του Γ. Σεφέρη»*, Αθήνα: Επικαιρότητα 1988.

⁶²¹ R. Beaton, *An introduction to Modern Greek literature*, ό.π., σσ. 207-212.

⁶²² Κ. Παπαγεωργίου, *Σημειώσεις πάνω στα «Τρία κρυφά ποιήματα του Γ. Σεφέρη»*, ό.π., σσ. 92-93.

Προβληματισμό και αγωνία γύρω από τα μεταφυσικά θέματα εκφράζει και το μυθιστόρημα *Ο Άρτος των Αγγέλων* (1966)⁶²³ του Παντελή Πρεβελάκη. Το έργο ανήκει στην τριλογία του συγγραφέα που φέρει τον τίτλο *Οι δρόμοι της δημιουργίας*. Τα δύο άλλα έργα που απαρτίζουν επίσης τη συγκεκριμένη τριλογία είναι: *Ο ήλιος του θανάτου* (1959), και *Η κεφαλή της Μέδουσας* (1963). Στο εν λόγω μυθιστόρημα, ο συγγραφέας επιδιώκει την επάνοδο σε μια χαμένη πνευματικότητα, την οποία αντιπροσωπεύει κατά κύριο λόγο ο ουμανισμός. Κατά τη σχετική διατύπωση του κεντρικού χαρακτήρα του έργου: «Η αισθητική αντικατέστησε τη θρησκεία. Οι ατομικές επινοήσεις το μύθο».⁶²⁴ Δεκαέξι συμμετρικά κεφάλαια συνθέτουν το μυθιστόρημα *Ο Άρτος των Αγγέλων* που το κάθε ένα αποτελεί μια «κρίση ιδεών» και μια «αναθεώρηση ή προβολή αξιών».⁶²⁵ Ο νεαρός Κρητικός Γιωργάκης, ήρωας της ιστορίας κι αφηγητής της, επιστρέφει στη γενέτειρά του, το Ρέθυμνο, έπειτα από είκοσι χρόνια πνευματικής περιπλάνησης κι αφού έχουν μεσολαβήσει ο πόλεμος κι η Κατοχή. Ως άλλος Οδυσσεύς τρέφει την ελπίδα να βρει και πάλι τον παλιό, ευλογημένο κι αγαπημένο κόσμο. Ωστόσο, πρόκειται να ματαιωθούν τραγικά οι ελπίδες του... Βρίσκοντας μια κοινωνία ολοκληρωτικά αλλοιωμένη, ο ήρωας αισθάνεται ξένος κι ανεπιθύμητος, συνειδητοποιώντας μάλιστα ότι «το κριτήριο της ζωής για λόγου τους δεν ήταν η ίδια η ζωή κι η δημιουργία, παρά η επιτυχία κι η ασφάλεια [...], το έβλεπες πως είχε πεθάνει η ψυχή του τόπου».⁶²⁶ Όπως εξομολογείται ο πρωταγωνιστής, η νοσταλγία για το νησί του κι η απόφασή του να επιστρέψει σ' αυτό, παρακινήθηκε από τον πόθο του να αφοσιωθεί στη συγγραφή ακολουθώντας «μια μέθοδο αυτογνωσίας».⁶²⁷ Στόχος του είναι να παλέψει ενάντια στις «εσχατιές» της κοινωνίας, δηλώνοντας: «Θα εξαγόραζα την αμεριμνησία των συμπολιτών μου, και μπορεί να τους ξυπνούσα από το λήθαργο όπου είχαν βουλιάξει αφότου ξέχασαν το Θεό».⁶²⁸ Έπειτα από την απογοήτευση που θα γευτεί ο ήρωας, με όλα όσα πρόκειται να συναντήσει επιστρέφοντας στην «Ιθάκη» του θα βιώσει μία έκρηξη δημιουργικότητας, θεωρώντας πως μονάχα μέσω της δημιουργίας είναι εφικτή για τον άνθρωπο η λύτρωση.⁶²⁹ Ο ήρωας αφιερώνεται επομένως στη συγγραφική του τέχνη, δημιουργώντας έγκλειστος μέσα στη μοναξιά του, αγωνιζόμενος

⁶²³ Π. Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1966.

⁶²⁴ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 218.

⁶²⁵ Α. Καραντώνης, «Ο Άρτος των Αγγέλων», στο *Η Νεοελληνική Κριτική για τον Παντελή Πρεβελάκη, αφιέρωμα στα εβδομηντάχρονά του, Τετράδια Ευθύνης*, 9, Νοέμβριος 1979, σ. 118.

⁶²⁶ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σσ. 52-53.

⁶²⁷ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 13.

⁶²⁸ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 13.

⁶²⁹ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 9.

να υπερβεί τον εαυτό του «για να γευθεί τον Άρτο των Αγγέλων, που είναι η υπέρτατη, η ουράνια γεύση της Αθανασίας και της Αλήθειας».⁶³⁰ Ο ήρωας της ιστορίας – δίχως αμφιβολία – διακατέχεται από έντονη αγωνία σχετικά με τα ζητήματα που άπτονται του μεταφυσικού. Επιχειρεί, ανησυχώντας για τις μελλοντικές εξελίξεις, να βρει κοινό έδαφος με τους ανθρώπους που τον περιβάλλουν: «Εγώ γύρευα ν' ανοίξω κουβέντα με τους συμπολίτες μου και να διαστείλω το είναι μου ώσπου ν' αγγίξει την αρχή του μυστηρίου...».⁶³¹ Κι αργότερα – με εξομολογητικό ύφος – αναφέρει τα εξής: «Η κατάληξη της ζωής μου δε θέλω να είναι η ποιητική δημιουργία, παρά η αγιοσύνη: να ξέρω το νόημα και το σκοπό· και οι πρότυπες πράξεις μου να διδάσκουν τις αξίες της ύπαρξης. Πότε θα γιατρευτεί ο αιώνας μας; Όταν ξαναπιστέψει στην πραγματικότητα του πνεύματος. Όταν ξαναθυμηθεί από την πίστη του ποιο είναι το δίκιο και τ' άδικο, το όμορφο και το άσκημο, το σεμνό και το άκοσμο».⁶³²

Όπως έχει παρουσιαστεί ενδεικτικά μέσω των παραπάνω έργων – κατά τη δεκαετία του '60, αλλά και λίγο νωρίτερα με το έργο του Πεντζίκη – σημειώνεται μία εμφανής τάση προς το μεταφυσικό και τη θρησκευτική παράδοση, μία τάση που ερμηνεύεται ως αναζήτηση διεξόδου στα ποικίλα αδιέξοδα των καιρών, υπαρξιακά και κοινωνικά. Μεταξύ των συγγραφέων που εκφράζουν την τάση αυτή βρίσκεται κι ο Γιώργος Θεοτοκάς, που αναμφίβολα συμμετέχει έντονα στον γενικότερο προβληματισμό, όπως άλλωστε καταδεικνύουν τα τελευταία του έργα και ιδιαίτερα το «κύκναιο άσμα» του με τίτλο *Οι Καμπάνες* με το οποίο παρουσιάζεται, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, μια στροφή προς την Ορθοδοξία.

5. Οι Καμπάνες

Οι Καμπάνες, το τελευταίο μυθιστόρημα του Θεοτοκά όπως έχει επισημανθεί, είχε ξεκινήσει να δημοσιεύεται σε συνέχειες στην εφημερίδα *Το Βήμα* (από 4-12-1966), ενώ εκδόθηκε ως αυτοτελές το 1970. Το έργο εκφράζει την ανάγκη της πίστης «πέρα από το λογικό που χρειάζεται ο άνθρωπος για να κατορθώσει να σηκώσει το βάρος της ύπαρξής του».⁶³³ Ο αναγνώστης του μυθιστορήματος παρακολουθεί μία παράξενη ιστορία

⁶³⁰ Καραντώνης, «Ο Άρτος των Αγγέλων», ό.π., σ. 118.

⁶³¹ Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 109.

⁶³² Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, ό.π., σ. 217.

⁶³³ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, Αθήνα: Εστία 1970, σ. 119.

μεταφυσικού χαρακτήρα, στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται το αντάμωμα του ανθρώπου με τον Θεό και η θρησκευτική πίστη «που αν χαθεί οριστικά θα αποξεραθεί η ψυχή του ανθρώπου και θα παραδοθεί στη νεύρωση και την απόγνωση». ⁶³⁴ Ο Θεοτοκάς, ένθερμος υποστηρικτής άλλοτε του νεωτερισμού, της τεχνολογικής προόδου, της τζαζ και της Ευρώπης με όσα αυτή αντιπροσώπευε, ⁶³⁵ πλέον παρουσιάζει έναν έντονο σκεπτικισμό, προσανατολίζοντας το ενδιαφέρον του κατά κύριο λόγο προς την Ανατολή και τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό.

Στο εν λόγω έργο κεντρικό πρόσωπο είναι ο Κωστής Φιλομάτης, ένας Έλληνας οικονομολόγος και διοικητής τράπεζας με διεθνές κύρος, στον οποίο η εγχώρια κυβέρνηση αναθέτει μία περίπλοκη αποστολή οικονομικού χαρακτήρα. Και ενώ φαινομενικά τα πάντα κυλούν ομαλά για τον ήρωα, επιστρέφοντας από ένα ταξίδι του στην Αμερική παρουσιάζεται εντελώς αγνώριστος. Μία καθοριστική συνάντηση έλαβε χώρα στη Νέα Υόρκη, μεταξύ του Φιλομάτη και του δόκτορα Σνακ, ενός μυστηριώδους χρηματιστή. Πρόκειται για μια συνάντηση με μοιραίες συνέπειες για τον ήρωα του έργου, καθώς μετά από αυτήν οδηγείται σταδιακά στην τρέλα, θεωρώντας ότι ο αινιγματικός δόκτορας τον καταδιώκει. Υποφέρει από παραισθήσεις κατά τις οποίες βλέπει τις πιο γνωστές πρωτεύουσες του κόσμου, όπου συνηθίζει να ταξιδεύει συμμετέχοντας σε μεγάλα συνέδρια τραπεζιτών, να καταρρέουν και να εξολοθρεύονται. Στο Παρίσι βλέπει την υπερχείλιση του Σηκούανα που βυθίζει ολοκληρωτικά την πόλη του φωτός και την ισοπέδωση του πύργου του Άιφελ, ενώ στη Νέα Υόρκη παρακολουθεί τους ουρανοξύστες να πέφτουν στο έδαφος και σαν γύψινοι πύργοι να γίνονται θρύψαλα. Ακολουθεί η Στοκχόλμη που οδηγείται στον όλεθρο από έναν παγετό, ενώ κι άλλες πόλεις όπως η Κνωσός, η Βαβυλώνα, η Τροία, κι οι Θήβες της Αιγύπτου αφανίζονται από προσώπου γης. Μετά από τόσες καταστροφές, ο Φιλομάτης λαχταρά να βρεθεί και πάλι στον τόπο του και να αντικρίσει ξανά τον Παρθενώνα, «το σύμβολο της αιωνιότητας, περιμένοντας από εκεί τη σωτηρία ή ένα σταθερό στήριγμα». ⁶³⁶ Ωστόσο, ξεσπά μια άγρια ανεμοθύελλα που απογυμνώνει ολότελα τον Ιερό Βράχο. Κοινό σημείο στις καταστροφές αυτές είναι η μυστηριώδης παρουσία κάθε φορά του χρηματιστή Σνακ, ο οποίος ήρθε σε

---

⁶³⁴ Κοκκινάκη, *Η ανήσυχη αναζήτηση και η δικαίωση (ζαναδιαβάζοντας Γιώργο Θεοτοκά)*, Αθήνα: Δόμος 1996, σ. 26.

⁶³⁵ Βλ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα: Ερμής 1979.

⁶³⁶ Τζιόβας, «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Ατομο, Ιστορία, Μεταφυσική», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σ. 882.

διένεξη με τον ήρωα στη Στοκχόλμη, όταν σ' ένα συνέδριο ο δόκτορας εξυμνεί τους κεφαλαιοκράτες ερμηνεύοντας ένα χωρίο της Παλαιάς Διαθήκης. Ο πρωταγωνιστής της ιστορίας ακούει αδιάκοπα τις καμπάνες να σημαίνουν το τέλος του πολιτισμού και ανατρέχει σε μια στιγμή έμπνευσης στην «πρώτη πηγή» του. Ακολουθεί την ανοδική πορεία προς το θεοβάδιστο όρος Σινά και στην Αγία Κορυφή, όπου η ζωή του βρίσκει τη δραματική της κατάληξη.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, παρακολουθούμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις προσπάθειες του ψυχιάτρου Δάνδολου, ο οποίος ακολουθεί, βήμα προς βήμα, την πορεία του ήρωα στο όρος Σινά, επιχειρώντας να διαλευκάνει το μυστήριο γύρω από τη ζωή αλλά και τον θάνατο του τραπεζίτη. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι πως ο Φιλομάτης «είχε το αβάσταχτο προνόμιο να συλλαμβάνει τις δυνατότητες του μέλλοντος μέσα από την πάθησή του». ⁶³⁷ Ο ψυχίατρος που τον παρακολουθεί, επεξηγώντας το σκεπτικό του, υποστηρίζει: «Ας πούμε, με γενικό τρόπο, πως του δόθηκε η ικανότητα να οραματίζεται την κατάρρευση του πολιτισμού μας: που υπήρξε ιουδαϊκός, ελληνικός, ρωμαϊκός, χριστιανικός, προτού γίνει ευρωπαϊκός, βιομηχανικός και αμερικανικός». ⁶³⁸ Μέσα από τα λόγια που εκφέρει το συγκεκριμένο πρόσωπο της ιστορίας, καθρεπτίζεται η πνευματική κρίση του ίδιου του συγγραφέα, ενώ ταυτόχρονα διαφαίνονται και οι λόγοι που εκδηλώνει μια αποστροφή προς τη Δύση. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον του Θεοτοκά για το πνεύμα της Ορθοδοξίας γίνεται εμφανές κυρίως στο τέλος του συγκεκριμένου μυθιστορήματος, γεγονός που μαρτυρούν άλλωστε και τα ταξίδια του στο Άγιο Όρος και στο όρος Σινά, όπως βέβαια και τα πολυάριθμα δοκίμιά του που καταπιάνονται με την Ορθοδοξία και τα ζητήματα πίστεως.

Με αυτό το «κύκναιο άσμα» του, ο Γιώργος Θεοτοκάς ακολουθώντας την πορεία που είχαν χαράξει λογοτέχνες νεώτεροι πριν από αυτόν, όπως ο Πλασκοβίτης και ο Βασιλικός, εισάγει τον αναγνώστη στο σύμπαν του φανταστικού και αλληγορικού. Ο λόγος όμως που εκπέμπουν *Οι Καμπάνες* είναι δραματικός και προφητικός με το μυθιστόρημα «να καταλήγει σ' ένα υπαρξιακό τόνο, που ωστόσο ο συγγραφέας δε θέλει να τον περιορίσει στο ατομικό βίωμα, αλλά επιδιώκει να τον μεταθέσει στην καθολική συνείδηση, να τον μετατρέψει σε φωνή συλλογική, εκφραστική της ανθρώπινης νομοτέλειας». ⁶³⁹ Ο συγγραφέας επιθυμεί να

---

⁶³⁷ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 136.

⁶³⁸ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 136.

⁶³⁹ Κοκκινάκη, *Η ανήσυχη αναζήτηση και η δικαίωση*, ό.π., σ. 26.

διερευνήσει τον ψυχισμό του ανθρώπου στη σύγχρονη βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Ο ίδιος εκφράζει τη νοσταλγία του προς την παλαιότερη μορφή κοινωνίας που υπήρξε ανέπαφη από την «ανεμοζάλη του βιομηχανικού πολιτισμού»,⁶⁴⁰ και παρουσιάζεται ανήσυχος για το αύριο της ανθρωπότητας. Ο Θεοτοκάς βλέπει τον σύγχρονο άνθρωπο να οδηγείται σιγά σιγά στην παράνοια, λόγω της απουσίας μιας «μεταφυσικής αναφοράς και θεμελίωσης».⁶⁴¹ Ο σύγχρονος άνθρωπος, ζώντας στις μεγαλουπόλεις που συνθλίβουν την προσωπικότητά του – τέτοιες πολιτείες ο Θεοτοκάς γνώρισε ταξιδεύοντας στην Αμερική –⁶⁴² οδεύει με ακρίβεια προς την παραφροσύνη. Η πεποίθηση του συγγραφέα ότι η έλλειψη της πνευματικής ζωής και της πίστης δημιουργούν στον άνθρωπο ένα κενό που φθείρει τον ψυχισμό του, γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις *Καμπάνες*. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα λόγια του Κωστή Φιλομάτη: «Στηριζόμαστε στο τίποτα. Σαν τους αστροναύτες με τα σκάφανδρα, κολυμπούμε κι εμείς στο κενό».⁶⁴³ Στο τέλος της ιστορίας, ο ήρωας απομένει ολότελα μόνος, έχοντας χάσει ακόμα και τον εαυτό του. Εντύπωση προξενεί στον αναγνώστη το γεγονός ότι ενώ ο πρωταγωνιστής κατέχει μια θέση σημαντική στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου, η οποία συνεπάγεται ευμάρεια και ασφάλεια, ωστόσο βρίσκεται ξαφνικά αντιμέτωπος με την πραγματικότητα της ματαιότητας κάθε ανθρώπινης δύναμης κι εξουσίας, συνειδητοποιώντας πως όλα τα ανθρώπινα έργα προορίζονται για καταστροφή.

Ο ίδιος ο Θεοτοκάς, παρακολουθώντας με επαγρύπνηση πάντοτε τις πολιτισμικές εξελίξεις του τόπου του αλλά κι ευρύτερα του ευρωπαϊκού γίνεσθαι, με τις *Καμπάνες* επιθυμεί να οδηγήσει τον αναγνώστη του στην προσωπική αναζήτηση της ταυτότητάς του. Έτσι, από τη μία παρακολουθούμε την καταστροφή των συμβόλων της Δύσης, αλλά κι από την άλλη τον χαμό των συμβόλων της αρχαιότητας. Ο συγγραφέας δράττεται επομένως της ευκαιρίας να εγείρει τον προβληματισμό και την αμφιβολία στο αναγνωστικό κοινό σχετικά με το μέλλον του δυτικού κόσμου, του ορθολογισμού και της οικονομικής προόδου. Ο Γιώργος Θεοτοκάς, «που είχε έρθει σ' επαφή με τη δύση και το πνεύμα της σε μια ωραία της άνθιση, τη μεσοπολεμική, με τον Προυστ, τον Ζιντ, τον Βαλερύ, τον Σελίν και τον Λώρενς, είχε δείξει με το έργο του πως μπορούσε να γνωρίσει και η Ελλάδα κάτι ανάλογο».⁶⁴⁴ Όταν

---

⁶⁴⁰ Θεοτοκάς, «Στο κατώφλι των νέων καιρών», *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία 1994, σ. 20.

⁶⁴¹ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», ό.π., σ. 45.

⁶⁴² Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Αθήνα: Ίκαρος 1954, σσ. 158-159.

⁶⁴³ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 49.

⁶⁴⁴ Α. Καραντώνης, «Οι ιδέες του Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, τόμ. 94, τχ. 1114, 1 Δεκεμβρίου 1973, σ. 1609.

αντιλήφθηκε ωστόσο την αλλαγή πλευσης του δυτικού πολιτισμού, και διαπίστωσε τις διαψεύσεις που επεφύλασσε το μέλλον του, θέλησε να επιστήσει στους συγχρόνους του την προσοχή για τους επικείμενους κινδύνους που απειλούσαν την κοινωνία.

Η ευθύνη για τον όλεθρο των μεγάλων πολιτισμών στις *Καμπάνες* φαίνεται να βαρύνει τον χρηματιστή Σνακ. Η μυστηριώδης αυτή μορφή, που είναι συνδεδεμένη με την τυραννική κυριαρχία του κεφαλαίου στον σύγχρονο κόσμο, συνιστά την αρχή του κακού και της διαφθοράς.⁶⁴⁵ Σκιαγραφώντας τη φυσιογνωμία του Σνακ, που σύμφωνα με την Γ. Φαρίνου αποτελεί «μία διαφανής αλληγορία του καπιταλισμού»,⁶⁴⁶ ο συγγραφέας συσχετίζει την παρουσία του με τις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, τον πόλεμο των τραστ και τα κολοσσιαία οικονομικά συμφέροντα, με τις βάσεις πυραύλων, τις κινήσεις στόλων και δορυφόρων του διαστήματος: «Σαν εκτόπλασμα, πλανιότανε, ανάμεσα σ' όλα τούτα τα φοβερά και αόριστα πράματα, η διάφανη σκιά του δόκτορα Σνακ, δίχως μορφή, ούτε περιεχόμενο, παράλογη, ασύλληπτη, αδιανόητη, αλλά πολύ πραγματική και αισθητή, όπως μια κρυμμένη αρρώστεια που μας τρώει και δεν ξέρουμε τι είναι».⁶⁴⁷ Σε ένα κεφάλαιο του έργου που τιτλοφορείται «Διάλογος στο Χαν Χαλίλι», παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι απόψεις που εκφράζει ο Σνακ σχετικά με την λάθος πορεία που πήρε ο σύγχρονος πολιτισμός καταδεικνύοντας τους ίδιους τους ανθρώπους ως μοναδικούς υπεύθυνους: «Ποιος θα ήταν ικανός τότε να τους αναγκάσει να βαδίσουν; Αλλά ήθελαν, τους άρεσε αυτός ο δρόμος. Άραγε, ποια ακατανίκητη δύναμη τους έσυρε κι εξακολουθεί να τους σέρνει; Η λάμψη του πλούτου; Η αρχομανία, η ηδονή της εξουσίας; Η ματαιοδοξία, η εγωπάθεια; Τα βαθιά, σκοτεινά, ομαδικά ένστικτά τους;».⁶⁴⁸ Οι σκέψεις αυτές εκφράζουν πιθανότατα και την ηθική

---

⁶⁴⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετοί κριτικοί και μελετητές των *Καμπάνων* εκφράζουν την άποψη πως ο δόκτωρ Σνακ αποτελεί προσωποποίηση του διαβόλου, του αιώνιου αντίπαλου του ανθρώπου. Βλ. Κοκκινάκη, *Η ανήσυχη αναζήτηση και η Δικαίωση*, ό.π., σ. 87, Doulis, *George Theotokas*, ό.π, σ. 160 και Γ. Φαρίνου, «Γ. Θεοτοκά: Οι Καμπάνες (εξελικτική πορεία, αρχέτυπα, επιδράσεις)», *Παρνασσός*, ό.π., σ. 429. Ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του Κ. Μιχαήλ, ο οποίος αναφερόμενος στην ταυτότητα του δόκτορος Σνακ, δηλώνει τα εξής: «Ο Σνακ είναι η μέχρι παροξυσμού ωριμασμένη συνείδηση ενός ανθρώπου, που δεν τον άφησε ποτέ ήσυχο το δράμα του κόσμου». Βλ. Κ. Μιχαήλ, «Γ. Θεοτοκά, *Οι Καμπάνες*», *Δημιουργίες*, 6, Σεπτέμβριος 1970, σσ. 100-101.

⁶⁴⁶ Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη, «Θεοτοκάς και Χριστιανισμός», *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας*; ό.π., σ. 245. Πρβ σχετικό απόσπασμα από Nikolai Berdiajew, *Ο Νέος Μεσαίωνας: Ρωσική Επανάσταση – Δημοκρατία – Σοσιαλισμός – Θεοκρατία*, μτφρ, Πρόδρομος Π. Αντωνιάδης, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1987, σσ. 43-44: «Η αυτονομία της οικονομικής ζωής έχει οδηγήσει στην επικράτησή της σ' ολόκληρη τη ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών. Ο μαμωνισμός έγινε καθοριστική δύναμη μιας εποχής, που δεν λατρεύει τίποτα τόσο πολύ όσο το χρυσό μοσχάρι [τον χρυσούν μόσχον]. Και το χειρότερο: Η εποχή μας προσβλέπει σ' αυτόν το γυμνό μαμωνισμό, στο χρήμα».

⁶⁴⁷ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 95.

⁶⁴⁸ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 128.

και πνευματική κρίση που βίωσε ο Θεοτοκάς, βλέποντας την επικείμενη καταστροφή και αγωνιζόμενος να αντισταθεί στη δίνη των εξελίξεων. Μοναδική διέξοδος για τον ίδιο και καταφύγιο του, αποτελεί η Ορθόδοξη πατροπαράδοτη πίστη.

Ο Θεοτοκάς, κατόπιν μίας πολυκύμαντης σαραντάχρονης πνευματικής πορείας, καταλήγει στην ακόλουθη βαρυσήμαντη διαπίστωση: «Η φλόγα του κεριού που κρατά μακριά το θηρίο είναι η φλόγα της πίστης. Αν σβήσει η φλόγα, είμαστε χαμένοι, το βλέπετε ολοκάθαρα». ⁶⁴⁹ Επιδιώκοντας την αντίδραση στην κυρίαρχη παρουσία του πονηρού, σημείο των καιρών, ⁶⁵⁰ βάζει τον ήρωα του μυθιστορηματός του να ανατρέξει στις πρώτες πηγές του Χριστιανισμού και της Ορθόδοξης πνευματικότητας: «Ποια είναι η πρώτη πηγή του πολιτισμού μας; Τούτο εδώ ολόγυρά μας, το κατάξερο κι ολόφωτο, πέτρινο τοπίο: ο Μωϋσής, η μονοθεΐα, ο ηθικός Δεκάλογος». ⁶⁵¹ Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι το έργο είναι διάσπαρτο από χωρία της *Παλαιάς Διαθήκης*, συγκεκριμένα από το «Δευτερονόμιον» και την «Εξοδο». Ο ήρωας βρίσκεται σε μία εναγώνια προσπάθεια ν' ανακαλύψει ποια είναι η πηγή από όπου πηγάζει το κακό στην ανθρωπότητα. Οι ρίζες ωστόσο του κακού, οι απαρχές του – κατά τον συγγραφέα – εντοπίζονται στο προπατορικό αμάρτημα και τον ρόλο που αυτό διαδραμάτισε στην παρακμή των πολιτισμών. Τέλος, η απερίσκεπτη παραβίαση εκ μέρους των ανθρώπων των ίδιων των ορίων τους καθιστά το πολιτισμικό πρόβλημα ένα ζήτημα διαχρονικά άλυτο.

Το εάν τελικά ο Θεοτοκάς στρέφεται προς την Ορθόδοξη πίστη στα τελευταία χρόνια της ζωής του, είναι ένα εύλογο ερώτημα που απασχολεί τον μελετητή του έργου του. Εξάλλου, ο κεντρικός ήρωας του τελευταίου του μυθιστορηματος αισθάνεται επιτακτική την ανάγκη να βρεθεί στην Κνωσό, προτού καταλήξει στο Όρος Σινά. Όπως ομολογεί ο Κωστής Φιλομάτης: «Το μόνο που γνωρίζω είναι πως, τώρα, εδώ στο ψηλότερο ίσως σημείο της Κνωσού αισθάνομαι κάπως ησυχασμένος, σαν να έφτασα σε κάτι που πολύ το αποζητούσα, σε κάποιο τέρμα». ⁶⁵² Άραγε η προσέγγιση αυτή του ήρωα με τον αρχαίο μινωικό πολιτισμό να υποδηλώνει τελικά μια τάση του ίδιου του Θεοτοκά προς κάτι αρχαϊκό και αρχέγονο, προσπαθώντας να φτάσει στις ρίζες του ελληνικού πολιτισμού; Μήπως, πέρα από τη

---

⁶⁴⁹ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 118.

⁶⁵⁰ Βλ. Φαρίνου, «Γ. Θεοτοκά: Οι Καμπάνες (εξελεκτική πορεία, αρχέτυπα, επιδράσεις)», *Παρνασσός*, ό.π., σ. 436.

⁶⁵¹ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 136.

⁶⁵² Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, ό.π., σ. 90.

μεταστροφή της ιδεολογίας του «από τη Δύση στην Ανατολή»⁶⁵³ κι από τη Νέα Υόρκη στο όρος Σινά, πραγματοποιείται παράλληλα μια στροφή του συγγραφέα από τη νεωτερικότητα στην αρχαιότητα παρά προς την Ορθόδοξη θρησκεία; Εκείνο πάντως που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι ότι ο Θεοτοκάς εκδηλώνει, κατά κύριο λόγο μέσα από τα τελευταία έργα του, κάποιο είδος μεταφυσικής αγωνίας: μία αγωνία που αφορά τη μελλοντική πορεία των πολιτισμών και ωθεί τον συγγραφέα στην αναζήτηση λύσεων που θα επιφέρουν τη λύτρωση.

Στόχος της ενότητας αυτής ήταν να εξετάσει κατά πόσον στο πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά παρατηρείται μια στροφή προς το πνεύμα της Ορθοδοξίας. Με βάση την παραπάνω ανάλυση των έργων του Θεοτοκά, καθώς και με την συνοπτική αναφορά στο έργο άλλων επιφανών Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων που κινήθηκαν σε παράλληλους άξονες, διαπιστώνεται στο έργο του συγγραφέα μια στροφή καθοριστικής σημασίας προς την Ορθοδοξία, μέσα κυρίως από τα ωριμότερα έργα του. Η στροφή αυτή σχετίζεται με τα προσωπικά βιώματά του και τις πνευματικές του αναζητήσεις. Οι κοινωνικές ανησυχίες, το αίσθημα του παραλόγου και του μηδενός, τα συμπτώματα της μεταφυσικής αγωνίας σε μια εποχή αυξανόμενης βιομηχανικής ανάπτυξης, προβληματίζουν σε μεγάλο βαθμό τον συγγραφέα, ο οποίος αγωνιά για την πορεία του πολιτισμού αναζητώντας διέξοδο στις πνευματικές δυνάμεις του Χριστιανισμού και της Ορθόδοξης πίστης. Ίσως και ο ίδιος, στην αρχή τουλάχιστον, να μην παρουσιάζεται απόλυτα σίγουρος πως οι δυνάμεις αυτές θα αποδειχθούν ικανές για να αντιμετωπίσουν τα δύσκολα προβλήματα των νέων καιρών. Παρόλα αυτά, εκφράζει την πεποίθηση πως ο πολιτισμός θα ξαναβρεί τη χαμένη του ισορροπία μόνο όταν επανασυνδεθεί με τη θρησκευτική παράδοση του τόπου του. Το ταξίδι του στο Άγιον Όρος και στη Μέση Ανατολή, που αποτελεί στοιχείο μελέτης του κεφαλαίου που ακολουθεί, θα τον βοηθήσει να αντιληφθεί τον θεολογικό πυρήνα της Ορθοδοξίας και πιθανόν να δώσει τις απαντήσεις που ψάχνει όσον αφορά τις υπαρξιακές ανησυχίες του ίδιου αλλά και του σύγχρονου ανθρώπου.

---

⁶⁵³ Τζιόβας, «Από την τζαζ στην Ορθοδοξία», *Το Βήμα*, 27 Οκτωβρίου 1996.

6. Συμπεράσματα

Μελετώντας το πεζογραφικό έργο των δύο συγγραφέων, τόσο το πρώιμο όσο και το έργο της ωριμότητάς τους, εντοπίζουμε αρκετά κοινά σημεία αναφοράς. Ένα κοινό στοιχείο είναι το γεγονός πως, στην αρχή της εμφάνισής τους στον χώρο της πεζογραφίας, διακρίνεται στα έργα τους έντονη η επίδραση του δυτικού πολιτισμού. Όπως είδαμε άλλωστε και οι δύο συγγραφείς - λόγω βιωματικών εμπειριών - έχουν έρθει σε άμεση επαφή με την Ευρώπη και συγκεκριμένα με βασικά κέντρα του πολιτισμού της όπως π. χ. το Παρίσι. Οι λόγοι ποικίλλουν, είτε έζησαν ένα χρονικό διάστημα στο εξωτερικό λόγω σπουδών είτε κατευθύνθηκαν εκεί για βιοποριστικούς λόγους. Ο Κόντογλου το 1918 γράφει στο Παρίσι το ρομάντζο του *Πέδρο Καζάς*, ενώ αντίστοιχα ο Θεοτοκάς συνέγραψε το *Ελεύθερο Πνεύμα* στο Λονδίνο. Η περίοδος κατά την οποία η Δύση κυριαρχεί στα γραφόμενά τους, είναι περισσότερο εκτενής και πιο καθοριστικής σημασίας στο έργο του Θεοτοκά, ενώ ο Κόντογλου πολύ νωρίς εκδηλώνει τον προσανατολισμό του προς την ανατολική νοοτροπία και εμβαθύνει με το έργο του στην αναζήτηση της πολιτιστικής μας ταυτότητας. Αναζήτησε την ελληνικότητα επιστρέφοντας στην παράδοση και προσηλώνεται με φανατισμό σε ό,τι θεωρεί καθαρά ελληνικό, βγαλμένο από την παράδοση του Βυζαντίου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας, κάτι που έπραξε και προς το τέλος της ζωής του και ο Γιώργος Θεοτοκάς.

Είναι εμφανές ότι οι δύο συγγραφείς, μέσα από τα πεζογραφήματά τους, φαίνεται να βλέπουν τον Ελληνισμό ως μία ιστορική συνέχεια, από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Αναγνωρίζουν επίσης τη συμβολή που είχε ο βυζαντινός πολιτισμός – με τους θρύλους και τις παραδόσεις του – στη διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού χαρακτήρα. Ιδιαίτερα ο Κόντογλου προσδίδει στο Βυζάντιο εξέχουσα θέση στα κείμενά του, τονίζοντας πως Ρωμιοσύνη και Βυζάντιο είναι μία έννοια ενιαία και αδιαίρετη, ενώ δηλώνει έντονα την πεποίθησή του πως το Βυζάντιο, όχι μόνο ιστορικά αλλά και πολιτισμικά διαδραμάτισε – διαμέσου των αιώνων – σημαντικότατο ρόλο στη διαφύλαξη της ελληνικής συνείδησης. Επομένως, οι δύο συγγραφείς επισημαίνουν στους σύγχρονους Έλληνες να σταματήσουν να εντυπωσιάζονται και να υιοθετούν – χωρίς κανένα ενδοιασμό – τα ξένα πρότυπα που πολλές φορές προβαίνουν καταστροφικά ιδιαίτερα για τους νέους, αλλά να είναι περισσότερο προσεκτικοί και επιλεκτικοί στο τι ακολουθούν κι εφαρμόζουν στη ζωή τους. Οι ίδιοι παρουσιάζουν ως αντίδοτο στην τεχνολογική πρόοδο και φρενίτιδα που επικρατούσε, την

επιστροφή στα ουσιώδη που δεν είναι άλλα από την ελληνορθόδοξη παράδοση και το χριστιανικό της πνεύμα.

Το πεζογραφικό τους έργο φανερώνει επίσης τη διάθεσή τους απέναντι στη χριστιανική πίστη. Ο Κόντογλου, ήδη από τα πρώτα χρόνια της συγγραφής του, παρουσιάζεται ένθερμος Ορθόδοξος Χριστιανός, με την πίστη του να εκφράζεται όλο και πιο έντονα στα έργα του. Κι εάν στα πρώτα έργα εμπνέεται από τον κόσμο της θάλασσας έχοντας σ' αυτά ως πρωταγωνιστές κουρσάρους ή πειρατές, στα επόμενα οι κεντρικές του φιγούρες είναι συνήθως αγιασμένα πρόσωπα από τον χώρο της Ανατολής. Η Παναγία, οι άγιοι και τα θαύματα κατέχουν σημαντική παρουσία στα κείμενά του. Ο Θεοτοκάς από την άλλη, παρουσιάζει στα έργα του μία ολοφάνερη στροφή στο ζήτημα της πίστης. Ενώ αρχικά παρουσιάζεται μάλλον αδιάφορος, με ελάχιστες έως καθόλου σχετικές αναφορές στο έργο του στις εκφάνσεις της Ορθοδοξίας, στην ωριμότερη φάση συγγραφής του, τον απασχολεί έντονα το μεταφυσικό κι αναζητεί διεξόδους στο χάος του σύγχρονου κόσμου καταφεύγοντας στην πίστη του λαού του με την εκούσια επιστροφή στις ρίζες του Ελληνισμού. Όπως φανερώνουν μάλιστα τα μεταγενέστερα μυθιστορήματά του, είναι γνώστης της Ορθόδοξης παράδοσης σε βάθος, καθώς η πνευματική αναζήτησή του δεν υπήρξε καθόλου επιφανειακή. Παράλληλα, στα χρόνια της ωριμότητάς του ο Θεοτοκάς απαρνιέται κι αυτός τον δυτικό ορθολογισμό ως στάση ζωής, ενώ ο Κόντογλου ανέκαθεν τον θεωρούσε ως προβληματικό φαινόμενο της σύγχρονης εποχής και υποστήριζε την απελευθέρωση από τα δεσμά της ψυχρής λογικής μέσω της επιστροφής στην Ορθόδοξη πίστη και παράδοση του γένους του. Τέλος, οι δύο συγγραφείς συγκλίνουν περαιτέρω στο ότι δεν αντιμετωπίζουν τη χριστιανική θρησκεία ως μια ιδεολογία ή απλώς ένα σύστημα αξιών· η πίστη είναι και για τους δύο εμπειρία βιωματική και όχι ένα απλό προϊόν διανοητικής επεξεργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΟ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

1. Το ταξιδιωτικό έργο του Φώτη Κόντογλου

1.1 Εισαγωγή

Γεννήθηκα στο Αϊβαλί της Μικράς Ασίας (Κυδωνίας), κοντά στη Μυτιλήνη και στην Πέργαμο, σ' ένα ιδιότροπο μικρό νησί που είτανε χτήμα των προγόνων μου, σε μια φύση θαυμάσια. Ταξίδεψα σε κάμποσα μέρη και έζησα στη Γαλλία έξι χρόνια, και λιγότερο σ' άλλα μέρη. Προ δέκα χρόνια ταξίδεψα στη Συρία και στην Αίγυπτο, όπου με προσκάλεσε η Αιγυπτιακή Κυβέρνηση και εργάστηκα στο Κοπτικό Μουσείο[...]⁶⁵⁴

Τα παραπάνω λόγια από αυτοβιογραφικό σημείωμα του συγγραφέα, αποτελούν μία μικρή ένδειξη για τον ρόλο που είχε το ταξίδι στη ζωή του. Όπως διαπιστώνει η Ήβη Νησιώτου: «Ο Φώτης Κόντογλου είναι ένας από τους μεγάλους της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, γιατί είναι ο ίδιος ένας μεγάλος ταξιδευτής. Και στα έργα του που δεν έχουν τον αυστηρό χαρακτήρα του ταξιδιωτικού, έτσι καθώς προβάλλουν μέσα από τη γραφή του μεγάλες ώρες τόπων και προσώπων, τούτες οι ώρες περνούν από την ταξιδιωτική του συνείδηση, ντύνονται τη μορφή της ταξιδιωτικής του έμπνευσης κι ακουμπούν σαν βασικό γνώρισμα στα κείμενά του».⁶⁵⁵ Ο συγγραφέας, έχοντας γεννηθεί και μεγαλώσει κοντά στη θάλασσα τρέφει μία απέραντη αγάπη γι' αυτήν, η οποία αναπόφευκτα διαποτίζει και το ταξιδιωτικό του έργο. Ο ίδιος ομολογεί για τη σύνδεση αυτή: «Εγώ τη νοιώθω βαθιά τη θάλασσα, γιατί γεννήθηκα κοντά της, καλύτερα μάλιστα πρέπει να πω πως γεννήθηκα μέσα της. [...] Η βαθειά μουσική που βγαίνει από τα κύματά της με νανούρισε στην κούνια μου. Αναθράφηκα και μεγάλωσα μέσα στους αρμυρούς αφρούς της, δαρμένος από τους ανέμους που φυσούσανε από το πέλαγο».⁶⁵⁶ Είναι φανερό πως η αγάπη αυτή – πολύ πριν μεταφερθεί στον γραπτό λόγο – καλλιεργήθηκε στην ψυχή του Κόντογλου, ήδη από τις πρώτες μνήμες του, από τα παιδικά του χρόνια στο Αϊβαλί από τότε

⁶⁵⁴ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, Αθήνα: Κάκτος 1995, σ. 55.

⁶⁵⁵ Η. Νησιώτου, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, Λευκωσία 1985, σ. 68.

⁶⁵⁶ Κ. Τριανταφυλλίδης, «Φώτης Κόντογλου: Πνεύμα “σωματικών”», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 164.

δεν σταμάτησε να γράφει γι' αυτήν. Γράφει σχετικά ο Ι. Μ. Χατζηφώτης: «Ο θαλασσινός αγέρας νότιζε από τότε τα πνεμόνια του Κόντογλου κι έτσι ολοένα γύρναγε και ξαναγύρναγε με τα γραψίματά του στη θάλασσα, στις μακρινές θάλασσες και σ' εξωτικά νησιά που ονειρευόταν, σε φάρους και στους ερημίτες τους, σε καράβια και σε караβοκύρηδες, σε κουρσάρους και γερο – θαλασσόλκους, σε ναυάγια πλοίων. [...] αφιέρωσε στη θάλασσα και τους ανθρώπους της πάμπολλα βιβλία του». ⁶⁵⁷ Κάνοντας λόγο ο ίδιος ο Κόντογλου για κάποιον «καπετάν – Ρόγκο», που τον μύησε στην αγάπη του θαλασσινού κόσμου, γράφει: «...χαιρότανε γιατί αγαπούσα τη θάλασσα και μου 'δινε την ευχή του να γίνω καπετάνιος μ' ένα τρικάρτο καράβι. Μα η ευχή του δεν έπιασε κι αντί να γίνω θαλασσινός και να κάνω ταξίδια στις μακρινές θάλασσες, έγινα γραφιάς και τα γράφω στο χαρτί». ⁶⁵⁸ Ενδεχομένως και το παραπάνω απόσπασμα να μαρτυρεί αυτό που επισημάνθηκε προηγουμένως, ότι δηλαδή ο Κόντογλου αρκετά από τα ταξίδια για τα οποία γράφει, δεν τα είχε πραγματοποιήσει παρά μόνο στο μυαλό του, με τη δύναμη της φαντασίας τούτο μόνο βέβαιο είναι πως τα κείμενα του ταξίδεψαν πολλούς αναγνώστες στα μέρη που ζωντάνεψε με τις παραστατικές διηγήσεις του.

Δεν προξενεί συνεπώς εντύπωση το γεγονός ότι ο συγγραφέας στα έργα του πλάθει ήρωες που είναι θαλασσοπόροι και πειρατές και οι οποίοι περνούν μια ολόκληρη ζωή μέσα στις θάλασσες. Ωστόσο, όπως διευκρινίζει ο Κώστας Σαρδελής, «οι θάλασσες του Κόντογλου δεν είναι οι σημερινές. Μήτε και τα καράβια του. Και οι ναυτικοί του είναι του παλιού καιρού. Ήρωες. Σχεδόν ημίθεοι. [...] Γίνονται ένα με τη φύση. Πού θα πει γυρνάνε στην αρχέγονη πηγή τ' ανθρώπου». ⁶⁵⁹ Δεν είναι λοιπόν μονάχα ένα τοπίο η θάλασσα στο σύμπαν του Κόντογλου, αλλά ένα κομμάτι αναπόσπαστο της παράδοσης του τόπου του ήδη από την αρχαιότητα. Στη θάλασσα ταξίδεψε ο πολύφημος Οδυσσέας, εκεί βασίλευε ο πανίσχυρος Ποσειδώνας, όπως επίσης συνδέονται στενά μ' αυτήν ο Άγιος Νικόλας, προστάτης των θαλασσινών, ο μέγας Αλέξανδρος και πολλοί αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Όπως γράφει ο Ι. Μ. Χατζηφώτης: «στην καταγωγή του ο Κόντογλου οφείλει πρώτα απ' όλα την αγάπη του στη θάλασσα, που τον ανέδειξε σε έναν από τους καλύτερους Νεοέλληνες

---

⁶⁵⁷ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, ό.π., σ. 34.

⁶⁵⁸ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, ό.π., σ. 35.

⁶⁵⁹ Κ. Σαρδελής, *Η Ρωμιοσύνη του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982, σ 111.

θαλασσογράφους»⁶⁶⁰. Το ιδιαίτερο δέσιμό του μαζί της παρουσιάζεται παραστατικά από τον ίδιο τον συγγραφέα ως εξής:

Σαν τέλειωσα το Γυμνάσιο, με στείλανε οι δικοί μου στην Ευρώπη να σπουδάσω πλοίαρχος που ήθελα. Όποτε δω θάλασσα, ξεπετά η καρδιά μου. Θαρρείς πως δεν έχω βγει απ' την κοιλιά της μάνας μου, αλλά από τη θάλασσα. Δεν ξέρω καλά – καλά αν γεννήθηκα στη στεριά ή μέσα στο νερό. Ακούω από μακριά τη βουή της, και δροσίζεται η ψυχή μου πριν την δω. Καταλαβαίνω πως με καλεί κοντά της, σαν τη λιονταρίνα που ρυάζεται και γυρεύει τα λιονταρόπουλα της.⁶⁶¹

Ο αναγνώστης του Φώτη Κόντογλου διαπιστώνει πως ο λογοτέχνης υπήρξε πολυταξιδεμένος κι απέκτησε πλούσιες εμπειρίες επισκεπτόμενος τόσο μέρη της Ελλάδας όσο και εξωτικούς προορισμούς. Γνωρίζουμε ότι ήδη από το 1914, ο συγγραφέας διακόπτει τις σπουδές του στη Σχολή Καλών Τεχνών και καταφεύγει στο Παρίσι όπου παρακολουθεί και μελετά το έργο διαφόρων σχολών ζωγραφικής της γαλλικής πρωτεύουσας. Ταυτόχρονα συνεργάζεται με το περιοδικό *Illustration* και σε διαγωνισμό που πραγματοποιεί το 1916 το περιοδικό για την εικονογράφηση βιβλίου, ο Φώτης Κόντογλου κερδίζει το πρώτο βραβείο για την εικονογράφηση του έργου του Κνουτ Χάμσουν «Η Πείνα». Ο συγγραφέας εντός του 1917 πραγματοποιεί διάφορα ταξίδια σε Ισπανία και Πορτογαλία και επιστρέφει στην Γαλλία και συγκεκριμένα στο Παρίσι το 1918. Τότε είναι που συγγράφει τον *Pedro Cazas*, το πρώτο του δηλαδή λογοτεχνικό έργο. Στον πρόλογο του εν λόγω έργου αναφέρεται στα ταξίδια που πραγματοποίησε δηλώνοντας τα ακόλουθα:

Πέρασα ένα χειμώνα στην Βαρκελώνα, ένα χρόνο στο Πόρτο, άλλο τόσο στο Σαίν Μαλό και στο Καλβαντός, στη Ντορντόνια λίγους μήνες, στο Παρίσι απάνου από τρία χρόνια. Είδα περαστικός την Σενεγκάλη και τη Λιμπέρια, τραβώντας για την Αγκόλα. Έγραψα του εξερευνητή Σάκλετον, παρακαλώντας τον να στρέξει να πάω μαζί του στο Νότιο Πόλο, μα δεν έγινε τρόπος⁶⁶²

Παραμένει ωστόσο άγνωστο εάν ο Κόντογλου πραγματοποίησε όντως αυτά τα ταξίδια ή αν έμεινε ανεκπλήρωτο το όνειρό του να επισκεφθεί τα μέρη αυτά· γνωρίζουμε πως ως επί το πλείστον διέμενε σπουδάζοντας στο Παρίσι. Βέβαιο είναι ακόμη πως ταξίδεψε στην Ισπανία όπου και έμεινε για σύντομη χρονική περίοδο, καθώς τον κάλεσαν εκεί για την αποκατάσταση ορισμένων θησαυρών τέχνης. Όταν όμως ο Κόντογλου νυμφεύεται το 1925 τη

⁶⁶⁰ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, Αθήνα: Κάκτος 1995, σ. 34.

⁶⁶¹ Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Αστήρ 1991, σ. 277.

⁶⁶² Κόντογλου, *ΠέδροΚαζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1967, σ. 12.

συμπατριώτισσά του από το Αϊβαλί Μαρία Χατζηκαμπούρη, από τότε και στο εξής κάνει μόνο κοντινά ταξίδια, κι αυτά στο πρόγραμμα της δουλειάς του. Ταξίδευε όμως συχνά, κατά κανόνα για αιογραφίες ναών στο εσωτερικό. Παρενθετικά, αναφέρεται η μαρτυρία του Π. Β. Πάσχου πως ο Κόντογλου είχε δηλώσει από το 1943 ότι κατά τα ταξίδια του δεν δέχθηκε καμία διδασκαλία συστηματική, έχοντας την πεποίθηση πως τέτοιες διδασκαλίες θα κατέστρεφαν το πηγαίο ταλέντο του.⁶⁶³

Στο ταξιδιωτικό έργο του Κόντογλου εντάσσεται ένα σπουδαίο βιβλίο του που τιτλοφορείται «*Ταξίδια σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και της Ανατολής, περιγραφικά του τί ακούμε από τα χρόνια των Βυζαντινών, των Φράγκων, των Βενετσάνων και των Τούρκων*», το οποίο εκδόθηκε το 1928. Επίσης στο είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας μπορεί να ενταχθεί και το έργο του «*Έργα ΙΑ΄, Ο Αστρολάβος*», που είχε εκδοθεί το 1935. Παρομοίως και δύο έργα του που επικεντρώνονται στα κάστρα και τις μονές της χώρας αντίστοιχα, τα οποία άφησε ημιτελή· αυτά είναι «*Ο Καστρολόγος*» και «*Ο Μοναστηρολόγος*». Επιπλέον, στην κατηγορία αυτή μπορούν να ενταχθούν και οι διάφορες περιγραφές – διηγήσεις του για το Άγιον Όρος, όπως παρατηρείται στο κείμενό του «*Καλοκαίρι στο Όρος*», δημοσιευμένο στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Πέρα από τα έργα αυτά, υπάρχει και μία πλειάδα κειμένων του συγγραφέα τα οποία, παρότι ενίοτε δεν έχουν αμιγώς ταξιδιωτικό χαρακτήρα, περιλαμβάνουν ιστορίες από τις περιηγήσεις πολυταξιδεμένων ανθρώπων, κυρίως θαλασσινών, και περιέχονται για τον λόγο αυτό στο παρόν κεφάλαιο. Όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Ι. Μ. Χατζηφώτης, ο Κόντογλου «γέμισε σελίδες και σελίδες [...] για ναυάγια και φουρτούνες, για καπεταναίους, θαλασσόλυκους και ταξιδιώτες, για πειρατές και κουρσάρους, για τους φάρους και τους “κατάδικούς τους, τους ερημίτες της θάλασσας”».⁶⁶⁴

Αντικείμενο του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η ανάλυση των έργων ταξιδιωτικού χαρακτήρα, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη της σημασίας που είχαν οι ποικίλες ταξιδιωτικές εμπειρίες του λογοτέχνη στη διαμόρφωση του έργου του σε σχέση πάντοτε με το ορθόδοξο χριστιανικό πνεύμα, το ακατάλυτο ελληνικό στοιχείο και τη βυζαντινή παράδοση. Χαρακτηριστικά είναι όσα ο Κόντογλου γράφει σε μια περιγραφή της βυζαντινής Θεσσαλονίκης: «Τι μας λείπει και πάμε στα Παρίσια και στ’ άλλα μέρη της Ευρώπης;... Να

⁶⁶³ Πάσχος, *Κόντογλου Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ’ ένα επίμετρο-ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991, σ. 24.

⁶⁶⁴ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978, σ. 208.

δούμε πότε θ' ανακαλύψουμε εμείς οι Έλληνες την Ελλάδα, όπως ανακάλυψε την Αμερική ο Κολόμβος!»⁶⁶⁵

1.2 Ταξίδια (1928)

Ο Φώτης Κόντογλου μέσα από τα «Ταξίδια» του κατορθώνει να μας ταξιδέψει σε διάφορους προορισμούς σε Ελλάδα και Ανατολή. Το βιβλίο αυτό απαρτίζεται από μικρά, περιγραφικά κείμενα, στα οποία αναπαριστώνται με λεπτομέρεια διάφορα μέρη που φέρουν ίχνη του παρελθόντος, απομεινάρια από την εποχή των Βυζαντινών, των Φράγκων, των Βενετών και των Τούρκων. Ο συγγραφέας – ήδη από την εισαγωγή του βιβλίου του – αναπτύσσει τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να προβεί στη συγγραφή του:

Πολλοί άνθρωποι σπουδασμένοι και με γλώσσες πολλές πιχειριστήκανε ταξίδια και πριν από μας στα χρόνια τα δικά μας, για να δούνε και να γράψουνε τα όσα είδανε. [...] Κ' εγώ λοιπόν θέλησα να κάνω ένα βιβλίο και να βάλω μέσα τα όσα είδα στα μέρη πόλαχε να πάγω και το τι διαλογίστηκα πατώντας σε χώματα που βγαίνει ο ήλιος και πάλε βασιλεύει δίχως να τα θυμηθεί άνθρωπος ζωντανός. [...] Σε τούτη την απόφαση το πιο πολύ συντέλεσε κατά πρώτο η σκέψη πως ο παλιός κόσμος π' άφησε αυτά τα πράγματα, που λέω να ξιστορήσω, πάει πλιά να σβήσει ολότελα και τα παλιά συνήθεια κάνουνε τόπο στα καινούρια πόρχουνται απ' όξου, και κατά δεύτερο το χάρισμα του ζωγράφου πότυχε να χω και που μ' ευκολύνει να παρασταίνω τις τοποθεσίες και καθετί, για να απομείνει υστερώτερα, σα θα χη πλιά ο καιρός βοηθημένος απ τον άνθρωπο αλλάξει ολότελα την όψη της γης σε τούτα τα μέρη. Πάσκισα με πολύν πόθο να μαζέψω από γραφτά είτε από στόμα όσο πιο πολλά μπόρεσα, στορίες και περιστατικά πόχουνε γίνει στο κάθε μέρος.⁶⁶⁶

Γίνεται επομένως αντιληπτό μέσα από τα λόγια του συγγραφέα το γεγονός πως ο ίδιος στόχευε συγγράφοντας ένα βιβλίο του λογοτεχνικού αυτού είδους να προβάλει ορισμένα μέρη τα οποία είχαν λησμονηθεί, επιδιώκοντας έτσι να κρατήσει τη μνήμη των ιστορικών αυτών τόπων ζωντανή. Πρόκειται για μέρη που στο παρελθόν είχαν κάποια αίγλη, και άνθρωποι σπουδαίοι είχαν πατήσει στα χώματά τους· πλέον όμως στην εποχή του συγγραφέα έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά ξεχαστεί. Στο έργο του αυτό, ο Κόντογλου μετατρέπεται σ' ένα λαϊκό παραμυθά, ο οποίος μοιράζεται με το αναγνωστικό του κοινό ποικίλες ιστορίες και πληροφορίες για τα μέρη που επισκέπτεται, έχοντάς τις αντλήσει κατευθείαν από την πηγή,

⁶⁶⁵ Κόντογλου Φ., *Έργα Γ'*, ό.π., σ. 87.

⁶⁶⁶ Κόντογλου, *Ταξίδια*, Αθήνα: Αστήρ 1977, σσ. 9-10.

τους ντόπιους δηλαδή του κάθε τόπου που γνωρίζει και μάς παρουσιάζει. Το έργο του αυτό επομένως συνιστά μια προσπάθεια να διατηρηθεί ζωντανή, διαμέσου και του γραπτού λόγου, η παράδοση και η ιστορία κάθε περιοχής. Ο Νίκος Εγγονόπουλος, που υπήρξε μαθητής του Κόντογλου, γράφει με ενθουσιασμό για τον συγγραφέα και τα *Ταξείδια* του:

Ο Κόντογλους είναι ο ένας από τους τρεις, μόνους πραγματικά μεγάλους Έλληνες του Μεσοπολέμου, μαζί με τον ποιητή Καρυωτάκη και τον ζωγράφο Παρθένη. Αν παλιότερα είχαμε τον Σολωμό, τον Παπαδιαμάντη και τον Καβάφη, στο Μεσοπόλεμο οι πραγματικά Μεγάλοι ήταν, το ξαναλέω, αυτοί μόνοι οι τρεις: Καρυωτάκης, Παρθένης και Κόντογλους. [...] δεν μπορώ να μην πω και τον μεγάλο ενθουσιασμό, τον μεγάλο θαυμασμό μου για τα «Ταξείδια» του. Είναι ένα βιβλίο που δύσκολα το αποχωρίζεται κανείς, και απ' όπου μπορούν να αντληθούν άφαστες πνευματικές κι αισθητικές απολαύσεις. [...] Ο Κόντογλους υπήρξε άνθρωπος αγνός, ευθύς ενθουσιώδης, ανιδιοτελής και γενναιόψυχος. Μοίραζε αφειδώς τις γνώσεις του, τη φιλία του, τα υπάρχοντά του, στους πάντες γύρω του, που τους θεωρούσε όλους αδελφούς.⁶⁶⁷

Το συγκεκριμένο έργο γράφτηκε το 1928 και ανήκει επομένως στα πρώιμα έργα του συγγραφέα, γεγονός το οποίο «δικαιολογεί» την επιλογή της γλώσσας και πιο συγκεκριμένα του λεξιλογίου που είναι απλό, καθημερινό, καθώς και του ύφους που είναι ιδιαίτερα οικείο με έντονα τα στοιχεία του λυρισμού. Ο Π. Β. Πάσχος χαρακτήρισε το βιβλίο ως «γοητευτικό» και μας πληροφορεί πως σ' αυτό ο συγγραφέας κάνει λόγο «για τα νησιά και τα κάστρα που είδε, για τις εκκλησιές και τις ζωγραφιές τους – ιδιαίτερα για το Μοναστήρι τ' οσίου Λουκά».⁶⁶⁸ Αξιοσημείωτη είναι και η άποψη των εκδοτών του βιβλίου, σύμφωνα με την οποία το βιβλίο παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα αφού: «αν και πεζογράφημα ξεχειλίζει από εξαίσιο λυρισμό, έτσι που να ανήκει μάλλον στην ποίηση. Έναν λυρισμό που αναβρύζει από την παράφορη αγάπη του Κόντογλου στο ελληνικό τοπίο και τα μνημεία του. Αυτός ο πνευματικός καημός δίνει παλμό στο λόγο του συγγραφέα και συνδυασμένος με μια σπάνια περιγραφική δύναμη συναρπάζει τον αναγνώστη [...] Σ' αυτό το βιβλίο μιλά η παντοτινή Μούσα του Κόντογλου, η Ρωμιοσύνη».⁶⁶⁹

Κι όντως, η έννοια της Ρωμιοσύνης εναρμονίζεται με το ελληνικό στοιχείο της παράδοσης και του τόπου και γι' αυτό ο συγγραφέας επιδεικνύει μια ιδιαίτερη προτίμηση στη

⁶⁶⁷ Δ. Κοσμόπουλος, «Ο λογοτέχνης Κόντογλου και ο ελληνικός μοντερνισμός», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σσ. 673-674.

⁶⁶⁸ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ.135.

⁶⁶⁹ Κόντογλου, *Ταξίδια*, Αθήνα: Αστήρ 1928, σ.7.

χρήση του όρου «Ρωμιοσύνη» σε σχέση με τον όρο «ελληνισμός» ή «ελληνικότητα». Ο συγγραφέας, περιγράφοντας έναν τόπο, ξεκινά με το να μας γνωρίσει την ιστορία του τόπου αυτού και να μας φέρει σ' επαφή με την ιστορική του αλήθεια. Στο κείμενό του που τιτλοφορείται «Ανάπλι» αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «για να πάρει κανείς μια ιδέα το τι είδε τ' Ανάπλι, φτάνει να ρίξει μια γρήγορη ματιά στην ιστορία του». ⁶⁷⁰ Ο Κόντογλου, που με δάκρυα στα μάτια – καθώς ο ίδιος εξομολογείται – πάτησε το χώμα του Αναπλιού «σαν προσκυνητής που αξιώθηκε τον Άγιον Τάφο» ⁶⁷¹ αναφέρεται σε μεγάλες ιστορικές στιγμές του Αναπλιού ακολουθώντας μία χρονολογική σειρά από το 1200 μέχρι το 1862, τονίζοντας παράλληλα πως «η ιστορία του Αναπλιού μοιάζει με παραμύθι. Δεν απόμεινε αίμα και ράτσα που να μην την είδανε οι τοίχοι του. Κάθε τόσο άλλαζε κι αφέντη. Κείνος που σήμερα το πολιορκούσε, αύριο το υπερασπιζότανε, και πάλε τ' ανάποδο». ⁶⁷² Προξενεί συχνά εντύπωση στον αναγνώστη το πόσο καλός γνώστης της ιστορίας και της παράδοσης ενός τόπου είναι ο συγγραφέας, που την περιγράφει μάλιστα με τόση φυσικότητα ξετυλίγοντας το κουβάρι της στο έργο του. Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας μέσα σ' ένα τέτοιο μυστηριακό περιβάλλον θα συνειδητοποιήσει βαθύτατα την ανθρώπινη φθαρτότητα: «Κουβεντιάζω με την σκόνη δίχως να παίρνω απόκριση. Έτσι σώνονται οι αμαρτίες τ' ανθρώπου. Δω χάμου, κοιτώντας την πικρή μοίρα μας, καθαρίζεσαι απ' την περηφάνεια κι από τ' άλλα κακά πάθια και γίνεσαι χριστιανός». ⁶⁷³

Στο κείμενό του που φέρει τον τίτλο «Ο Μυστράς», ο Κόντογλου δίνει μια πολύ παραστατική περιγραφή των κτιρίων του Μυστρά και ο λόγος του είναι ιδιαίτερα λεπτομερής. Ένα σύντομο απόσπασμα που χαρακτηρίζεται από αυτή την έμφαση στη λεπτομέρεια είναι το ακόλουθο: «Θεόρατοι τοίχοι γιομάτοι μεγάλες παραθύρες, σκουργιασμένοι, σάπιοι, σαραβαλιάζονται μέρα με τη μέρα. Κάθε τόσο ξεκολλά από πάνω τους ένα κομμάτι και πέφτει μονοκόμματο στη γης». ⁶⁷⁴ Αναφερόμενος επίσης στα κάστρα της Ελλάδας αναφέρει ότι «τα κάστρα είναι πιο θεωρητικά και πιο άγρια παρά κείνα που βρίσκονται στη Φραγκιά, μ' όλο που 'ναι τα περισσότερα μικρά καστέλια για πύργοι, επειδή οι τόποι σ' εμάς είναι πετραδεροί και σπανοί, και τα χτίρια έχουνε χτιστή σκέτα, δίχως πλουμιά». ⁶⁷⁵ Ο Κόντογλου

---

⁶⁷⁰ Κόντογλου, «Ανάπλι», *Ταξίδια*, ό.π., σ.18.

⁶⁷¹ Κόντογλου, «Ανάπλι», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 21.

⁶⁷² Κόντογλου, «Ανάπλι», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 23.

⁶⁷³ Κόντογλου, «Τ' Ανάπλι», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 37.

⁶⁷⁴ Κόντογλου, «Ο Μυστράς», *Ταξίδια*, ό.π., σ.105.

⁶⁷⁵ Κόντογλου., «Τα κάστρα», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 13.

επεξηγεί τη μανία που είχε να καταπιάνεται με τα ξωτικά αυτά κτίρια και τη χαρά που αισθανόταν όταν βρισκόταν σ' αυτά. Κι αυτό έρχεται να επιβεβαιώσει το γεγονός ότι ο συγγραφέας περιδιαβάζοντας ανάμεσα στα ερείπια των κάστρων μοιάζει ν' ανακαλύπτει για πρώτη φορά τον κόσμο και να συνδέει την ιστορία του τόπου με τον παρελθοντικό χωροχρόνο και την εθνογραφία του. Χαρακτηριστική είναι και η ακόλουθη διαπίστωση του Απόστολου Βακαλόπουλου: «Τα κάστρα, οι άγρυπνοι φρουροί της ανθρώπινης πολιτιστικής κληρονομιάς, βουβοί τώρα μάρτυρες του παρελθόντος [...] Τί να είναι άραγε αυτό που μας τραβά; Μήπως η επιθυμία για γνώση, για μάθηση, μήπως ένα αίσθημα ρομαντικό που μας γυρίζει πίσω στο παρελθόν το μήνυμα της προσεχούς ερημιάς και του θανάτου, της μηδαμινότητας των ανθρωπίνων;»⁶⁷⁶ Ο ίδιος ο συγγραφέας εξομολογείται αποκαλύπτοντάς μας τις εξής σκέψεις του: «Στον τόπο που γεννήθηκα δεν είχαμε κάστρο. Μόνο, την πρώτη φορά που 'λαχε να δω έναν πύργο γενοβέζικο, χτισμένο απάνου σ' ένα ρημονήσι κοντά στα Μοσκονήσια, κ' υστερώτερα σαν πήγα στο Μόλυβο κι είδα το κάστρο, ένοιωσα ένα ιδιαίτερο αίσθημα, δίχως να ξέρω μηδέ ποιοι τα χτίσανε, μηδέ γιατί τα κάνανε».⁶⁷⁷ Ο συγγραφέας από τις πρώτες κιόλας σελίδες του βιβλίου του – με άκρως αποκαλυπτικό ύφος – αναφέρει ότι η περιέργειά του για το τι έκρυβαν τα κάστρα αυτά που συναντούσε ήταν αυτή που τον ώθησε να ασχοληθεί μαζί τους με το μυαλό του να πλάθει γι' αυτά λογής λογής φανταστικές ιστορίες. Παράλληλα, έχοντας μελετήσει παλιά βιβλία συμπλήρωνε την εικόνα που είχε γι' αυτά και με τη ζωηράδα της φαντασίας του, που ποτέ δεν έπαψε να τον χαρακτηρίζει, τα παρουσίαζε στο αναγνωστικό του κοινό. Ο Κόντογλου, περιδιαβαίνοντας ανάμεσα στα ερημωμένα κάστρα με τους ψηλούς τους πύργους και τα ερειπωμένα αρχοντικά αλλά και τα παρεκκλήσια της άλλοτε αστραφτερής πολιτείας του Μυστρά, μας περιγράφει μια εικόνα εγκατάλειψης και είναι λες και ο χρόνος έχει σταματήσει εκεί, στο παρελθόν αφήνοντας πίσω του μια στοιχειωμένη πολιτεία. Ο ίδιος δεν μπορεί παρά να μνημονεύσει τα ανθρώπινα λείψανα που συνάντησε στο δρόμο του ψάλλοντας νεκρώσιμα τροπάρια.⁶⁷⁸

Ο Κόντογλου καταπιάνεται και με άλλα κάστρα όπως είναι π.χ. το κάστρο της Καλαμάτας, ενώ γράφει παράλληλα κείμενα για την Ακροκόρινθο, το Παλαμήδι, τη Μονεμβασιά ή ακόμη αναφέρεται σε νησιά τ' αρχιπελάγους όπως για παράδειγμα τις

---

⁶⁷⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη, Ε. Μ. Σ., Μακεδονική Βιβλιοθήκη, σ. 37.

⁶⁷⁷ Βακαλόπουλος, *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, ό.π., σ. 37.

⁶⁷⁸ Κόντογλου, «Ο Μυστράς», *Ταξίδια*, ό.π., σσ. 109-111.

Κυκλάδες. Απ' αυτές ξεχωρίζει τη Μήλο και την Κίμωλο και δικαιολογεί την επιλογή του αυτή αναφερόμενος στο γεγονός ότι οι περιοχές αυτές διέθεταν πλήθος βυζαντινών εικόνων, αρχαίων και συνάμα σπάνιων, ενώ το ξύλινο τέμπλο των ναών ξεχώριζε για την περίτεχνη τεχνοτροπία των εικόνων που παρουσίαζε.⁶⁷⁹ Η ένωση αυτή με τις αρχαιότερες γενιές είτε διαμέσου των κάστρων ή και γενικότερα των αρχαίων μνημείων, εικόνων κ.ά. οδηγεί τον άνθρωπο στις πρωταρχικές στιγμές της θείας δημιουργίας. Άλλοτε πάλι παρουσιάζεται η κοινή μοίρα των θνητών με τον συγγραφέα να μάς παραπέμπει στον *Ιεζεκιήλ* και στον *Εκκλησιαστή* με τον ακόλουθο γλαφυρό και συγκινητικό τρόπο:

Τούτος ο πρόσχαρος κάμπος π' απλώνει μπρος σου κοιμισμένος, μεριές πράσινος, μεριές μεριές κίτρινος και διψασμένος, από τι λογής ποδάρι δεν πατήθηκε, τι λογής αίμα δεν ήπιε! [...] «Τὸ δὲ παιδίον ἦν μεστὸν ὀστέων ἀνθρωπίνων» [...] Η πυρωμένη γης δεν δίνει καμμιαναπόκριση κοιμάται βαθειά σαν τη γυναίκα που' ναι φχαριστημένη γιατί σκοτωθήκανε γι' αυτήνα λεβέντες και παληκάρια. Κουρνιαχτός γινήκανε οι αμέτρητοι αγαπητικοί της.⁶⁸⁰

Όπως πολύ εύστοχα διαπιστώνει ο Σ. Μαραβέλιας: «Νομίζουμε πως όποτε ο Κόντογλου επισκεπτόταν ένα συγκεκριμένο κάστρο, ή πάλι, όποτε έγραφε γι' αυτό, ήταν ωσάν να επιχειρούσε ένα είδος καταδύσεως στον ωκεανό της μνήμης και της ιστορικότητας, ένα χωροχρονικό ταξίδι στο παρελθόν, αλλά και μια προσέγγιση των προγονικών του καταβολών, στα πλαίσια της ορθόδοξου πνευματικότητας και της μεταφυσικής του καταφάσεως».⁶⁸¹ Στο συγκεκριμένο έργο του Κόντογλου επικρατεί εν τέλει η αισιοδοξία, εφόσον ο συγγραφέας όντας πιστός στον Κύριο και Θεό του εξέρχεται κερδισμένος από την αναμέτρησή του με τον χωροχρόνο των κάστρων που περιγράφει:

Ένα μπαίγνιο είναι ο άνθρωπος. Η δόξα τον μεθά, ο έρωτας τον ξεγελά και τραβά τον δρόμο του σα να γίνεται νιος από γέρος...Μα πάλε είναι σα μπάλαμο το αγεράκι που φυσά απ' το πέλαγο! Ποιος είπε το λοιπόν πως η ζωή είναι καπνός και κορνιαχτός; Ο αντίχριστος και ο διάβολος βάζουνε στο μυαλό μας τέτοιες ιδέες, για να μαραζώνει και να σώνεται η ζωή μας, να μην κάνουμε κείνο που ήρθαμε να κάνουμε στον κόσμο, ο καθένας κατά το γραφτό του. [...]. Κι ο άνθρωπος δεν έρχεται στον κόσμο από θέλημά του, παρά απ' αλλουνού. Τι ρωτά να μάθει άδηλα και κρύφια; Αυτό δεν είναι χτεσινό για προχτεσινό, μόνο από τότες που στάθηκε ο κόσμος.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Κόντογλου, «Η Μήλος», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 142 & σσ. 144-146.

⁶⁸⁰ Κόντογλου., «Ο Ακροκόρινθος», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 17.

⁶⁸¹ Σ. Μαραβέλιας, «Ο Καστρολόγος Φώτης Κόντογλου» [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος] στο *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 149.

⁶⁸² Κόντογλου, «Τ' Ανάπλι», *Ταξίδια*, ό.π., σ. 37.

Ενδιαφέρουσα είναι και η περιγραφή της Δημητσάνας στο ομότιτλο κείμενο του Κόντογλου, που αποτελεί ένα ιστορικό χωριό για το οποίο ευθύς εξαρχής ο συγγραφέας αναφέρει τα εξής: «Είναι ένα μέρος που το συμπαθά ο ξένος σαν να' ναι πατρίδα του [...] Μόλο που βρίσκεται πάνω στα βουνά, η όψη της είναι πολύ ήρεμη».⁶⁸³ Στη μικρή αυτή πολιτεία οι κάτοικοι είναι «καλόγνωμοι» σύμφωνα με τον συγγραφέα και «καλοπροαίρετοι, ικανοί να σε κάνουν να αισθανθείς όμορφα και να ανοίξεις τη ψυχή σου». Ο Κόντογλου, με τη θέα και μόνο του οικισμού αισθάνεται ασφάλεια και θαλπωρή. Ξεχωρίζει την αρχιτεκτονική των σπιτιών που είναι «νοικοκυρεμένα, ομορφοκτισμένα, κ' έχουνε επάνω τους κάτι τις που δείχνει πως τα πονάνε εκείνοι που κάθονται μέσα».⁶⁸⁴ Ο Κόντογλου στρέφεται στους ανθρώπους αυτούς σε μια προσπάθειά του να βρει στήριγμα στην κατεστραμμένη Ελλάδα της δεκαετίας του '20 που μόλις είχε κερδίσει σε εδαφική επικράτεια αλλά από την άλλη είχε απολέσει τις πανάρχαιες κοιτίδες του. Ο συγγραφέας επιζητεί να έρχεται σε επαφή με ένδοξους ιστορικούς τόπους και να εκθειάζει τις αρετές τους που απουσιάζουν από τη σύγχρονη πραγματικότητα: «το παζάρι, τα αχτάρικα, οι καφενέδες, ούλα είναι παλαικά, καμωμένα με κείνη τη στοχαστική απλότη, που ζεσταίνει την καρδιά τ' ανθρώπου και πο 'λειψε πλια στα χρόνια μας».⁶⁸⁵ Η αφήγηση του Κόντογλου για τις φυσικές ομορφιές του συγκεκριμένου τόπου, τα αναρίθμητα κάστρα και τους ευγενείς ανθρώπους του θυμίζει βυζαντινό «Χρονικό» με μια περιήγηση στα χρόνια της Φραγκοκρατίας καθώς και της Τουρκοκρατίας για να ολοκληρωθεί με την προδοσία των Κολοκοτρωναίων από έναν καλόγερο που μετάνιωσε ωστόσο για την πράξη του και πήγε στ' Άγιο Όρος ασκητής. Έτσι, η ιστορική Δημητσάνα που σ' αυτήν οργανώθηκε η ιδέα της Επανάστασης σαν «Μυστικός Δείπνος», παραμένει ένα μέρος ιερό που αποπνέει ένα αίσθημα δέους στον επισκέπτη της.

1.3 Η αγάπη του Κόντογλου για τα κάστρα – *Ο Καστρολόγος* (1977)

Ένα βιβλίο του Κόντογλου που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του, *Ο Καστρολόγος*, αποτελεί ένα έργο που δεν περιορίζεται στην απλή καταγραφή μνημείων, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς από τον τίτλο. Με αφορμή τα κάστρα, ο Κόντογλου προσεγγίζει ζητήματα

⁶⁸³ Κόντογλου, «Η Δημητσάνα», *Ταξίδια*, ό.π., 91.

⁶⁸⁴ Κόντογλου, «Η Δημητσάνα», *Ταξίδια*, ό.π., 91.

⁶⁸⁵ Κόντογλου, «Η Δημητσάνα», *Ταξίδια*, ό.π., 91.

υπαρξιακά. Με διάθεση λοιπόν φιλοσοφική απέναντι στη ζωή και τον θάνατο, ο Κόντογλου ξεκινά ένα από τα κεφάλαια του *Καστρολόγου* ως εξής:

Ο γέρο – Χάρος δεν αλησμονά κανένα μέρος. Τα θυμάται όλα. Περνά από παντού, και θερίζει κάθε ζωντανό πλάσμα με τ' άσπλαγχο δρεπάνι του. Έτσι κάνει και με τους ανθρώπους, που θαρρούνε πως δε θα φύγουνε ποτέ από τούτον τον ψεύτικο τον κόσμο. Τους παίρνει, και φεύγοντας οι δυστυχησμένοι αφήνουνε πίσω τους όσα φτιάξανε, για να σιγουρέψουνε τη ζωή τους. Αφήνουνε σπίτια, χτήματα [...] Αφήνουνε και τ' άρματά τους, που μ' αυτά σκοτώνανε ο ένας τον άλλον, για να εξουσιάσουνε τη γη, που δεν είναι κανενός και που τους καταπίνει όλους. Έτσι απομείνανε και κάποια ρημαγμένα κάστρα, άραχλα και ξεχασμένα, χτισμένα απάνω σε ράχες και σε γκρεμούς, που τα φτιάξανε οι λιγόζωοι οι άνθρωποι, ή για να φυλάγουνε οι αφέντες τους σκλάβους μην ξεσηκωθούνε, ή καμιά φορά, για να διαφευγούνε τον εαυτό τους οι κατατρεγμένοι από κάποιον τύραννο.⁶⁸⁶

Για τον λογοτέχνη – περιηγητή έχουν ιδιαίτερη αξία τα κάστρα και τα ιστορικά μνημεία που βρίσκονται διάσπαρτα στον ελληνικό χώρο. Το έργο του μαρτυρεί το αέναο ενδιαφέρον του γι' αυτά. Συγκεκριμένα, στο βιβλίο *Ταξίδια* εντάσσονται επτά κείμενα τα οποία αναφέρονται ή σχετίζονται (έστω και εμμέσως) με τα κάστρα,⁶⁸⁷ κι επιπλέον στο βιβλίο του *Ο Καστρολόγος* εντάσσονται δώδεκα ολοκληρωμένα κείμενα τα οποία αναφέρονται σε διάφορα κάστρα.⁶⁸⁸ Για την ενασχόλησή του Κόντογλου με τα συγκεκριμένα μνημεία, γράφει ο Χατζηφώτης:

Ένα θέμα που έρχεται και ξανάρχεται στα γραφτά του Κόντογλου είναι τα ελληνικά κάστρα, τα κάστρα τα βυζαντινά και τα κάστρα της Τουρκοκρατίας. Τους αφιέρωσε τα «Ταξίδια» του, άφησε ανέκδοτο έναν περίφημο «Καστρολόγο», που μόνο ορισμένα κομμάτια του είχε δημοσιέψει όσο ζούσε. Και τούτη η αγάπη του στα κάστρα δεν είναι τυχαία. Τα κάστρα είναι τα πιο υποβλητικά, τα αθάνατα μνημεία των εθνικών αγώνων. Τα κάστρα, οι πύργοι της Μάνης, τα σπίτια – φρούρια, τα μοναστήρια – φρούρια είναι ό,τι απτό έμεινε από την περίοδο της Τουρκοκρατίας.⁶⁸⁹

Πληροφορούμαστε ότι για τον «Καστρολόγο» του, ο Κόντογλου είχε καταγράψει 500 κάστρα και, αναγνωρίζοντας τη σημασία τους από νωρίς, «ανέβηκε στις πέτρες τους, κουβέντιασε

⁶⁸⁶ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σιας Α. Ε. ²1987, σ. 74.

⁶⁸⁷ Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 147.

⁶⁸⁸ Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου» [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», ό.π., σ. 148.

⁶⁸⁹ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978, σ. 185.

μαζί τους, ανέπλασε σκηνές». ⁶⁹⁰ Στο έργο του συγγραφέα ο Χατζηφώτης εντοπίζει το εξής κυρίαρχο τρίπτυχο: θάλασσα – κάστρα – πειρατές επισημαίνοντας πως στο ιστορικό παρελθόν της χώρας, οι θάλασσες έφερναν τους πειρατές, ενώ τα κάστρα τους απέκρουαν. ⁶⁹¹ Κατά την εύστοχη τοποθέτηση του Σέργιου Μαραβέλια, ωστόσο, ο Κόντογλου έβλεπε πολλά περισσότερα στα κάστρα πέρα απ' αυτή τους τη λειτουργία. ⁶⁹² Κατά τον ίδιο «το περιβάλλον των ερειπωμένων κάστρων ενέπνεε και μαγνήτιζε τον Κόντογλου», ⁶⁹³ καθώς μέσω αυτού έμοιαζε να ταξιδεύει στοχωροχρόνο και να αγγίζει πιο μεταφυσικά νοήματα, ⁶⁹⁴ συλλαμβάνοντας βαθύτερα τη φθορά των ανθρωπίνων και την έννοια της αιωνιότητας. ⁶⁹⁵ Κατά την άποψη αυτή, η οποία πράγματι υποστηρίζεται από τα γραφόμενα του Κόντογλου, για τον ίδιο τα κάστρα έχουν – εκτός των άλλων – και πνευματικό ενδιαφέρον. Χαρακτηριστικό για την πνευματική εμπειρία που βιώνει ο συγγραφέας κατά την επίσκεψή του σε κάστρο αποτελεί το ακόλουθο απόσπασμα από τον *Καστρολόγο*: «[...] βγαίνω από την καστρόπορτα. Όσο κατηφορίζω τόσο ψηλώνει κι αγριεύει από πάνω μου το βουνό με το κάστρο, έρημο, αμίλητο, φοβερό. Σε τέτοιες ώρες ο άνθρωπος καταλαβαίνει την αιωνιότητα να πέφτει απάνω του βαριά να τον συντρίψει. Μα η ψυχή που νοιώθει τον Θεό κοντά της και μέσα της ειρηνεύει και πετά απάνω από τον φόβο, κι ακούει την βαθειά φωνή του, που είναι μυστικό κάλεσμα της αθανασίας». ⁶⁹⁶

Στις πολυάριθμες περιγραφές κάστρων που κάνει ο Κόντογλου περιδιαβαίνοντας την περιοχή που τα περιβάλλει, συχνά αναφέρεται στις εκκλησίες που βρίσκονται κοντά σε αυτά ή και εντός τους. Όταν για παράδειγμα περιγράφει το κάστρο του Γερακίου, κάνει λόγο και για τις εκκλησίες του εκεί οικισμού, στις οποίες είναι έκδηλες οι ανατολίτικες επιρροές: «Η ζωγραφική τους έρχεται σαν ανατολίτικη, σαν της Καππαδοκίας, απλή, με πλουμίδια αρχαία. Οι δεσποτάδες μέσα στ' άγιο Βήμα είναι ανατολίτες, με τη φυσιογνωμία πάχουνε ώς τα σήμερα οι άνθρωποι κείνου του τόπου, κι η Παναγία έχει τον τύπο πάχουνε οι γυναίκες της

---

⁶⁹⁰ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 186.

⁶⁹¹ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου - Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 187.

⁶⁹² Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», ό.π., σ. 145.

⁶⁹³ Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», ό.π., σ. 149.

⁶⁹⁴ Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», ό.π., σ. 149.

⁶⁹⁵ Μαραβέλιας, «Ο καστρολόγος Φώτης Κόντογλου [Μεταφυσικές ανιχνεύσεις από τον χωροχρόνο του παρελθόντος]», ό.π., σ. 150.

⁶⁹⁶ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ό.π., σ. 21.

Ανατολής. Εξόν απ' αυτά κι από τα γράμματα κι από τα πλουμίδια, το ύφος της τέχνης είναι ανατολίτικο». ⁶⁹⁷

Σε κάποια άλλη περιγραφή του, εκδηλώνει τον σεβασμό που αισθάνεται ως προσκυνητής στους ναούς που βρίσκει στον δρόμο του: «Ἐπροσκυνήσαμεν μετ' εὐλαβείας, κατανουχθέντες ὑπὸ τοῦ εὐλαβοῦς ἱερέως, ὁ ὁποῖος ἐτελείωνεν τὸν ἔσπερινόν». ⁶⁹⁸ Επίσης, ο αναγνώστης του έργου συναντά αρκετές αναφορές στο Βυζάντιο που αυτές ενίοτε αφορούν κτίσματα της εποχής: «[...] εὐρήκαμεν πολλές βρύσες ἀπὸ τον καιρόν των παλαιών Βυζαντινών με πολλά νερά, ὅπου τρέχουν ἀπὸ βρύσες χτισμένες εἰς καμάρες ἐκείνου του καιρού. Ἐκεῖ γίνεται ἡ πανήγυρις και ἀγορά ἵππων και ἄλλων ζώων και λέγεται ἅγιος Μάμας κατὰ τον εν Κωνσταντινουπόλει». ⁶⁹⁹ Ἀρκετές ἀπὸ τις αναφορές αυτές αφορούν ναούς της βυζαντινῆς εποχῆς, ὅπως ἐκείνη στο χωριό Λογκανίκος: «Ἐπάνω εἰς το βουνόν, ὅπου εἶναι κτισμένον το κάστρον, εὐρίσκεται ἡ ἀρχαία ἐκκλησία της Παναγίας, με ωραίαν ζωγραφίαν προ της ἀλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως». ⁷⁰⁰ Ἄλλοτε, πρόκειται για πληροφορίες που αφορούν την προέλευση της ονομασίας κάποιας περιοχῆς, ὅπως για το χωριό Γεωργίτσι: «το ὄνομα του χωρίου ἐβγήκεν ἀπὸ ἕναν κάποιον τοπάρχην Γεωργίτζην εἰς τον καιρόν των Παλαιολόγων». ⁷⁰¹

Καθὼς ο συγγραφέας περιεργάζεται τα κάστρα, βλέπει πέρα ἀπὸ τα χαλάσματα του σήμερα, τις ιστορίες του παρελθόντος που κρύβουν οι πέτρες τους. Ὅταν για παράδειγμα περιγράφει την επίσκεψή του στο παλιό κάστρο της Μυτιλήνης, το μυαλό του ταξιδεύει για ἄλλη μια φορά στο Βυζάντιο: «Γυρίζω ὕστερα και κοιτάζω το ρημαγμένο κάστρο. Ψυχὴ ζωντανή δεν ἀνασαίνει. Ἄν εἶχανε ὁμως στόμα τούτες οι πέτρες να μιλήσουνε, θα λέγανε ἕνα σωρό πράγματα που δεν τα φαντάζεται κανείς. [...] Σ' αυτό το κάστρο ξεμπαρκάρησε ο Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος, κι ἐδὼ μέσα γινήκανε οι γάμοι του με την κόρη του Γενουβέζου Γκατελούζη, που ἦτανε ἀφέντης της Μυτιλήνης. Ἐρχονται στο νου μου κι ἄλλες ἀμέτρητες ιστορίες πούναι λησμονημένες ἀπὸ τη θύμιση τ' ἀνθρώπου.» ⁷⁰² Παρομοίως κατὰ την επίσκεψή του στα Σάλωνα, ἀνατρέχει στο ιστορικό παρελθόν του τόπου: «Το κάστρο το πήρε για λίγο καιρό ο Θεόδωρος Παλαιολόγος (Χρονικό Μορέως) κι ὕστερα το πήρανε για

⁶⁹⁷ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 61.

⁶⁹⁸ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 66.

⁶⁹⁹ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 67.

⁷⁰⁰ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 71.

⁷⁰¹ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 68.

⁷⁰² Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ὁ.π., σ. 93.

πάντα οι Τούρκοι στα 1435, τότες που σπάσανε το Εξαμίλι, το οποίο το διαφέντευε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Τι δεν είδανε αυτά τα Σάλωνα! Γύρω τους οι αρματωλοί κι οι κλέφτες της Ρούμελης πολεμούσανε κι είχανε τα λημέρια τους. [...] Το Κάστρο των Σαλώνων κείται ρειπιασμένο σ' ένα βουνό αγηλό, απάνω από την πολιτεία. Έχει τριών λογιών τειχιά, ελληνικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά.»⁷⁰³ Όταν πάλι μιλά για το κάστρο στις *Θερμοπύλες*, θυμάται μια σημαντική νίκη του βυζαντινού στρατού: «*Θερμοπύλες*. Μεγάλο κάστρο έχτισε ο Αρμένης Ρουπένης κατά διαταγή του βασιλιά Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, το οποίο θαύμασε ο βασιλιάς μαζί με ασπρισμένα κόκκαλα που κειτόντανε κατά σωρούς, από τους Βουλγάρους πούχε νικήσει ο Νικηφόρος Ουρανός στα 995. Ήτανε σκόρπια μέσα στον κάμπο του Σπερχειού.»⁷⁰⁴

Μέσα από τις παραπάνω ενδεικτικές αναφορές στα κάστρα, ο αναγνώστης του Κόντογλου αντιλαμβάνεται πως ο συγγραφέας επιδιώκει να παρακινήσει τον Έλληνα να έρθει σ' επαφή με τον πολιτισμό και την πολύχρονη ένδοξη ιστορία του, εμβαθύνοντας στην πηγή της, με λίγα λόγια στις ρίζες της βυζαντινής και ορθόδοξης παράδοσης του τόπου του. Μια κυρίαρχη αίσθηση που ο αναγνώστης του *Καστρολόγου* αποκτά κατά την ανάγνωσή του (πέρα από την αίσθηση του υπερβατικού που έχει επισημανθεί), είναι κι αυτή της ευτυχίας που προκύπτει αβίαστα μέσα από τα πιο απλά πράγματα: «Ρωτώ μέσα μου «γιατί είμαι φτωχισμένος;» Κοιτάζω τα βουνά, κοιτάζω τη θάλασσα, ο νους μου πάει στις πολιτείες π' ανεβοκατεβαίνουνε οι άνθρωποι σαν ποντίκια μέσα στη φάκα. Αυτοί ζούνε εν σκότει και σκιά θανάτου, ευτυχία λένε κι ευτυχία δε βλέπουνε. Πού να τη βρούνε! Η ευτυχία βρίσκεται εδώ που κάθουμαι, ανάμεσα στα χαλίκια, στο χώμα που πατώ, στα μερμίγκια, στην αμολόγητη αρμονία πόχουνε τα πιο τιποτένια πράματα.»⁷⁰⁵ Καθίσταται επομένως σαφής η πρόθεση του συγγραφέα να μην αφήσει την ένδοξη ιστορία να λησμονηθεί, αλλά αντιθέτως να παρακινήσει τον αναγνώστη να αποκτήσει εθνική ιστορική συνείδηση.

---

⁷⁰³ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ό.π., σ. 145.

⁷⁰⁴ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ό.π., σ. 150.

⁷⁰⁵ Κόντογλου, *Ο Καστρολόγος*, ό.π., σσ. 84-85.

1.4 Πνευματικές εξορμήσεις – Ο Μοναστηρολόγος

Μελετώντας το έργο του Κόντογλου παρατηρούμε πως πέρα από τα μακρινά του ταξίδια, ο συγγραφέας πραγματοποιούσε συχνά εξορμήσεις και εντός του ελλαδικού χώρου. Εάν ένα από τα κίνητρα που τον ωθούσαν στις εξορμήσεις αυτές ήταν το ενδιαφέρον του για την ιστορία του τόπου του, ένα άλλο ήταν η ανάγκη του για ηρεμία, απομόνωση και κατ' επέκταση πνευματικότητα. Σχολιάζει σχετικά με την τάση του αυτή ο Π. Β. Πάσχος:

Ο Κόντογλου ήταν ένας φιλέρημος εραστής της ησυχίας, αλλά ήταν καταδικασμένος να ζη μέσα στη νέα Βαβυλώνα των Αθηνών του Κ' αιώνα. Αναζητούσε πάντα ευκαιρίες φυγής προς την έρημο, τη φύση, τη μοναξιά. Τα ξωκλήσια και τα μοναστήρια της πατρίδας μας, και ιδιαίτερα της Αττικής, γνώριζαν τη φιλέρημη και φιλακόλουθή του διάθεση. Ω βλογημένη σιωπή, έγραφε, που μέσα σε σένα ακούγω τις μυριάδες μυστικές φωνές του παντός! [...] Τώρα καταλαβαίνω καλά, γιατί στην έρημο ακούγανε οι ασκητές τη φωνή του Θεού και καταλαβαίνανε τα μυστήρια.⁷⁰⁶

Ένα επακόλουθο της φιλέρημης διάθεσης του Κόντογλου υπήρξε η ιδιαίτερη ενασχόλησή του – πέρα από τα κάστρα - και με τα μοναστήρια, μέρη με πνευματική εκτός από ιστορική σημασία. Έχουμε μαρτυρία για το προσκύνημά του στη Μονή Λογγοβάρδας στην Πάρο, την οποία επισκέφθηκε - κατά τον συμπροσκυνητή του Κωνσταντίνο Καβαρνό - για τρεις λόγους: «ένας απ' αυτούς ήτο ότι αγαπούσε την μοναξιάν και ησυχίαν του μοναστηρίου, και τας τακτικάς, καθημερινάς ακολουθίας».⁷⁰⁷ Οι άλλοι δύο λόγοι, όπως αναφέρει, ήταν η διδασκαλία της βυζαντινής αγιογραφίας στους εκεί μοναχούς και η εξομολόγηση.⁷⁰⁸ Οι επισκέψεις του συγγραφέα σε μοναστήρια, κρίνοντας από τις γραπτές μαρτυρίες, φαίνεται να ήταν συχνές. Στον ανέκδοτο «Μοναστηρολόγο» του ο Κόντογλου καταγράφει περισσότερες από εξακόσιες μονές της Ελλάδας,⁷⁰⁹ ενώ δεν ήταν το μοναδικό γραπτό του στο οποίο τα μοναστήρια, τα ησυχαστήρια και τα ασκητήρια αποτελούσαν το αντικείμενο της προσοχής του.⁷¹⁰ Για τη σπουδαιότητα που είχαν τα μοναστήρια για τον συγγραφέα και τη σχέση του μαζί τους, γράφει ο Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος: «Ο ίδιος μεγάλωσε στο οικογενειακό μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής στο Αϊβαλί και πίστευε ότι ο μοναχισμός είναι όντως η

⁷⁰⁶ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σσ. 133-134.

⁷⁰⁷ Κ. Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1985, σ. 33.

⁷⁰⁸ Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, ό.π., σ. 33.

⁷⁰⁹ Π. Χριστόπουλος, «Ο Μοναστηρολόγος και μερικά άλλα ανέκδοτα χειρόγραφα του Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 96.

⁷¹⁰ Χριστόπουλος, «Ο Μοναστηρολόγος και μερικά άλλα ανέκδοτα χειρόγραφα του Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σσ. 98-99.

υψηλότερα μορφή του Χριστιανισμού και τα μοναστήρια κιβωτοί της παραδόσεως της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού και της Τέχνης. Στην ατμόσφαιρά τους έζησε, πραγματικά και μεταφορικά, όλη του την ζωή. Γι' αυτό και το τόσο ενδιαφέρον και η φροντίδα να τα καταγράψει και να τα περιγράψει.⁷¹¹ Κι' όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια μέσα από τις περιγραφές του για το Άγιον Όρος, από όλες του τις περιηγήσεις, οι επισκέψεις στα ορθόδοξα μοναστήρια ήταν για τον Κόντογλου όχι απλά ταξιδιωτικές εμπειρίες, αλλά πνευματικές αναζητήσεις της ζωής.

1.5 Ο Φώτης Κόντογλου και το Άγιον Όρος

Σε όλη την έκταση του πεζογραφικού και δοκιμιακού έργου του Φώτη Κόντογλου είναι διάχυτη η μεγάλη αγάπη του για το Άγιον Όρος. Ο συγγραφέας πραγματοποιούσε συχνές επισκέψεις στον Άθω, από τις οποίες αποκόμισε, πέρα από πνευματική τροφή, και υλικό για τη λογοτεχνική του παραγωγή. Σχετικά με τη σχέση του Κόντογλου με τον ιερό αυτό τόπο αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ι. Μ Χατζηφώτης:

Κόντογλου και Άγιον Όρος είναι δύο μεγέθη της Ορθόδοξης Ρωμοσύνης που αλληλοεπηρεάζονται, αλληλοσυμπληρώνονται και ασκούν ισχυρή επίδραση στην πνευματική παράδοση του τόπου μας. Ο αείμνηστος αγιογράφος, πεζογράφος και δάσκαλος του γένους αγαπούσε υπέρμετρα τον Άθω, που τον ενδιέφερε ως ταξιδιογράφο, ως μελετητή της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης αλλά και ως καλλιτέχνη-δημιουργό.⁷¹²

Το ιδιαίτερο αυτό μέρος, διάσπαρτο με πολλά μοναστήρια και όμορφα φυσικά τοπία, τα οποία ο συγγραφέας επισκέφθηκε και περιγράφει με υπέρμετρο ζήλο υπήρξε για τον ίδιο ένα ειδυλλιακό περιβάλλον. Ο ίδιος ο συγγραφέας μεγάλωσε στο οικογενειακό μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής στο Αϊβαλί και είχε την πεποίθηση ότι ο μοναχισμός είναι όντως η υψηλότερη μορφή του Χριστιανισμού. Για τον Κόντογλου: «Τ' Άγιον Όρος είναι ο επίγειος παράδεισος που πήγανε να ησυχάσουνε άνθρωποι σεβάσμιοι κι' αγιασμένοι. Θαρρείς πως γι' αυτούς είπε ο προφήτης Ησαΐας “ἐπὶ τὸ ὄρος τοῦτο ποίονται εὐφροσύνην”». Αυτό το θεοσκεπαστο βουνό είναι η νέα Σιών της καλογηρικής, στολισμένο με είκοσι μοναστήρια,

⁷¹¹ Χριστόπουλος, «Ο Μοναστηρολόγος και μερικά άλλα ανέκδοτα χειρόγραφα του Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 110.

⁷¹² Χατζηφώτης, «Στον Παράδεισο του Άγιου Όρους», *Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 9 Ιουλίου 1955, σ. 20.

και με πολλές σκήτες και κελλιά και μ' άλλα ασκητάρια αναρίθμητα». ⁷¹³ Θεωρείται αναγκαία η αναφορά στις εμπειρίες του Κόντογλου από το Όρος στο παρόν σημείο, καθώς αυτές ενέπνευσαν και εμπλούτισαν σημαντικά το ταξιδιωτικό του έργο. Ακόμη και σε έργα που δεν είναι αποκλειστικά ταξιδιωτικού χαρακτήρα, όπως π.χ. η «Βασάντα», εντοπίζουμε στις σελίδες τους περιγραφές διαφόρων μοναστηριών του Αγίου Όρους. ⁷¹⁴

Η πρώτη επίσκεψη του Κόντογλου στο Άγιον Όρος πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1922, λίγο πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή όπως προκύπτει από τον πρόλογο του έργου του με τίτλο «Η Τέχνη του Άθω» που φέρει ως ημερομηνία το «Νοέμβριος, 1923». Ο συγγραφέας, μεταξύ άλλων αναφέρει: «σηκώθηκα και πήγα πέρσι στο Άγιον Όρος. Έμεινα εκεί τρεις μήνες και θα βρισκόμουνα ακόμα αν δεν με βγάζαν κάτι περισπασμοί της ζωής». ⁷¹⁵ Υπάρχει ωστόσο και μαρτυρία από τον Πάσχο για την εύρεση ενός πολύτιμου ντοκουμέντου στο αρχείο του Παντελή Πρεβελάκη και συγκεκριμένα ενός αυτοβιογραφικού σημειώματος στο οποίο ο Κόντογλου αναφέρει πως πήγε στην Αθήνα το 1922, ενώ στο Άγιον Όρος πήγε για πρώτη φορά το 1924 με σκοπό να καλογερέψει. ⁷¹⁶ Επομένως υπάρχουν δύο διαφορετικές πιθανές ημερομηνίες για την πρώτη επίσκεψη του συγγραφέα στο Όρος. Εκείνο όμως που έχει μεγαλύτερη σημασία δεν είναι η ακριβής χρονική στιγμή που το επισκέφθηκε, αλλά η εσωτερική διεργασία που είχε συντελεστεί στον ψυχισμό του Κόντογλου πριν από την πραγματοποίηση αυτής της πρώτης επίσκεψης. Άλλωστε, μέσα από τα ίδια τα λόγια του συγγραφέα συμπεραίνει κανείς πως ο ασκητικός βίος στο παραδεισένιο περιβάλλον του ιερού αυτού όρους επηρέασε βαθύτατα τον συγγραφέα, ο οποίος σκεφτόταν να ενδυθεί το μοναχικό σχήμα. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Π.Β. Πάσχος: «Μπορεί να μην έγινε τότε καλόγερος, μα όσο περνούσε ο καιρός, τόσο ωριμάζε ο συγγραφέας μας εσωτερικά, και αυτές τις πνευματικές μεθελικιώσεις του τις παρακολουθούμε σε όλα τα κείμενα που βγήκαν από τ' άξια χέρια του: στ' αρχαία ερείπια, εκείνος έχτισε νέα εκκλησία!» ⁷¹⁷

Επιπλέον, ο Χατζηφώτης αναφέρει πως «στο Άγιον Όρος ο Κόντογλου δεν πήγαινε μόνο για την τέχνη, τον τραβούσε και η φύση, που του αναπλήρωνε τη χαμένη πατρίδα». ⁷¹⁸ Τα

⁷¹³ Κόντογλου, «Αγιασμένη Ελλάδα», περ. Πειραϊκά Γράμματα 1943, σσ. 213-214.

⁷¹⁴ Κοσμόπουλος, «Ο λογοτέχνης Κόντογλου και ο ελληνικός μοντερνισμός», ό.π., σ. 668.

⁷¹⁵ Κόντογλου, *Η Τέχνη του Άθω*, Αθήνα: Γανιάρης, 1923, σ. 21.

⁷¹⁶ Πάσχος, *Κόντογλου, Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο-ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός, 1991, σ.30.

⁷¹⁷ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 133.

⁷¹⁸ Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, Αθήνα: Κάκτος 1995, σ.68.

αισθήματα που δημιουργεί στον Κόντογλου το Άγιον Όρος και το πώς αντιλαμβάνεται τη μυστηριακή του ατμόσφαιρα αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στο έργο του *Το Αϊβαλί η Πατρίδα μου* ως εξής:

Τ' Άγιον Όρος είναι ένας ανεχτίμητος θησαυρός, ένα πράμα μοναδικό, μέσα στον κόσμο. Ό,τι και να πω ποτές δεν θα μπορέσω να παραστήσω το τι αισθήματα καταλαβαίνω για αυτό το παράξενο βουνό, το Γέρο Άθωνα, που ξεπετιέται ολόισια μέσ' από τη θάλασσα και φτάνει στα σύννεφα. Το ζώνει πέλαγο άγριο και τρικυμισμένο, μα απάνου στο Όρος το κάθε τι είναι ήμερο και αγιασμένο.[...] Εκεί μέσα βασιλεύει μυστήριο, που δεν το ταράζει κανένας. Την αυγή σε ξυπνάνε τα αηδόνια, πλήθος γλυκειές φωνές, που λες πως δεν βρίσκεσαι πια απάνου στη γη, μόνο στον Παράδεισο. Ούλα είναι ήμερα και άβλαβα. Τα μουλάρια ποτέ δεν κλωτσάνε, ακόμα κ' οι σκορπιοί και τα φίδια δεν δαγκάνουνε σ' αυτό το θεοσκεπάστο βουνό.⁷¹⁹

Από την επιλογή των λέξεων και φράσεων που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται εμφανής η πεποίθησή του για την αγιότητα του χώρου. Οι περιγραφές των φυσικών τοπίων παραπέμπουν στον Παράδεισο, στον οποίο εξάλλου αναφέρεται ρητά μιλώντας για το Όρος. Ξεκάθαρη είναι και η ακόλουθη δήλωση που κάνει στο ίδιο έργο του σημειώνοντας: «Τότε που πρωτοπήγα στο Όρος ήταν Άνοιξη. Τσακισμένος όπως ήμουνα από την προσφυγιά, σα να ξαναγεννήθηκα. Έλαχε να βρω και τρεις πατριώτες μου, κ' έζησα μαζί τους μια ζωή, π' ακόμα θυμάμαι και κλαίω γιατί βάσταξε τόσο λίγο».⁷²⁰ Κι όντως τι το πιο εύλογο από το να αναγεννηθεί μια ταλαιπωρημένη ψυχή που έχει βιώσει όλα τα συνεπακόλουθα της προσφυγιάς σ' ένα τέτοιο ιερό μέρος που εκπέμπει γαλήνη και ηρεμία;

Θέλητρο όμως για τον Κόντογλου, πέρα από την πνευματικότητα, το φυσικό περιβάλλον και την τέχνη του Αγίου Όρους, αποτελούσε και η συνάντησή του στον ιερό αυτό χώρο με συμπατριώτες του από το Αϊβαλί. Μέσα από το άρθρο του Χατζηφώτη «Στον Παράδεισο του Αγίου Όρους», πληροφορούμαστε πως ο Κόντογλου έτρεφε πάντοτε αισθήματα εκτίμησης και αγάπης τόσο προς το Άγιον Όρος όσο και προς τους μοναχούς του.⁷²¹ Αναφέρεται για παράδειγμα πως όταν το 1964 η Μονή Γρηγορίου απέστειλε στον συγγραφέα το διμηνιαίο περιοδικό που εξέδιδε με τίτλο «Ο Όσιος Γρηγόριος», εκείνος απέστειλε επιστολή στον τότε καθηγούμενό τους Βησσαρίωνα, στην οποία αναφερόταν στους Αγιορείτες μοναχούς ως «ευλαβέστατους πατέρες και φύλακες άγρυπνους της Ορθοδόξου

⁷¹⁹ Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 245.

⁷²⁰ Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, ό.π., σ. 248.

⁷²¹ Χατζηφώτης, «Στον Παράδεισο του Αγίου Όρους», *Εφημερίδα Η Καθημερινή*, Κυριακή 9 Ιουλίου 1955, σ. 23.

πίστεως» και κατέληγε: «Ἡ ἔκδοσις τοῦ περιοδικοῦ θα χαροποιήσῃ πάντας τοὺς πιστοὺς Ὁρθοδόξους τοὺς ἀφορώντας εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Πίστεως, ἣν οἰκείτε καὶ λαμπρύνετε διὰ τῆς ἡρωικῆς ὑμῶν ἀσκήσεως καὶ πολιτείας». ⁷²²

Ο συγγραφέας, για την τόσο ξεχωριστή εμπειρία που βίωσε ένα καλοκαίρι στο Ἅγιον Ὄρος, κάνει λόγο σε ἄρθρο του στο περιοδικό «Νέα Εστία» το 1963, ένα χρόνο πριν από την προαναφερθείσα επιστολή. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού εκείνου, ο συγγραφέας συμμετείχε στις ακολουθίες και βοηθούσε τους Αγιορείτες στις εργασίες τους ως απλός ψαράς, αρχικά στον αρσανά (λιμανάκι) της Μονῆς Ἰβήρων και ακολούθως στη Σκήτη των Καυσοκαλυβίων. ⁷²³ Περιγράφει μάλιστα στο συγκεκριμένο ἄρθρο τη γνωριμία του με τρεις συμπατριώτες του από το Αἶβαλί, που ἔλαβε χώρα στη Δάφνη, και εἶχε ευχαριστηθεῖ τη συντροφιά τους. Ζώντας το διάστημα εκείνο ως απλός ψαράς αναφέρει πως εἶχε αφήσει τη γενειάδα του να μεγαλώσει και ενσωματώθηκε στον απλό τρόπο ζωῆς των ψαράδων. Με γλαφυρότητα περιγράφει τις μετακινήσεις του από τον ἕνα τόπο στον ἄλλο, από τη μία μονή στην ἄλλη, ἀλλά και τις μορφές των μοναχῶν που συναντούσε σε κάθε αγιασμένο μέρος. Ἡ καθημερινή του συναναστροφή με Αἶβαλιώτες καλόγηρους και ἡ συντροφιά του με Αἶβαλιώτες ψαράδες τον εἶχαν ενθουσιάσει:

Ο αρσανάς εἶχε πεντέξι κάβιες αραδιασμένες και μπροστά εἶχε ἕνα χαγιάτι που ακουμπούσε σε κάτι δοκάρια ἀπὸ αγριόξυλα. Εκεί μέσα κοιμόμαστε. Ἀπὸ κάτω εἶχε κάτι χαμηλές καμάρες και μέσα στις καμάρες τραβούσανε τις βάρκες. Τα δίχτυα τα ἀπλώνανε ἀπάνω στα μπαρμάκια του χαγιατιοῦ. Εκεί που κοιμόμαστε ἀκούγαμε ἀπὸ κάτω μας τη θάλασσα που ἔμπαινε μέσα στις καμάρες και κυλούσε τα χαλίκια και μας νανούριζε». ⁷²⁴

Ἡ ἐπαφή του Κόντογλου με τους ἀπλοὺς ἀνθρώπους του Ὄρους ἀλλά και γενικότερα διαμέσου των πνευματικῶν του βιωμάτων σ' αὐτὸ το περιβάλλον, ἀφήνει το ἀποτύπωμά της στη λογοτεχνική παραγωγή του, δίνοντας παράλληλα στο ἀναγνωστικό του κοινὸ μια πλειάδα πλούσιων οπτικῶν εικόνων και πληροφοριῶν για τον ἀλλιώτικο τρόπο ζωῆς των ἀνθρώπων στον Ἄθω και τον μυστηριακὸ χαρακτήρα του χώρου αὐτοῦ.

⁷²² Χατζηφώτης, «Στον Παράδεισο του Ἁγίου Ὄρους», ὁ.π., σ. 23.

⁷²³ Κόντογλου, «Καλοκαίρι στο Ὄρος», *Νέα Εστία*, ἔτος ΛΖ, τεύχος 875, 1963, σ. 251.

⁷²⁴ Χατζηφώτης, «Ἅγιον Ὄρος», *Ανθολογία λογοτεχνικῶν κειμένων*, Ἀθήνα 1977, σ. 118.

1.6 *Ο Αστρολάβος* (1935)

Περιηγητές είναι εκείνοι οι ταξιδευτές που δεν ταξιδεύουν για δουλειές και για εμπόρια μα για να μάθουνε τους τόπους, να τους σπουδάσουνε και να βρουνε άλλους άγνωστους. [...] Σαν είμουνα μικρός και πήγαινα στο σκολειό, οι συμμαθητάδες μου με φωνάζανε Περιηγητή, επειδής από τότες αγαπούσα τα ταξίδια σε μέρη μακρυνά κι ο πόθος μου είτανε να πάγω σε κείνα τα μέρη.⁷²⁵

Με αυτά τα λόγια ο Κόντογλου εκφράζει την αγάπη του για τις περιηγήσεις στο έργο του με τίτλο *Ο Αστρολάβος*, το οποίο κινείται σε παρόμοιο πλαίσιο με τα *Ταξείδια* του. Το βιβλίο κοσμούν ζωγραφιές του ίδιου του συγγραφέα, καθώς και του Γιάννη Τσαρούχη που υπήρξε μαθητής του Κόντογλου. Το βιβλίο περιλαμβάνει εξιστορήσεις του Κόντογλου που αφορούν διάφορα μέρη σε όλο τον κόσμο, ακόμη και σ' έρημα νησιά. Ο συγγραφέας καταπιάνεται με ιστορίες ανθρώπων και τις ποικίλες συνήθειές τους. Μας μεταφέρει τις δικές του παρατηρήσεις και βιώματα από τα ταξίδια του, αντλεί ωστόσο υλικό και από τις μαρτυρίες διαφόρων άλλων ταξιδευτών. Σχετικά με το έργο του αυτό, γράφει ο Χατζηφώτης: «Γενικά *Ο Αστρολάβος* είναι χαρακτηριστικός των συγγραφικών λογοτεχνικών τάσεων του Κόντογλου. Ανακατώνονται στις σελίδες του θέματα θαλασσινά, ναυτικά, ταξιδιωτικά, “σκληρές ιστορίες” και φουρτούνες, περιηγητές πρωτόγονων τόπων και εξερευνητές, που έρχονται και ξανάρχονται σε ολόκληρο το έργο του».⁷²⁶ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το έργο γράφτηκε στο χωριό Προκόπι τον Ιούλιο του 1934, ενώ είχε προηγηθεί η μεταφορά του ιερού λειψάνου του θαυματουργού οσίου Ιωάννου του Ρώσσου (του οποίου ο συγγραφέας συνέγραψε αργότερα το συναξάρι) από τους ευσεβείς πρόσφυγες της Μ. Ασίας και συγκεκριμένα από το Προκόπιον της Καππαδοκίας στο Προκόπιον της Εύβοιας.

Ένα μήνυμα που μεταδίδει ο Κόντογλου στο βιβλίο του αυτό είναι η σπουδαιότητα του σεβασμού προς τη γη. Οι περιγραφές του αναδεικνύουν έντονα το κάλλος της γης, της θάλασσας, του ουρανού και των αστεριών. Υπογραμμίζει ακόμη την ιδιαίτερη σημασία που έδιναν οι άνθρωποι στη γη κατά την αρχαιότητα. Στον πρόλογο του έργου συγκεκριμένα, ο συγγραφέας κάνει λόγο για τη γη, τα βουνά της, τα ποτάμια της, καθώς και τους πολύτιμους θησαυρούς της. Συλλογισζόμενος όμως το μέλλον της γης υπαινίσσεται μια ζοφερή εικόνα, καθώς όπως γράφει «οι πολλοί άνθρωποι δεν κάθονται να στοχαστούνε ποτέ καλά τούτον τον

⁷²⁵ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, Αθήνα: Αστήρ 1975, ό.π., σ. 17.

⁷²⁶ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, ό.π., σ. 118.

κόσμο που μας τριγυρίζει κι απορώ πως μπορούνε και ζούνε». ⁷²⁷ Χαρακτηρίζει μάλιστα ως «φτωχούς» τους ανθρώπους, επειδή δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν και να εκτιμήσουν το μεγαλείο της φύσης, την οποία τόσο γενναιόδωρα ο Θεός δώρισε στην ανθρωπότητα. Σε αντίθεση με τους συγχρόνους του, αναγνωρίζει πως οι αρχαίοι Έλληνες εκτιμούσαν τη γη κάνοντας αναφορά στο συνήθειο οι κοπέλες να κεντούν «ξόμπλια» στα ενδύματά τους, που άλλοτε παρίσταναν τον ουρανό με τα αστέρια και άλλοτε τη γη με τα λουλούδια.

Ο συγγραφέας επομένως δίνει έμφαση στην αξία που είχε η γη στη ζωή των προγόνων, καθώς και στο πόσο – διαμέσου των αιώνων – άλλαξε η αντιμετώπιση των ανθρώπων απέναντί της. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει τη δυνατότητα, με τη συμβολή της τεχνολογίας, να ταξιδεύει ταχύτατα από τη μια άκρη της γης στην άλλη, με αποτέλεσμα να «φαίνεται η γης ίσα μ' ένα πορτοκάλι». ⁷²⁸ Ωστόσο, με την πρόοδο της τεχνολογίας ο άνθρωπος έπαψε να εκτιμά τη γη με τον τρόπο που την εκτιμούσαν οι πρόγονοί του. Τα παρεπόμενα της τεχνολογικής προόδου είναι κατά τον Κόντογλου άμεσα συνδεδεμένα με τον δυτικό πρότυπο και την επίδραση που έχει στη σύγχρονη Ελλάδα. Ο συγγραφέας συντάσσεται με τους φορείς της Ορθοδοξίας και της παράδοσης, οι οποίοι δεν υποστηρίζουν την ανεξέλεγκτη εξέλιξη της τεχνολογίας, επειδή ακριβώς αυτή έχει απομακρύνει τον άνθρωπο από τα έθιμα και τις παραδόσεις των προγόνων του. Η παρουσία της θρησκείας στο συγκεκριμένο έργο είναι ιδιαίτερα αισθητή με τις θρησκευτικές αναφορές να ποικίλουν, όπως για παράδειγμα η αναφορά στη θαυματουργή Αγία Παρασκευή με αφορμή την ομώνυμη χερσόνησο και μοναστήρι στην ιδιαίτερη πατρίδα του Κόντογλου: «Η Αγία Παρασκευή είτανε ξακουσμένη ίσαμε μέσα στην Ανατολή για τα θάματά της, ίσαμε την Καισάρεια. Άνθρωποι απ' το Μπαλούκεσερ, από το Σόμα, απ' το Φρένελι, απ' την Πέργαμο, από τη Μυτιλήνη, από τη Λήμνο, παγαίνανε με τάματα και γιαίνανε· αλυσοδεμένοι ανεβαίνανε, με τα σωστά τους κατεβαίνανε. Ίσαμε τη Βραΐλα και το Σουλινά που παγαίνανε με τα καράβια οι Μοσκονησιώτες κι οι Αϊβαλιώτες, ίσαμε κει ήτανε ξακουσμένη». ⁷²⁹

Ως το πλέον ενδιαφέρον κεφάλαιο του έργου, ο Πάσχος ξεχωρίζει την «Καππαδοκία», την οποία ο συγγραφέας μπορεί μεν να εξετάζει από γεωγραφική άποψη, αλλά μιλάει και για τις εκκλησίες που είναι σκαλισμένες μέσα στο βράχο, καθώς και για τις μεγάλες ή μικρές

⁷²⁷ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, Αθήνα: Αστήρ 1975, σ. 9.

⁷²⁸ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 13.

⁷²⁹ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σσ. 53-54.

πολιτείες Καισάρεια, Τύανα, Αμάσεια, Νύσσα, Κόμανα, Σεβάστεια, απ' όπου πέρασαν μεγάλοι άγιοι, όπως ο Μ. Βασίλειος, ο Θεόδωρος Τήρων, ο Γρηγόριος Νύσσης, οι Σαράντα Μάρτυρες κ.α.⁷³⁰ Ο Κόντογλου υπογραμμίζει τη θρησκευτική σπουδαιότητα της περιοχής λέγοντας πως «από την Καππαδοκία ήβγανε οι πιο πολλοί άγιοι της Χριστιανοσύνης κι οι πειο αρχαίοι».⁷³¹ Θρησκευτικό και μυστηριακό χαρακτήρα έχει επίσης η περιγραφή που δίνει για το χωριό Απολλωνιάδα:

Ολάκερο το χωριό είναι μια κιβωτό κανωμένη από ξύλα μαύρα. Πιάνεις και συλλογίζεσαι μυστήρια που δεν λέγονται με τα λόγια. Καταλαβαίνεις πως σε τούτα τα μέρη πρωτοζωγραφιστήκανε τα μαύρα κονίσματα που προσκυνάνε στην Ανατολή, κείνες οι Παναγίες οι Οδηγήτρες πούναι ίσαμε πόρτες ζουγραφισμένες απάνου σε σιδερόξυλα πελεκημένα με το σκεπάρνι [...] Εδώ πέρα νοιώθεις την αγιασμένη μυρουδιά που βγαίνει από το Ρόδον το Αμάραντον, μυρίζεσαι το λιβάνι που καπνίζει μέσα στο Χρυσούν Θυματήριον, και τάλλα τα παραπονεμένα τροπάρια εδώ τα νοιώθεις καλύτερα.⁷³²

Ο συγγραφέας καθώς «ξεναγεί» τον αναγνώστη του στο χωριό και στη γύρω περιοχή εφιστά την προσοχή του στα διάφορα βυζαντινά κτίσματα αλλά και στα ονόματα των γύρω χωριών με βυζαντινή προέλευση, όπως π.χ. Κωνσταντινάτοι, Αγινάτοι κ.ά.⁷³³ Το Βυζάντιο είναι παρόν επομένως στις σελίδες του *Αστρολάβου*, παρότι η παρουσία του είναι διακριτική· εντοπίζεται, όχι μόνο στα μνημεία που ανάγονται στα βυζαντινά χρόνια, αλλά και στους απλούς ανθρώπους στα χωριά της Ανατολής που «φαίνεται πως βαστάνε από τα χρόνια των Βυζαντινών»,⁷³⁴ στις μαντηλοφορούσες και μαυροφορεμένες γυναίκες που έχουν πρόσωπα «σαν της Παναγιάς, γλυκά και θλιμμένα».⁷³⁵

Διαβάζοντας επομένως τον *Αστρολάβο* διαπιστώνουμε το ενδιαφέρον του συγγραφέα για τα χνάρια τόσο της ορθόδοξης θρησκείας όσο και του Βυζαντίου σε κάθε τόπο που επισκέπτεται. Παρατηρούμε επιπλέον ότι επιδιώκει μέσα από τα γραπτά του να μεταφέρει τις γνώσεις του για το κάθε μέρος που είχε την ευκαιρία να επισκεφθεί, καθώς επίσης και να προσφέρει αισθητική απόλαυση στον αναγνώστη του έργου του, δημιουργώντας «μια

⁷³⁰ Πάσχος, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, ό.π., σ. 135.

⁷³¹ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 95.

⁷³² Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σσ. 81-82.

⁷³³ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 87.

⁷³⁴ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 82.

⁷³⁵ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 84.

ζωγραφιά απλή και καλοδουλεμένη που να φραίνεται όποιος τη βλέπει». ⁷³⁶ Για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει τις εντυπώσεις του, ο συγγραφέας διευκρινίζει τα εξής: «Τα όσα λοιπόν γράφω εδώ μέσα τα γράφω για φχαρίστηση δική μου και των αλλουनों, μ' ένα τρόπο απλόν κι αισθηματικόν. Παίρνω από δω, παίρνω από κει σαν τη μέλισσα. Κι αν τα πιπερώνω και λιγάκι, αυτό να μη σε παραξενέψει, γιατί το σωστό δεν είναι με κείνον που βάζει στο χαρτί τα περιστατικά απaráλλαχτα όπως γινήκανε, μα με κείνον που ίσα – ίσα χαίρεται να τα στολίζει». ⁷³⁷ Τέλος, στο συγκεκριμένο έργο του Κόντογλου εντοπίζουμε ακόμη ένα κίνητρο του συγγραφέα για την καταγραφή των όσων διασώζει από τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες, που δεν είναι άλλο από του να αντισταθεί στη λησμονιά που επιφέρει ο χρόνος: «Σ' αυτά τα μέρη που θέλω τώρα να ιστορήσω βρίσκονται πολλά αρχαία κτίρια γκρεμισμένα, καθώς κι εκκλησιές, μοναστήρια, τζαμιά, μνημόρια, αγάλματα, παλιά κονίσματα, ψηφιά, βιβλία αρχαία γραμμένα με το χέρι, μ' έναν λόγο πλήθος ιστορικά πράματα π' αφήσανε πίσω τους οι άνθρωποι φεύγοντας απ' τον ψεύτικο τούτον κόσμο. Ο άσπλαχνος καιρός όλα τα ροκανίζει με το δόντι του· άλλη παρηγοριά δε βρίσκει άνθρωπος, πάρεξ να κρατήσει στο χαρτί ό,τι μπορέσει να προφτάξει». ⁷³⁸

1.6. Η ξεχασμένη Ανατολή

«Η ξεχασμένη Ανατολή» του Φώτη Κόντογλου περιλαμβάνεται στα *Έργα Ε' Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες* στην πρώτη έκδοση του 1967 και κάνει λόγο για την Ανατολή της σύγχρονης του εποχής. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως όλοι ασχολούνται με όσα αφορούν την Ευρώπη και την Αμερική, ενώ την Ανατολή κανείς δεν την «συλλογίζεται, παρεκτός από το τι γίνεται με τα πετρέλαια ή με τα χαρέμια κάποιου έκφυλου σείχη ή άλλου άρχοντα». ⁷³⁹ Στο συγκεκριμένο κείμενο πραγματοποιείται μια προσπάθεια από τον συγγραφέα να περιγράψει ορισμένα μέρη της Ανατολής τα οποία έχουν ξεχαστεί στα χρονοντούλαπα της ιστορίας. Ο Κόντογλου μας περιγράφει διαφορά μοναστήρια με ένα τρόπο καθαρά μυστηριακό, καθώς επίσης παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τους Χριστιανούς που διαμένουν στις γύρω περιοχές. Οι περιγραφές του προκύπτουν από τις

⁷³⁶ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 13.

⁷³⁷ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 15.

⁷³⁸ Κόντογλου, *Ο Αστρολάβος*, ό.π., σ. 70.

⁷³⁹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1967, σ. 339.

προσωπικές του επισκέψεις στους ξεχωριστούς αυτούς τόπους κι επομένως μας δίνεται η ευκαιρία να εντάξουμε εν μέρει τέτοιου είδους κείμενα στις ταξιδιωτικές του αναζητήσεις. Με τα γραφόμενά του στοχεύει να διασώσει στον χρόνο τη μνήμη των περιοχών που επισκέπτεται. Δηλώνει την πρόθεσή του ως εξής:

Είπα λοιπόν να γράψω κάποια πράγματα για τη θρησκευτική κατάσταση που βρίσκεται σήμερα αυτή η γερασμένη μάννα της ανθρωπότητας, με τις χιλιάδες εκκλησίες και τα μοναστήρια της, τα τζαμιά της και τους μεβλεχανέδες της. Θα ταξιδέψουμε σε κάποια μέρη που δεν πολυσυχνάζονται από ξένους ανθρώπους, και που θαρρείς πως είναι σκεπασμένα μ' ένα πέπλο, βυθισμένα σε βαθύ μυστήριο. Σε κάποιους απ' αυτούς τους τόπους περπάτησα κι εγώ, και καλά θα κάνω να γράψω όσα θυμάμαι απ' αυτούς, πριν τα σβήσει η λησμονιά.⁷⁴⁰

Πραγματοποιεί τον πρώτο του σταθμό στη Συρία, χώρα για την οποία μας δίνει αναλυτική περιγραφή. Δίνει έμφαση στη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης χώρας, υποστηρίζοντας ότι «γέννησε τους σκληρότερους ασκητάδες».⁷⁴¹ Μιλώντας για τον θρησκευτικό της χαρακτήρα αναφέρει τα ακόλουθα: «[...] σ' αυτή τη χώρα άνθισε πολύ η χριστιανική θρησκεία στ' αρχαία χρόνια. Κατά τα βυζαντινά χρόνια η Συρία ήταν η Ελλάδα της Ασίας και παντού μιλούσανε και διαβάζανε την ελληνική γλώσσα. Ωστόσο τώρα δε βλέπει κανένας άλλο από εκκλησίες ρημαγμένες κι από μοναστήρια που έχουνε καταντήσει σωροί από πέτρες. Τα περισσότερα από τα αρχαία μοναστήρια σβήσανε από το πρόσωπο της γης».⁷⁴² Ο αναγνώστης πληροφορείται μέσα από τα γραφόμενα του Κόντογλου πως η Συρία από χριστιανική Ορθόδοξη χώρα έχει πλέον καταλήξει μουσουλμανική, καθώς στη σύγχρονη εποχή οι χριστιανοί αποτελούν μειονότητα που ζει ανάμεσα στους μουσουλμάνους. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, «ένα χωριό λεγόμενο Μαχαλούχα έχει μοναχά χριστιανούς, αλλά είναι κατόλικοι (παποστές, εννοεί παπιστές), λέγονται όμως ελληνοκατόλικοι. Λένε μάλιστα πως μιλάνε την αραμαϊκή γλώσσα που μιλούσε ο Χριστός».⁷⁴³ Όσο για τα ολιγάριθμα μοναστήρια που παραμένουν στη χώρα, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως έχουν σταθεί «η μάννα του μοναχισμού στην Ανατολή»,⁷⁴⁴ καθότι συνέδραμαν στη διάδοση του μοναχισμού στις γειτονικές χώρες της Συρίας.

⁷⁴⁰ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 339.

⁷⁴¹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 339.

⁷⁴² Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 340.

⁷⁴³ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 340.

⁷⁴⁴ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 341.

Ο Λίβανος είναι η δεύτερη στάση που πραγματοποιεί ο Κόντογλου, η «χώρα με τις έμορφες τοποθεσίες».⁷⁴⁵ Ο συγγραφέας περιγράφει τον Λίβανο ως έναν τόπο όπου επικρατεί το θρησκευτικό στοιχείο, καθώς είναι γεμάτος εκκλησίες, μοναστήρια και ασκητάρια, ιδιαίτερα στα βόρεια της χώρας όπου πολλοί κάτοικοι είναι χριστιανοί.⁷⁴⁶ Τα μοναστήρια της χώρας, συχνά κτισμένα πάνω σε ράχες και βουνά μέσα στη φύση, θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό τα μοναστήρια της Ελλάδας: «Σε αυτή τη χώρα ο Έλληνας νοιώθει σαν να βρίσκεται στην πατρίδα του. Τόσο μυρίζει παντού ελληνική πνοή, που κρατά από τα παλιά χρόνια».⁷⁴⁷ Αντιλαμβανόμαστε πως η θρησκευτικότητα της χώρας είναι ποικιλόμορφη καθώς ο επισκέπτης της βλέπει τις εκκλησίες ανάμεικτες με τα τζαμιά, ενώ τον ήχο από τις καμπάνες συνοδεύει η φωνή του χότζα. Επιπλέον, ο συγγραφέας επισημαίνει το έντονο ενδιαφέρον και αγάπη που συνάντησε στη χώρα αυτή για τη βυζαντινή ζωγραφική, αναφερόμενος συγκεκριμένα σ' έναν Λιβανέζο μαθητή του ο οποίος επιθυμούσε να διδαχθεί την τέχνη της αιογραφίας. Ανάμεσα στις πληροφορίες που ο Κόντογλου μας δίνει για τον Λίβανο συμπεριλαμβάνονται και στατιστικά στοιχεία για τις μειονότητες των χριστιανών που κατοικούν στη χώρα. Διαβάζουμε επομένως τα ακόλουθα:

Ανάμεσα στους χριστιανούς του Λιβάνου την πρώτη θέση έχουν οι Μαρωνίτες. Δεύτεροι έρχονται οι ελληνορθόδοξοι, που τους λένε γκρέκ – ορτοντόξ και που βρίσκονται κοινωνικά σε ανώτερη θέση, μ' όλο που είναι λίγοι. Αυτοί είναι προσκολλημένοι στην αρχαία, ορθόδοξη παράδοση, και τιμούνε πολύ την ελληνική Εκκλησία και γενικά τους Έλληνες, που τους θεωρούνε σαν αδελφούς τους.⁷⁴⁸

Τρίτο σταθμό του Κόντογλου αποτελεί η Αίγυπτος. Ο συγγραφέας επισκέπτεται τη «μυστηριώδη χώρα»,⁷⁴⁹ έπειτα από αποδοχή πρόσκλησής του από την αιγυπτιακή κυβέρνηση για να εργαστεί στο κοπτικό μουσείο. Ο ίδιος είχε την ευκαιρία, με τη συνδρομή του διευθυντή του κοπτικού μουσείου, να μελετήσει πολλές από τις παλιές εκκλησίες στο παλιό Κάιρο. Ο Κόντογλου περιγράφει την Αίγυπτο σαν ένα όνειρο και πληροφορεί πως «εκεί φανερώθηκαν οι πρώτοι και οι πιο σπουδαίοι ασκητάδες», όπως ο Μέγας Αντώνιος, ο Παχώμιος και άλλοι αμέτρητοι αναχωρητές....⁷⁵⁰ Ακολούθως, καταπιάνεται με τα αιγυπτιακά

⁷⁴⁵ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 345.

⁷⁴⁶ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 345.

⁷⁴⁷ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 345.

⁷⁴⁸ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 347.

⁷⁴⁹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 348.

⁷⁵⁰ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 348.

μοναστήρια ενημερώνοντας τον αναγνώστη για την τοποθεσία όπου είναι κτισμένα, για το ιστορικό τους καθώς και για τον τρόπο διαβίωσης των εκεί μοναχών. Ανάμεσα στα γραφόμενά του ξεχωρίζει η εξής αναφορά για τους σαράντα περίπου μοναχούς που διέμεναν στο μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου και υπηρετούσαν τον Λόγο του Θεού:

Ζούνε με μεγάλη απλότητα. Σηκώνονται στις τρεις η ώρα και κάνουνε μια πρωινή προσευχή που βαστά ως τις έξι. Το βράδι, κατά το βασίλειμα του ήλιου, κάνουνε άλλη μια προσευχή, που βαστά και κείνη τρεις ώρες. Ψέλνουνε με πολλή ιεροπρέπεια, βαστώντας τον χρόνο απάνω σ' ένα μικρό κύμβαλον, και θυμιάζουνε με πολλά θυμιατήρια. Μέσα στην έρημο είναι πολύ συγκινητικό ν' ακούει κανένας αυτήν την ψαλμωδία.⁷⁵¹

Ο Κόντογλου αναφερόμενος στα μοναστήρια της Αιγύπτου και τους ασκητές τους αντιλαμβάνεται πόσο μάταια είναι τα του κόσμου τούτου: «Εδώ καταλαβαίνεις πόσο πόσο τιποτένιος είναι ο κόσμος, πως εσύ, ο άνθρωπος, είσαι ένα τίποτα, ενώ στην πολιτεία ξεγελιέσαι ότι είσαι κάποιο σπουδαίο πλάσμα. Πνίγεσαι μέσα στην απέραντη έρημο, και νιώθεις πως μονάχα η πίστη μπορεί ν' αντέξει σε τούτην τη δοκιμασία που σε καταποντίζει».⁷⁵² Χαρακτηριστικά της πιο πάνω διαπίστωσης είναι και τα ακόλουθα λόγια του συγγραφέα, άκρως θα λέγαμε αποκαλυπτικά: «Φέρνω στον νου μου τις ανόητες φιλοδοξίες, τα μαλώματα, τα δικαστήρια, τις λογοτεχνίες, τις πολιτικές, τις επιχειρήσεις, τις θεωρίες για την τέχνη, τις γύμνιες, όλες τις ματαιότητες που καταγινόμαστε στην Αθήνα, στα Παρίσια, στη Νέα Υόρκη, και κουνώ το κεφάλι μου».⁷⁵³ Ο Κόντογλου, φανερά συνεπαρμένος από το περιβάλλον και τον μυστικισμό που αυτό εκπέμπει, ακούει τη φωνή του Θεού να τον προτρέπει να μην απελπίζεται ενώ ο ίδιος Τον επικαλείται ως ακολούθως: «Ἐπάκουσον ἐμοῦ, Κύριε, τοῦ ἐν στενώσει ψυχῆς, καὶ σώματος ἀκηδία κεκραγῶτος πρὸς Σέ».⁷⁵⁴

Ο τέταρτος σταθμός του συγγραφέα λαμβάνει χώρα στο βορινό Ιράκ, εκεί «που βρίσκονται οι δυο μεγάλοι ποταμοί, ο Τίγρης και ο Ευφράτης».⁷⁵⁵ Εκεί βρισκόταν στο παρελθόν κτισμένη η Βαβυλώνα, ενώ πλέον βρίσκεται κτισμένη η Μοσούλη, μια πόλη μεγάλη με στενούς ωστόσο δρόμους, κατοικημένη από «λογιών – λογιών φυλές»,⁷⁵⁶ με караβάνια από καμήλες κι «αμέτρητα αμάξια με έμορφα άλογα».⁷⁵⁷ Οι περιγραφές του

⁷⁵¹ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 350.

⁷⁵² Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 358.

⁷⁵³ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 358.

⁷⁵⁴ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 359.

⁷⁵⁵ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 363.

⁷⁵⁶ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 363.

⁷⁵⁷ Κόντογλου, *Έργα Ε΄, Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 363.

συγγραφέα εμπλουτίζονται και εδώ με ποικίλες λεπτομέρειες που αφορούν τους ναούς και τις μονές της χώρας. Ο συγγραφέας αναφέρεται στους Κούρδους εφόσον το Μοσούλ υπήρξε πρωτεύουσα του Κουρδιστάν, υποστηρίζοντας πως είναι οι αρχαίοι Χαλδαίοι, που λατρεύανε τ' άστρα και κατοικούσανε τη Βαβυλωνία. Τους αποκαλεί ως μια «παράξενη φυλή» που ανέκαθεν υπήρξαν «αδάμαστοι» καθώς «ολοένα βρίσκονται σ' επανάσταση, δίχως να μπορούνε ν' αποχτήσουνε τη λευτεριά τους».⁷⁵⁸ Λόγια τόσο αληθινά και προπάντων επίκαιρα.

Εντύπωση προξενούν οι τελευταίες περιγραφές του συγγραφέα στο συγκεκριμένο άρθρο του, καθότι αναφέρεται με ένα πέπλο μυστηρίου σε παράξενους και ξωτικούς τόπους, εκεί που «βρίσκονται οι άνθρωποι που προσκυνούνε και λατρεύουνε το διάβολο».⁷⁵⁹ Πρόκειται για απομονωμένα μέρη τα οποία λίγοι ταξιδευτές επισκέπτονται. Σ' αυτά, σύμφωνα με τον συγγραφέα είχανε τις φημισμένες πολιτείες τους οι Ασσύριοι που εξουσίαζαν όλη την Ανατολή. Η φύση περιγράφεται ως παραδεισένια με τον συγγραφέα να απορεί «πώς γίνεται να διαλέξει για κατοικία του ο σατανάς έναν τέτοιο Παράδεισο!»⁷⁶⁰ Ο συγγραφέας περιγράφει την εμπειρία του επισκεπτόμενος το μοναστήρι του διαβόλου (Σείκ Αντί) και κατορθώνει να καθηλώσει τον αναγνώστη του. Αναφέρεται στους Γετζήδες – διαβολολάτρεις και περιγράφει με συντομία τα πιστεύω τους: «Οι Γετζήδες πιστεύουνε στον Χριστό, που τον θεωρούνε Θεό, μα λένε πως η βασιλεία του θα' ρθει στον κόσμο ύστερ' από τη βασιλεία του διαβόλου. Βαφτίζονται σαν τους Χριστιανούς, συντετεύονται (κάνουν περιτομή) σαν τους μουσουλμάνους, και δεν τρώνε τ' απαγορευμένα φαγητά, όπως οι Εβραίοι». Αξιοπρόσεκτο είναι το σχόλιο του ίδιου του Κόντογλου σε υποσημείωσή του αναφορικά με τη βασιλεία του διαβόλου σχολιάζοντας αυτολεξεί πως «σ' αυτό ίσως να' χουνε δίκιο, ύστερ' απ' όσα βλέπουμε στον καιρό μας».⁷⁶¹

Οι περιγραφές του Κόντογλου για τα μοναστήρια, τα ξωκλήσια και τις Εκκλησίες με τις ιδιαίζουσες τοποθεσίες τους, με την ξεχωριστή αρχιτεκτονική τους και την άγρια φύση να τις περιτριγυρίζει δεν σταματούν ποτέ. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας του Κόντογλου, καθώς όχι μόνο αποτελεί προσωπική μαρτυρία από τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αλλά εμπεριέχει

⁷⁵⁸ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 364.

⁷⁵⁹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 369.

⁷⁶⁰ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 371.

⁷⁶¹ Κόντογλου, *Έργα Ε', Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 373.

βεβαίως πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία των διαφόρων περιοχών που ενδεχομένως να απουσιάζουν εντελώς από τα διάφορα ιστορικά μα και γεωγραφικά βιβλία... Από την άλλη, είναι έκδηλη και η χρήση του φανταστικού στοιχείου φτάνοντας ίσως σε κάποια σημεία και στα όρια της υπερβολής, στην προσπάθειά του να αφυπνίσει συνειδήσεις και να προβληματίσει το ελληνορθόδοξο ποίμνιο.

1.7 Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι (1942)

Στο έργο του *Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ο Κόντογλου διηγείται ιστορίες που δεν αποτελούν προσωπικές εμπειρίες από ταξίδια του, αλλά αφορούν ανθρώπους τους παρελθόντος τον βίο των οποίων έχει μελετήσει διεξοδικά. Μέσω αυτών των ιστοριών ωστόσο, ο αναγνώστης κατορθώνει νοητά να ταξιδέψει σε διάφορα μέρη και αλλοτινές εποχές και επομένως θα ήταν εφικτό – κυρίως από άποψη περιγραφής τοποθεσιών και χωροχρόνου στον οποίο τόσο επιδέξια κινείται ο συγγραφέας – να εντάξουμε το συγκεκριμένο έργο εν μέρει στην ταξιδιωτική λογοτεχνία σε συνδυασμό πάντοτε με το θρησκευτικό στοιχείο που τόσο έντονα το χαρακτηρίζει.

Στο προλογικό σημείωμα του έργου, ο συγγραφέας τοποθετεί σ' ένα θρησκευτικό πλαίσιο τις ιστορίες που πρόκειται να διηγηθεί, υποστηρίζοντας πως, αν και οι ήρωές τους είναι συχνά «κακούργοι», από την ανάγνωση του βιβλίου του μπορεί να προκύψει πνευματική ωφέλεια. Ο ίδιος υποστηρίζει πως μέσα στο βιβλίο του αυτό «είναι ανακατεμένο το καλό με το κακό, όπως είναι στον κόσμο, όπου περισσεύει το κακό. Πολλοί από τους ανθρώπους που' ναι γραμμένοι εδώ μέσα είναι κακούργοι και ληστές, αλλά όπως γίνεται συχνά, να πηγαίνει το καλό μαζί με το κακό, έτσι κι η ζωή αυτών των ανθρώπων έχει κάτι τις το ασυνήθιστο και φχάριστο, που δεν πρέπει να το περιφρονά ο καλός άνθρωπος.»⁷⁶² Ο συγγραφέας επικαλείται ένα θρησκευτικό επιχείρημα – το γεγονός πως ο Χριστός σταυρώθηκε ανάμεσα σε δύο ληστές – στην προσπάθειά του να υποδείξει τη συμπόνια του Θεού για τους αμαρτωλούς και δεν τους καταφρονεί, όπως κάνουνε τ' αδέρφια τους, οι εγωιστές δηλαδή άνθρωποι. Παράλληλα, αναφερόμενος σε μια συνήθεια της αρχαίας Ελλάδας υπογραμμίζει τη χρησιμότητα ενός αρνητικού παραδείγματος από το οποίο όμως μπορεί να προκύψει

---

⁷⁶² Κόντογλου, *Έργα Ζ' Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, Αθήνα: Αστήρ 1987, σ. 29.

ωφέλεια: «Απ' αυτές τις κακές ιστορίες μπορεί να έβγει πολύ όφελος για τον άνθρωπο, γιατί, όπως οι Σπαρτιάτες μεθούσανε τους ειλωτες για να τους βλέπουνε τα παιδιά τους και να μη γίνονται μέθυσοι, έτσι κι ο αναγνώστης, βλέποντας σε τι θηριωδία φτάνει ο άνθρωπος αγαπά περισσότερο τα καλά έργα, και ποθεί τη χαρά και την ευτυχία, που τη χαρίζει μονάχα η αρετή».⁷⁶³

Ανάμεσα στις μορφές που πρωταγωνιστούν στις ιστορίες του, δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν εξέχουσες φυσιογνωμίες του Βυζαντίου όπως ο Λέων Σγουρός,⁷⁶⁴ που είχε χαρακτηριστεί ως «ο καπετάνιος των Ρωμαίων και βέβηλος στρατιώτης»⁷⁶⁵ και μέσω της ιστορίας του να μεταφέρει τον αναγνώστη στο Βυζάντιο του 13^{ου} αιώνα. Παραστατική του χαρακτήρα του Λέοντα είναι η αναφορά του Κόντογλου στις κατακτήσεις του ήρωα και η παρομοίωσή του με «άγριο θηρίο που λυσομάνησε, άρπαξε και ξέσκισε ολόγυρα τα μέρη, πήρε το Άργος και τράβηξε να πάρει καταπάνω στην Κόρινθο να πάρει το ξακουσμένο κάστρο της, γιατί, όπως λέγανε από τ' αρχαία χρόνια, όποιος βαστούσε κείνο το κάστρο το λεγόμενο Ακροκόρινθο, βαστούσε το Μοριά κ' ίσως – ίσως ολάκερη την Ελλάδα».⁷⁶⁶ Ο Κόντογλου αναφέρεται σε ιστορικές συγκυρίες, όπως στη μάχη που έδωσε ο Σγουρός με τους Φράγκους για να κρατήσει τα κάστρα του. Ωστόσο, δεν καταφέρει να επικρατήσει του Μπονιφάτση και του στρατού του κι είχε άδοξο τέλος.

Διηγούμενος μια άλλη ιστορία, αυτή του Πέτρου του Κρητικού, σχολιάζει την πανταχού παρουσία των Ελλήνων, στο πλαίσιο των ιστοριών που αφορούν ανδραγαθήματα: «Από καμμία ιστορία κι από κανένα μέρος δε λείπουνε οι βλογημένοι Έλληνες. Πέτρα δε σηκώνει κανένας στην άκρη του κόσμου δίχως νάβρει από κάτω της έναν Γραικό!»⁷⁶⁷ Ο συγγραφέας μας μεταφέρει στον Παναμά, στην Αμερική, στο Περού όπου παρακολουθούμε με κομμένη την ανάσα σαν σε κινηματογραφική ταινία τις περιπέτειες του Πέτρου του Κρητικού και του καπετάν Άλμαγκρος σε φανταστικές αναδιηγήσεις με κρυμμένους θησαυρούς, καννίβαλους κι Ιντιάνους. Το τέλος και των δύο τραγικό, αφού ο Άλμαγκρος σκοτώνει σε μια έξαρση θυμού τον Πέτρο αποκαλώντας τον προδότη ενώ του ίδιου του παίρνουν το κεφάλι οι εχθροί. Στο τέλος της διήγησής του ο συγγραφέας τονίζει στους

---

⁷⁶³ Κόντογλου, *Έργα Ζ' Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 29.

⁷⁶⁴ Είναι βασικός ήρωας και στην *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη, ένα χρονικό ηρωισμού κι αγάπης κατά την πολυτάραχη εποχή της Φραγκοκρατίας.

⁷⁶⁵ Κόντογλου, «Λέων ο Σγουρός» στο *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 49.

⁷⁶⁶ Κόντογλου, «Λέων ο Σγουρός», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 43.

⁷⁶⁷ Κόντογλου, «Πέτρος Κρητικός», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 52.

αναγνώστες του πως τη συγκεκριμένη ιστορία τη βρήκε έπειτα από τετρακόσια χρόνια γραμμένη σε χειρόγραφα μισοσβησμένα και θέλησε να την αναδημοσιεύσει. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα λόγια του: «Κ' επειδής συμπαθώ κάθε πράγμα πώχει σβύσει από τη θύμηση των ανθρώπων, συνταίριαξα την ιστορία στην δοξασμένη γλώσσα που μιλούσε, να την διαβάζουνε οι πατριώτες του».⁷⁶⁸

Πολλές από τις διηγήσεις του βιβλίου, όπως έχει προαναφερθεί, έχουν στο επίκεντρό τους άνδρες κακούς και βάρβαρους. Εξάιρεση αποτελεί ο παπά Γιάννης Οικονόμος, ένας ιερέας που έζησε επί Τουρκοκρατίας, και κατόρθωσε με τις αρετές και τις ικανότητές του να εξασφαλίσει πολλά οφέλη για τους συμπολίτες του. Μέσω της ιστορίας του αναδεικνύεται και η δύναμη της θρησκευτικής πίστης καθώς, όπως έλεγαν για τον ιερέα οι ηλικιωμένοι, «αυτή τη φώτιση την έπαιρνε από το σπαθί τ' Αγίου Κωνσταντίνου κι από το γόνατο τ' Άη Γιώργη».⁷⁶⁹ Αυτή είναι μία ενδεικτική περίπτωση για την παρουσία των Αγίων στο έργο του Κόντογλου, η οποία συχνά προσφέρει στους ήρωές του βοήθεια και καθοδήγηση. Όσον αφορά ειδικότερα τον ήρωά του ο Κόντογλου μεταξύ άλλων αναφέρει: «Κανένας άλλος Χριστιανός δε φάνηκε στην Τουρκία κείνα τα χρόνια, που να χει την εξυπνάδα του, την πολιτική του και την αφοβιά του. Ό,τι επιχειρίστηκε τώβγαλε σε καλό τέλος, δεν δείλιαζε μπροστά σε τίποτα».⁷⁷⁰

Ενώ ο συγγραφέας επαινεί λοιπόν την αγνή πίστη των αληθινών Χριστιανών, δε διστάζει να στηλιτεύσει την υποκρισία μιας άλλης κατηγορίας Χριστιανών στο κείμενό του με τίτλο «Η δίψα του χρυσαφιού. Ελδοράδο και χρυσαφοκυνηγοί». Συγκεκριμένα, στο κείμενό του αυτό κάνει λόγο για το κυνήγι του χρυσαφιού και τις περιπέτειες των χρυσαφοκυνηγών της εποχής του Κολόμβου, επικρίνοντας τους λάτρεις του χρυσού, που ενώ λογάριάζαν τους εαυτούς τους Χριστιανούς προέβησαν ωστόσο σε πράξεις ντροπιαστικές και μάλιστα στο όνομα του Χριστού. Ο Κόντογλου εκφράζει την πεποίθησή του ότι «ο άνθρωποι αγαπάνε πολύ το χρυσάφι και κάνουνε το κάθε τι για να τ' αποκτήσουνε, μέχρι να καταντήσουνε θηρία ανήμερα που κατασπαράζουνε τόνα τάλλο [...] Η αρρώστια που φέρνει η αγάπη του χρυσαφιού είναι η φυλαργγυρία, που τρελαίνει τον άνθρωπο και τον κάνει ένα

⁷⁶⁸ Κόντογλου, «Πέτρος Κρητικός», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 63.

⁷⁶⁹ Κόντογλου, «Παπά Γιάννης Οικονόμος», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 111.

⁷⁷⁰ Κόντογλου, «Παπά Γιάννης Οικονόμος», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 111.

τέρας αναίσθητο και κακούργο». ⁷⁷¹ Αναφέρεται σε παλαιότερες ξεχασμένες εποχές όταν ο Κολόμβος έπειτα από ένα πολύμηνο ταξίδι ξεμπάρκαρε στο νησί του Σαν Σαλβαδόρ και αφού πρόσταξε να στήσουνε έναν σταυρό για να ευχαριστήσουν τον Θεό που τους βοήθησε να περάσουν τον ωκεανό, η πρώτη έγνοια του ήταν να ρωτήσει τους Ινδιάνους σε ποιο μέρος βρίσκανε το χρυσάφι που φορούσαν με τη μορφή κοσμημάτων στο σώμα τους. Στη συνέχεια, κι ενώ η είδηση εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ισπανία, λογής λογής ανθρώπων, με τη βούλλα του Πάπα μπαίνανε σε καράβια και πήγαιναν στο Νέο Κόσμο για να μαζέψουνε χρυσάφι. Μαζί μ' αυτούς ήτανε κι αρκετοί ιεραπόστολοι για να διδάζουνε τον Χριστιανισμό στους ειδωλολάτρες. «Μα τα λόγια τους δεν πιάνανε, γιατί οι Ινδιάνοι βλέπανε τη σκληροκάρδια και την αρπαγή που είχανε οι Χριστιανοί και λέγανε δείχνοντας το χρυσάφι: “Να, τούτος είναι ο Θεός των Σπανιόλων”. Ότι βασανιστήρια μπορεί να σοφιστεί ο Σατανάς, όλα τα τραβήξανε οι δυστυχισμένοι Ινδιάνοι από τους άσπρους ανθρώπους, και μέσα στη φαντασία τους ο Διάβολος δεν θάτανε μαύρος, μα άσπρος σαν τους Χριστιανούς» ⁷⁷² μετά λύπης του διαπιστώνει ο Κόντογλου. Όλο αυτό οδήγησε στο σκλαβεμπόριο, μία άλλη ντροπή της άσπρης φυλής κατά τον συγγραφέα, ο οποίος είναι άκρως επικριτικός και ιδιαίτερα ειρωνικός κλείνοντας την πιο πάνω αναφορά με τα εξής λόγια: «Τόσο καλά είχανε νοιώσει τα λόγια του Χριστού όσοι είχανε βαφτισθεί στ' όνομά του, που μέσα στο μυαλό τους ο Χριστός είχε γίνει ένα με τον Μαμωνά, δηλαδή με τον Διάβολο». ⁷⁷³

Επιπλέον, στο έργο αυτό εκδηλώνεται για άλλη μια φορά η αγάπη του συγγραφέα για την απλότητα, σε αντιδιαστολή με τη σοβαροφάνεια και την «τυραννία» της ψυχρής λογικής. Όπως άλλωστε δηλώνει ο ίδιος: «Αυτό το βιβλίο δεν είνε γραμμένο για σοβαρούς ανθρώπους. Δόξα σοι ο Θεός, υπάρχουνε ακόμα άνθρωποι, που τους αρέσουνε τα απλά πράματα, οι ιστορίες και τα παραμύθια. Κι η δική μου η τέχνη είναι απλή και την κάνω για τους απλούς. Τι δεν τραβήξανε τόσοι και τόσοι σοβαροί άνθρωποι απ' αυτά τα ζωντόβολα, απ' αυτουνούς τους σοβαρούς ανθρώπους, που κρίνουνε την πολιτεία τους και τους περιφρονάνε και τους τυραγνάνε». ⁷⁷⁴ Ακόμη, εκφράζει και εδώ την αντίθεσή του προς τους διάφορους

---

⁷⁷¹ Κόντογλου, «Η δίψα του χρυσαφιού. Ελδοράδο και χρυσαφοκνηγού», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 225.

⁷⁷² Κόντογλου, «Η δίψα του χρυσαφιού. Ελδοράδο και χρυσαφοκνηγού», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σσ. 227-228.

⁷⁷³ Κόντογλου, «Η δίψα του χρυσαφιού. Ελδοράδο και χρυσαφοκνηγού», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 230.

⁷⁷⁴ Κόντογλου, «Παναγιώτης Ποταγός», *Έργα Ζ', Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 117.

ευρωπαϊσμούς που φέρνουν μαζί τους οι Έλληνες από το εξωτερικό. Στις τάσεις αυτές αντιπαραβάλλει το παράδειγμα του Παναγή Κουταλιανού, τον οποίο παρουσιάζει ως μορφή – σύμβολο και καμάρι των απανταχού Ελλήνων. Γράφει αναφορικά με το πρόσωπο αυτό: «Ο Παναγής ο Κουταλιανός δεν ήταν κανένας ευρωπαϊσμένος σαν και κείνους που μας ξεμπαρκάρουνε από “την αλλοδαπήν” φορτωμένοι πατέντες και γεμάτοι μπαλόνια με κούφιον αγέρα και με διάφορες βαθυστόχαστες θεωρίες, και που διορίζονται σε μεγάλες θέσεις “προς φωτισμόν και συγχρόνισιν του έθνους”’. Αυτός είνε γέννημα και θρέμμα του απλού λαού που μ’ όλα τα βάσανά του, δεν βγάζει αποβράσματα κι εφταμηνίτικα, αλλά βγάζει άντρες γερούς και χοντροκόκκαλους».⁷⁷⁵ Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Παναγής Κουταλιανός αναδείχθηκε το καύχημα της παληκαριάς, «ένας άντρας χιροδύναμος που έβαζε κάτω όλους τους ψευτοπαληκαράδες που βγήκανε από έθνη πλούσια, δυνατά και καλοπερασμένα» και δεν ήταν γέννημα και θρέμα μονάχα της Ελλάδας, αλλά και της Ρωμοσύνης, όλων δηλαδή των Ελλήνων που ήταν διασκορπισμένοι στην Ανατολή, στα Βαλκάνια, στην Αίγυπτο, στα Νησιά και στο εξωτερικό. Αξιοσημείωτη είναι η πρόταση του Κόντογλου προς το Υπουργείο Παιδείας της Ελλάδας να τυπώνει τα χειρόγραφα τέτοιων σπουδαίων φυσιογνωμιών για να τα διαβάσει ο κόσμος και να ενημερώνεται για τον βίο τους και να εμπνεόνται από το παράδειμά τους ούτως ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος να οδηγηθούν προς τη Φραγκιά: «Χαλάμε τον κόσμο με φιέστες και με λόγια μπόσικα, στήνουμε αγάλματα στους σπουδαίους ανθρώπους που έβγαλε το έθνος μας, κι από την άλλη μεριά δεν βρίσκονται πουθενά να τ’ αγοράσει κανένας και να τα διαβάσει ούτε καν τα Απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη».⁷⁷⁶ Είναι προφανές το παράπονο του συγγραφέα για το γεγονός ότι οι Έλληνες πολλές φορές αγνοούν τη ζωή και το έργο των σπουδαίων αυτών ανθρώπων που ενώ πολέμησαν για την εδραίωση του Ελληνισμού κινδυνεύουν τώρα να λησμονηθούν, εφόσον η πολιτεία δεν ενδιαφέρεται να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη τους.

1.8 Αδάμαστες Ψυχές (1962)

Είναι γνωστή η ενασχόληση του συγγραφέα με τη ζωή και το έργο Αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, για ορισμένους από τους οποίους είχε καταγράψει όπως ειπώθηκε

---

⁷⁷⁵ Κόντογλου, «Παναγής Κουταλιανός», *Έργα Ζ΄, Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 215.

⁷⁷⁶ Κόντογλου, «Παναγής Κουταλιανός», *Έργα Ζ΄, Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, ό.π., σ. 215.

νωρίτερα και τον βίο τους. Ωστόσο, ο Κόντογλου παράλληλα με αυτή του την ενασχόληση έχει χαρακτηριστεί και ως «συναξαριστής της ναυτοσύνης», αφού πέρα από τις ιερές μορφές του Χριστιανισμού ασχολείται και ταυτόχρονα εμπνέεται απ' τις απλοϊκές μορφές των θαλασσινών. Σύμφωνα με την Ελένη Σκοτεινιώτη, «ο Κόντογλου υπήρξε ο συναξαριστής όχι μονάχα των νεομαρτύρων και των οσίων και αναχωρητών της Ορθοδοξίας, αλλά και των λησμονημένων, αν και φημισμένων στον καιρό τους, σκληροτράχηλων κουρσάρων και θαλασσινών. Συναξαριστής με την πρώτη και ριζική σημασία της λέξης, γιατί εσύναξε και κατέγραψε το βίο τους και το μαρτύριό τους σε ιστορίες που αποτελούν ένα πολύ σημαντικό μέρος του έργου του [...]»⁷⁷⁷

Τις περιπετειώδεις ιστορίες πολλών τέτοιων θαλασσινών παρακολουθούμε και στο έργο του *Αδάμαστες Ψυχές*, που παρότι αφορούν ανθρώπους από κάθε φυλή, τις προσαρμόζει στα ελληνικά μέτρα όπως ο ίδιος ο συγγραφέας ομολογεί: «Λοιπόν ξεχώρισα κάμποσες τέτοιες ιστορίες [...] και θα τις γράψω παρακάτω. Κι ελπίζω να φχαριστηθείτε όσοι νοιώθετε τη νοστιμάδα τους. Από όποια φυλή και αν είναι ο κάθε ταξιδευτής, δεν γυρίζω την ιστορία του στη δική μας γλώσσα όπως όπως, μα τη μεταλλάζω με το αίσθημά μου στα δικά μας τα μέτρα, σαν να την λέγει ελληνικά, και την αλατίζω με το δικό μας το αλάτι, δίχως να βλάνω στο παραμικρό αυτή την απροσπάθητη αφέλεια, πόχει τούτη η άτεχνη τέχνη.⁷⁷⁸ Ο συγγραφέας μάλιστα παροτρύνει τον αναγνώστη να δει με συμπάθεια και όχι με αυστηρότητα τα καμώματα των ταξιδευτών αυτών, υπενθυμίζοντας τον λόγο του Χριστού «ο αναμάρτητος πρώτος βαλέτω τον λίθον».⁷⁷⁹ Παρότι υπάρχει έντονος πρωτογονισμός και βαρβαρότητα στις ιστορίες του εν λόγω έργου, εντούτοις παρατηρούμε πως βρίθεται σε έμμεσες και άμεσες αναφορές στην ορθόδοξη θρησκευτική πίστη. Ο συγγραφέας περιγράφοντας μια σκηνή αναμέτρησης ναυτικών με πειρατές παρουσιάζει τους ναυτικούς να επικαλούνται το όνομα του Χριστού και να στέφονται εν τέλει νικητές απ' τη συγκεκριμένη μάχη: «Τότες οι δικοί μας δώσανε αγέρα στην καρδιά τους και πελεκούσανε αλύπητα τους άπιστους, κρίζοντας “Ίησούς Χριστός νικά!” - κι αυτή η φωνή ακουγότανε απάνω σ' όλες τις γαλέρες. Οι πειρατές πέφτανε σαν ζουρλοί ο ένας απάνω στον άλλον και πετούσανε τ' άρματα από τα χέρια τους».⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Ε. Σκοτεινιώτη, «Ο συναξαριστής της ναυτοσύνης», *Νέα Εστία* 159/1788 2006, σ. 654.

⁷⁷⁸ Κόντογλου, *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, Αθήνα: Αστήρ 1962, σ. 8.

⁷⁷⁹ Κόντογλου, *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 8.

⁷⁸⁰ Κόντογλου, «Περιπέτειες άπίστευτες του Μεντέθ Πίντο», *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 45.

Παρομοίως και σε άλλες κρίσιμες στιγμές παρακολουθούμε τους ναύτες να επικαλούνται τον Θεό και να προσεύχονται: «Σε μια στιγμή πήρανε φωτιά [...] Εγώ πρόφταξα και σήκωσα τα χέρια μου στον ουρανό και φώναξα: “Κύριε, ελέησέ με!”». ⁷⁸¹ Σε μία άλλη περίπτωση περιγράφεται χαρακτηριστικά η απόθεση ελπίδας στον Θεό και η τελική ευόδωσή της:

Λέγω στον σύντροφό μου: “Παιδί μου, για μας είναι χαμένη κάθε ελπίδα. Οι βάρκες είναι πολύ αλάργα κι εμείς δε θα μπορέσουμε να βαστάξουμε έτσι γαντζωμένοι όλοι τη νύχτα. Ας κάνουμε την προσευχή μας στον Θεό κι ας πούμε: Γενηθήτω το θέλημά σου!” Αληθινά σας λέγω, σε λίγο είδαμε ολοφάνερα το χέρι του Θεού. Γιατί δεν είχαμε καλά – καλά τελειώσει την προσευχή μας, όπου σηκώσαμε τα μάτια μας κι είδαμε τη σκαμπαβία και τη βάρκα κοντά μας. ⁷⁸²

Ο ήρωας – ναυαγός σε κάποια στιγμή απόγνωσης προσεύχεται με λόγια από ψαλμό του Δαβίδ λέγοντας: «Έως τότε, Κύριε, έπιλύση μου εις τέλος; [...] Εϋθυνον την όδον μου [...] και σωθησόμεθα». ⁷⁸³ Δεν είναι η μοναδική φορά που ο Κόντογλου βάζει στα χείλη ηρώων του λόγια από τα ιερά κείμενα του Χριστιανισμού. Οι ναυτικοί στο έργο του Κόντογλου φανερώνουν τον σεβασμό τους στα θρησκευτικά σύμβολα, όπως για παράδειγμα όταν ο καπετάνιος Αντώνης Φάριας βάζει τους ναύτες του να του ορκιστούν στο Ευαγγέλιο υπακοή κατά την απουσία του. ⁷⁸⁴ Αλλού βλέπουμε να τηρούνται θρησκευτικές συνήθειες όπως ο εκκλησιασμός, η εξομολόγηση κι η Θεία Κοινωνία: «Κάθε πρωί βγαίναμε στη στεριά, για να πάμε στη Λειτουργία στην Παναγία της Μπαραμέντα. Και, πριν να φύγουμε, ο καπετάνιος πρόσταξε να ξομολογηθούμε όλου». ⁷⁸⁵ Ακόμη, «πριν να φύγουμε από κείνο το μέρος, ο καπετάνιος παράγγειλε να ξομολογηθούμε και να μεταλάβουμε σαν καλοί χριστιανοί». ⁷⁸⁶ Σε αρκετές επομένως περιπτώσεις παρατηρούμε τους Ορθόδοξους χριστιανούς ναυτικούς να μεταφέρουν τα έθιμα της θρησκείας τους στα υπερπόντια ταξίδια τους σε χώρες όπως η μακρινή Ινδία, όπως συμβαίνει και στο ακόλουθο παράδειγμα ονοματοθεσίας μιας σειράς απομακρυσμένων νήσων: «Γύρω μας είδαμε ένα πλήθος νησιά, κι επειδής ήτανε η πέμπτη

---

⁷⁸¹ Κόντογλου, «Ναυάγιο του καπετάν Μπόντεκε στα νερά της Σουμάτρας», *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 128.

⁷⁸² Κόντογλου, «Ναυάγιο του καπετάν Μπόντεκε στα νερά της Σουμάτρας», ό.π., σ. 129.

⁷⁸³ Κόντογλου, «Ναυάγιο του καπετάν Μπόντεκε στα νερά της Σουμάτρας», ό.π., σ. 143.

⁷⁸⁴ Κόντογλου, «Περιπέτειες απίστευτες του Μεντέθ Πίντο», *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 62.

⁷⁸⁵ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 76.

⁷⁸⁶ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 84.

Κυριακή της σαρακοστής, τα βαφτίσαμε Αρχιπέλαγο τ' Αγίου Λάζαρου». ⁷⁸⁷ Δε λείπουν επίσης τα διάφορα τάματα σε Αγίους αφού όταν το καράβι κινδυνεύει «οι ναύτες τάξανε στον Άγιο – Νικόλα, να του κάνουνε ένα άγαλμα από κερί όσο μεγάλος είναι ένας ζωντανός άνθρωπος». ⁷⁸⁸ Σε μια άλλη εξιστόρηση, το τάμα λειτουργεί ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την αποφυγή του κινδύνου: «Οι ναύτες ζητήσανε να τάξουμε στην Παναγία στην πρώτη στεριά που θ' αράζαμε, για να τη φχαριστήσουμε για το γλυτωμό μας». ⁷⁸⁹

Ένα άλλο μοτίβο που συναντάται συχνά σ' αυτές τις θαλασσινές ιστορίες του Κόντογλου είναι η ιεραποστολική συμπεριφορά που έχουν οι ναύτες απέναντι στους «βαρβάρους». Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που αναφέρεται σε μια ομάδα ναυτών που κατά την περιπλάνησή τους στα μέρη που «κατοικούνε οι κανιμπάλοι, μ' άλλα λόγια οι ανθρωποφάγοι» ⁷⁹⁰ συναντούν ένα γίγαντα: «Ο καπετάνιος έστειλε τη βάρκα και τον πήρε και τον έφερε πάνω στο νησί που καθόμαστε. Εκείνος ο άνθρωπος ήτανε ακόμα πιο μεγαλόσωμος και πιο καλοκανωμένος από τους άλλους αλλά και πιο ήμερος. [...] Κάθισε λίγες μέρες μαζί μας. Του μάθαμε να λέγει τ' όνομα του Χριστού, το “Πάτερ ημών” και άλλα και τα ’λεγε σαν κι εμάς, μονάχα πολύ φωναχτά. Τέλος τον βαφτίσαμε και τον βγάλαμε Γιάννη». ⁷⁹¹ Παράλληλα με τον «εκχριστιανισμό» του γίγαντα, οι ναυτικοί φροντίζουν κατά κάποιον τρόπο και για τον «εκπολιτισμό» του: «Ο καπετάνιος του ’δωσε ένα πουκάμισο, έναν σάκκο, ένα πανταλόνι, έναν σκούφο, έναν καθρέφτη, ένα χτένι [...] Γύρισε στους δικούς του, πολύ φχαριστημένος». ⁷⁹² Σε μια άλλη ιστορία παρακολουθούμε τον Πέτρο τον Κρητικό (Pedro di Candia) στο μακρινό Περού, εκεί όπου οι ειδωλολάτρες κάτοικοι λάτρευαν τον ήλιο, να συναντά έναν ντόπιο ηγεμόνα και να επιχειρεί να τον προσηλυτίσει: «Ο Κάντιας τον χαιρέτησε και του έδειξε ένα σταυρό, και του είπε πως ο Χριστός είναι ο αληθινός Θεός, κι ο δραγουμάνος τα εξήγησε». ⁷⁹³

Αρκετά είναι τα περιστατικά όπου οι ναύτες ζητούν τη θεία βοήθεια όταν έρχονται αντιμέτωποι με δυσκολίες και κινδύνους, και όταν τα γεγονότα έχουν θετική έκβαση αυτή αποδίδεται με παρρησία στη Θεία Πρόνοια. Διαβάζουμε για παράδειγμα: «όλη η φλότα

⁷⁸⁷ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 94.

⁷⁸⁸ Κόντογλου, «Βασανισμένα Καράβια», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 123.

⁷⁸⁹ Κόντογλου, «Οι μαύροι και το σκλαβοεμπόριο», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 283.

⁷⁹⁰ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 78.

⁷⁹¹ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 81.

⁷⁹² Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σσ. 81-82.

⁷⁹³ Κόντογλου, «Ο Πέτρος Κρητικός που πρωτοπάτησε στο Περού», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 109.

κόντεψε να βουλιάξει από τους μανιασμένους αγέριδες που φυσούσανε και σηκώνανε μεγάλες θάλασσες. Αλλά ο Θεός και τα άγια φώτα μας βοηθήσανε και μας γλυτώσανε».⁷⁹⁴ Και παρομοίως, «τα κύματα με σφεντονίσανε πάλι [...] Αφού ξεράσαμε τη θάλασσα που είχαμε πει, ευχαριστήσαμε τη Θεία Πρόνοια για τον γλυτωμό μας».⁷⁹⁵ Αλλού, ο αφηγητής περιγράφει τη σωτηρία του από παρ' ολίγον πνιγμό ως εξής: «Τη Μεγάλη Δευτέρα, 25 Μαρτίου, κόντεψα να πνιγώ, γιατί θέλησα να ψαρέψω και [...] γλίστρησα κι έπεσα στη θάλασσα δίχως να με δει κανένας. Κατά καλή μου τύχη [...] μ' ακούσανε κι ήρθανε με τη βάρκα και με τραβήξανε από το νερό. Σίγουρα, η χάρη της Παναγίας με γλύτωσε».⁷⁹⁶ Σε μια άλλη περίπτωση, δίνεται μια ανέλπιστα λύση για την πείνα που ταλαιπωρεί τους ναυτικούς: «Η πείνα μας θέριζε. Μα ο Θεός μας έστειλε ένα κοπάδι γλάρους, που γυρίζανε απάνω από τη βάρκα και τόσο αργοπετούσανε, πόλεγε κανένας πως γυρεύανε να τους πιάσουμε. Χαμηλώσανε και κατεβήκανε μέσα στα χέρια μας κι ο καθένας μας έπιασε άλλος έναν, άλλος δύο και περισσότερους. Στη στιγμή τους μαδήσαμε και τους φάγαμε ωμούς. Μας φάνηκε τόσο γλυκό αυτό το κρέας, που δε θυμάμαι να ξανάφαγα άλλο πράγμα που να 'χε τέτοια νοστιμάδα».⁷⁹⁷

Με αφορμή τις διάφορες περιπέτειες που αντιμετωπίζουν οι θαλασσοπόροι, γίνονται συχνά αναφορές στο έλεος και την ευσπλαχνία του Θεού, που πολλές φορές τους οδηγεί στη σωτηρία. Ο καπετάνιος – αφηγητής μιας ιστορίας ναυαγίου όπου οι ναυαγοί έζησαν απελπιστικές καταστάσεις παραδέχεται πως τέτοια φρικτή πείνα βασάνισε τους άντρες του, που μονάχα χάρη στη θεία επέμβαση απέφυγαν το χειρότερο, να φάνε ο ένας τον άλλο ζωντανό: «Αυτό που φοβόμουν, θα γινότανε σίγουρα ύστερ' από λίγες μέρες, αν ο Θεός δεν μας σπλαχνιζότανε και δεν έστειλε σε βοήθειά μας κάποιους καλούς ανθρώπους, από τη μεγάλη στεριά».⁷⁹⁸ Κι άλλοτε, όταν τα καιρικά φαινόμενα προμηνύουν άσχημες εξελίξεις έρχεται προς ευχαρίστηση όλων η ανατροπή: «[...] οι άνθρωποι μου ζητούσανε περισσότερο κρέας, μα εγώ τους το οικονομούσα, από φόβο μήπως βαστάξει η φουρτούνα δυο –τρεις μέρες. Αλλά ο Θεός μας ελέησε κι ο καιρός καλωσύνεψε».⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 84.

⁷⁹⁵ Κόντογλου, «Πως χάθηκε η “Γαλέρα του Νότιγκαμ”», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 245.

⁷⁹⁶ Κόντογλου, «Αντώνης Πιγκαφέτας, ο Ρόδιος ιστορικός του Μαγκελάνου», ό.π., σ. 94.

⁷⁹⁷ Κόντογλου, «Ναυάγιο του καπετάν Μπόντεκε στα νερά της Σουμάτρας», ό.π., σ. 132.

⁷⁹⁸ Κόντογλου, «Πως χάθηκε η “Γαλέρα του Νότιγκαμ”», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 249.

⁷⁹⁹ Κόντογλου, «Πως χάθηκε η “Γαλέρα του Νότιγκαμ”», *Έργα Β', Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σσ. 249-250.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως, παρότι στις πλείστες περιπτώσεις η πίστη των θαλασσινών του Κόντογλου χρωματίζεται θετικά και αμείβεται έμπρακτα, όταν η πίστη αυτή είναι «υποκριτική», δέχεται την αυστηρή κριτική του συγγραφέα. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ενασχόληση των Χριστιανών με το σκλαβεμπόριο, που τον απασχολεί στο κείμενο με τίτλο «Οι μαύροι και το σκλαβοεμπόριο». Διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «Οι λεγόμενοι, αλίμονο, χριστιανοί, πουλούσανε σαν γίδια τους ομοίους τους, μ' όλο που φιλούσανε, οι υποκριτές, το Ευαγγέλιο, που λέγει: “Οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἶς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.”»⁸⁰⁰ Το παραπάνω αποτελεί όμως εξαίρεση, καθώς οι θαλασσινοὶ ἥρωες του Κόντογλου είναι συνήθως ἄνθρωποι που μαζί με την αγριάδα και την αξεστοσύνη που τους χαρακτηρίζει ἔχουν συνάμα και ανθρωπιά! Παρότι φαινομενικά οι ἄγριοι αυτοὶ θαλασσινοὶ διαφέρουν κατά πολύ ἀπὸ τους Ἁγίους, με τους οποίους καταπιάνεται ο συγγραφέας σε μεταγενέστερη εποχή της δημιουργίας του, το χάσμα δεν είναι τόσο μεγάλο ὅσο πιθανόν να φαίνεται· ὑπάρχει μία ‘μυστική’ ἐνότητα, κάτι το οποίο υποστηρίζει κι ο Δημήτρης Κοσμόπουλος ὡς ἀκολουθῶς:

[...] πολλά ἔχουν εἰπωθεῖ για τις ριζικά διαφορετικές ἕως ἀντίρροπες περιόδους στη λογοτεχνική του δημιουργία. [...] τα ἴχνη του κόσμου του τα ἔχει ο Κόντογλου σπαρμένα μέσα του ἀπὸ την πρώτη κίβλας στιγμή. [...] βεβαίως, ὅσο περνά ο καιρός, ξεκαθαρίζει περισσότερο το τοπίο. Φυσά πάντοτε ο ἴδιος φοβερὸς ἀέρας της Ανατολῆς, ἀποχτούν ψηλαφητὴ ὑπόσταση οἱ ἴδιες θάλασσες και οἱ φοβεροὶ φονιάδες και οἱ κουρσάροι ἔρχονται σιγά σιγά να δέσουν [...] με τον βαθύτερο και ἀληθινὸ εαυτό τους. Με τους μετανοημένους, τους Ἁγίους, τους Μάρτυρες και τους Νεομάρτυρες. Γιατί το ὕφος του Κόντογλου βγαίνει ἀπὸ την ἴδια πηγή ἀπαρχῆς ἴσαμε το τέλος και διαθέτει μια θαυμαστή, σχεδόν ὑλική ἐνότητα. Οἱ «ἥρωές» του εἶναι ἄνθρωποι. Με ὅ,τι αυτό σημαίνει. Με ἀδυναμίες, πάθη, ἀλλά και ἀρετές και αγιότητα.⁸⁰¹

Το πνεῦμα της Ανατολῆς λοιπὸν συνυφασμένο πάντοτε στο ἔργο του Κόντογλου με το ὀρθόδοξο πνεῦμα εἶναι πανταχοῦ παρὸν – ἄλλοτε πιο φανερά κι ἄλλοτε πιο εὐδιάκριτο – σε ὅλες τις περιόδους ἀλλά και σ' ὅλες τις ἐκφάνσεις της δημιουργίας του συγγραφέα. Γράφει σχετικά ο Ν.Δ. Καρούζος: Ὅλα του, και ζωγραφικὴ και λογοτεχνία και ἄρθρα και ἱερεμιάδες, φυτρώνουν ἀγρία και ἀνόθευτα με μοναδική τους ρίζα την Ὀρθοδοξία. Κι ο «Πέδρο Καζάς» ἀκόμη, ὀρθόδοξος εἶναι. Και τον Ροβινσώνα Κρούσο σαν ὀρθόδοξο τον ἔβλεπε ο Κόντογλου.

⁸⁰⁰ Κόντογλου, «Οἱ μαύροι και το σκλαβοεμπόριο», *Ἔργα Β', Ἀδάμαστες Ψυχές*, ὁ.π., σ. 264.

⁸⁰¹ Δ. Κοσμόπουλος, «Ὁ λογοτέχνης Κόντογλου και ο ἐλληνικὸς μοντερνισμὸς», *Νέα Ἐστία* 159/1788, 2006, σ. 668.

Κι ό,τι θαύμαζε, ορθόδοξα το ζούσε και το φανέρωνε». ⁸⁰² Δεν αποτελούν επομένως εξαίρεση οι ήρωές του που σαν «αδάμαστες ψυχές» κρύβουν δύναμη και θάρρος στην ψυχή τους, «αψηφάνε τη ζωή τους και ρίχνονται ασυλλόγιστα μέσα σε χώρες άγριες και σε θάλασσες άσπλαχνες» ⁸⁰³ έχοντας πίστη στη θεία χάρη και στα λόγια του Ευαγγελίου.

1.9 Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες (1965)

Στο έργο αυτό ο Κόντογλου παρουσιάζει ένα πρόσωπο που φαίνεται να εκτιμά βαθιά, έναν αξιοθαύμαστο θαλασσινό που ταξιδεύοντας έζησε κάθε λογής περιπέτειες. Πρόκειται για τον μπάρμπα Ηρακλή Γιαβάσογλου, τον οποίο ο συγγραφέας χαρακτηρίζει ως γέρο – αγέραστο. ⁸⁰⁴ Ο Γιαβάς ο Θαλασσινός – όπως τον προσφωνούν για τα αμέτρητα ταξίδια του στις θάλασσες – παρουσιάζεται ν’ αφηγείται τις ιστορίες του στον συγγραφέα, ο οποίος απολαμβάνει να ακούει τις μνήμες του από τα περασμένα. Κύριο χαρακτηριστικό του ήρωα είναι η βαθιά του πίστη στον Θεό. Σε μια εξιστόρησή του αναφέρει: «Τότε θυμήθηκα πάλε τα λόγια του Χριστού, που είπε στους Αγίους Αποστόλους: “Δεν ξέρετε τι ζητάτε. Μονάχα ο Θεός ξέρει ποιο είναι το καλό για σας, για τούτο να λέτε: Πατέρα, γεννηθήτω το θέλημά σου!”» ⁸⁰⁵ Συχνά αυτός ο απλός μα και συνάμα σοφός άνθρωπος μοιράζεται με τον Κόντογλου τις σκέψεις του για τη ζωή και τον άνθρωπο: «Αυτά που σου είπα είναι σαν παραμύθια, για όποιον έφταζε να ζει στον σημερινό καιρό. [...] Όλα αλλάξανε, σαν να ’γινε άλλη πλάση. Μονάχα ο πόλεμος είναι ένα χαράτσι, που και τότες το πλήρωνε ο άνθρωπος στον διάβολο, το πληρώνει και τώρα. Και συμπεραίνω, παιδί μου Φωτάκη, απ’ όσα είδα κι άκουσα σε τούτον τον κόσμο, πως θα το πληρώνει παντοτινά, και με τόκο, αν δεν ταιριάζει τη ζωή του απάνω στα όσα είπε ο Χριστός...» ⁸⁰⁶ Παράλληλα, κατά τη διάρκεια κάποιας συζήτησής του με τον συγγραφέα, ο μπάρμπα Ηρακλής αναφέρεται στην αχαριστία ως μια από τις μεγαλύτερες μάστιγες της εποχής. Υποστηρίζει ωστόσο, φέροντας ως παράδειγμα έναν σουλτάνο, ότι αυτό το ελάττωμα δεν χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τους ανθρώπους της Ανατολής:

⁸⁰² Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, ό.π., σσ. 197-198.

⁸⁰³ Κόντογλου, *Έργα Β’, Αδάμαστες Ψυχές*, ό.π., σ. 7.

⁸⁰⁴ Κόντογλου, «Μια παλιά περιπέτεια στη Φορμόζα», *Έργα Δ’, Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1965, σ. 25.

⁸⁰⁵ Κόντογλου, «Μια παλιά περιπέτεια στη Φορμόζα», *Έργα Δ’, Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 24.

⁸⁰⁶ Κόντογλου, «Μια παλιά περιπέτεια στη Φορμόζα», *Έργα Δ’, Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 29.

Στην Ανατολή οι άνθρωποι είναι πιο δίκαιοι, και για τούτο σιχαίνονται τον αχάριστο σαν τον διάβολο. Έχω ακουστά πως ο σουλτάν Μεχμέτ ο Πρώτος, απ' όλα τα χαρίσματα που ήτανε στολισμένος, το πιο σπουδαίο ήτανε η ευγνωμοσύνη του. [...] τον λέγανε Πιστό Φίλο, γιατί δεν ξέχναγε ποτέ το καλό που του κάνανε. Αυτός ο Τούρκος ήτανε, λέγει, φίλος γκαρδιακός με τον βασιλέα Μανώλη Παλαιολόγο, που βασίλευε στην Πόλη κείνον τον καιρό. Και, σαν νίκησε τους οχτρούς του, έστειλε ακριβά δώρα στον βασιλέα των χριστιανών.⁸⁰⁷

Ανάμεσα στις ιστορίες που ο μπάριμπα Ηρακλής διηγείται στον Κόντογλου, περιλαμβάνονται και οι περιπέτειες που έζησε για πολλά χρόνια στα καράβια, όπως για παράδειγμα στο κείμενο «Φουρτούνες κι Αντάρτες» όταν αναφέρεται στις επικίνδυνες φουρτούνες που απείλησαν τη ζωή του και των συντρόφων του. Μέσα από τις διηγήσεις αυτές διαφαίνεται η πίστη κι η εμπιστοσύνη του στον Θεό. Τον βλέπουμε να προσεύχεται όταν το καράβι του βολοδέρνεται στη φουρτουνιασμένη θάλασσα: «Κείνη τη στιγμή σπάραξε η ψυχή μου και δάκρυσα, και με τον νου μου παρακάλεσα τον Θεό και την Παναγιά»,⁸⁰⁸ και τους απελπισμένους ναύτες του να «είχανε πάρει στα χέρια τους το κόνισμα της Παναγίας και το ανεσπαζόντανε και φιλιόντανε κι αναμεταξύ τους και συγχωριόντανε [...]».⁸⁰⁹ Επίσης, ο ήρωας ευγνωμονεί τον Θεό όταν αποτρέπεται ο κίνδυνος: «Τότες έκανα τον σταυρό μου και φχαρίστησα τον μεγαλοδύναμο, γιατί μας γλύτωσε με φανερό θαύμα».⁸¹⁰ Άλλοτε, όταν η κατάσταση μοιάζει απελπιστική βρίσκει δύναμη και κουράγιο να ενθαρρύνει τους ναύτες του: «Εγώ τους είπα να μην απελπίζονται και να έχουνε την ελπίδα τους στον Θεό».⁸¹¹ Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν απουσιάζουν ούτε από το έργο του αυτό οι αναφορές σε χριστιανικά έθιμα όπως για παράδειγμα το τάξιμο στον Άγιο Γεώργιο όταν μετά από προσευχή ξεφεύγουν από τον κίνδυνο που αντιμετωπίζουν: «Τάξαμε τότε να πάμε να προσκυνήσουμε τον Άγιο, ο καθένας με μια λαμπάδα, όπως και κάναμε, μετά δυο μέρες».⁸¹² Παράλληλα, ο μπάριμπα Ηρακλής δεν διστάζει να τονίσει στον συγγραφέα τη δύναμη που ασκεί το χρήμα στον άνθρωπο και τα

---

⁸⁰⁷ Κόντογλου, «Μια παλιά περιπέτεια στη Φορμόζα», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 72. Η πηγή της ιστορίας που αφορά τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο πιθανόν να προέρχεται από την *Ιστορία* του Δούκα, βυζαντινού ιστορικού που εξιστορεί λεπτομερώς τα γεγονότα από το 1204 μέχρι και το 1462. Η δυναστεία των Παλαιολόγων υπήρξε η τελευταία αυτοκρατορική οικογένεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας με γενάρχη τον Μιχαήλ Β' Παλαιολόγο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, λίγο πριν τον θάνατό του έγινε μοναχός και έλαβε το όνομα Ματθαίος. Την πληροφορία αυτή είναι εμφανές ότι γνώριζε ο Κόντογλου και την αξιοποίησε – με τον δικό του πάντα τρόπο – στα γραφόμενά του.

⁸⁰⁸ Κόντογλου, «Φουρτούνες κι Αντάρτες», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 79.

⁸⁰⁹ Κόντογλου, «Φουρτούνες κι Αντάρτες», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 78.

⁸¹⁰ Κόντογλου, «Φουρτούνες κι Αντάρτες», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 79.

⁸¹¹ Κόντογλου, «Φουρτούνες κι Αντάρτες», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 80.

⁸¹² Κόντογλου, «Φουρτούνες κι Αντάρτες», *Έργα Δ', Γιαβάζ ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 83.

επακόλουθα αυτής της κατάστασης: «Βλέπεις, Φωτάκη, ο παράς είναι μαγνήτης και τραβά τον άνθρωπο, και τον κάνει να βρίσκεται σ' αυτόν ο νους κι ο λογισμός του. Οι Οβραίοι, που μιλούσανε με τον Θεό, τον ξεχάσανε, και προσκυνήσανε το Μαλαματένιο Μοσκάρι. Έτσι είναι η ανθρωπότητα, κι έτσι θα πάγει. Θα προσκυνά το Μαλαματένιο Μοσκάρι, ως που με μια κλωτσιά να την στείλει από κει που ήρτε.⁸¹³

Απ' την άλλη, ο Κόντογλου εκπλήσσεται ευχάριστα στο άκουσμα πως ο μπάριμπα Ηρακλής, ανάμεσα στ' άλλα ταξίδια του, επισκέφτηκε και τη μακρινή Σιβηρία. Στον τόπο αυτό είχε την ευτυχία να γιορτάσει Χριστούγεννα κατά την ορθόδοξη παράδοση, εμπειρία που του έμεινε αξέχαστη αφού βίωσε κατά την ομολογία του το ορθόδοξο χριστιανικό πνεύμα. Από την περιγραφή που ακολουθεί διαπιστώνουμε γι' άλλη μια φορά το βαθύ θρησκευτικό του αίσθημα, κάτι το οποίο χαρακτήριζε αναμφίβολα και τον Κόντογλου:

Πήγα δυο φορές στη Σιβηρία, μου 'πε, κι έχω να σου πω πολλές ιστορίες. [...] Το λοιπόν, σ' αυτό το μέρος έκανα Χριστούγεννα και τ' Αγίου Βασιλείου, κι έκλαψα, γιατί πήγα και λειτουργήθηκα σ' εκκλησιά! Και τι εκκλησιά; Ορθόδοξη σαν τις δικές μας, με παπάδες σαν τους δικούς μας, με εικονίσματα, με ψαλμωδίες σαν τις δικές μας. Το «Πάτερ ημών», το «Κύριε ελέησον» κι άλλα γράμματα τα λέγανε ελληνικά. Που; Εκεί που θαρρεί κανένας πως βρίσκεται στον άλλο κόσμο! Τη νύχτα, εκεί που κοιμόμουνα, με ξύπνησε η καμπάνα. Νόμισα πως ονειρεύομαι, ν' ακούγω καμπάνα της εκκλησιάς μας ύστερ' από χρόνια που είχα ζήσει μέσα στις ερημιές, χωρίς καλά – καλά να βλέπω άνθρωπο! Σηκώθηκα κι έκανα τον σταυρό μου, ντύθηκα και τράβηξα κατά την εκκλησία. Τη βλέπω από μακριά και φεγγοβλούσε από τα πολυέλαια κι από τις λαμπάδες κι οι άνθρωποι περπατούσανε μέσα στο χιόνι με φανάρια στα χέρια, και πηγαίνανε κατά την εκκλησιά από τα καλύβια τους. Δάκρυσσα! Τι είναι η θρησκεία για τον άνθρωπο!⁸¹⁴

Ανάμεσα στις ιστορίες που περιλαμβάνονται στο έργο αυτό ξεχωρίζει η ιστορία με τίτλο «Ο πικραμένος θαλασσόλυκος». Σ' αυτήν παρακολουθούμε τις περιπέτειες ενός ναυάρχου, ο οποίος πέθανε πονεμένος από την αδικία και την προδοσία που βίωσε. Μέσω της στάσης που τηρεί ο ήρωας, ο συγγραφέας δράττεται της ευκαιρίας να μιλήσει πιο γενικά, σε τόνο σαφώς διδακτικό για το πώς πρέπει να αντιμετωπίζει την αδικία ένας αληθινός Χριστιανός. Μεταξύ άλλων αναφέρεται στη δύναμη της συγχώρεσης που οφείλει να διέπει τη ζωή των Χριστιανών:

⁸¹³ Κόντογλου, «Οι Αμερικάνοι και τα καράβια τους», *Έργα Δ', Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σσ. 88-89.

⁸¹⁴ Κόντογλου, «Πρωτοχρονιά στη Σιβηρία», *Έργα Δ', Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σσ. 107-108.

[...] Έκλαιγε, γιατί η ψυχή του ήταν αγνή και χριστιανική και, σαν είναι κανένας χριστιανός κι έχει αληθινή πίστη στον Θεό, δε θα θελήσει να φερθεί με περηφάνεια, λογαριάζοντας τους άλλους για βρώμικα σκουλήκια. Επειδή τότε θα γινότανε όμοιος μ' αυτά. [...] Μπορεί να τον πνίγει το παράπονο, μπορεί να θολώνει το μάτι του από την αδικία. Αυτός πρέπει να μη λυγίσει, να μη θυμώσει καταπάνω στους κακούς, αλλά να τους συχωρά, μα και να παρακαλεί τον Θεό για το καλό τους. Ν' ακούγει υπάκουα και να κάνει αυτά που είπε ο Χριστός: «Εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς». Τούτη είναι η αληθινή, η αγιασμένη παλληκαριά.⁸¹⁵

Στις ιστορίες του βιβλίου αυτού, ο συγγραφέας προβάλλει διάφορες και ξεχωριστές μορφές θαλασσινῶν ανθρώπων στην προσπάθειά του να παραδειγματίσει τους αναγνώστες του για το χριστιανικό τους ἦθος στοχεύοντας στο να δώσει ένα ἔργο όχι μόνο ευχάριστο αλλά και ψυχωφελές. Τέλος, καθώς ο συγγραφέας συλλογίζεται τους πολύπαθους ταξιδιώτες που συχνά ἄφηναν την τελευταία τους πνοή στα ξένα δηλώνει την πρόθεσή του να καταγράψει κάποιες από τις ιστορίες τους ως μνημόσυνο για να τιμήσει το πέρασμά τους απ' τον κόσμο αυτό. Παράλληλα, στοχεύει στο να δώσει κουράγιο στον αναγνώστη παρέχοντάς του τη δυνατότητα να συγκρίνει τις δικές του εκάστοτε μικρές δυσκολίες με τα μεγάλα βάσανα των ανθρώπων αυτών ούτως ώστε να πάψει να μεμψιμοιρεί για τη δική του ζωή, αλλά να εφοδιαστεί με δύναμη και θέληση να αντιμετωπίσει οτιδήποτε κι αν προκύψει στη ζωή του: «Όσοι τις διαβάσουνε, πάρεκτος από την ευχαρίστηση [...] θα πάρουνε κουράγιο για να βαστάξουνε πιο εύκολα στα βάσανα της ζωής, βάζοντας τη δική τους κακοπέραση κοντά στα όσα τραβήξανε κείνοι οι πετρόκαρδοι άνθρωποι»⁸¹⁶

1.10 Συμπεράσματα

Ο Φώτης Κόντογλου είναι ένας συγγραφέας ο οποίος καταθέτει την ψυχή του στο γράψιμό του, μια ψυχή που πάλλεται από αγάπη θερμή για τη Ρωμιοσύνη. Ο βαθύς σεβασμός του για τον χώρο και την ιστορία που κουβαλά, πηγάζει από αυτήν ακριβώς την αγάπη. Σύμφωνα με την Ήβη Νησιώτου: «Ο συγγραφέας δεν προδίδει το υλικό του με παρεμβολές

⁸¹⁵ Κόντογλου, «Ο πικραμένος θαλασσόλυκος», *Έργα Δ', Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σσ. 142-143.

⁸¹⁶ Κόντογλου, «Οι παγωμένες ερημιές κ' οι ατρόμητοι εξερευνητές», *Έργα Δ', Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σσ. 268-269.

που αλλοιώνουν την αυθεντική του φυσιογνωμία. Γράφει με στόχο να προσφέρει την ψυχή του ταξιδιωτικού χώρου και μέσα από τη ψυχή του περιβάλλοντος να μας δώσει ένα ενδιαφέρον διάλογο που ανοίγεται με τη δική μας ψυχή και πετυχαίνει έτσι την επαφή με το δημιουργημά του. [...] έχει την αμεσότητα του αυτόπτη μάρτυρα, παρεμβαίνει μόνο για να ενισχύσει και να ανθρωπέψει αυτό το υλικό».⁸¹⁷

Ο λογοτέχνης λοιπόν επιδιώκει να δημιουργήσει ένα ταξιδιωτικό έργο που θα το διακρίνει η αμεσότητα, πλασμένο κυρίως από τις προσωπικές του εντυπώσεις. Ταυτόχρονα, επιζητεί να παρουσιάσει – δίνοντας πάντα τη δική του πινελιά – την ιστορία που κρύβεται πίσω από κάθε τόπο που περιγράφει, καθώς και τις ιδιαίτερες συνήθειες των ανθρώπων του. Αναφορικά με τις περιπλανήσεις του Κόντογλου και το τι επέλεξε να αποκομίσει τελικά από αυτές, κάνει λόγο ο Π. Β. Πάσχος: «Μπορούμε να πούμε πως περιπλανήθηκε, κατά ένα μεγάλο μέρος, πάνω στο φλούδι της γης, ενώ με τα βιβλία των εξερευνητών και των πειρατών γύρισε τις θάλασσες του κόσμου, τις διάφορες φυλές, με τις περίεργες θρησκείες και τις άλλες συνήθειές τους, κάνοντας κύκλο, δηλαδή το γύρο του κόσμου. Όμως το σημαντικό είναι πως ξαναγύρισε στην Ελλάδα, έριξε άγκυρα στην Ορθοδοξία, και φρόντισε νωρίς να πετάξει έξω από τη σχεδία του, ό,τι σαβούρα είδε και γνώρισε στα νιάτα του και στα ταξίδια του!»⁸¹⁸

Όσο για το πώς διηγείται τα περιστατικά που έζησε, παρατηρούμε πως δεν τα μεταφέρει αυτούσια στο χαρτί, παρά μονάχα σαν ταλαντούχος μάστορας τα εμπλουτίζει με τη λογοτεχνική του πένα. «Το μαγικό κλειδί» που κατά την Νησιώτου «ανοίγει όλους τους κόσμους [...], για να τους ξεδιπλώσει και να δέσει τον αναγνώστη άρρηκτα με την ελληνική πραγματικότητα, είναι η περιγραφή». Και συνεχίζει, εξυμνώντας τη θαυμαστή μαεστρία του συγγραφέα: «Η αφηγηματική μαστοριά του Κόντογλου είναι ανεπανάληπτη, γιατί είναι καθαρά προσωπική. Είναι μεγάλη αλήθεια πως η γραφή του λογοτέχνη είναι θέμα προσέγγισης νου και ψυχής. Κι ο Κόντογλου πλησιάζει τον ελληνικό χώρο και τα μνημεία του με τον παλμό που του καίει τα στήθια για τη Ρωμιοσύνη. Όταν παίρνει στο χέρι το μολύβι, αγκαλιάζει το υλικό του με στοχασμό και μ' όνειρο καρδιάς. [...] Κι ο αναγνώστης ταξιδεύει συνεπαρμένος από την ουσία της γραφής του κι ακούει τη φωνή του λαού, που ξεπηδά τραγούδι και ψυχή από τα τοπία, τους Αγίους, τις Παναγιές».⁸¹⁹

⁸¹⁷ Η. Νησιώτου, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, Λευκωσία 1985, σ. 69.

⁸¹⁸ Πάσχος, Εισαγωγή στη Λογοτεχνία μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο κειμένων του, ό.π., σ. 20.

⁸¹⁹ Νησιώτου, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, ό.π., σσ. 72-73.

Σαν άλλος Ροβινσώνας λοιπόν και ο Κόντογλου, ταξιδεύει από τόπο σε τόπο, σε ξηρά και θάλασσα, ζει περιπέτειες και συλλέγει εμπειρίες από μέρη και ανθρώπους, τις οποίες στη συνέχεια μετουσιώνει σε διηγήσεις χαρίζοντας στους αναγνώστες τους ένα ταξιδιωτικό έργο γεμάτο ζωντάνια. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφερόμενος στον σπουδαίο θαλασσοπόρο αναφέρει τα εξής: «Ναι χιλιάδες παιδιά ζήσανε μαζί του μα εγώ δεν έζησα με τον Ροβινσώνα με τη φαντασία μοναχά, αλλά έζησα αληθινά, γιατί γεννήθηκα σ' ένα μέρος που ήτανε ίδιο με το νησί του, και που είχε όλα όσα είχε απάνω και γύρω του: βράχους, δέντρα, αγριόγιδα, αγρίμια, σπηλιές, θάλασσες, κόρφους, ξερονήσια, ξέρες, μπουγάζια, αλυκές, θεριόψαρα, καράβια με παλιά σκαριά, ναυάγια, θαλασσινούς, ψαράδες, εξόν από ανθρωποφάγους.⁸²⁰

Εάν επιχειρήσουμε να ορίσουμε τι είναι αυτό που καθιστά τις ταξιδιωτικές περιγραφές του Κόντογλου τόσο αξιόλογες, μπορούμε ενδεχομένως να δώσουμε ποικίλες απαντήσεις. Μία από αυτές είναι και το γεγονός πως ο συγγραφέας κατά τις περιηγήσεις του βιώνει τον κόσμο με έναν τρόπο μοναδικό και επιτυγχάνει να το μεταφέρει επιδέξια στο χαρτί. Εύστοχη είναι η διατύπωση του Κώστα Τριανταφυλλίδη πως ο Κόντογλου είναι «αισθητηριακός». Τον «βλέπει» και τον «ακούει» και τον «γεύεται» τον κόσμο με μια παρθενική αισθαντικότητα. Η μετάληψη του κόσμου πανηγύρι των αισθήσεων⁸²¹. Κι ωστόσο δεν παραμένει στην ύλη, καθώς καταφέρνει να μετουσιώσει την εμπειρία των αισθήσεων σε εμπειρία πνευματική. Αυτό μαρτυρεί άλλωστε ο πνευματικός τρόπος θέασης των πραγμάτων που συχνά διαμορφώνει τις διηγήσεις των περιηγήσεών του, αφήνοντας το δικό του χαρακτηριστικό στίγμα στην ταξιδιωτική λογοτεχνία.

2. Το ταξιδιωτικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά

2.1 Εισαγωγή

Ο Γιώργος Θεοτοκάς υπήρξε ένας διανοούμενος με πολλά ενδιαφέροντα, σκέψη πάντοτε ελεύθερη, ανήσυχη, ανοικτή στο καινούριο και προσανατολισμένη στα φλέγοντα ζητήματα της εποχής του. Ένας άνθρωπος με τέτοιο πνεύμα, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αγαπούσε και τα ταξίδια, που για τον ίδιο ήταν εμπειρίες πολυδιάστατες και ωφέλιμες για

⁸²⁰ Κόντογλου, «Αγνή Νεότητα», Έργα Α', Το Αϊβαλί η πατρίδα μου, ό.π., σ. 266.

⁸²¹ Κ. Τριανταφυλλίδη, «Φώτης Κόντογλου: Πνεύμα "σωματικών"», ό.π., σ. 159.

ποικίλους λόγους. Επιπλέον, ο συγγραφέας παρατηρούσε πως το ταξίδι αποτελούσε και τάση της εποχής του, για τους λόγους που αναπτύσσει παρακάτω:

Το πνεύμα του ταξιδιού, σα στοιχείο δημιουργικό της νεώτερης λογοτεχνίας μας, εκδηλώνεται και αποκτά σημασία γενικότερη στα χρόνια του μεσοπολέμου. Το φαινόμενο άλλωστε συνδέεται με ψυχικές καταστάσεις πανευρωπαϊκές. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο η Ευρώπη αισθάνθηκε πως το οικοδόμημα του κοινωνικού της πολιτισμού και μαζί το σύστημα των πνευματικών και ηθικών αξιών που διαμόρφωσαν οι Νεώτεροι Χρόνοι είχε κλονισθεί και από ορισμένες πλευρές καταρρέυει. Εξ ου [...] μια διάχυτη διάθεση να ξεπεράσουμε τα καθιερωμένα όρια της σκέψης και της τέχνης, να ανακαλύψουμε νέους ψυχικούς κόσμους και νέες καλλιτεχνικές μορφές, μια διάθεση μεταφυσικής, ηθικής και αισθητικής αλητείας και εξερεύνησης. Το ταξίδι υπήρξε, άλλοτε ασυνείδητα, άλλοτε πολύ συνειδητά [...] ένα από τα κυριότερα εκφραστικά όργανα των νέων ροπών. Εννοώ το ταξίδι με την υλική του μορφή σα μετακίνηση μέσα στο χώρο, αλλά και σαν πράξη συμβολική της πνευματικής ανησυχίας του καιρού, με όλες τις φιλοσοφικές και ψυχολογικές προεκτάσεις της.⁸²²

Πράγματι η τάση για ανακάλυψη νέων κόσμων και νέων ιδεών υπήρξε ένα αρκετά διευρυμένο φαινόμενο της εποχής του συγγραφέα, ιδιαίτερα στους πνευματικούς κύκλους. Συχνά στον ελληνικό πνευματικό χώρο, η τάση αυτή εξυπηρετούσε και μια άλλη ανάγκη, για πολλούς επιτακτική: την ανάγκη να λάβει η χώρα τη θέση της στο παγκόσμιο γίγνεσθαι, να είναι μέτοχος των σύγχρονων εξελίξεων λαμβάνοντας γνώση και εμπειρία από τα άλλα κράτη, και προσφέροντας παράλληλα από τον δικό της πνευματικό πλούτο. Ο Θεοτοκάς ήταν οπωσδήποτε ένας από τους υπέρμαχους μίας τέτοιας διαδικασίας. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Τζιόβας:

Ο Θεοτοκάς πιστεύει στην ανταπόδοση και στις ανταλλαγές με την Ευρώπη λέγοντας ότι η Ελλάδα θα πάρει ό,τι χρειάζεται συγχωνεύοντάς το με τα αυτόχθονα στοιχεία και ελπίζοντας κάποια μέρα να ανταποδώσει. [...] Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να πει ότι, όσον αφορά τον Θεοτοκά, ο στόχος της γενιάς του ήταν να αναδείξει εκείνα τα στοιχεία της ελληνικότητας που θα μπορούσαν να ανοίξουν κάποιο γόνιμο και ισότιμο διάλογο με τη διεθνή πραγματικότητα. [...] Υπό αυτό το πρίσμα νομίζω ότι μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση της γενιάς του '30 αναφορικά με το περιλάλητο ζήτημα της ελληνικότητας ως αναζήτηση και κατασκευή παράδοσης κατάλληλης και ανθεκτικής στη διεθνή πρόκληση.⁸²³

⁸²² Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεώτερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, Εισαγωγή – Επιμέλεια Δ. Τζιόβας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» 2005, σ. 220.

⁸²³ Θεοτοκάς, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεώτερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, ό.π., σσ. 52-53.

Στη συνέχεια πρόκειται να παρουσιαστούν τα ταξιδιωτικά έργα του Γιώργου Θεοτοκά, παρατηρώντας τα στοιχεία στα οποία επικέντρωνε ο ίδιος το ενδιαφέρον στις περιηγήσεις του και τους τρόπους με τους οποίους προβάλλονται σ' αυτά το πνεύμα της Ανατολής αλλά και της Δύσης, η θρησκευτική πίστη και το ακατάλυτο ελληνικό στοιχείο διαμέσου των αιώνων. Εξετάζονται, κατά χρονολογική σειρά έκδοσης, τα έργα: *Δοκίμιο για την Αμερική* (1954), *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος* (1961), *Ταξίδια: Περσία, Ρουμανία, Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία* (1971).

2.2 Δοκίμιο για την Αμερική

Αισθάνομαι ευγνωμοσύνη προς την Αμερική επειδή μας βοηθεί να συλλάβουμε καλύτερα τις ροπές, τις δυνατότητες, τις αντινομίες, τις ανησυχίες, τις ελπίδες του καιρού μας, δηλαδή τον ίδιο τον εαυτό μας. Μοναχά σαν άνθρωποι του καιρού μας, ας μη φοβόμαστε να το ομολογούμε, σαν άνθρωποι του βιομηχανικού πολιτισμού και της «ατομικής» εποχής, μπορούμε, από εδώ και πέρα, να ζήσουμε αληθινά, να στοχαστούμε γόνιμα και να δημιουργήσουμε οτιδήποτε.⁸²⁴

Τις παραπάνω αντιλήψεις διατυπώνει μεταξύ άλλων ο Γιώργος Θεοτοκάς στον πρόλογο του έργου του *Δοκίμιο για την Αμερική*, που σχετίζεται με το ταξίδι που πραγματοποίησε στην Αμερική το 1952 και διήρκεσε σχεδόν μισό χρόνο. Ταξίδευε με τη σύζυγό του Ναυσικά ως καλεσμένος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ με την ιδιότητα του γενικού διευθυντή του Εθνικού Θεάτρου, στο πλαίσιο του προγράμματος μορφωτικών ανταλλαγών Smith – Mundt.⁸²⁵ Σχετικά με το έργο του αυτό, ο Γ. Κ. Βλάχος γράφει:

Πρόκειται κατ' αρχή, για ένα βιβλίο ταξιδιωτικών εντυπώσεων από μια καλά οργανωμένη επίσκεψη στις Η.Π.Α., που του επέτρεψε να γνωρίσει τη μεγάλη αυτή Χώρα, από τη μία άκρη ως την άλλη, να κάνει γνωριμίες σε όλα τα επίπεδα, να υποβάλει ερωτήματα και να πάρει απαντήσεις επάνω σε καίρια ψυχολογικά ή κοινωνικά προβλήματα που απασχολούσαν τον αμερικανικό λαό της δεκαετίας του '50. Και φυσικά να απολαύσει και να αναμεταδώσει σε λαμπρές, περίτεχνα διασκευασμένες εικόνες, το φυσικό και το ανθρώπινο τοπίο.⁸²⁶

⁸²⁴ Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου και Σιας Α. Ε. 2009, σ. 24.

⁸²⁵ Ν. Αλιβιζάτος, «Ένα ταξίδι στο ... Μέλλον» στο Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σσ. 9-10.

⁸²⁶ Γ. Κ. Βλάχος, «Γιώργος Θεοτοκάς: Ένας ελεύθερος άνθρωπος και ένας φωτισμένος Ευρωπαίος», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά* (συλλογικό έργο), Αθήνα: Ευθύνη 1986, σσ. 9-10.

Στο δοκίμιό του αυτό, ο Θεοτοκάς καταπιάνεται με ποικίλες πτυχές που αφορούν όχι μόνο την Αμερική ως υπερδύναμη αλλά ως ένα φαινόμενο πρωτοφανές για την παγκόσμια ιστορία, τόσο για την προοδευτικότητά της όσο και για το κράμα του λαού της. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς με υψηλή συναίσθηση ευθύνης ομολογεί από την πρώτη κιόλας σελίδα του δοκιμίου ότι «η επικοινωνία μας με την Αμερική [...] είναι, αναγκαστικά, πράξη υπεύθυνη [...] με τον πιο άμεσο τρόπο: ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά, πρακτικά».⁸²⁷ Στην ίδια σελίδα ο συγγραφέας τονίζει ότι «το κύριο θέμα που επιβάλλει στη φαντασία μας και στη σκέψη μας η Αμερική είναι [...] το Μέλλον της Ανθρωπότητας».⁸²⁸ Ο Θεοτοκάς χωρίς φόβο ομολογεί ότι η κύρια χρησιμότητα του ταξιδιού της Αμερικής και της όποιας μελέτης της ζωής και του πολιτισμού της είναι ότι «μας ανοίγει ορίζοντες που τους είχαμε μέσα μας και δεν τους ξέραμε, μας ξεσκεπάζει πιθανότητες της ύπαρξής μας, μας επιτρέπει να προαισθανθούμε, να μαντέψουμε, να σκεφτούμε κάτι από τον αυριανό κόσμο, μ' ενθουσιασμό ή με δέος ή με τους δύο τούτους τρόπους μαζί».⁸²⁹

Ενδιαφέρον προκαλεί η αρχική εντύπωση που ο συγγραφέας αποκομίζει από τις πρώτες κιόλας συναναστροφές του με τον αμερικανικό λαό, αποκαλύπτοντας ότι η εικόνα των κατοίκων της είναι αλλιώς από αυτή που ανέμενε. Συγκεκριμένα, με αποπλιστικό ύφος ομολογεί τα εξής:

[...] περίμενα να συναντήσω ανθρώπους τέλεια ικανοποιημένους με τον πλούτο, τη δύναμη και τα κοινωνικά κατορθώματα της χώρας τους [...] Βρήκα ανθρώπους υγιείς, στερεούς, συχνά προικισμένους με δημιουργική δύναμη, αλλά ανήσυχους για τον εαυτό τους, που πάσχιζαν, με αληθινό πάθος, να βαθύνουν το νόημα της ζωής τους. Η νοοτροπία τους μου φάνηκε σαν μια ιδιόρρυθμη σύνθεση από πνευματικό σφρίγος, αισιοδοξία το δίχως άλλο, μα και αβεβαιότητες, αμηχανίες, διλήμματα δύσκολα και ίσως οδυνηρά».⁸³⁰

Συνεπώς, οι Αμερικάνοι στα μάτια του συγγραφέα δεν φαντάζουν αλαζόνες για τα επιτεύγματα της χώρας τους, ούτε και επαναπαυμένοι στον τρόπο ζωής τους. Έχουν αναμφισβήτητα πολλές δημιουργικές δυνάμεις και σε καμία περίπτωση δεν εφησυχάζονται. Ο συγγραφέας παρατηρεί μάλιστα ότι ο λαός αυτός αισθάνεται πως οι ξένοι, και κυρίως οι Ευρωπαίοι, τους έχουν παρεξηγήσει διογκώνοντας τα αρνητικά χαρακτηριστικά τους και

⁸²⁷ Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 23.

⁸²⁸ Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 23.

⁸²⁹ Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 24.

⁸³⁰ Θεοτοκάς, «Η εθνική ενδοσκόπηση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 28.

παραβλέποντας τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα τους. Οι ίδιοι μάλιστα επιθυμούν καλύτερη σχέση με την Ευρώπη, δυσαρεστημένοι από το γεγονός ότι συχνά κατακρίνεται ο τρόπος ζωής τους.⁸³¹ Ο Θεοτοκάς, προσπαθώντας να κάνει κατανοητή στον αναγνώστη την ιδιοτυπία της Αμερικής, τονίζει τις διαστάσεις που καταλαμβάνουν οι Η.Π.Α. και την ποικιλία που χαρακτηρίζει τη ζωή των κατοίκων τους από πολιτεία σε πολιτεία. Επισημαίνει πως ο πληθυσμός της Αμερικής αποτελείται από μετανάστες διαφόρων γενεών, προερχόμενοι από διάφορα μέρη του κόσμου. Περιγράφει την ανάμειξη λαών που συντελείται στις Η.Π.Α ως ακολούθως:

Οι Αμερικανοί χαρακτηρίζουν συχνά τον τόπο τους σαν ένα “Melting Pot”, ένα Χωνευτήρι, όπου πραγματώνεται μια τεράστια τήξη, ένα αμάλγαμα των εθνών. Είναι ένα θέμα αληθινά συναρπαστικό για τον ανθρωπολόγο, τον εθνολόγο, τον κοινωνιολόγο, μα και για τον απλό, σαν κι εμάς, παρατηρητή της ζωής. Στοιχεία απ’ όλα τα παλαιά έθνη της Ευρώπης [...] συγκεντρωμένα στο αμερικανικό έδαφος αυθόρμητα [...] μπλέκονται με αναρίθμητους συνδυασμούς, αλληλοεπηρεάζονται, παντρεύονται αναμεταξύ τους, συγχωνεύονται και γεννούν ένα καινούριο έθνος με νεανική, πρωτότυπη ιδιοσυγκρασία, με δροσερό πνεύμα [...].⁸³²

Όλοι αυτοί οι άνθρωποι διαφορετικών προελεύσεων, διαφορετικής πολιτιστικής κληρονομιάς και κουλτούρας αφομοιώνονται με τρόπο θαυμαστό στο νέο αυτό πλαίσιο της αμερικανικής ζωής. Ο Θεοτοκάς παρατηρεί ότι «η αφομοιωτική δύναμη της Αμερικής είναι κάτι που, αν δεν το δει κανείς από κοντά, δεν μπορεί να το καταλάβει. Ενεργεί αυθόρμητα κι αυτόματα, ακόμα και χωρίς τη μεσολάβηση της παιδείας και της αγωγής, σαν κάτι που το αναπνέει κανείς με τον αέρα του τόπου. Δεν επηρεάζει μονάχα τα φερσίματα, τα ήθη, τη γλωσσική προφορά, μα αλλάζει σύριζα την υπόσταση και τη συνείδηση του ανθρώπου».⁸³³ Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η έννοια του έθνους για τους Αμερικανούς διαφέρει κατά πολύ από την αντίστοιχη έννοια για έναν Ευρωπαίο πολίτη. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι στην Αμερική η έννοια του έθνους είναι πιο ανοιχτή σε σύγκριση με τις περισσότερο παραδοσιακές ευρωπαϊκές χώρες, όπου είναι «έννοια κλειστή, ανεξάρτητη από την έννοια του πολίτη»,⁸³⁴ διότι σ’ αυτές προϋπόθεση αποτελεί η κοινή καταγωγή. Οι κάτοικοι της Αμερικής μπορεί να μην συνδέονται λόγω καταγωγής, αλλά έχουν την κοινή συνείδηση του Αμερικανού πολίτη,

⁸³¹ Θεοτοκάς, «Η εθνική ενδοσκόπηση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 30.

⁸³² Θεοτοκάς, «Το Χωνευτήρι», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 57.

⁸³³ Θεοτοκάς, «Παράδοση και Αφομοίωση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 62.

⁸³⁴ Θεοτοκάς, «Παράδοση και Αφομοίωση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 64.

που με μία πράξη ελεύθερης βούλησης συμμορφώνεται προς το Αμερικανικό Σύνταγμα. Ο συγγραφέας εκφράζει τη γνώμη πως είναι πολλά τα θέλητρα της Αμερικής -ιδιαίτερα για τους νέους ανθρώπους που διψούν για κάτι νέο και πρωτοποριακό - ώστε να επιθυμήσουν να γίνουν πολίτες της: «Σε κάθε βήμα, σε κάθε τομέα της ζωής, αισθάνεται κανείς ευκαιρίες για επέκταση και για άνοδο, δυνατότητες για δράση και δημιουργία». ⁸³⁵ Επίσης, επικρατεί ένα κλίμα αισιοδοξίας, δύναμης και τόλμης που συναρπάζει τους νέους που βρίσκονται στο ξεκίνημά τους, και δεν είναι εύκολο να αρνηθούν τις προκλήσεις του κόσμου αυτού, έστω και αν, όπως αναφέρει Θεοτοκάς, η μεγάλη περιπέτεια της Αμερικής πολλούς τους έχει «τσακίσει ανεπανόρθωτα». ⁸³⁶

Ταυτοχρόνως, ο δοκιμιογράφος κάνει λόγο για το ζήτημα της θρησκείας στην αμερικανική κοινωνία, παρατηρώντας ότι «η εκκλησιαστική ζωή, σαν καθημερινή φροντίδα της κοινωνίας, η κίνηση των θρησκευτικών κοινοτήτων και των ναών, δίνει την εντύπωση ότι είναι αισθητά πιο σημαντική παρά στην Ευρώπη». ⁸³⁷ Επίσης, διαπιστώνει ότι και στον δημόσιο, πολιτικό λόγο είναι σύνηθες να παρεμβάλλεται η επίκληση στον Θεό, η προσευχή, καθώς επίσης και οι αναφορές στην Αγία Γραφή. Ο συγγραφέας, παρόλο που διαπιστώνει ότι «η Βίβλος εξακολουθεί και σήμερα να είναι το κείμενο που διαβάζεται περισσότερο στην Αμερική», ⁸³⁸ ωστόσο μετά λύπης του παρατηρεί ότι η θρησκευτικότητα των Αμερικανών διέπεται σε μεγάλο βαθμό από τη νοοτροπία του πουριτανισμού και την τάση για ηθικολογία, στοιχεία που υποβόσκουν σε αμέτρητες εκδηλώσεις του βίου τους. Ο συγγραφέας διακρίνει πως υπάρχει μία αυστηρότητα και ακαμψία στο θρησκευτικό πνεύμα, χωρίς να μπορεί να αποφύγει στη συνέχεια τη σύγκριση με το πιο ελεύθερο και αγαπητικό πνεύμα του Ορθόδοξου Χριστιανισμού, όταν βέβαια αυτό συναντάται στην αυθεντική του έκφραση. Για τις εμπειρίες του από τη βίωση της Ορθόδοξης πνευματικότητας αναφέρεται κατά τις επισκέψεις του στο Άγιο Όρος όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια της μελέτης.

Έχοντας ήδη αναφερθεί στην ποικιλομορφία και ανομοιογένεια της αμερικανικής ζωής, ο Θεοτοκάς επιχειρεί να εντοπίσει και τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στους πολίτες της όσον αφορά κυρίως στην αμερικανική νοοτροπία. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει την κοινή πίστη των Αμερικανών στο μέλλον, με ό,τι κι αυτό αν συνεπάγεται: «Μα είναι και κάτι ακόμα, η

---

⁸³⁵ Θεοτοκάς, «Παράδοση και Αφομοίωση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 65.

⁸³⁶ Θεοτοκάς, «Παράδοση και Αφομοίωση», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 65.

⁸³⁷ Θεοτοκάς, «Οι Πουριτανοί», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 68.

⁸³⁸ Θεοτοκάς, «Οι Πουριτανοί», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 68.

εθνική συνείδηση της Αμερικής: μια εξωλογική, ακατάλυτη ως σήμερα, ομαδική πίστη στο μέλλον. Τα ευρωπαϊκά έθνη τα δένει, από μέσα τους, το κοινό παρελθόν. Τους Αμερικανούς τους ενώνει το μέλλον».⁸³⁹ Κατά τη διάρκεια της περιήγησής του σε διάφορα μέρη της Αμερικής, ο Θεοτοκάς αισθάνεται συχνά αυτή την αίσθηση του μέλλοντος να πλανάται στον αέρα και αποτελεί μια πρωτόγνωρη αίσθηση για τον ίδιο και συνάμα συναρπαστική. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη περιγραφή του:

Θυμούμαι ένα βράδυ που ξεχάστηκα στη Ροκφέλερ Πλάζα, ανάμεσα στις πρασιές, τα λουλούδια, τα συντριβάνια και το συγκρότημα των δεκαπέντε κτιρίων του Ροκφέλερ Σέντερ [...] Άκουα τα νερά να τρέχουν και μια σιγανή, μελωδική μουσική. Ένωσα πάλι κάτι μαγικό στον αέρα. Είταν μια αίσθηση που δεν την γνώριζα, η εντύπωση ότι είχα μετακινηθεί όχι μόνο στο διάστημα, αλλά και στον χρόνο, ότι είχα μπει στην ατμόσφαιρα ενός άλλου, μελλοντικού καιρού. Το ταξίδι στο χρόνο, αλλά προς τα πίσω, είναι μια εμπειρία ίσως συνηθισμένη στους παλαιούς τόπους, σε ορισμένες μισολησμονημένες γωνιές της Ευρώπης [...] Το ταξίδι στο μέλλον είναι μια καινούρια βίωση που πλαταίνει τον ορίζοντά μας, τη ματιά μας, τη σκέψη μας. Κι είναι – δε θα το φανταζόμουν πριν το δοκιμάσω – μια αίσθηση ομορφιάς.⁸⁴⁰

Στις παραπάνω περιγραφές διαπιστώνεται μια σχετική ομοιότητα με τις ιδέες που εξέφραζε ο συγγραφέας στο *Ελεύθερο Πνεύμα* του· ένα έντονο ενδιαφέρον για τα όσα επιφυλάσσει το μέλλον, μια επιθυμία για διεύρυνση οριζόντων. Στο παρόν έργο, ωστόσο, διαφαίνεται πως η σκέψη του Θεοτοκά έχει ωριμάσει, η κρίση του είναι περισσότερο αντικειμενική και ζυγίζει προσεκτικά τα διάφορα φαινόμενα αποφεύγοντας τις ακραίες τοποθετήσεις. Ο ίδιος επισημαίνει ότι: «Το ταξίδι στην Αμερική – και κάθε, βέβαια, ταξίδι οπουδήποτε της γης – έχει αξία αληθινή στη ζωή μας όταν παίρνει τον χαρακτήρα μιας περιπέτειας της καρδιάς και του πνεύματος, όταν γίνεται αποκάλυψη μιας νέας όψης του κόσμου και προσθήκη εμπειρίας που αλλάζει μέσα μας κάτι από το ρυθμό των πραγμάτων».⁸⁴¹ Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι με το *Δοκίμιο για την Αμερική* ο συγγραφέας εγκαινιάζει ένα νέο κεφάλαιο στη συγγραφή του: «Αφήνει πίσω του τη συγγραφή θεατρικών έργων και τρέπεται συστηματικότερα προς τα ταξίδια και τη σχετική λογοτεχνία. Ταξιδεύει στη Μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος. Δέχεται προσκλήσεις να επισκεφθεί, με επίσημα κρατικά προγράμματα, χώρες του Ανατολικού μπλοκ, όπως τη Ρωσία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία και γράφει τις εντυπώσεις

⁸³⁹ Θεοτοκάς, «Το Χωνευτήρι», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 60.

⁸⁴⁰ Θεοτοκάς, «Συναισθηματικός Απολογισμός», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σσ. 163-164.

⁸⁴¹ Θεοτοκάς, «Συναισθηματικός Απολογισμός», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 163.

του από αυτά τα ταξίδια. Παντού τονίζει ότι κανένας δεν του έκανε «προπαγάντα» και πως γράφει μόνο ό,τι βλέπει».⁸⁴² Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς στο βιβλίο του αυτό εκφράζει την προσωπική του θέση κι άποψη ότι η Δύση έχει τις ρίζες της στην Ελλάδα. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι: «Η Δύση άρχισε στα ρόδινα ακρογιάλια του Ελληνισμού [...] μέσα στις ήμερες, υπαίθριες συζητήσεις και στους δαιμόνιους οραματισμούς των φιλοσόφων ποιητών που πασχίζανε να συλλάβουν και να αναλύσουν την αρχή του κόσμου».⁸⁴³ Είναι επομένως εμφανές ότι το αδιαίρετο του Ελληνισμού με τις αξίες, τα διδάγματα, την ελεύθερη φιλοσοφική σκέψη, τις δημοκρατικές έννοιες και τον Χριστιανισμό οδήγησαν στη συνθετική έννοια της Ευρώπης. Ο συγγραφέας καταλήγει στην εξής διαπίστωση: «Χωρίς την Ελλάδα δεν μπορούμε να φανταστούμε τι θα είταν, κι αν θα είταν, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός».⁸⁴⁴ Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρατήρηση του καθηγητή Βασίλη Λαμπρόπουλου σύμφωνα με την οποία «το βιβλίο αξίζει να ξαναδιαβαστεί διότι ο Θεοτοκάς μελετά συστηματικά την Αμερική αλλά δεν τη στοχάζεται καθεαυτήν. Στοχάζεται την Ευρώπη με την Αμερική».⁸⁴⁵ Είναι αλήθεια ότι ο Θεοτοκάς ανησυχεί για το μέλλον της Ευρώπης αφού μετά λύπης του διαπιστώνει ότι η «βασική αρρώστια» της έγκειται σε μια αδυναμία προσαρμογής που πιθανόν να μην της επιτρέψει να «σταθεί, με ίσους όρους, δίπλα στους νέους πρωταγωνιστές της ιστορίας».⁸⁴⁶ Κατά τον Θεοτοκά, «η Ευρώπη έπαψε να γεννά μεγάλες μορφές και μεγάλα έργα. Κάτι έσπασε μέσα της. Το άγχος, η απόγνωση, η πικρία, η άρνηση, ο σαρκασμός έγιναν οι εκφράσεις της πνευματικότητάς της».⁸⁴⁷ Ωστόσο, το μήνυμα του συγγραφέα για την πορεία της Ευρώπης στο μέλλον είναι αισιόδοξο αφού εύλογα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η Ευρώπη είναι δυνατό να σωθεί φτάνει να βρει τις προϋποθέσεις για μια καινούρια, ανανεωμένη, πιο πλατιά, πιο ελεύθερη ζωή, μιας ζωής με τις διαστάσεις της νέας εποχής που έχει αρχίσει· μπορεί να ξανααισθανθεί τη χαρά και τον οίστρο που δίνει η έλξη του μέλλοντος και η παρηγοριά που φέρνει η παρουσία των μεγάλων πνευμάτων».⁸⁴⁸

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο του δοκιμίου με τίτλο: «Οι Ελληνοαμερικανοί», στο οποίο ο Θεοτοκάς δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί σε

---

⁸⁴² Μ. Καραμπίνη – Ιατρού, «Ταξίδι στις Η.Π.Α με τον Γιώργο Θεοτοκά», *Νέα Εστία* 167/1829 2010, σ. 52.

⁸⁴³ Θεοτοκάς, «Στοχασμοί στη Γέφυρα της Χρυσής Πύλης», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 179.

⁸⁴⁴ Θεοτοκάς, «Στοχασμοί στη Γέφυρα της Χρυσής Πύλης», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σσ. 179-180.

⁸⁴⁵ Β. Λαμπρόπουλος, «Το ταξίδι του Έλληνα διανοουμένου στην Αμερική», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 255.

⁸⁴⁶ Θεοτοκάς, «Στοχασμοί στη Γέφυρα της Χρυσής Πύλης», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 192.

⁸⁴⁷ Θεοτοκάς, «Στοχασμοί στη Γέφυρα της Χρυσής Πύλης», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 194.

⁸⁴⁸ Θεοτοκάς, «Στοχασμοί στη Γέφυρα της Χρυσής Πύλης», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σσ. 194-195.

ορισμένα ιστορικά στοιχεία τα οποία αποδεικνύουν ότι οι Έλληνες ναυτικοί δεν απουσίασαν από τις θαλασσινές περιπέτειες που κατέληξαν στην ανακάλυψη της Αμερικής, όπως επίσης και στο γεγονός ότι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Συμπολιτείας από την εποχή των αγγλικών αποικιών.⁸⁴⁹ Στόχος του δοκιμιογράφου διαμέσου αυτών αλλά κι άλλων σχετικών αναφορών σε πρόσωπα Ελλήνων διανοουμένων ή ακόμη και πολιτικών προσώπων ή απλών μεταναστών που έφθασαν στην Αμερική αναζητώντας μια δεύτερη ευκαιρία στη «Γη της Επαγγελίας», δεν είναι άλλος από το να αποδείξει πως ο Ελληνισμός, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, έλαβε μέρος στη σύνθεση της Αμερικής. Όπως ο ίδιος ξεκάθαρα αναφέρει:

Οι Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής είναι έργο της Ευρώπης. Το αμερικανικό έθνος είναι μια σύνθεση των παλιών ευρωπαϊκών εθνών [...]. Στη σύνθεση αυτή, στο έργο αυτό μπορούμε σήμερα να πούμε ότι έλαβε μέρος κι ο Ελληνισμός: τέτοια είναι, εκ των υστέρων, η ιστορική σημασία κι η ηθική δικαίωση της μετανάστευσης των Ελλήνων στην Αμερική. Προσφέραμε κ εμείς, με τις λίγες δυνάμεις μας, αίμα και ανθρώπινη ενέργεια για να διαμορφωθεί η Αμερική του 20^{ου} αιώνα. Από εδώ και πέρα, ο αμερικανικός λαός, σ' ένα μικρό, αλλά όχι αμελητέο ποσοστό του, θα είναι απόγονος και των Ελλήνων.⁸⁵⁰

Ο Έλληνας όμως καλείται να αναζητήσει τον εαυτό του και να εμβαθύνει την πνευματικότητά του ούτως ώστε να αποκτήσει εμπειρίες και τα εφόδια εκείνα που θα τον βοηθήσουν να σταθεί αντιμέτωπος απέναντι στις οποιοσδήποτε προκλήσεις των καιρών του. Αφήνοντας λοιπόν την Αμερική και τον δυτικό κόσμο, μετακινούμαστε μαζί με τον συγγραφέα προς την Ανατολή, παρακολουθώντας και τις εκεί ταξιδιωτικές περιπέτειές του. Σημαντικός σταθμός που έπαιξε τον πιο καθοριστικό ίσως ρόλο στη μετέπειτα συγγραφική του πορεία, καθώς επίσης επηρέασε αναντίρρητα την προσωπικότητα του Γιώργου Θεοτοκά, υπήρξε η παραμονή και το ενδιαφέρον που επέδειξε για το Άγιο Όρος.

2.3 Το ενδιαφέρον του Θεοτοκά για το Άγιον Όρος

Το Άγιο Όρος αποτελούσε πνευματικό καταφύγιο για αρκετούς λογοτέχνες, οι οποίοι αναζητούσαν απαντήσεις στις μεταφυσικές αγωνίες που τους απασχολούσαν και λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα του καιρού τους. Ο Θεοτοκάς, τόσο μέσα από το ταξιδιωτικό του έργο με τίτλο *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος* (1961)⁸⁵¹ όσο και στο μυθιστόρημά

⁸⁴⁹ Θεοτοκάς, «Οι Ελληνοαμερικάνοι», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 215.

⁸⁵⁰ Θεοτοκάς, «Οι Ελληνοαμερικάνοι», *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 215.

⁸⁵¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Αθήνα: Εστία³ 1995.

του *Ασθενείς και Οδοιπόροι* (1964),⁸⁵² που έχουμε εξετάσει σε προηγούμενο κεφάλαιο, εκφράζει άμεσα το ενδιαφέρον του για το Άγιο Όρος και τον ορθόδοξο μοναχισμό. Ο ίδιος επισκέπτεται το Άγιο Όρος το 1960, ένα μόλις χρόνο μετά το θάνατο της συζύγου του. Η επίσκεψη αυτή, που ο συγγραφέας περιγράφει υπό τύπου ημερολογιακών σημειώσεων στο βιβλίο του *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, αρχίζει από τις 17 Αυγούστου το 1960 και καταλήγει στις 28 Αυγούστου του ίδιου χρόνου. Η παραμονή του συγγραφέα και η επαφή του με την μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους τον φέρνει σε στενότερη επαφή με την ορθόδοξη σκέψη, ενώ ταυτόχρονα οι εμπειρίες που απέκρινε χρωματίζουν έντονα τα έργα του: *Ασθενείς και Οδοιπόροι* και *Οι Καμπάνες* (1970).⁸⁵³ Ο ορθόδοξος πνευματισμός του Αγίου Όρους και οι απαντήσεις που πρόσφερε η πατερική σκέψη συνέβαλαν στο να αναθεωρήσει ο Θεοτοκάς την προηγούμενη εκτίμησή του για τον ορθολογισμό της Δύσης και τη βιομηχανική πρόοδο, θέματα που απασχόλησαν την ελληνική λογοτεχνία της δεκαετίας του '60.

Ταξίδια στο Άγιο Όρος και στο Σινά πραγματοποίησαν βεβαίως και αρκετοί άλλοι Έλληνες λογοτέχνες, νωρίτερα από το Θεοτοκά. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου⁸⁵⁴ επισκέφθηκε το Άγιο Όρος κατά τη δεκαετία του '20, ενώ ο Καζαντζάκης με τον Σικελιανό περιόδευσε στο Άγιο Όρος το 1914.⁸⁵⁵ Οι δυο τελευταίοι έμειναν στον Άθω σαράντα μέρες, όπου επισκέφθηκαν διάφορα μοναστήρια.⁸⁵⁶ Σε σχόλιό του ο Πίτερ Μπίεν παρατηρεί ότι το 1915 ο Καζαντζάκης, απομονωμένος στη Σίφνο, στο Μοναστήρι της Παναγίας του Βουνού,⁸⁵⁷ ολοκληρώνει ένα βιβλίο πιθανότατα για το Άγιο Όρος, το οποίο όμως δε σώζεται. Σώζονται όμως οι σημειώσεις του Νίκου Καζαντζάκη με τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στο Άγιο Όρος και άλλα μοναστήρια που επισκέφθηκε στην υπόλοιπη Ελλάδα στο *Νίκος*

---

⁸⁵² Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Αθήνα: Γ. Φέξη 1964.

⁸⁵³ Θεοτοκάς, *Οι Καμπάνες*, Αθήνα: Εστία 1970.

⁸⁵⁴ Βλ. Ζ. Παπαντωνίου, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα: Εστία 1960.

⁸⁵⁵ P. Prevelakis, «Kazantzakis – Sikelianos: The Chronicle of a Friendship» in *Journal of the Hellenic Diaspora*, Winter 1983, X, (4), σσ. 5-20.

⁸⁵⁶ Κατά την περίοδο αυτή τους της παραμονής, ο Καζαντζάκης μελετά ασταμάτητα Δάντη, το Βούδα και τα Ευαγγέλια. Οι δυο τους, ενθουσιασμένοι και συνεπαρμένοι όχι τόσο από τις μοναστικές μορφές ή το Ορθόδοξο δόγμα της Εκκλησίας, αλλά περισσότερο από το μοναστικό τρόπο ζωής, ονειρεύονται να ιδρύσουν μια νέα θρησκεία. Βλ. Λίνος Πολίτης, «Οι πρώτες Δεκαετίες του Αιώνα μας: Η Πεζογραφία μετά τον Ψυχάρη. Ν. Καζαντζάκης», *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1978, σσ. 269-270.

⁸⁵⁷ Ε. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης: Ο Ασυμβίβαστος*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1998, σ. 74.

Καζαντζάκης: *Ο Ασυμβίβαστος* της Ελένης Καζαντζάκη.⁸⁵⁸ Στη συνέχεια και συγκεκριμένα το Φεβρουάριο του 1927 επισκέπτεται το Μοναστήρι του Σινά και αργότερα τον ίδιο χρόνο εκδίδει το *Ταξιδεύοντας: Ισπανία – Ιταλία – Αίγυπτος – Σινά*⁸⁵⁹ καταγράφοντας τις εντυπώσεις του. Η συγκεκριμένη αναφορά στους πιο πάνω λογοτέχνες εξυπηρετεί στο να αναδειχθεί η επίδραση που είχε το ιερό αυτό μέρος – το κατεξοχήν προπύργιο της Ορθοδοξίας – στους εκπροσώπους του ελληνικού πνευματικού χώρου και τις διάχυτες επιρροές που άφησε στο έργο τους.

2.4 Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος (1961)

Η ίδια πνευματική δίψα που οδήγησε άλλοτε τον Θεοτοκά να επισκεφθεί διάφορα μακρινά μέρη και να έρθει σε επαφή με ποικίλους πολιτισμούς, τον οδηγεί το καλοκαίρι του 1960 στο Άγιο Όρος και στη Μέση Ανατολή. Στο ταξίδι αυτό, ο Θεοτοκάς αισθάνεται τη μεταφυσική γλυκύτητα και το πνευματικό, ιστορικό βάθος της Ορθοδοξίας και του Χριστιανισμού: «Για ένα Έλληνα, η μεγάλη παράδοση, ο χρυσός πνευματικός κανόνας βρίσκεται στο σημείο όπου ο ανθρωπισμός του κλασικού Ελληνισμού συναντάται με το πνεύμα της Ορθοδοξίας».⁸⁶⁰ Ο Γιώργος Θεοτοκάς επιστρέφει «στον χρυσό τόπο αναφοράς παντός Έλληνας»,⁸⁶¹ αισθανόμενος την ανάγκη της επιστροφής στις πηγές και τις ρίζες του Ελληνισμού. Την ίδια αυτή ανάγκη για επιστροφή στις πηγές αισθάνθηκαν νωρίτερα μεγάλες προσωπικότητες του πνεύματος. Όπως γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας τον Ιανουάριο του 1960:

Έτσι είδαμε, στις ημέρες μας, τον Ευγένιο Ό Νήλ, ύστερα από την αγωνιώδη πνευματική και καλλιτεχνική περιπλάνηση που εκφράζει το πολύμορφο δραματικό έργο του, να επιστρέφει στην Καθολική Εκκλησία των Ιρλανδών γονέων του. Έτσι και ο Θ. Σ. Έλιοτ, ο μεγάλος μηδενιστής των «Κούφιων Ανθρώπων», που γεννήθηκε Αμερικανός, επέστρεψε στην Αγγλικανική Εκκλησία των μακρινών Άγγλων προγόνων του. Και ο Μπόρις Πάστερνακ, ο μπολσεβίκος ποιητής της Επανάστασης του 1917,

⁸⁵⁸ Καζαντζάκη, ό.π., βλ. σσ. 67-72 για το Άγιον Όρος και σσ. 73-75 για τις περιπλανήσεις του στο Μέγα Σπήλαιο και στο Μοναστήρι της Παναγίας του Βουνού.

⁸⁵⁹ Π. Μπίεν, *Καζαντζάκης: Η Πολιτική του Πνεύματος*, ό.π., σ. 125. Οι εντυπώσεις του Καζαντζάκη από αυτό το ταξίδι εκδόθηκαν και το 1969 στο Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας: Ιταλία – Αίγυπτος – Σινά – Ιερουσαλήμ – Κύπρος – Ο Μοριάς* από τις εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη.

⁸⁶⁰ Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», *Πνευματική Πορεία*, ό.π., σ. 133.

⁸⁶¹ Δ. Κόρσος, «Ο Θεοτοκάς στοχαστής των καιρών του», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, Δεκέμβριος 1986, σ. 30.

αφήνει να διαφανεί στο «Γιατρό Ζιβιάγκο» ότι επιστρέφει στη θρησκευτικότητα της Αγίας Ρωσίας.⁸⁶²

Η συνάντηση του Θεοτοκά με το Ορθόδοξο πνεύμα σημάδεψε τη στάση ζωής του συγγραφέα. Ο μελετητής του έργου του παρατηρεί πως ο συγγραφέας – που άλλοτε ζούσε με τον παλμό της νεωτερικότητας, της αναθεώρησης και του παρόντος, εκφράζοντας έτσι στα κείμενά του την ανάγκη για ανανέωση και πρωτοτυπία – αναζητά τώρα τη σταθερότητα που προσφέρει η Ορθοδοξία. Με αφορμή το οδοιπορικό του στη Μέση Ανατολή, ο Θεοτοκάς καταγράφει τις εντυπώσεις του από πόλεις κι από χώρους που έχουν, άλλος περισσότερο κι άλλος λιγότερο, ξεχωριστή θέση στην ιστορία αρχαίων λαών. Ενδιαφέρουσες είναι οι πρώτες σελίδες του βιβλίου για τον Αιγυπτιακό λαό, για τους Έλληνες και τους Άραβες, για το παλιό Κάιρο και την αρχαία Αίγυπτο, στις οποίες ο συγγραφέας προσπαθεί να διερευνήσει το βαθύτερο νόημα του αιγυπτιακού πολιτισμού. Ο συγγραφέας, ταξιδεύοντας στον Λίβανο και τη Συρία, διαπιστώνει ότι ο Ελληνισμός έχει πολλές αφιλόκερδες συμπάθειες στις περιοχές αυτές, με τις οποίες τον συνδέει τόσο ιστορικά, όσο και πνευματικά το Βυζάντιο και η Ορθοδοξία.⁸⁶³ Στις σελίδες που αναφέρονται στο Όρος Σινά, στη μονή του Αγίου Σάβα, στην Ιερουσαλήμ, στη Σαμάρεια και στη Δαμασκό, ο αναγνώστης εύκολα αντιλαμβάνεται ότι ο συγγραφέας γίνεται ένθερμος υποστηρικτής της Ορθοδοξίας, αφήνοντας μάλιστα να διαφανεί ο στόχος αυτού του ταξιδιού. Ο Θεοτοκάς στις τελευταίες σελίδες που είναι αφιερωμένες στη Δαμασκό, αναφέρει:

Καθώς επιστρέφω νύχτα στη Βηρυτό, από τα ψηλά βουνά, γυρνούν στο νου μου εικόνες φωτεινές ζωής και τέχνης, στοιβαγμένες μορφές Ιστορίας που δεν μας είναι ξένη και μαζί μια παρήγορη, ζεστή χριστιανική ανάμνηση. Είτε έχουμε θρησκευτική πίστη είτε δεν ξέρουμε αν έχουμε ή αν δεν έχουμε, πόσο μας αναπαύει, μας βγάζει από το άγχος του σύγχρονου κόσμου μια στιγμιαία, έστω, επικοινωνία με τις πρώτες πηγές της χριστιανικής εμπειρίας των ανθρώπων!⁸⁶⁴

Στο παραπάνω απόσπασμα παρουσιάζεται, σε κάποιο βαθμό, μια μορφή πνευματικής ανάγκης του Θεοτοκά που σύντομα παίρνει τη μορφή αναζήτησης για την πίστη. «Η θρησκευτική ανησυχία του συγγραφέα, που εκδηλώνεται», όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Απόστολος Σαχίνης, «για πρώτη φορά στο έργο αυτό, καταλήγει σ' ένα αίτημα πνευματικό, διατυπωμένο με πολλή ένταση και πολύ διαύγεια στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του».⁸⁶⁵

⁸⁶² Θεοτοκάς, «Η έξοδος από το μηδενισμό», ό.π., σ. 133.

⁸⁶³ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 184.

⁸⁶⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 97.

⁸⁶⁵ Α. Σαχίνης, *Πεζογράφοι του Καιρού μας*, Αθήνα: Εστία 1967, σ. 116.

Το αίτημα του συγγραφέα δεν είναι άλλο από την αναζήτηση της συλλογικής μεταφυσικής πίστης⁸⁶⁶ που θα δώσει νόημα στη ζωή του ανθρώπου. Ζητήματα κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής κρίσης ταλανίζουν τον συγγραφέα, ο οποίος διαπιστώνει πως η ανθρώπινη ύπαρξη έφτασε στο κρίσιμο εκείνο σημείο που αρχίζουν να προβάλλουν απάνω της τα συμπτώματα της μεταφυσικής αγωνίας: η ψυχική ναυτία, το διάχυτο άγχος και ο μηδενισμός της εποχής.⁸⁶⁷

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας:

Ο κόσμος πρόβαλε, για πρώτη φορά στα μάτια των πολλών, σαν ένα χάος ασυναρτησίας και παραλογισμού, όπου τίποτα δεν έχει νόημα, αιτία ή σκοπό και τίποτα δεν πρόκειται ποτέ να δικαιωθεί από τίποτα, σαν ένα χάος που δεν μπορούν οι άνθρωποι σε τίποτα να στηριχτούν για να αξιολογήσουν την ύπαρξή τους. Η ζωή τους φάνηκε σαν μια παράλογη διαδοχή από τυχαία γεγονότα, προορισμένα να καταλήξουν στο θάνατο, στην ανυπαρξία, στο μηδέν.⁸⁶⁸

Στα λόγια του Θεοτοκά, διακρίνουμε την ανησυχία του για το μέλλον του Ελληνισμού και της ανθρωπότητας, το φόβο δηλαδή μήπως η αποκοπή από τις παραδόσεις των πατέρων οδηγήσει τον άνθρωπο σε μια ολοκληρωτική καταστροφή. Ο Θεοτοκάς δεν μπορεί να αρνηθεί το γεγονός ότι ο πολιτισμός χάθηκε από τη στιγμή που δόθηκε «υπερβολική σημασία στους κομπούς λόγους των ασεβών ανθρώπων, με αποτέλεσμα ο λαός να ξεχάσει τα ουσιώδη».⁸⁶⁹ Στρέφεται έτσι προς την Ορθοδοξία, με την πεποίθηση ότι τα στοιχεία της παράδοσής της θα μπορέσουν να βοηθήσουν το σημερινό άνθρωπο. Ο συγγραφέας, αντιμέτωπος με τη μυστικότητα του Αγίου Όρους, γεμάτος δέος, δηλώνει: «Το Άγιον Όρος, όταν νιώσουμε τη βαθύτερη σημασία του, προβάλλει στα μάτια μας σαν μια μεταφυσική εμπροσθοφυλακή της Ορθοδοξίας – η σπουδαιότερη, το δίχως άλλο – ταγμένη για να αγωνίζεται στις «άκρες» του χριστιανικού πνεύματος και για να διατηρεί την επαφή με τις μυστικές πηγές της πίστης».⁸⁷⁰ Το ταξίδι και η παραμονή του Θεοτοκά στη μοναστική χερσόνησο τού επιτρέπει να έρθει σε άμεση επαφή με την Ορθόδοξη σκέψη. Η γνωριμία του και οι συζητήσεις που έχει με τους μοναχούς τον κάνουν να αισθανθεί πως δεν είναι μόνο ιστορικό και αισθητικό το ενδιαφέρον που ξυπνά μέσα του το Άγιον Όρος, αλλά κάτι βαθύτερο όπως αποκαλύπτει: «Με συνδέει

---

⁸⁶⁶ Για τη σχέση του Γ. Θεοτοκά με τη μεταφυσική, ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Γιάννη Χατζίνη: «πρόκειται για πρόσκαιρες καταδύσεις στις μεταφυσικές αλήθειες, από τις οποίες έβγαινε πιο ενισχυμένος στην έμφυτη πεποίθησή του για την αξία της λογικής». Βλ. Γ. Χατζίνη, *Το δώρο της ζωής*, Αθήνα 1972, σ. 125.

⁸⁶⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σσ. 172-175.

⁸⁶⁸ Θεοτοκάς Γ., *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 174.

⁸⁶⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 40.

⁸⁷⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 115.

όμως (με την ατμόσφαιρα του Αγίου Όρους), πιστεύω σήμερα, και κάτι βαθύτερο, μεγαλύτερο από κάθε εθνική και γεωγραφική πραγματικότητα, κάτι που αφορά τον άνθρωπο έξω από τόπους, μόνο, γυμνό με τα πεπρωμένα του: μια ζέστη που νικά τη μοναξιά, μια σκοτεινή, ανεξήγητη, φευγαλέα και επανερχόμενη δύναμη παρηγοριάς». ⁸⁷¹

Στη μονή της Μεγίστης Λαύρας, ο Θεοτοκάς γνωρίζει τον πατέρα Παύλο, τον γιατρό. Ο πατήρ Παύλος σπούδασε χειρουργός στην Αθήνα και στο Παρίσι και πήρε μέρος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη Μικρασιατική Καταστροφή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον συγγραφέα έχει η γνωριμία του με τον πατέρα Αβακούμ, τον παραοικονόμο του μοναστηριού, με τον οποίο συζητούν για το θέμα του ησυχασμού και το «άκτιστο φως». ⁸⁷² Στη μονή της Αγίας Άννας ο ταξιδιώτης Θεοτοκάς συναντά τον πατέρα Γεράσιμο τον υμνογράφο, ⁸⁷³ με τον οποίο θα έχει φιλολογική συζήτηση· η γνωριμία μαζί του εμπνέει στον συγγραφέα την αγάπη: «Αυτό το πνεύμα της χριστιανικής αγάπης, τόσο γνήσιο, τόσο αποκαθαρμένο, τόσο κρυστάλλινο, δεν έχουμε συνηθίσει να το συναντούμε στον ‘κόσμο’». Είναι κάτι που προϋποθέτει πολλά: πολλή εσωτερική άσκηση, πολύ βάθεμα της ψυχής, πολλή θεώρηση της ψυχής από κάποιο ύψος. Είναι μια από τις εμπειρίες εκείνες που είμαι βέβαιος ότι θα δικαιώσουν την ύπαρξη του Αγίου Όρους, ακόμα και στη συνείδηση των πιο αδιάφορων, αν τους δοθεί η ευκαιρία να τις δοκιμάσουν». ⁸⁷⁴ Τέλος, η συνάντηση του Θεοτοκά με τη μορφή του πατέρα Θεόκλητου στη μονή Διονυσίου, τον κάνει να αντιληφθεί καλύτερα την πνευματική εικόνα του ελληνορθόδοξου μοναχισμού. Ο πατήρ Θεόκλητος τονίζει στο συγγραφέα ότι «η πίστη είναι κάτι απόλυτο, ολοκληρωτικό, κρυστάλλινο». ⁸⁷⁵

Πηγαίνοντας ως προσκυνητής στο Άγιο Όρος και στο Σινά, ο Θεοτοκάς ξαναβρήκε την ανατολική του καταγωγή, το Πυργί, την Πόλη, την υμνογραφία και την κατάνυξη. Ο συγγραφέας στις έντεκα μέρες που μένει στο Άγιο Όρος επισκέπτεται όσες περισσότερες μονές μπορεί και συνομιλεί με τους μοναχούς για την κατάσταση του κόσμου και τα μυστικά του μοναχικού βίου. Η μονή Κουτλουμουσίου, η μονή Ιβήρων, τα Καρούλια, τα Κατουνάκια και οι υπόλοιποι τόποι άσκησης του Άθωνα κεντρίζουν το ενδιαφέρον του. Οι ψαλμωδίες στους μικρούς, αγιορείτικους βυζαντινούς ναούς προκαλούν κατάνυξη και συντριβή. Η

---

⁸⁷¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 175.

⁸⁷² Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σσ. 140-143.

⁸⁷³ Πρόκειται για τον Γεράσιμο τον Μικραγιαννανίτη.

⁸⁷⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 154.

⁸⁷⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 165.

εξαίσια αρχιτεκτονική των μοναστηριών και η γνωριμία με τις δύο μεγάλες ζωγραφικές σχολές του Αγίου Όρους, τη μακεδονική του Πανσέληνου και την κρητική του Θεοφάνη, συνεπαίρνουν το συγγραφέα. Έπειτα από τις προσωπικές του εμπειρίες σε ιερούς τόπους και την ανακάλυψη ενός άλλου κόσμου, μυστικού, άλογου, στηριγμένου στις δυνάμεις της ψυχής, ο συγγραφέας εξομολογείται: «Απ' ό,τι μας δίδαξε ως σήμερα η ιστορική εμπειρία, ένας πολιτισμός ισορροπεί και παράγει τα ωραιότερα άνθη του, όταν στηρίζεται σε μια θεμελιακή, συλλογική, πίστη που δίνει ένα νόημα στη ζωή, μια δικαίωση στην ύπαρξη του ανθρώπου, μια αναμφισβήτητη σημασία στην αξιοπρέπειά του, μια καθαρή συνείδηση του καλού».⁸⁷⁶

Ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται ωστόσο πως δεν είναι εύκολο να ανακαλύψει ο άνθρωπος τις βαθιά κρυμμένες πτυχές του εαυτού του. «Την αληθινή μυστική πίστη δε μπορεί να την έχει κανείς κατά παραγγελίαν ό,τι ώρα του κάνει όρεξη. Αυτή έρχεται μόνη της, σε όποιον θέλει και όταν θέλει».⁸⁷⁷ Και λίγο παρακάτω, αναφέρει με ύφος εξομολογητικό: «Δεν υπόσχομαι ότι θα γίνουμε έτσι εύκολα γνήσιοι Χριστιανοί. Κάποτε όμως θα πλησιάσουμε το αληθινό νόημα της χριστιανικής διδασκαλίας. Θ' αρχίσουμε να διαισθανόμαστε το μέγεθος και την εκρηκτικότητα της πνευματικής δύναμης που βρέθηκε κάποτε συμπυκνωμένη εδώ και που έμελλε ν' αλλάξει – και να αλλάξει ολοένα, με τις ανεξάντλητες αλυσωτές αντιδράσεις της – την καρδιά και τη συνείδηση των ανθρώπων».⁸⁷⁸ Στο ταξίδι αυτό, ο Θεοτοκάς διαπιστώνει πως ο ανθρωπισμός του Αγίου Όρους ανταποκρίνεται στο ιδανικό του χριστιανικού ανθρωπισμού, προβάλλοντας έτσι τη στήριξη που μπορεί να προσφέρει σε κάθε άτομο ξεχωριστά, αλλά και στην κοινωνία ευρύτερα, ούτως ώστε να θεραπεύσει τον σύγχρονο μηδενισμό και την παρακμή των αξιών.⁸⁷⁹ Όπως εξακολουθεί να υποστηρίζει άλλωστε ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «η ανασφάλεια και η συνεχής αστάθεια του σημερινού ανθρώπου και της οργανωμένης κοινωνίας του ερμηνεύεται από τον συγγραφέα ως δείγμα διάταξης του ανθρώπου και της μεταφυσικής του βεβαιότητας».⁸⁸⁰ Εντύπωση προκαλεί στους αναγνώστες πως καθώς ο Θεοτοκάς εγκαταλείπει τη χερσόνησο του Αγίου Όρους, ένας αμερικανικός δορυφόρος διασχίζει τον ουρανό. Το γεγονός αυτό προκαλεί μια παράξενη αίσθηση παρηγοριάς στο συγγραφέα πως ο Άθως παρέμεινε ανά τους αιώνες η

⁸⁷⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 173.

⁸⁷⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 63.

⁸⁷⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σσ. 63-64.

⁸⁷⁹ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», ό.π., σ. 43.

⁸⁸⁰ Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά», ό.π., σ. 43.

εμπροσθοφυλακή της Ορθοδοξίας και του χριστιανικού ιδεαλισμού σ' ένα κόσμο υλικής και τεχνολογικής προόδου.⁸⁸¹

Συμπερασματικά, το ταξίδι και η παραμονή του Θεοτοκά στο Άγιο Όρος στάθηκαν ορόσημο στη μετέπειτα πνευματική του πορεία. Η οδοιπορία του Αγίου Όρους, υπήρξε για το Θεοτοκά μια αποκαλυπτική εμπειρία, μια αποκάλυψη προπάντων του εαυτού του, μια ομολογία εκ βαθέων. Ο χριστιανικός τρόπος ζωής και σκέψης των μοναχών συγκίνησαν τον συγγραφέα, σκιαγραφώντας ένα καλύτερο πνευματικό κόσμο σαν απάντηση στα όσα τον προβλημάτιζαν: η έλλειψη πίστης, το άγχος του σύγχρονου ανθρώπου και γενικότερα ακόμη, οι μεταφυσικές αναζητήσεις και αγωνίες του καιρού του. Η Ορθοδοξία και η πνευματική χριστιανική ζωή του Αγίου Όρους παρουσιάζονταν ως αντίδοτο στα όσα ταλάνιζαν την κοινωνία. Εντούτοις, δεν κατόρθωσαν να ικανοποιήσουν πλήρως την εσωτερική αναζήτηση και το ανήσυχο πνεύμα του συγγραφέα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Thomas Doulis: «Ο Θεοτοκάς υπήρξε περισσότερο ο τύπος του κοσμικού διανοουμένου για να μπορεί να αποσυρθεί σε ένα κόσμο αμετάβλητο της προσευχής και του διαλογισμού· υπήρξε περισσότερο ο πολίτης του κόσμου ούτως ώστε να μην μπορεί να αισθανθεί πλήρως ικανοποιημένος από το διαλογισμό της θεϊκής πολιτείας».⁸⁸²

2.5 Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία (1971)

Ορισμένα από τα ταξίδια του Γιώργου Θεοτοκά είχαν προορισμό χώρες της Ανατολής, αρκετά διαφορετικές από τον οικείο του ελλαδικό χώρο. Ο συγγραφέας περιγράφει τις σχετικές του εμπειρίες στο βιβλίο του *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*. Οι άρτιες περιγραφικές αναφορές του συγγραφέα σε κάθε σταθμό που πραγματοποιεί και η δύναμη της πέννας του, δίνουν την εντύπωση στον αναγνώστη πως ακολουθεί κατά βήμα τις περιπλανήσεις του συγγραφέα, βλέποντας ωστόσο το εκάστοτε περιβάλλον με το δικό του παρατηρητικό βλέμμα. Έτσι, όταν κατά το ταξίδι του στην Περσία το 1962, ο Θεοτοκάς επισκέπτεται την Περσέπολη, ο αναγνώστης βαδίζει ανάμεσα στα αρχαία χαλάσματά της, θαυμάζει τα διάφορα ανάγλυφα και συλλογιέται τι μαρτυρούν για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της εποχής εκείνης. Του κάνει εντύπωση, για παράδειγμα, η

⁸⁸¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, ό.π., σ. 172.

⁸⁸² T. Doulis, *George Theotokas*, ό.π., σ. 129.

παντελής απουσία γυναικείων μορφών από τις παραστάσεις κι αναρωτιέται αν δεν απεικόνιζαν τις γυναίκες από σεβασμό ή περιφρόνηση. Προσεκτικός παρατηρητής των ανάγλυφων μορφών, που παριστάνουν κυρίως αυτοκράτορες και πολεμιστές (τους ίδιους τους Πέρσες του Αισχύλου), καταλήγει στην ακόλουθη διαπίστωση:

Είναι αυστηροί, σταθεροί, ήρεμοι, ωραίες φυσιογνωμίες από ευγενικούς πολεμιστές που αισθάνονται σίγουροι για τον εαυτό τους, για τη δύναμη που αντιπροσωπεύουν, για το δικαίωμά τους να εξουσιάζουν τον κόσμο [...] δεν ξεχωρίζεις καμιά βανασότητα, καμιά βία στις ανθρώπινες μορφές της Περσέπολης. Τη βία την εκφράζουν τα ζώα. Οι άνθρωποι είναι ισορροπημένοι, αυτοπειθαρχημένοι, αξιοπρεπείς. Τη χάρη της Ελλάδας, βέβαια, δεν πρέπει να τη ζητήσουμε εδώ – μα ούτε και πουθενά αλλού στον κόσμο – ή το δαιμόνιό της, την πνευματικότητά της, το μέτρο της και καθετί από όσα συνθέτουν τη μοναδικότητα του ελληνικού φαινομένου. Εδώ, ωστόσο, μας κάνει εντύπωση μια αλύγιστη, δυνατή και πολιτισμένη αρχοντιά.⁸⁸³

Καθώς ο συγγραφέας «ξεναγεί» τον αναγνώστη στον τόπο που περιδιαβαίνει, ανατρέχει συνεχώς στην Ιστορία, με πληροφορίες σχετικές με αυτά που αντικρίζει καθώς και ενδιαφέροντα περιστατικά που αναφέρουν οι ιστορικοί, όπως για παράδειγμα η καύση της Περσέπολης. Αναφερόμενος σ' αυτή, κάνει μνεία στον Μεγαλέξανδρο, ένα πρόσωπο – θρύλο σ' όλη τη Μέση Ανατολή, που η μνήμη του προκαλεί συγκίνηση και θαυμασμό στους απλούς ανθρώπους και ειδικά τους αραβόφωνους, ενώ στους Πέρσες προξενεί εχθρότητα καθώς τον θυμούνται ως καταστροφέα.⁸⁸⁴ Όσο κι αν ο Θεοτοκάς εντάσσει την ιστορία στις γραπτές περιγραφές του, ο ίδιος καθώς περιηγείται σ' έναν τόπο δίνει προτεραιότητα στο βίωμα που αποκομίζει από την ατμόσφαιρα που εκπέμπει ο τόπος, όπως εξηγεί ο ίδιος χαρακτηριστικά:

Ξεκινήσαμε σ' αυτήν την περιήγηση, οπλισμένοι με χάρτες και έντυπα και ακούοντας τις πληροφορίες που έδινε ένας Πέρσης αρχαιολόγος [...] Γρήγορα όμως τους αφήσαμε να προχωρήσουν [...] και σκορπίσαμε μες στα ερείπια, ο καθένας με τη μοναξιά του. Τις αρχαιολογικές περιγραφές θα τις βρούμε στα ειδικά βιβλία, εκ των υστέρων, και θα τις καταλάβουμε καλύτερα, απάνω στο τραπέζι μας, αναπολώντας την εμπειρία μας και τις εικόνες που θα έχει συγκρατήσει η μνήμη μας. Εκείνο που τώρα μας κατακτά δεν είναι η ιστορική ή αισθητική περιέργεια για τα πράγματα, αλλά η ατμόσφαιρα της νεκρούπολης, η αίσθηση του εκμηδενισμένου μεγαλείου.⁸⁸⁵

⁸⁸³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία* – Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σιας Α. Ε. 1971, σ. 11.

⁸⁸⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 16.

⁸⁸⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 17.

Πραγματοποιώντας στάση στην Τζούλφα, ένα προάστιο του Ισπαχάν, επισκέπτεται ένα μουσείο στο προαύλιο αρμένικου καθεδρικού ναού. Εκεί φυλάγονται κειμήλια της αρμενικής κοινότητας, όπως ενδύματα, κεντήματα, ιερά άμφια, εικονογραφημένα χειρόγραφα, πίνακες ζωγραφικής κ.ά. Ο συγγραφέας δείχνει έντονο ενδιαφέρον γι' αυτά: «Θα ήθελα να μείνω πολλή ώρα, να τα περιεργαστώ όλα αυτά με την ησυχία μου κι ύστερα να καθήσω στα καφενεία, να μιλήσω με τους ανθρώπους. Αλλά οι σύντροφοι μου βιάζονται, το αυτοκίνητο που μας έφερε κορνάρει. Ωστόσο, ας περιμένουν λίγο. Με πλησιάζει ο πρωθιερέας του καθεδρικού ναού, που είδε ξένους και του κινήθηκε η περιέργεια».⁸⁸⁶ Η μορφή και η προσωπικότητα του ιερέα αυτού κάνουν εντύπωση στον συγγραφέα, κυρίως λόγω του πάθους που τον διακατέχει να αγωνιστεί για το καλό της κοινότητάς του. Επίσης, τον συγκρίνει νοερά με τους ορθόδοξους μοναχούς που αγωνίστηκαν για τη διατήρηση της πίστης και του έθνους στα δύσκολα χρόνια του ελληνισμού. Η περιγραφή που ακολουθεί της ιερής αυτής μορφής είναι άκρως διαφωτιστική:

Είναι αυστηρή φυσιογνωμία, στην ακμή της ηλικίας, με μαύρα γένια, με μάτια γεμάτα πάθος. Μου θυμίζει δικούς μας καλόγερους που γνώρισα στα παιδικά μου χρόνια, στην Πόλη – τους τελευταίους ποιμένες μας της Τουρκοκρατίας, που ζούσαν με το όνομα του Χριστού και με τη μνήμη των περασμένων μεγαλείων του γένους. Εκείνοι όμως πάσχιζαν τριγυρισμένοι από ένα ολόκληρο έθνος, ενώ αυτός είναι μόνος με λίγες χιλιάδες πιστούς, σε μια γωνιά γης απομονωμένη στις ασιατικές ερήμους, πολύ μακριά από τα όρια της Χριστιανοσύνης. Το πάθος του αισθάνομαι πως είναι να κρατήσει στη ζωή τη μικρή αυτή εθνικοθρησκευτική εστία, να της μεταδώσει δύναμη, με την πίστη του, με την παράδοσή του, με την περηφάνειά του.⁸⁸⁷

Η δεξιοτεχνία του Θεοτοκά ως συγγραφέα ταξιδιωτικής λογοτεχνίας αναδεικνύεται ιδιαίτερα κατά τη γλαφυρή περιγραφή του Ισπαχάν, το οποίο παραλληλίζει με τη Φλωρεντία και τις Βερσαλλίες του Ισλάμ: «Στο κέντρο της κοιλάδας, βρίσκεται μια πόλη χτισμένη στο χρώμα της ερήμου, αλλά φορτωμένη πρασινάδες. Απλώνεται σε αρκετά μεγάλη έκταση, χαμηλή, στολισμένη με τρούλλους και μιναρέδες που γυαλίζουν από μακριά. Είναι το θρυλικό Ισπαχάν [...] Κόσμος ειρηνικός περιδιαβάζει κάτω απ' τις δεντροστοιχίες, νερά τρέζουν, μαντεύεις κήπους κρυμμένους πίσω από ψηλούς τοίχους. Ανάμεσα σε φυλλωσιές, το μάτι μας παίρνει πολύχρωμες αρχιτεκτονικές μορφές που καθρεφτίζονται σε νερά. Τρούλλοι

⁸⁸⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 20-21.

⁸⁸⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 21-22.

διαγράφονται τώρα κοντά μας, απάνω στο άδολο, ολόφωτο, γαλάζιο χρώμα που περιβάλλει τα πάντα. Έτσι τη θέλουμε την Ανατολή, έτσι τη νιώθουμε την αρχιτεκτονική της, μες στην ακεραιότητα του γαλάζιου, χωρίς ούτε ίχνος από σύννεφο πουθενά.⁸⁸⁸ Ο Θεοτοκάς ωστόσο ως ταξιδευτής δεν αρκείται στο να θαυμάζει τις φυσικές ομορφιές ενός τόπου και τα ιστορικά του αξιοθέατα. Ενδιαφέρεται, επιπλέον, να γνωρίσει και να κατανοήσει τον λαό του, τον τρόπο ζωής των ανθρώπων του. Παρατηρεί επομένως για το Ιράν τα εξής: «Η ζωή είναι ακριβή – αισθητά ακριβότερη παρά στην Ελλάδα – και το μέσο βιοτικό επίπεδο του λαού πολύ πιο χαμηλό από τα χαμηλά που γνωρίζουμε στη Νότια Ευρώπη. Ζήτησα να με πάνε σε κέντρα της λαϊκής διασκέδασης για να δω τα ήθη του λαού στις ώρες της σχολής του και ν' ακούσω τη μουσική του και τα τραγούδια του. Μου αποκρίθηκαν πως τέτοια κέντρα δεν υπάρχουν γιατί ο λαός δεν θα είχε τα μέσα να πηγαίνει σ' αυτά. [...] Το ποσό του αναλφαβητισμού ξεπερνά τα εβδομήντα εκατοστά του πληθυσμού. Βυθισμένη στη στέρηση και την αγραμματοσύνη, η μάζα δείχνει απάθεια και αδιαφορία για τα κοινά».⁸⁸⁹ Πρόκειται λοιπόν για φτωχό λαό στην πλειοψηφία του, που όμως είναι ταυτόχρονα αξιοπρεπής όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας: ένας λαός που «και στη χειρότερη του φτώχεια [...] ξέρει να κρατά τη θέση του»,⁸⁹⁰ δεν εκλιπαρεί τον οίκτο. Ένα θέμα που θίγει επίσης ο Θεοτοκάς, είναι οι σχέσεις των Περσών με τους διάφορους άλλους λαούς. Κάνοντας λόγο συγκεκριμένα για τη σχέση τους με τους Αμερικανούς, αναπτύσσει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα θέση που εκφράζει ευρύτερα, θα λέγαμε, τη σχέση Ανατολής και Δύσης:

Οι Αμερικανοί αντιμετωπίζουν τις χώρες της Ανατολής με αποκλειστικά τους κριτήρια εκείνα που τους υπαγορεύει ο «αμερικανικός τρόπος ζωής». [...] Δεν λαμβάνουν υπ' όψη ή δεν νιώθουν τους αρχαίους πολιτισμούς που συσσωρεύτηκαν στη ζωή μιας ιστορικής χώρας σαν την Περσία και που έπλασαν το ξεχωριστό της ήθος. Υπερτονίζουν τις ελλείψεις του τόπου σ' ό,τι αφορά την κοινωνική οργάνωση και την τεχνολογική ανάπτυξη και αγνοούν ολότελα τον ψυχικό και πνευματικό του πλούτο. Τούτο θίγει βαρύτατα τον Ανατολίτη, τον τραυματίζει σ' ό,τι έχει πιο ιερό. Είναι πρόθυμος να παραδεχτεί την καθυστέρησή του απέναντι στο δυτικό κόσμο και ν' ακούσει συμβουλές και οδηγίες, απαιτεί όμως να σέβονται την αρχαιότητα του πολιτισμού του, την αξία των παραδόσεών του και ορισμένες ανθρώπινες ιδιότητές του, που πιστεύει αυτός ότι αξίζουν περισσότερο από την υλική πρόοδο. Στο σημείο αυτό η επαφή του Αμερικανού και του Ανατολίτη σκοντάβει. Φανερά, ο ένας δεν

⁸⁸⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 24-25.

⁸⁸⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 30-31.

⁸⁹⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 42.

καταλαβαίνει τον άλλον, εκνευρίζονται αμοιβαία και απομακρύνονται
δυσारेσστημένοι και απογοητευμένοι κι οι δυο.⁸⁹¹

Από την παραπάνω διατύπωση του Θεοτοκά, μπορούμε να διακρίνουμε την κατανόηση και τον σεβασμό που ο ίδιος δείχνει προς το πνεύμα των ανατολικών λαών, καθώς δεν μοιάζει να συμεριζεται τα αισθήματα απαξίωσης του πολιτισμού τους που τρέφουν γι' αυτούς π.χ. οι Αμερικανοί. Διαφοροποιείται λοιπόν από τον Θεοτοκά του Ελεύθερου Πνεύματος, ο οποίος έδινε τεράστια αξία στα – τεχνολογικά κυρίως – επιτεύγματα της Δύσης, αφού πλέον φαίνεται ν' αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα των αξιών που εκφράζουν οι Ανατολικές κοινωνίες· εκείνες που, παρότι συχνά λιγότερο τεχνολογικά προηγμένες, καλλιεργούν στα μέλη τους ουσιώδεις ανθρώπινες αρετές. Παρατηρεί μάλιστα πως αυτές οι κοινωνίες εκτιμούν ιδιαίτερος τον πνευματικό τους πολιτισμό. Αναφέρει για παράδειγμα ότι όσον αφορά την Περσία δεν έχει δει «άλλη χώρα που να τιμά τόσο πολύ τη μνήμη των ποιητών της»⁸⁹² και πως «η πατροπαράδοτη ποίηση έχει συνυφανθεί με τη ζωή του τόπου».⁸⁹³ Πιθανόν αυτές οι διαπιστώσεις να δημιουργούν στον συγγραφέα αίσθημα οικειότητας προς τον λαό της χώρας, καθώς και ο δικός του λαός, ο ελληνικός, έχει τα δημοτικά του τραγούδια πολύ κοντά στην ψυχή του. Επιπλέον, φαίνεται να εκτιμά θετικά το ότι οι κοινωνίες αυτές δεν έχουν διαβρωθεί από το άγχος που παρατηρείται στον δυτικό κόσμο, παρότι θεωρεί αναπόφευκτο το να συμβεί αυτό μελλοντικά: «στα περιβόλια του Σιράζ και του Ισπαχάν [...] δεν πρόφτασαν ακόμα να φτάσουν οι κραυγές και τα άγχη της πυρηνικής εποχής – όπου κάποτε όμως θα φτάσουν».⁸⁹⁴

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή που κάνει ο συγγραφέας για το Παζάρι της Τεχεράνης, το οποίο όπως λέει είναι «πραγματικά μια πόλη μες στην πόλη»,⁸⁹⁵ «ένας ολόκληρος κόσμος, κλειστός, με τη βαριά μυρωδιά του, με το χαρακτήρα του, την παράδοσή του, τα ήθη του, τους κανόνες του, την ιεραρχία του, τα μυστήριά του».⁸⁹⁶ Γράφει αναφορικά με τη ζωή στα πλαίσια αυτής της μικρής ιδιότυπης κοινωνίας:

Το Παζάρι ζει με ρυθμό αργό, μερακλίδικο, και κάπως ηδονιστικό, που είναι ο ρυθμός του κομπολογιού, του ναργιλέ και του παζαρέματος. Καθώς έγραφα και άλλοτε, με την αφορμή των “σουκ” της Δαμασκού, το ανατολίτικο παζάρεμα δεν είναι μόνο οικονομική συναλλαγή, αλλά και αγώνισμα και τέχνη και εκδήλωση κοινωνικότητας και τρόπος για να περνά

⁸⁹¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 32.

⁸⁹² Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 33.

⁸⁹³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 33.

⁸⁹⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 33.

⁸⁹⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 34.

⁸⁹⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 34.

η ώρα με ευχαρίστηση και ενδιαφέρον. Πρέπει να ξέρει κανείς να το παίζει για να χαρεί την επίσκεψη στο Παζάρι, και για να εκτιμηθεί κι ο ίδιος από τους συμπαίκτες.⁸⁹⁷

Η παραπάνω περιγραφή μεταδίδει επιτυχώς το «άρωμα» της Ανατολής. Μας προκαλεί μάλιστα να παρατηρήσουμε την αντίθεση ανάμεσα στους νοχελικούς ρυθμούς του ανατολικού κόσμου, όπου ακόμη και το εμπόριο γίνεται αφορμή για κοινωνική συναναστροφή μεταξύ των ανθρώπων, και την αμείωτη ταχύτητα που διέπει τις πλείστες δραστηριότητες του δυτικού κόσμου, αφήνοντας συχνά στο περιθώριο τις ανθρώπινες επαφές.

Αναφερόμενος στη συζήτησή του με δύο Πέρσες επιστήμονες, σ' ένα δείπνο όπου τρώνε και χαβιάρι, ο Θεοτοκάς μας παρουσιάζει μέσα από τα λόγια τους μία στάση ζωής που εκφράζει πιθανόν αρκετούς ανθρώπους της Ανατολής: «Εκείνο που έχει σημασία», είπαν, «είναι να είναι η ζωή φαρδιά. Το φάρδος και όχι το μάκρος της ζωής πρέπει να μας απασχολεί, κατά κύριο λόγο. Φαρδιά ζωή σημαίνει να τρως χαβιάρι, να πίνεις, να χορεύεις, να απολαμβάνεις, το κατά δύναμη, τις ομορφιές του κόσμου. Όσο για το μάκρος, ό,τι δώσει ο Θεός. Είμαστε, στο σημείο αυτό, μοιρολάτρες εμείς οι Ανατολίτες. Μια ζωή στενή τι να την κάμεις, όσο μάκρος και αν έχει;» Το χαβιάρι, βέβαια, είχε γίνει, στη συζήτηση αυτή, έννοια συμβολική. Θυμήθηκα τις πνευματικές μου παραδόσεις, το μέτρο και το «μηδέν άγαν». «Θα πρέπει, είπα, να βρούμε το χρυσό σημείο όπου ισορροπούνται το φάρδος και το μάκρος». Αλλά οι Πέρσες κούνησαν το κεφάλι με σκεπτικισμό. «Πολλά γυρεύεις, Έλληνα» είπαν. «Δεν μπορείς να τα έχεις όλα. Πρέπει να διαλέξεις.»⁸⁹⁸ Διαπιστώνουμε σαφώς τη θετική στάση του Θεοτοκά απέναντι στο μέτρο της ελληνικής φιλοσοφίας, καθώς δεν συμεριζεται την τάση προς την υπερβολή, ακόμη κι αν αυτή αφορά τις απολαύσεις της ζωής. Με τη στάση του αυτή βρίσκεται παράλληλα πιο κοντά και στη χριστιανική εγκράτεια, φανερώνοντας για άλλη μια φορά πως συνδυάζει τις ιδιότητες του κοσμοπολίτη και του πνευματικού ανθρώπου.

Το ίδιο έτος κατά το οποίο επισκέφθηκε την Περσία, δηλαδή το 1962, ο Θεοτοκάς ταξιδεύει και στη Ρουμανία, αυτή τη φορά ως εκπρόσωπος της Ελλάδας, προσκεκλημένος για τις εκδηλώσεις του Φεστιβάλ Καρατζιάλε, μαζί με τον Σπύρο Μελά και τον Γιάννη Ρίτσο. Συναντά εκεί πνευματικούς ανθρώπους από διάφορες χώρες, κυρίως από τα Βαλκάνια, και από τη συναναστροφή μαζί τους συμπεραίνει ότι «υπάρχει σήμερα στον πνευματικό κόσμο

⁸⁹⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση, – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 35.

⁸⁹⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 39.

των χωρών του ανατολικού συνασπισμού ζωηρό ενδιαφέρον για την κλασική Ελλάδα [...] σαν πηγή αξιών που είναι πάντα ζωντανές και δημιουργικές». ⁸⁹⁹ Παράλληλα, ότι «πολύ είναι το ενδιαφέρον και για τη σύγχρονη Ελλάδα, για τη λογοτεχνία της και τις λοιπές πνευματικές της εκδηλώσεις, στους Βαλκανικούς κατά κύριο λόγο, αλλά και στους άλλους επίσης». ⁹⁰⁰ Παρατηρεί ωστόσο πως υπάρχει μεγάλη παρεξήγηση σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί στην Ελλάδα από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς θεωρούν ότι βρίσκεται σε καθεστώς σκοταδισμού, παρόμοιο με της Ισπανίας του Φράνκο. Μία τέτοια άποψη φαντάζει τελείως άδικη στα μάτια του συγγραφέα καθώς, όπως με θέρμη υποστηρίζει, στη δική του πατρίδα «η έκφραση του πνεύματος είναι εντελώς ελεύθερη». ⁹⁰¹ Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η συνομιλία που έχει ο Θεοτοκάς με τον Σέρβο ποιητή Βάσκο Πόπα, ο οποίος του ομολογεί την επιρροή που έχει στην χώρα του η πνευματική Ελλάδα. Ο συγγραφέας αναφέρει τα ακολούθα για την εν λόγω συνάντηση:

Γενικά, μου είπε, τα νεώτερα γράμματα της Γιουγκοσλαβίας στρέφονται, τον τελευταίο καιρό, προς την Αρχαία Ελλάδα και αντλούν συνεχώς από την ιστορία της, τους μύθους της, τα σύμβολά της. Στη ζωγραφική μας, εξ άλλου, υπάρχει μια τάση να ξανασυνδεθούμε με τη βυζαντινή παράδοση. Ως φαίνεται, έχουμε κουραστεί από τα πνευματικά και καλλιτεχνικά αδιέξοδα της σύγχρονης Ευρώπης και αισθανόμαστε μιαν ανάγκη να επιστρέψουμε στις πηγές. Και για μας τους Σλάβους της Βαλκανικής η πηγή του πολιτισμού μας είναι η Ελλάδα. Εκεί ζητούμε να ξαναβρούμε την αλήθεια και τη γνησιότητα. Προσωπικά έχω ιδιαίτερη αγάπη για το Βυζάντιο [...] ⁹⁰²

Όπως μπορεί κάποιος να διαπιστώσει, ο ελληνικός πολιτισμός δεν παύει να αποτελεί πηγή έμπνευσης για τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, και ακόμη ότι παρατηρείται ευρέως μια στροφή προς το Βυζάντιο και την Αρχαία Ελλάδα εν όψει της αναζήτησης πνευματικών στηριγμάτων έναντι των φαινομένων της εποχής. Τα λόγια αυτά του Σέρβου λογοτέχνη απηχούν κατευθύνσεις που συναντούμε και στο έργο και τη σκέψη του Θεοτοκά αλλά και γενικότερα στον πνευματικό κόσμο της εποχής του. Ακόμη και πολύ φιλοπρόοδοι άνθρωποι, όπως άλλωστε υπήρξε και ο Θεοτοκάς, αντιλήφθηκαν – όντας σε πνευματική εγρήγορση – τους κινδύνους που ελλόχευαν στις ανεξέλεγκτες κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές εξελίξεις, και αισθάνθηκαν την ανάγκη για συνειδητή επιστροφή στις πηγές, στις ρίζες τους.

⁸⁹⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 49.

⁹⁰⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 50.

⁹⁰¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 51.

⁹⁰² Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 53.

Στη συνάντησή του που είχε με τον Βούλγαρο δραματουργό Όρλιν Βασίλιεφ, ο συγγραφέας δηλώνει ότι εκπλήσσεται ιδιαίτερα από την ομολογία του Βασίλιεφ πως το ιδανικό του βουλγαρικού έθνους είναι να φτάσει μια μέρα τον ελληνικό ουμανισμό. Τέτοια εντύπωση του προξενεί, που ζητά την άδεια του δραματουργού να δημοσιεύσει αυτή του τη δήλωση, κι εκείνος την παραχωρεί ευχαρίστως.⁹⁰³

Από την άλλη, όταν ο Θεοτοκάς επισκέπτεται το Βουκουρέστι, παρατηρεί αμέσως τη συνεχή οικοδομική ανάπτυξη που τελείται στην πόλη, φαινόμενο που διαπιστώνει και σ' άλλες περιοχές της χώρας. Παρατηρεί ακόμη ότι τα διάφορα αγαθά, όπως ενδύματα και οικιακά είδη αφθονούν, αλλά είναι χαμηλής ποιότητας, ενώ ερχόμενος σ' επαφή με τον λαό θα σχολιάσε τα εξής: «Το πλήθος είναι ντυμένο καθαρά, και με ευπρέπεια, με ρούχα φτηνά. Είναι πλήθος πολυάσχολο, απορροφημένο από την εργασία του, τα ψώνια του, το μικρό νοικοκυριό του. Δεν φαίνεται να υπάρχει πολύ περιθώριο για αμέριμνη ζωή και διασκέδαση. Σε ολίγα εστιατόρια παίζουν μικρές ορχήστρες και χορεύουν φρόνιμα ζευγαράκια. [...] οι άνθρωποι δίνουν την εντύπωση πως τρέφονται κανονικά και ότι τα παιδιά είναι φροντισμένα κι έχουν, γενικά τα χρώματα της υγείας».⁹⁰⁴ Αναφέρει ακόμη πως, όπως άκουσε, γίνονται μεγάλες προσπάθειες να εκπαιδευτεί η λαϊκή μάζα, ενώ στα γράμματα υπάρχει λογοκρισία. Από το επίπεδο του ρουμανικού θεάτρου έμεινε ευχαριστημένος, όπως και από τη συναναστροφή με τους Ρουμάνους συγγραφείς.⁹⁰⁵ Οι τελευταίοι, όπως και γενικότερα οι σκεπτόμενοι πολίτες της χώρας, δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για την Ελλάδα κατά τη διαπίστωση του συγγραφέα. Αναφέρει επίσης πως «η επίδραση του Βυζαντίου στη διαμόρφωση του πολιτισμού της Ρουμανίας είναι ανέκαθεν πανθομολογούμενη»⁹⁰⁶ κι ακόμη ότι τα τελευταία χρόνια οι Ρουμάνοι βλέπουν με πιο θετικό βλέμμα – παρά παλαιότερα – τον ιστορικό ρόλο των Φαναριωτών στον τόπο τους.⁹⁰⁷ Τέλος, σε πολλούς κύκλους όπου κινείται ο συγγραφέας, μαθαίνει για ντόπιους που διατηρούν δεσμούς με την Ελλάδα, συχνά και λόγω συγγένειας με Έλληνες.⁹⁰⁸

Ένα φαινόμενο που προκαλεί τον προβληματισμό του Θεοτοκά είναι η πλήρης επιβολή του κολλεκτιβιστικού συστήματος στη χώρα. Αναγνωρίζει μεν τους τρόπους με τους

---

⁹⁰³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 55.

⁹⁰⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 58-59.

⁹⁰⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 59-60.

⁹⁰⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 60.

⁹⁰⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 60-61.

⁹⁰⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 61.

οποίους ωφελεί το κοινωνικό σύνολο, αλλά παράλληλα ομολογεί ότι: «σ’ έναν Έλληνα που πιστεύει, όπως εγώ, στο ανθρώπινο πρόσωπο, στην πρωτοτυπία του και στην ελευθερία του, η θέα μιας τέτοιας ομαδοποίησης, στην κλίμακα αυτήν, εμπνέει κάποιο δέος, γεννά ανήσυχα ερωτήματα: “Πού πάει ο άνθρωπος; Πού βαδίζει ο βιομηχανικός μας πολιτισμός;”»⁹⁰⁹ Εκφράζει την πεποίθηση πως οι κομμουνιστικές κοινωνίες έχουν ξεπεράσει το μέτρο από την αντίθετη κατεύθυνση που το ξεπέρασε ο καπιταλισμός, επανερχόμενος στο «μηδέν άγαν» και την προσωπική προτίμησή του για την εύρεση μιας ενδιάμεσης – και όχι ακραίας – κοινωνικής λύσης».

Ο Θεοτοκάς ολοκληρώνει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι στη Ρουμανία μιλώντας για το θέμα της θρησκείας, περιγράφοντας τη συμμετοχή του σε κυριακάτικη λειτουργία στην ορθόδοξη Μητρόπολη της πρωτεύουσας. Εκεί θα συναντήσει την αληθινή κατάνυξη με τους πιστούς να συμμετέχουν στη λατρεία ουσιαστικά, διότι το αισθάνονται, και όταν ψάλλουν εν χορώ το «Πάτερ ημών» κατά το συνήθειό τους, αισθάνεται «μια δόνηση στον αέρα».⁹¹⁰ Η εμπειρία αυτή τον αφήνει αισιόδοξο για το μέλλον της Ορθοδοξίας στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, σχολιάζοντας πως για τη Ρουμανία «ίσως η δοκιμασία του αθεϊστικού Κράτους να της ήταν απαραίτητη για να καθαριστεί και να ξαναβρεί την αληθινή πνευματικότητά της».⁹¹¹ Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Θεοτοκάς στα ζητήματα αυτά, φανερώνει αναμφίβολα τη δική του θετική διάθεση απέναντι στην Ορθοδοξία και την πεποίθησή του για τη σπουδαιότητα του ρόλου της στην ευρύτερη κοινωνία των κρατών.

Τον επόμενο χρόνο, το 1963, ο Θεοτοκάς ταξιδεύει με λίγους φίλους του στη Σοβιετική Ένωση. Οξυδερκής παρατηρητής και εδώ του ήθους των ανθρώπων, παρακολουθεί τον τρόπο που συμπεριφέρονται και εκφράζονται οι Ρώσοι πολίτες. Διαπιστώνει λοιπόν πως κατέχονται από «έντονη εθνική περηφάνεια», καταγράφοντας ενδεικτικές φράσεις που χρησιμοποιούν: «Στον τόπο μας, τονίζουν, κανείς δεν είναι άνεργος, κανείς δεν πεινά, δεν υπάρχουν κουρελήδες. Στον τόπο μας η εκπαίδευση προσφέρεται γενναιόδωρα, ως τις ανώτατες βαθμίδες, σ’ όλον τον πληθυσμό [...] Εκφράζεται, δηλαδή, ακατάπαυστα, ένα συλλογικό πλέγμα υπεροχής, βαθιά ριζωμένο στην ψυχή του πλήθους, που το νιώθει κανείς και σε πράγματα που φαίνονται μικρά στο πρώτο κοίταγμα, λ.χ. στη χρήση της αντωνυμίας

⁹⁰⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 65.

⁹¹⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 65.

⁹¹¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 66.

«μας» [...] το Πανεπιστήμιό «μας», το μετρό «μας», το Μπολσόι «μας» [...] Υπογραμμίζεται, σε κάθε περίπτωση, και με ικανοποίηση, το «εμείς» της νέας κοινωνίας». ⁹¹²

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι απασχολεί τον Θεοτοκά το πώς λειτουργεί στις χώρες της Σοβιετικής Ένωσης το αίσθημα του πατριωτισμού, ποιοι είναι οι ενδόμυχοι στόχοι και τα οράματα των ηγετών της, πώς αντιλαμβάνονται τη θέση και τη δύναμή της μέσα στον υπόλοιπο κόσμο. Όσον αφορά την εθνική συνείδηση των πολιτών, εκφράζει τη γνώμη ότι «πάνε να σχηματιστούν δύο επίπεδα εθνικής αυτογνωσίας. Στο απάνω επίπεδο, ο πολίτης είναι Σοβιετικός. Στο χαμηλότερο επίπεδο, είναι Ρώσος, Γεωργιανός, Ουζμπέκος ή οτιδήποτε άλλο». ⁹¹³ Ο ίδιος συναναστρεφόμενος τη σοβιετική κοινωνία κατά τη διαμονή του στη Ρωσία, αισθάνεται πως πρόκειται για ένα συντηρητικό και πειθαρχημένο σύνολο, με σοβαρότητα και ευπρέπεια. ⁹¹⁴ Δεν του διαφεύγει, ωστόσο, ότι υπάρχει στο κλίμα ένα στοιχείο ανησυχητικό, κι αυτό είναι όπως αναφέρει «η φοβία που οι Γερμανοί εμπνέουν στους Ρώσους». ⁹¹⁵ Ο Θεοτοκάς αντιλαμβάνεται ουσιαστικά το ψυχροπολεμικό κλίμα της εποχής και τους κινδύνους που ελλοχεύει εκ μέρους και των δύο υπερδυνάμεων.

Ο συγγραφέας αναλύει ιδιαίτερος το ζήτημα της θρησκείας στη Σοβιετική Ρωσία. Παρόλο που το δικτατορικό καθεστώς πρέσβευε ως επίσημο δόγμα του κράτους την αθεΐα, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία επιβίωσε από τις επιθέσεις εναντίον της. Ως κομβικό σημείο για την αλλαγή στη στάση του Κράτους απέναντι στην Εκκλησία, ο Θεοτοκάς θεωρεί τη χιτλερική επίθεση στη χώρα το 1941 όπου η βοήθεια της Εκκλησίας στον αγώνα έναντι του εχθρού υπήρξε τόσο μεγάλη και ποικιλότροπη, ώστε «είχε μεγάλη απήχηση στο λαό και στο στρατό. Μάζες ολόκληρες έδειξαν ότι συγκινήθηκαν βαθιά από το παράδειγμά της». ⁹¹⁶ Μετά από τα γεγονότα αυτά, το Κράτος παραχώρησε την ανοχή του στην Εκκλησία. Η αναγέννηση της Εκκλησίας πραγματοποιήθηκε τότε με ταχύτατους ρυθμούς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Θεοτοκάς. Ωστόσο, το κομμουνιστικό κόμμα δεν έπαψε ποτέ να επιθυμεί την εξάλειψη της θρησκείας. Ορισμένοι στοχαστές είχαν την πεποίθηση ότι η θρησκεία αποτελούσε εποικοδόμημα του παλαιού καθεστώτος, και ως τέτοιο θα έπρεπε να εκλείψει μαζί του. Άλλοι τη θεωρούσαν ως δεισιδαιμονία που μπορούσε να καταργηθεί με την ευρεία

⁹¹² Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 71.

⁹¹³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 74.

⁹¹⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 81-82.

⁹¹⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 83.

⁹¹⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 86.

διάδοση της επιστημονικής μόρφωσης στον λαό. Όλοι αυτοί δυσκολεύονταν να κατανοήσουν τη νέα άθηση της θρησκείας στη χώρα.⁹¹⁷ Σκεπτόμενος την κατάσταση αυτή, ο Θεοτοκάς θέτει τις δικές του σκέψεις προς προβληματισμό, σκέψεις που αφορούν τον ρόλο της θρησκείας στη ρωσική αλλά και σε κάθε άλλη κοινωνία:

Αν πράγματι η θρησκεία είναι απλώς και μόνο ένα «εποικοδόμημα» ορισμένης κοινωνικής υποδομής, πρέπει να λείπει, βέβαια, αναπόφευκτα, αφού το κοινωνικό σύστημα έχει αλλάξει ριζικά. Αν όμως είναι κάτι άλλο; Κάτι που δεν χωρεί μέσα στα σχήματα του μαρξισμού; Για μας το ζήτημα βρίσκεται κάπου αλλού. Σ' όλα τα κοινωνικά συστήματα, όποιες κι αν είναι οι επιτυχίες τους, οι άνθρωποι θα εξακολουθήσουν να πορεύονται προς το θάνατο. Και – το πιο οδυνηρό, το πιο αβάσταχτο – θα εξακολουθήσουν να βλέπουν τους αγαπημένους τους να πεθαίνουν. Δεν θα πάψουν ποτέ να θέτουν στον εαυτό τους αγωνιώδη ερωτήματα για το μυστήριο του θανάτου και για το νόημα της ζωής. Καμιά επιστημονική μόρφωση, καμιά κοινωνιολογία, καμιά τεχνική πρόοδος, κανένα ταξίδι στο διάστημα, δεν θα δώσει ποτέ απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Για τούτο οι μαρξιστές θα εξακολουθήσουν να ξαφνιάζονται κι η Εκκλησία της Ρωσίας, και κάθε άλλης χριστιανικής χώρας, αν είναι ικανή να μιλήσει την αληθινή γλώσσα του πνεύματος, θα βρίσκει πάντα απήχηση σε ψυχές που γυρεύουν λύτρωση.⁹¹⁸

Τα όσα διατυπώνει παραπάνω ο Θεοτοκάς υποδεικνύουν τον – σε βάθος – προβληματισμό του περί θρησκείας, καθώς και το συμπέρασμά του ότι καμιά εξέλιξη των επιστημών ή της τεχνολογίας δεν είναι σε θέση να ικανοποιήσει τα υπαρξιακά ζητήματα του ανθρώπου. Μονάχα η θρησκευτική πίστη, στην πιο αυθεντική της μορφή, μπορεί να προσεγγίσει τα ζητήματα αυτά προσφέροντας πνευματική στήριξη στον ψυχικά εξουθενωμένο σύγχρονο άνθρωπο. Το συγκεκριμένο απόσπασμα υποδηλώνει ότι η στροφή του συγγραφέα προς τη χριστιανική πίστη δεν ήταν αποκλειστικά μία προσωπική λύση κατά τον ίδιο, αλλά μία επιλογή ζωής που τη θεωρούσε ευεργετική για το σύνολο της κοινωνίας.

Τέλος, μέσα από τον προβληματισμό που αναπτύσσει για τη λειτουργικότητα του σοβιετικού συστήματος, το οποίο κρίνει δίκαια, εντοπίζοντας εξίσου πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, εμφανίζεται ως υπέρμαχος της ανθρώπινης ελευθερίας στις διάφορες εκφάνσεις της υποστηρίζοντας τα εξής: «Οι Σοβιετικοί τονίζουν ότι δεν πιστεύουν στις φιλελεύθερες λύσεις, ότι τις θεωρούν νόθευτες, άστατες και χωρίς μελλοντικές προοπτικές. Εμείς ωστόσο, επιμένουμε ότι τα ατομικά δικαιώματα, η πολιτική ελευθερία, καθώς επίσης κι η

⁹¹⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 87.

⁹¹⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 88-89.

ελευθερία της τέχνης, των ερευνών, των ιδεών, των φιλοσοφικών και των θρησκευτικών πεποιθήσεων, είναι κατακτήσεις του ανθρώπινου πολιτισμού που έχουμε χρέος, απέναντι στο μέλλον, ν' αγωνιστούμε να τις διατηρήσουμε μέσα σ' όποιες κοινωνικές εξελίξεις. Στο σημείο αυτό η διαφωνία μας είναι θεμελιακή». ⁹¹⁹

Ο επόμενος προορισμός στον οποίο ταξιδεύει ο Γιώργος Θεοτοκάς είναι η Βουλγαρία, το έτος 1965. Συνταξιδεύει με τον φίλο του, όπως τον αποκαλεί, Οδυσσέα Ελύτη. Στο ταξίδι στοχάζεται την έχθρα που είχε στο παρελθόν ο λαός του με τους Βούλγαρους, πιστεύοντας ότι η σύγχρονη γενιά, αντιθέτως, έχει διάθεση φιλειρηνική. Από τη δική του οπτική, η ειρήνη επιτυγχάνεται με τη δράση και τη διάθεση για γνωριμία: «[...] η ειρήνη, στον καιρό μας, δεν είναι πια δυνατό να νοηθεί σαν μια παθητική κατάσταση [...] Η ειρήνη για να είναι βιώσιμη, πρέπει να σημαίνει συνύπαρξη, καθημερινές επικοινωνίες, σχέσεις κάθε λογής, εργασίες, δημιουργία κοινών συμφερόντων, εξοικείωση μ' έναν τόπο και με τα ζητήματά του, δηλαδή, πριν απ' όλα, αμοιβαία γνωριμία». ⁹²⁰ Θεωρεί σημαντική λοιπόν μια καλύτερη γνωριμία με το γειτονικό κράτος της Βουλγαρίας. Ανατρέχει στην ιστορία του βουλγαρικού έθνους, το οποίο αποτελεί μείγμα διαφόρων εθνοτήτων, κάνοντας λόγο και για τις προσμειξίες με τους Έλληνες στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. ⁹²¹ Παρατηρώντας τους ανθρώπους στη Βουλγαρία παρατηρεί συχνά τα γνώριμα μεσογειακά χαρακτηριστικά που διακρίνουν και τους Έλληνες: «Συχνά, τα βράδια, περιδιαβάζοντας, την ώρα της βόλτας, στο κέντρο των βουλγαρικών πόλεων, έχεις άξαφνα την εντύπωση ότι ολόκληρος ο δρόμος μιλά ελληνικά. Τόση συγγένεια υπάρχει με δικούς μας πληθυσμούς στις φυσιογνωμίες, στις χειρονομίες, στο ύφος της ζωής. Κορίτσια μελαχρινά, θερμά, με αστραφτερά μάτια της Μεσογείου, γέροι θυμόσοφοι με ψαρά μουστάκια, παλληκάρια έξυπνα και ζωηρά, σαν από δικά μας μέρη». ⁹²² Άλλοτε όμως, συναντά φυσιογνωμίες ξανθές, σλαβικές ή ταταρικές και όχι μόνο και καταλήγει πως «εκείνο που προσδιορίζει την εθνική υπόσταση ενός λαού δεν είναι η φυλετική του σύσταση, αλλά η κοινή συνείδησή του», ⁹²³ επισημαίνοντας πως οι Βούλγαροι πλέον έχουν συνείδηση σλαβική. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Θεοτοκάς επισκέφθηκε τη Βουλγαρία ως καλεσμένος της Ένωσης Βουλγάρων Συγγραφέων, γεγονός που του παρείχε την ευκαιρία

⁹¹⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 96-97.

⁹²⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 104.

⁹²¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 105.

⁹²² Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 106.

⁹²³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 106.

να συνομιλήσει με διάφορους πνευματικούς ανθρώπους της χώρας. Ένα συμπέρασμα που εξήγαγε από τις μεταξύ τους συζητήσεις είναι πως οι Βούλγαροι κατά κύριο λόγο επιθυμούν τις ομαλές γειτονικές σχέσεις με τους Έλληνες και ταυτόχρονα την εξάλειψη των παλαιών εχθροτήτων μεταξύ τους. Ο Θεοτοκάς, επιχειρώντας να μεταφέρει στον αναγνώστη τις κυρίαρχες προσεγγίσεις που συναντά στον πνευματικό κόσμο της Βουλγαρίας, διακρίνει συμβατικά τους συνομιλητές του σε τρεις τύπους ανθρώπων, τον «υπεύθυνο», τον «συναισθηματικό» και τον «πρακτικό». Θα περιοριστούμε ν' αναφέρουμε εδώ πως, ο τύπος που ο Θεοτοκάς ονομάζει ως «συναισθηματικό», καθώς έχει μία προσέγγιση πιο συναισθηματική στις σχέσεις των λαών, μιλά «με αγάπη για το κοινό μας παρελθόν, για τις ρίζες του εθνικού πολιτισμού του που είναι βυζαντινές και ορθόδοξες, για τη ζωή που ζήσαμε μαζί κάτω από τους Τούρκους, αλλά και για την αρχαία Ελλάδα, που τον γοητεύει».⁹²⁴ Ωστόσο και ο Θεοτοκάς, παρότι διαφοροποιείται από τον συγκεκριμένο τύπο όντας «Ρωμιός, άνθρωπος επιφυλακτικός και λογικευόμενος, με διάθεση κριτική»,⁹²⁵ αναφέρεται αρκετές φορές στα κοινά που συνδέουν τους Έλληνες με τους γείτονές τους, όπως για παράδειγμα οι κοινές τους βυζαντινές καταβολές, εκφράζοντας μάλιστα ρητά την προτροπή: «Ας προσέξουμε όμως και τα σημεία ομοιότητας που βρίσκονται ανάμεσα σ' αυτούς και σ' εμάς, γιατί μπορεί να βοηθήσουν την αμοιβαία κατανόηση στο μέλλον».⁹²⁶

Ως προς τη μορφολογία της χώρας, ο Θεοτοκάς δίνει γλαφυρές περιγραφές για το κάλλος της, όπως η ακόλουθη: «Η Βουλγαρία είναι ωραία χώρα, οι κάτοικοί της την ονομάζουν παράδεισο [...] Είναι φορτωμένη στην πρασινάδα και στα λουλούδια και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία από τοπία, ήμερα τα περισσότερα και απαλά. Ψηλές και δασοσκεπάστες βουνοσειρές τη διασχίζουν προς διάφορες μεριές [...] Ανάμεσά τους ξανοίγονται μικρές γελαστές κοιλάδες ή απλώνονται απέραντοι, πλουσιότατοι κάμποι, όπου κυλούν ποτάμια. Στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας, κάτω από λόφους και δασάκια, διαγράφονται πλατιές, χρυσές αμμουδιές, όπου χτίστηκαν, τα τελευταία χρόνια [...] πλήθος σύγχρονα ξενοδοχεία».⁹²⁷ Επαινετικά είναι τα λόγια του συγγραφέα και για το επίπεδο πολιτισμού της χώρας, επισημαίνοντας ότι και η ζωή στην επαρχία «έχει ξεπεράσει, πολύ

⁹²⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 107.

⁹²⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 110.

⁹²⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 106.

⁹²⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 112.

αισθητά, το πατροπαράδοτο βαλκανικό επίπεδο». ⁹²⁸ Από τις πόλεις που επισκέπτεται, ξεχωρίζει το Τύρνοβο, μια πόλη ιστορική με βυζαντινό παρελθόν. Αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι κατά την Τουρκοκρατία στη Βουλγαρία, «η πόλη αναπτύχθηκε σημαντικά και υπήρξε το κέντρο μιας ιδιόρρυθμης βουλγαρικής παιδείας, με βάση πάντα βυζαντινή, αλλά και με πνεύμα εθνικής αυτοτέλειας». ⁹²⁹ Την άνθηση που είχε γνωρίσει την εποχή εκείνη μαρτυρούν τα απομεινάρια από παλάτια, εκκλησίες, μοναστήρια και τα διάφορα κειμήλια. Η μονή της Μεταμορφώσεως για παράδειγμα, μνημείο της Τουρκοκρατίας, θυμίζει στον συγγραφέα τις γνώριμες ορθόδοξες μονές της χώρας του, με ιδιαίτερο όμως χαρακτηριστικό την εξωτερική τοιχογράφηση, σύμφωνα με τη βουλγαρική και ρουμανική παράδοση. ⁹³⁰ Επισκεπτόμενος ο συγγραφέας ένα προάστιο του Τυρνόβου, όπου - όπως πληροφορείται - είχαν κατοικήσει οικογένειες εμπόρων από Ελλάδα, συναντά σε μια εκκλησία αποτυπώματα ελληνικά: «ο κτίτορας Χατζηγιώργης φρόντισε να ζωγραφιστούν, κάτω από το γενεαλογικό δέντρο του Χριστού, οι μορφές των δώδεκα μεγάλων φιλοσόφων της Αρχαίας Ελλάδας». ⁹³¹

Ο Θεοτοκάς προτρέπεται επίσης να επισκεφτεί ορισμένες βουλγαρικές πόλεις της Μαύρης Θάλασσας, όπου ακούγεται ακόμη η ελληνική γλώσσα. Σε μια από αυτές, την Αγκιάλο, πηγαίνουν για προσκύνημα στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου που γιορτάζει και γίνονται δέκτες θερμής υποδοχής, όταν το ντόπιο εκκλησίασμα πληροφορείται πως είναι Έλληνες. ⁹³² Πηγαίνουν ακόμη στη Μεσημβρία, που έχει ανακηρυχθεί «πόλη – μουσείο», και ο συγγραφέας κάνει λόγο για τις βυζαντινές της εκκλησίες που είναι περίπου πενήντα, οικοδομημένες μεταξύ πέμπτου και δέκατου πέμπτου αιώνα. Ο συγγραφέας παρατηρεί πως γίνεται αρκετή δουλειά προκειμένου να διατηρηθεί η ιστορική φυσιογνωμία της πόλης. ⁹³³ Κάτι που εκτιμά ιδιαίτερα ο Θεοτοκάς στη νοοτροπία των Βούλγαρων, είναι αυτή ακριβώς η φροντίδα και ο σεβασμός που δείχνουν για το παρελθόν τους, συντηρώντας και αναπαλαιώνοντας παλαιά κτίσματα, προστατεύοντας ιστορικές συνοικίες και πόλεις. Αναπόφευκτα κάνει τη σύγκριση με την ελληνική πραγματικότητα, διατυπώνοντας το παράπονό του: «Γιατί, αναρωτιούμαι, μια τέτοια διαφορά νοοτροπίας στην αντιμετώπιση αυτών των πραγμάτων; Δεν μπορούσε να διατηρηθεί ένα κομμάτι της παλαιάς Θεσσαλονίκης,

⁹²⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 112.

⁹²⁹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 114.

⁹³⁰ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 114.

⁹³¹ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 116.

⁹³² Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 125.

⁹³³ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 126.

σαν ζωντανό κειμήλιο που θα έδενε οργανικά τη σύγχρονη πόλη με τα βυζαντινά της μνημεία; Δεν είταν δυνατό να κρατηθούν μερικές γωνιές, μερικές μικρές προοπτικές της Αθήνας έξω από τον οργασμό του μπετόν; Είναι τάχα ανάγκη να έρθουν οι μαρξιστές στην εξουσία για να σώσουν την παράδοση και το ρομαντισμό μιας ιστορικής πολιτείας;»⁹³⁴

Ολοκληρώνοντας το ταξίδι του στη Βουλγαρία, ο Θεοτοκάς συλλογίζεται πόσο σημαντικό είναι «να συνηθίσουμε να σεβόμαστε την ιστορική αλήθεια, χωρίς προκαταλήψεις και φοβίες, γιατί μόνον σε μια τέτοια βάση μπορεί να εδραιωθεί η ειρηνική συνύπαρξη των εθνών». ⁹³⁵ Μέρος αυτής της αλήθειας, είναι το γεγονός πως τόσο οι Έλληνες όσο και οι Βούλγαροι, στην προκειμένη περίπτωση, έχουν αναντίρρητα δεχθεί επιρροές και στοιχεία οι μεν από τους δε, αλλά και από άλλες εθνότητες. Τα στοιχεία αυτά περιέχονται οπωσδήποτε στην εθνική τους πραγματικότητα, κάτι το οποίο οι παλαιότεροι δεν ήταν πρόθυμοι να παραδεχτούν, φοβούμενοι μήπως θιχτεί ο εθνισμός τους. Ο Θεοτοκάς πρεσβεύει πως τέτοιες ιδέες πρέπει πια να ξεπεραστούν. ⁹³⁶ Τέλος, δίνει έμφαση στον κοινό λαϊκό πολιτισμό που συνδέει τις χώρες των Βαλκανίων, θεωρώντας τον ως παράγοντα που πρέπει να αποτελέσει αφορμή για την καλύτερη μεταξύ τους γνωριμία και επικοινωνία:

Όποιος γνώρισε κάπως τις βαλκανικές χώρες, αισθάνθηκε, λίγο ή πολύ, ότι υπάρχει, κάτω απ' τις διαφορές των γλωσσών, των εθνικών συνειδήσεων και των καθεστώτων, ένα κοινό στρώμα λαϊκού πολιτισμού, που το σχημάτισε, με τους αιώνες, η Ιστορία και που δεν έπαψε να επηρεάζει τη νοοτροπία και την ευαισθησία των πληθυσμών αυτής της περιοχής του κόσμου. [...] Οι αφετηρίες του κοινού αυτού λαϊκού πολιτισμού πρέπει να βρίσκονται πολύ μακριά, στα χρόνια της Ρώμης και του Βυζαντίου, ίσως και πιο πριν [...] Εκδηλώσεις σημαντικές της συγγένειας του πηγαίου πολιτισμού των βαλκανικών εθνών βρίσκονται [...] πολλές, στη δημοτική τους ποίηση, στους θρύλους, στη λαϊκή τέχνη γενικά: μουσική, χορός, ζωγραφική, ξυλογλυπτική, διακοσμητική κλπ. [...] πρέπει να συντελέστηκε πολύ μεγάλη, απεριόριστη αλληλενέργεια των λαών. [...] Όταν κάποτε αρχίσει να γίνεται η μελέτη με το σωστό πνεύμα, θα μάθουμε πολλά που δεν ξέρουμε και θα πλατύνουμε την ιστορική συνείδησή μας. ⁹³⁷

⁹³⁴ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 120.

⁹³⁵ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 127.

⁹³⁶ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σ. 127.

⁹³⁷ Θεοτοκάς, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*, ό.π., σσ. 128-129.

2.6 Συμπεράσματα

Για τον Γιώργο Θεοτοκά τα ταξίδια δεν υπήρξαν απλές μετακινήσεις στον χώρο, ούτε και απλές τουριστικές εμπειρίες. Όπως ο ίδιος το θέτει, κάθε ταξίδι «οπουδήποτε της γης – έχει αξία αληθινή στη ζωή μας όταν παίρνει τον χαρακτήρα μιας περιπέτειας της καρδιάς και του πνεύματος, όταν γίνεται αποκάλυψη μιας νέας όψης του κόσμου και προσθήκη εμπειρίας που αλλάζει μέσα μας κάτι από το ρυθμό των πραγμάτων».⁹³⁸ Είτε πρόκειται για επισκέψεις σε μεγάλες δυνάμεις της εποχής όπως η Αμερική και η Σοβιετική Ένωση, με το πολύβουο περιβάλλον τους, είτε για εξορμήσεις στις φιλήσυχες μονές του Αγίου Όρους, ο συγγραφέας περιηγητής είναι δοσμένος στην εμπειρία που βιώνει με όλο του το είναι, προσλαμβάνοντας τα διάφορα ερεθίσματα και προσεγγίζοντας με διερευνητικό πνεύμα τα ήθη και τις συνήθειες κάθε τόπου. Η πορεία που ακολουθεί ο συγγραφέας στα ταξίδια του, ξεκινώντας δηλαδή με την Αμερική και τη Δύση και συνεχίζοντας με τις χώρες της Ανατολής και το Άγιο Όρος, βρίσκεται κατά κάποιον τρόπο σε αντιστοιχία με την πνευματική του πορεία. Ο νέος διανοούμενος που παρουσιάζεται ενθουσιώδης με τα τεχνολογικά και άλλα επιτεύγματα της Δύσης, εξελίσσεται στον ώριμο άνδρα που εξακολουθώντας να είναι μεν φίλος της προόδου παρουσιάζεται πλέον περισσότερο υποψιασμένος για τις δυσάρεστες επιπτώσεις που επιφέρουν αυτοί οι νεωτερισμοί, όταν απουσιάζει το μέτρο. Αναγνωρίζει επίσης πως οι απαντήσεις στα πολλά και ποικίλα υπαρξιακά ερωτήματα του ανθρώπου δεν βρίσκονται στα παραπάνω επιτεύγματα, παρά στον χώρο του μεταφυσικού και της θρησκευτικής πίστης. Τα ταξίδια του στο Άγιο Όρος και στη Μέση Ανατολή θα τον βοηθήσουν να αντιληφθεί τον θεολογικό πυρήνα της Ορθοδοξίας και τις απαντήσεις που αυτή μπορεί να παρέχει στις υπαρξιακές ανησυχίες του σύγχρονου ανθρώπου.

Επιχειρώντας, μέσα από τη συνδυαστική μελέτη του ταξιδιωτικού έργου των δύο συγγραφέων, να σκιαγραφήσουμε συγκριτικά την προσέγγιση καθενός στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, πρωτίστως παρατηρούμε ότι και οι δύο λογοτέχνες ενδιαφέρονται ουσιαστικά και εις βάθος για την ιστορία του κάθε τόπου που επισκέπτονται. Μέσω των διηγήσεών τους διαφαίνεται συχνά η γνώση που κατέχουν για την ιστορία μιας περιοχής, διανθίζοντας τις

---

⁹³⁸ Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 163.

περιγραφές τους με σχετικές ενημερωτικές πληροφορίες. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα ιστορικά στοιχεία για μια περιοχή ή ένα μνημείο αφορούν το μακρινό παρελθόν, την αρχαιότητα ή τα βυζαντινά χρόνια.

Επίσης, ένα κοινό χαρακτηριστικό που εντοπίζουμε στη στάση που έχουν ως ταξιδευτές είναι ο μεγάλος σεβασμός τους απέναντι στην παράδοση και την ιστορική μνήμη. Όπως έχει παρατηρηθεί, ο Φώτης Κόντογλου είχε γράψει για διάφορα μέρη επιθυμώντας να διατηρήσει τη μνήμη τους ζωντανή, ενάντια στη λησμονιά του χρόνου. Από την άλλη, σε πολλές περιπτώσεις έχει επισημανθεί η εκτίμηση που έτρεφε ο Γιώργος Θεοτοκάς προς τους λαούς που φροντίζουν να διαφυλάξουν την ιστορική τους, προστατεύοντας τις ιστορικές περιοχές τους από την ανεξέλεγκτη οικοδομική ανάπτυξη. Περαιτέρω, όταν ταξιδεύοντας αντίκριζαν κάποιο γνήσιο κομμάτι της παράδοσης ενός τόπου, είτε αυτό ήταν ένα κειμήλιο, μια εκκλησία, ένα κάστρο ή ένα άλλο μνημείο με πλούσια ιστορία και παράδοση, δεν έχαναν την ευκαιρία να το “γνωρίσουν” αφού αμέσως τους κέντριζε το ενδιαφέρον και το θεωρούσαν άξιο μνείας και προβολής. Μια διαφορά στη στάση των δύο ταξιδευτών που αξίζει να σημειωθεί είναι πως ο Θεοτοκάς δεν έχει το βλέμμα του αποκλειστικά στραμμένο στην κληρονομιά του παρελθόντος, αλλά παράλληλα και στις δυνατότητες που κυφορεί το μέλλον. Ως άνθρωπος που συνεχώς επιθυμεί να διευρύνει τους ορίζοντές του και να κατανοήσει τα φαινόμενα της εποχής του, είναι λες και σε κάθε του ταξίδι οσμίζεται στον αέρα κάθε περιοχής τι επιφυλάσσει ο λαός της για το αύριο, παρά τις όποιες επιφυλάξεις που ενδεχομένως τον απασχολούν για ορισμένες τάσεις του σύγχρονου κόσμου. Παρατηρείται επομένως ότι διατηρεί το πνεύμα του δεκτικό στην αλλαγή με μια διερευνητική ταυτοχρόνως ματιά, ζυγίζοντας πάντα με μέτρο την κάθε περίπτωση χωριστά. Ο Κόντογλου διαφέρει απ’ τον Θεοτοκά ως προς αυτό το σημείο, καθώς στο δικό του έργο η προσκόλληση στις ρίζες, τις αξίες και τις αρετές του παρελθόντος είναι αδιαμφισβήτητη έως και απόλυτη. Ο Φώτης Κόντογλου, παρόλο που έρχεται κι αυτός σε άμεση επαφή με πλήθος πολιτισμών, είτε αρχαίων είτε νεότερων και μας δίνει πληροφορίες για τις συνήθειες και τις παραδόσεις τους διαμέσου και των χαρακτήρων του έργου του, ωστόσο δεν θα αποκλείει στην ουσία από αυτό που τον ίδιο χαρακτήριζε ως άνθρωπο του πνεύματος, που δεν είναι άλλο από την ελληνορθόδοξη παιδεία σε συνδυασμό πάντοτε με το βυζαντινό στοιχείο.

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο συγγραφέας Φώτης Κόντογλου μας θυμίζει πολλές φορές έναν λαϊκό παραμυθά ο οποίος διηγείται όλο ζωντάνια ιστορίες από τα περασμένα,

μαγεύοντας με την τέχνη και την αμεσότητά του το κοινό του. Πρόκειται κυρίως για ιστορίες απλών ανθρώπων, αρκετές φορές θαλασσινών που έχουν περάσει πολλά δεινά και περιπέτειες. Οι άνθρωποι που πρωταγωνιστούν στις ιστορίες του κάποτε είναι σκληροτράχηλοι κι άλλοτε είναι Άγιοι, πάντα όμως είναι «άνθρωποι», με τις αδυναμίες και τα πάθη τους αλλά και με την ανθρωπιά τους. Στις ταξιδιωτικές εμπειρίες του Γιώργου Θεοτοκά, δεν βρίσκουμε το στοιχείο αυτό της εξιστόρησης «παραμυθιών», παρεμβάλλονται ωστόσο διάφορα περιστατικά από συναντήσεις και διαλόγους του συγγραφέα με τους ντόπιους σε κάθε μέρος που επισκέπτεται. Οι αναφορές αυτές προσφέρουν αμεσότητα και ζωντάνια στον λόγο του, μεταφέροντας νοερά τον αναγνώστη στο κλίμα της κάθε χώρας που επισκέπτεται φέρνοντας τον σε επαφή με την κοσμοθεωρία των κατοίκων της εκάστοτε περιοχής.

Στα ταξιδιωτικά κείμενα και των δύο συγγραφέων διαπιστώνουμε επομένως το ενδιαφέρον τους για τον τρόπο ζωής που κυριαρχεί σε κάθε μέρος που βρίσκονται. Ιδιαίτερα ο Γιώργος Θεοτοκάς ως ανήσυχο πάντα πνεύμα, δεν ενδιαφέρεται να γνωρίσει από κοντά μονάχα τις συνήθειες του κάθε λαού, αλλά επίσης επιδεικνύει το ενδιαφέρον του και σε σχέση με τη θρησκεία, την εκπαίδευση, τους τρόπους διασκέδασης και το βιοτικό επίπεδο του κάθε λαού με τον οποίο συναναστρέφεται. Είναι εμφανές ότι ο συγγραφέας αντλεί τις πληροφορίες του από συζητήσεις που κάνει με διάφορους εκπροσώπους κάθε πληθυσμού, συνήθως από μορφωμένους ανθρώπους και ομότεχνους του συγγραφέα, αλλά και από την οξεία παρατηρητικότητα που τον διακρίνει στην ευρύτερη τριβή του με κάθε λαό. Είναι πάντα προσεκτικός στα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει και που κατορθώνει να μεταφέρει στον αναγνώστη με τον ιδιαίτερο τρόπο του επιδιώκοντας πάντοτε να διατηρήσει την αμεροληψία του.

Επιπλέον, στους δύο συγγραφείς εντοπίζουμε μία ιδιαίτερη ενασχόληση με το ζήτημα της θρησκείας. Ο τρόπος εκδήλωσης της θρησκευτικότητας των ποικίλων λαών, οι ναοί και τα μοναστήρια τους γίνονται συχνά αντικείμενο της προσοχής και του σχολιασμού τους. Στον Κόντογλου το θρησκευτικό στοιχείο είναι κυρίαρχο και στο ταξιδιωτικό του έργο. Οι έννοιες της πίστης και της ελπίδας στον Θεό είναι έντονες στις ιστορίες που αφηγείται, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στις περιπέτειες των ηρώων του. Συχνά μάλιστα από τα γραφόμενα του Κόντογλου προκύπτει θρησκευτικό δίδαγμα και είναι ενίοτε εμφανές ότι ένας από τους στόχους του συγγραφέα είναι και η ψυχοφέλεια. Ο Θεοτοκάς σχολιάζει μεταξύ

άλλων τον ρόλο που η θρησκεία κατέχει στη ζωή του ανθρώπου, φιλοσοφώντας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μέσα από τις απαντήσεις που αυτή προσφέρει στα αδιέξοδα των σύγχρονων κοινωνιών αλλά και στα αιώνια υπαρξιακά ζητήματα που ταλαιπωρούν τον απλό άνθρωπο.

Μέσα από τις εμπειρίες που και οι δύο συγγραφείς βιώνουν στο Άγιο Όρος και σε άλλα μέρη της Ορθοδοξίας, μεταδίδεται στον αναγνώστη η γλυκύτητα και η παρηγοριά που παρέχει το αυθεντικό ορθόδοξο βίωμα και η καταλυτική του επίδραση στη ζωή των δύο ανδρών. Στον Κόντογλου ήδη από νωρίς στη ζωή και τα κείμενά του, ενώ στον Θεοτοκά σε ένα ωριμότερο μεταγενέστερο στάδιο τόσο όσον αφορά την προσωπική του ζωή όσο και τη συγγραφική του δραστηριότητα. Η βίωση της θρησκείας με τρόπο θετικό και λυτρωτικό για τον άνθρωπο, συνδέεται και στους δύο λογοτέχνες κυρίως με τους λαούς της Ανατολής, όπου δεν επικρατεί ο ορθολογισμός και ο μηδενισμός της Δύσης. Ως πρόγονος πολλών ανατολικών λαών, προβάλλεται το Βυζάντιο, καταλυτικός παράγοντας στη μετέπειτα εξέλιξη των εθνών για τα οποία γίνεται λόγος. Οι δύο συγγραφείς αντιμετωπίζουν με σεβασμό τη βυζαντινή παράδοση, αναδεικνύοντας τη σημασία της. Για τον Κόντογλου αυτή αποτελεί θησαυρό ανεκτίμητης αξίας, τον οποίο πρέπει να διαφυλάξουν οι λαοί με μεγάλη φροντίδα. Ο Θεοτοκάς από την άλλη δίνει έμφαση στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η κοινή βυζαντινή κληρονομιά για την ενότητα μεταξύ των λαών, κυρίως των Βαλκανίων.

Μέσω των ταξιδιωτικών κειμένων των δύο συγγραφέων, ο αναγνώστης δεν εμπλουτίζει απλά τις γνώσεις του, ιστορικές, λαογραφικές, ενίοτε και γεωγραφικές για τα διάφορα μέρη που παρουσιάζονται, αλλά παράλληλα διεισδύει στη νοοτροπία που χαρακτηρίζει κάθε συγγραφέα και κατανοεί πιθανόν βαθύτερα τις εμπειρίες που τους οδήγησαν στις απόψεις που εκφράζουν. Το ταξιδιωτικό έργο λοιπόν των Κόντογλου και Θεοτοκά, όπως αυτό ερευνήθηκε πιο πάνω μέσω των διαφόρων παραμέτρων, πέρα από την τέρψη που προκαλεί στο αναγνωστικό κοινό, δεν παύει να θεωρείται ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι του λογοτεχνικού έργου των δύο συγγραφέων που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε καλύτερα την κοσμοθεωρία τους και κατ' επέκταση πώς αυτή αποτυπώθηκε στο ευρύτερο έργο τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

ΕΚΦΡΑΣΗΣ

1. Το ζωγραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου

1.1 Εισαγωγή

Ο Φώτης Κόντογλου, πέρα από την ιδιότητα του συγγραφέα των παραδόσεων και της Ορθοδοξίας, ως γνωστόν διέθετε και μια άλλη ιδιότητα, αυτή του αγιογράφου η οποία τον καταξίωσε στον κόσμο της εικαστικής δημιουργίας αφού από πολύ νωρίς διακρίθηκε για το αστείρευτο ταλέντο του ανάμεσα σε χιλιάδες ομότεχνούς του. Στόχος του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι η αναλυτική καταγραφή του εκτενούς ζωγραφικού έργου του Κόντογλου ή ο σχολιασμός των διαφόρων μορφών ή και τεχνοτροπιών που χαρακτηρίζουν το έργο του που κοσμεί απ' άκρη σ' άκρη τους ορθόδοξους ναούς και τις μονές της Ελλάδας, αλλά απεναντίας γίνεται μια αξιότιμη προσπάθεια μιας απλής παρουσίασης μέρους του έργου του κάτω από τη σκοπιά της σχέσης του πάντοτε με τη βυζαντινή και Ορθόδοξη παράδοση.

Αρχικά, αξίζει να επισημανθεί πως η ενασχόληση του Κόντογλου με τη ζωγραφική ξεκίνησε από την παιδική του ηλικία. Όπως άλλωστε χαρακτηριστικά αναφέρει ίδιος: «Έπιασα πολύ μικρός να ζωγραφίζω, καλά κι όχι παιδιακίσια. Σε ηλικία επτά οχτώ χρονών αποτύπωνα φυσιογνωμίες με μεγάλη φυσικότητα. Ζωγράφιζα αγίους, γέρους, γριές, τσομπάνηδες, γίδια, πρόβατα, ψάρια και τοπία. Ως εικοσιπέντε χρονών ζωγράφιζα με μαύρο κι άσπρο, σπάνια μεταχειριζόμουνα χρώματα».⁹³⁹ Η παραπάνω κατάθεση του Φώτη Κόντογλου για τις απαρχές της εικαστικής του δημιουργίας φανερώνει πως διέθετε ένα φυσικό, αυθεντικό ταλέντο στη ζωγραφική, που εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς στη ζωή του. Δεν αρκέστηκε ωστόσο στην έμφυτη αυτή κλίση. Ο Κόντογλου υπήρξε απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών στην Αθήνα, ενώ σπούδασε επιπλέον και στο Παρίσι. Είχε λοιπόν τη δυνατότητα να γνωρίσει τόσο την ελληνική τέχνη όσο και την ευρωπαϊκή και να

---

⁹³⁹ Ν. Ζίας, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος 1991, σ. 28.

παρακολουθήσει από κοντά τα σύγχρονά του καλλιτεχνικά ρεύματα. Για τον ίδιο ωστόσο, η «τέχνη των τεχνών» δεν ήταν άλλη από τη βυζαντινή.⁹⁴⁰ Σύμφωνα με τη διατύπωση του Νίκου Ζαΐρ, ο Κόντογλου υπήρξε «ο ζωγράφος που πρωτοστάτησε στο κίνημα για τη στροφή της ελληνικής τέχνης του 20^{ου} αιώνα προς την πνευματική ένταση της βυζαντινής παράδοσης και τη δροσιά της λαϊκής ζωγραφικής, και αναβάπτισε στανάματα της Ορθόδοξης Θεολογίας την εκκλησιαστική μας ζωγραφική».⁹⁴¹ Ανάμεσα στα διάφορα ταξίδια που πραγματοποίησε ο Κόντογλου, ένα συγκεκριμένο ταξίδι με προορισμό το Άγιο Όρος είχε βαρύνουσα σημασία για την εξέλιξή του ως ζωγράφου. Το 1923 αποφάσισε – για συγκεκριμένη χρονική περίοδο – να διαμείνει στο Άγιο Όρος και να ασχοληθεί εντατικά με τη ζωγραφική. Κατά την παραμονή του εκεί ανακαλύπτει τη βυζαντινή τέχνη που τον συναρπάζει και τον συγκλονίζει, αλλάζοντας την κλίμακα των εικαστικών του αξιών. Όπως άλλωστε ο ίδιος ομολογεί: «δεν περίμενα να έβρω μια τέχνη τόσο τέλεια μέσα στις εκκλησίες των Μοναστηριών».⁹⁴² Είναι η εποχή που θα εντυπωθήσει με ζήλο στα μυστικά της βυζαντινής ζωγραφικής. Εκδηλώνει γραπτώς τον θαυμασμό του για ορισμένα από τα δείγματά της που συναντά στον Άθωνα ως εξής: «Βρίσκονται στον Άθωνα ζωγραφίες της πιο σπάνιας τελειότητας, όπως ο Αρχάγγελος Γαβριήλ και ο Μερκούριος του Κατελάνου. Καθόσον τουλάχιστο κρίνω εγώ είναι πολύ σπάνιο να τύχει κανένας έργα τεχνουργημένα με τέτοια ζωγραφική σοφία και γιομάτα από τόσον έντονο ρυθμό».⁹⁴³

Η καθοριστική λοιπόν επίσκεψή του στο Άγιο Όρος το 1923 αποτέλεσε την απαρχή του αγώνα του για την αναβίωση της βυζαντινής τέχνης. Με την ιδιότητα του αγιογράφου, ο Φώτης Κόντογλου φιλοτέχνησε αγιογραφίες σε πολλούς ναούς, στην Αθήνα και αλλού, και πρωτοστάτησε στην αναστήλωση παλιών βυζαντινών εικόνων και εικονογραφιών σε διάφορα μουσεία και μοναστήρια, όπως για παράδειγμα στον Μυστρά. Ένα από τα πιο σημαντικά του επιτεύγματα υπήρξε η εικονογράφηση της εκκλησίας της Καπνικαρέας στο κέντρο της Αθήνας. Πηγή έμπνευσης στο καλλιτεχνικό έργο του αποτελεί ευρύτερα η διαχρονική ελληνική παράδοση καθώς και η κληρονομιά του Βυζαντίου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Δημιουργώντας με ζήλο αξιόλογα έργα στο πλαίσιο αυτής της παράδοσης, που τόσο πιστά

⁹⁴⁰ Ζίας, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, ό.π., σ. 7.

⁹⁴¹ Ζίας, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, ό.π., σ. 11.

⁹⁴² Ζίας, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, ό.π., σ. 17.

⁹⁴³ Θ. Κωνσταντινίδης, «Φώτης Κόντογλου. Ο συγγραφέας, ο ζωγράφος, ο Έλληνας», *Φώτης Κόντογλους εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 110.

πρέσβευε και ακολουθούσε, άσκησε μεγάλη επιρροή στους νέους αγιογράφους και ζωγράφους. Ως γνωστόν κοντά του είχαν μαθητεύσει, μεταξύ άλλων, δύο από τους πιο σημαντικούς Έλληνες ζωγράφους του 20^{ου} αιώνα, ο Γιάννης Τσαρούχης και ο Νίκος Εγγονόπουλος.

1.2 Ο ζωγράφος και το έργο του

Ο Φώτης Κόντογλου υπήρξε μια πολυεδρική, πολυτάλαντη προσωπικότητα, στο πρόσωπο της οποίας συνυπήρχαν ο Ορθόδοξος χριστιανισμός με τον αγιογράφο, και ο περήφανος Έλληνας με τον εκφραστή της νεοελληνικής γλώσσας. Ως ζωγράφος «πρωτοστάτησε στο κίνημα για τη στροφή της ελληνικής τέχνης του 20^{ου} αιώνα προς την πνευματική ένταση της βυζαντινής παράδοσης και τη δροσιά της λαϊκής ζωγραφικής και αναβάπτισε στα νάματα της Ορθόδοξης θεολογίας την εκκλησιαστική μας ζωγραφική».⁹⁴⁴ Ο Κόντογλου διακρινόταν για την αφοσίωση με την οποία επιδιόταν στη ζωγραφική του. Ένας από τους ζωγράφους που διδάχτηκαν από το έργο του, ο Ανδρέας Βουρλούμης, περιγράφει μία σκηνή στην οποία συναντά τον Κόντογλου να εργάζεται στην Καπνικαρέα. Σ' αυτήν αποδίδεται γλαφυρά ο τρόπος που δημιουργούσε:

Πήρε πινέλα, έβαλε χάμω στη σκαλωσιά μια λαμαρίνα για παλέτα, έκανε κι άλλες ετοιμασίες και ύστερα, χωρίς να ενοχλείται από την παρουσία μου, σιωπηλός, πλησίασε την ετοιμασμένη επιφάνεια του τοίχου. Αφού εύρισκε την απόχρωση τη σωστή απάνω στη λαμαρίνα έβαζε το χρώμα με το πινέλο στον άσπρο τοίχο. Δεν θυμάμαι να κοίταζε κανένα πρότυπο. Ζωηρά και ελεύθερα δούλευε συγκεντρωμένος και, στην αρχή, ήταν σαν να μουντζούρωνε τον τοίχο, αλλά, σιγά σιγά, οι μουντζούρες γίνονταν άνθρωποι ντυμένοι με πολύπτυχα ρούχα και παρουσιάζονταν μια σύνθεση πολυάνθρωπη. [...] Αυτό το κατόρθωμα που έγινε στα μάτια μου μπροστά, μου έκανε βαθειά εντύπωση.⁹⁴⁵

Σχετικά με την εικονογράφηση στο ναό της Καπνικαρέας κάνει λόγο και ο Κωνσταντίνος Καβαρνός, επισημαίνοντας πως οι εικόνες στον ναό έγιναν με τεχνοτροπία αυστηρά βυζαντινή και «με την χρήση της τεχνικής της νωπογραφίας που εχρησιμοποιούν οι

⁹⁴⁴ Π. Κουνενάκη, «Κόντογλου: Ασκητής της τέχνης και της ζωής. Ο ζωγράφος, αγιογράφος, πεζογράφος και στοχαστής» στο *Έλληνες ζωγράφοι, Ελ Γκρέκο, Θεόφιλος, Κόντογλου, Παπαλουκάς, Επτά Ημέρες – Η Καθημερινή*, τόμ. Β', σ. 98.

⁹⁴⁵ Α. Βουρλούμης, «Οι συναντήσεις μου με τον Φώτη Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου εν εικόνι διαπορευόμενος*, Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 61.

βυζαντινοί τεχνίται». ⁹⁴⁶ Σύμφωνα με την άποψη του Κόντογλου - όπως ο ίδιος ο καλλιτέχνης του τη μετέφερε - όταν ακολουθείται η τεχνική αυτή «τὰ χρώματα προσλαμβάνουν φρεσκάδα καὶ γλυκύτητα, πὸν δὲν βλέπομεν εἰς ἐλαιογραφίας. Αἱ ἐλαιογραφίαι, συγκρινόμεναι μὲ τὰς νωπογραφίας, εἶναι μουνταὶ καὶ τραχεῖαι». ⁹⁴⁷

Ο Κόντογλου είχε πράγματι διαμορφωμένη άποψη σε κάθε τι που αφορούσε την τέχνη, ή καλύτερα τις τέχνες που υπηρετούσε. Όπως είναι γνωστό συνδύαζε δύο κυρίαρχες ιδιότητες ως δημιουργός, εκείνη του συγγραφέα κι αυτή του ζωγράφου, Για τον ίδιο μάάλιστα απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε συγγραφέα ήταν να έχει εικαστικά χαρίσματα: «Ο ποιητής είναι ανάγκη, δίχως άλλο, να ᾽χει χαρίσματα ζωγράφου. Δεν μπορώ να καταλάβω πως βρίσκονται άνθρωποι που δεν το ᾽χουν εννοήσει. Στην τέχνη του συγγραφέα χρειάζεται να γίνει ζωγραφιά το κάθε τι, είτε αίσθημα είναι, είτε σκέψη. Για τούτο και τα πρώτα έργα της ανθρωπότητας, και γενικά τα μεγαλύτερα, είναι γιομάτα π α ρ ο μ ο ι ώ σ ε ι ς». ⁹⁴⁸ Επιπλέον, μελετώντας κανείς σφαιρικά το έργο του παρατηρεί μία ευθυγράμμιση ανάμεσα στις δύο αυτές του ιδιότητες, αφού στη ζωγραφική του επαναλαμβάνει τις βασικές ιδέες που συναντώνται στα κείμενά του. Διαφαίνεται πως στόχος του είναι να μεταφέρει στους σύγχρονους Έλληνες το πόσο πολύτιμη είναι η ελληνική παράδοση και να στείλει το μήνυμα της ιστορικής ενότητας και συνέχειας, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Έτσι, το 1932 ζωγραφίζει με τους μαθητές του Γιάννη Τσαρούχη και Νίκο Εγγονόπουλο τους τοίχους του σπιτιού του. Τα θέματα ήταν μυθικά, ιστορικά και εξωτικά. Ζωγράφισε ακόμη μεγάλους ζωγράφους, όπως ο Πανσέληνος, αρχαίους Έλληνες, όπως ο Ηρόδοτος, ο Πυθαγόρας και ο Πλούταρχος, τον Ήλιο και τη Σελήνη προσωποποιημένους, καπετάνιους, καθώς επίσης και ερημίτες. ⁹⁴⁹ Παράλληλα, η αντιδυτική του στάση είναι παρούσα σε κάθε του μορφή έκφρασης και όπως εύστοχα έχει υποστηριχθεί, «η τέχνη του Κόντογλου βρισκόταν σε οργανική συνέπεια με τη στάση αυτή, που εκφραζόταν και στα γραπτά του». ⁹⁵⁰ Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1938-39, του δίνεται η ευκαιρία να φιλοτεχνήσει τις τοιχογραφίες του Δημαρχείου Αθηνών. Τα θέματα που ζωγραφίζει αναδεικνύουν, μέσα από μια επισκόπηση

⁹⁴⁶ Κ. Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1985, σ. 66.

⁹⁴⁷ Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, ό.π., σ. 66.

⁹⁴⁸ Κ. Τριανταφυλλίδης, «Φώτης Κόντογλου: Πνεύμα «σωματικών», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σ. 163.

⁹⁴⁹ Χατζηφώτης, *Φώτιος Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978, σ. 114.

⁹⁵⁰ Μ. Χατζηδάκης, «Φώτης Κόντογλου, ο τελευταίος αντικλασσικός», *Μνήμη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975, σ. 121.

των εικόνων, την ελληνική συνέχεια. Στις τοιχογραφίες παριστάνονται εξήντα πέντε μορφές, μεταξύ των οποίων ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος, ο Ρήγας Φεραίος, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Μιαούλης, οι αρματολοί και οι κλέφτες. Δίπλα σ' αυτούς βλέπει κανείς τον Εμμανουήλ Πανσέληνο, τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο, τον ιστορικό Προκόπιο, πατέρες της Εκκλησίας και φιλοσόφους της αρχαιότητας. Μέσα λοιπόν από τις παραστάσεις του Δημαρχείου Αθηνών ξετυλίγεται στα μάτια του επισκέπτη η μυθολογία και η ελληνική ιστορία από τα αρχαία χρόνια μέχρι και την επανάσταση του 1821. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες παριστάνονται με βυζαντινά χαρακτηριστικά και οι βυζαντινοί με νεοελληνικά. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Αθανάσιος Διάκος με πρόσωπο βυζαντινού Χριστού. Η εικόνα του παραπέμπει κατευθείαν σε μορφή Αγίου, όπως και του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ενώ ακόμα και τα ονόματά τους του είναι γραμμένα με τον ίδιο τρόπο που συνηθίζεται να αναγράφονται στις εικόνες Αγίων. Οι αμφιέσεις των αρχαίων Ελλήνων που ζωγραφίζει είναι κι αυτές βυζαντινές. Θα μπορούσε να πει κανείς πως οι ήρωες του 1821 αποτελούν για τον Κόντογλου τους μάρτυρες του έθνους, όπως υποδηλώνει ο συμβολικός τρόπος αναπαράστασής τους. Μια αλλιώτικη περίπτωση που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ο Βασίλειος ο Μακεδών, ο οποίος είναι ζωγραφισμένος σαν νεοέλληνας βοσκός, τεχνική την οποία εφαρμόζει και σε άλλα πρόσωπα του Βυζαντίου. Χαρακτηριστική επίσης είναι η σύνθεση «Αρματολοί και κλέφτες», στην οποία συντελείται μια συνάντηση των διαφόρων εποχών του ελληνισμού, καθώς παριστάνονται με «κεφάλι και χέρι μαρμάρινα, από σπασμένο άγαλμα, κίονες και κιονόκρανα, μισές επιγραφές, όλα αυτά [...] συμβολίζουν την αρχαία Ελλάδα. Το Βυζάντιο είναι παρόν στα πρόσωπα των αγωνιστών αλλά και στα βουνά του σκηνικού. Οι ένοπλοι ορεσίβιοι με τις στολές τους [...] σε στάση αναμονής για την Εθνεγερσία, εκφράζουν τη νεότερη Ελλάδα της Τουρκοκρατίας».⁹⁵¹ Όπως αναμφισβήτητα αντιλαμβάνεται ο μελετητής του έργου του Κόντογλου, στο εικαστικό έργο του δημιουργού όχι απλά εμπερικλείεται, αλλά κυριαρχεί η έννοια της Ρωμιοσύνης και ταυτόχρονα, μέσω του τρόπου που αναπαριστάνονται οι μορφές, διαφαίνεται η πίστη του Κόντογλου στη συνέχεια που τη διέπει, από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο και στους νεώτερους χρόνους.

---

⁹⁵¹ Θ. Κωνσταντινίδης, «Φώτης Κόντογλου. Ο συγγραφέας, ο ζωγράφος, ο Έλληνας», *Φώτης Κόντογλους Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 112.

Όπως έχει προαναφερθεί, η προτίμηση που δείχνει ο Κόντογλου στη βυζαντινή τέχνη, είναι τόσο εμφατική που μπορεί κάλλιστα να χαρακτηριστεί ως υπέρμαχος της, σε μια εποχή μάλιστα που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η ευρωπαϊκή αναγεννησιακή τέχνη. Στο σημείο αυτό κρίνεται χρήσιμο να γίνει αναφορά σε εκείνα τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής τέχνης, τα οποία τη διαφοροποιούν από τη δυτική. Η βυζαντινή τέχνη χαρακτηρίζεται από την απλότητα στις μορφές και το ρυθμικό και τυπικό ύφος. Αποπνέει δύναμη και σαφήνεια και είναι επιπλέον εκφραστική και βαθιά, με βασικό συστατικό τον μυστικισμό της, που πηγάζει από την πίστη σε υπερφυσικές υποστάσεις. Επίσης, ο Χριστιανισμός την έχει διαμορφώσει σημαντικά και ουσιαστικά, καθώς η κάθε της έκφανση, είτε πρόκειται για αρχιτεκτονική είτε για ζωγραφική, έχουν σαν οδηγό την ερμηνεία των κειμένων της Καινής Διαθήκης. Παραμένει πιστή στην παράδοση και ακολουθεί συγκεκριμένους τύπους και τεχνοτροπίες, με σκοπό να υποβάλει στον άνθρωπο μια ηθική και πνευματική πειθαρχία. Το σχήμα της είναι σαφές και ευκολονόητο, προσιτό στη μάζα. Ακόμη τα χρώματα που συναντούμε σ' αυτήν είναι γήινα, οι μορφές λεπτές και ασκητικές, ενώ τα πρόσωπα γεμάτα μυστήριο.

Πολύ βασικό και χαρακτηριστικό στη βυζαντινή τέχνη είναι το ανατολικό στοιχείο. Η επίδραση της Ανατολής φαίνεται για παράδειγμα μέσα από την πολυχρωμία των πετραδιών, των μαρμάρων και των ψηφιδωτών, αλλά και μέσα από τα κεντήματα με χρυσό, ασήμι, μαργαριτάρι και μετάξι.⁹⁵² Μια μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη βυζαντινή και τη δυτική τέχνη έγκειται στη σχέση κάθε μίας με ό,τι ονομάζουμε φυσικό· στόχος της πρώτης δεν είναι να εκφράσει μόνο το φυσικό, αλλά και το υπερφυσικό. Επίσης, αντίθετα προς τη βυζαντινή, η τέχνη της Δύσης είναι περίτεχνη και τα πρόσωπα αποδίδονται ως φυσικά, ροδαλά και στρουμπουλά.

Ο Φώτης Κόντογλου, έχοντας δημιουργήσει μια άρρηκτη σχέση με τη βυζαντινή παράδοση, βασίστηκε σε αυτήν και δημιούργησε το προσωπικό του ύφος, διατηρώντας τον ρυθμό της. Τη βυζαντινή τεχνοτροπία μάλιστα χρησιμοποίησε και στη ζωγραφική κοσμικών θεμάτων, καταθέτοντας με τον τρόπο αυτό την άποψή του για τη λειτουργία και τον ρόλο της τέχνης, η οποία συμβάλλει και στη διατήρηση της ενότητας του ελληνισμού. Δεν υποστηρίζει τη δουλική αντιγραφή των μορφών του παρελθόντος, αλλά την έντεχνη ανάπλασή τους, προκειμένου να παραχθεί έργο προσωπικό και ζωντανό και κατ' επέκταση να γίνει εμπλουτισμός της παράδοσης. Με το παράδειγμά του φανερώνει την άποψή του για τη σωστή

---

⁹⁵² Βλ. Α. Γ. Προκοπίου, «Βυζαντινή τέχνη», *Νέα Εστία*, 53 (Ιανουάριος – Ιούνιος 1953), σ. 867.

διαχείριση της παράδοσης, με το να έχουμε δηλαδή δημιουργική σχέση μαζί της και όχι επιστροφή σε αυτήν ως νεκρό παρελθόν. Για τον Κόντογλου, παράδοση είναι η διαχείριση του υλικού που παραλαμβάνει ο τεχνίτης από τους παλαιότερους με σκοπό να το εμπλουτίσει «χωρίς όμως να βγούνε από το νόημα που έχει ο παλιός τύπος».⁹⁵³ Επιθυμεί να αποκαταστήσει την παρεξηγημένη εικόνα του Βυζαντίου, κυρίως στον τομέα της τέχνης αλλά και γενικότερα στον τομέα του πολιτισμού και να κάνει τους Έλληνες να αντιληφθούν τη μεγάλη κληρονομιά του Βυζαντίου, και να αποδώσουν σ' αυτή τον σεβασμό και την τιμή που της αρμόζουν. Μιλάει για την «Πονεμένη Ρωμοσύνη» έχοντας επίγνωση ότι ορίζει μέρος μόνο της πορείας των Ελλήνων, ενώ γράφει και ζωγραφίζει συμπεριλαμβάνοντας στα έργα του τον την ενότητα του Ελληνισμού και επισημαίνοντας την προσφορά της αρχαίας Ελλάδας στο Βυζάντιο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Κόντογλου αναβιώνει τη βυζαντινή τέχνη και παράλληλα αγωνίζεται για να διατηρηθεί ζωντανή στην Ελλάδα η επιρροή της Ορθόδοξης παράδοσης, καθώς την εποχή εκείνη η επιρροή της Δύσης στην Ελλάδα ήταν έκδηλη και στον τομέα της τέχνης. Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη την αντίδραση που συνάντησε στο εγγείρημά του να επαναφέρει τα βυζαντινά σχήματα, από την «πρωτοπορία» των εικαστικών καλλιτεχνών της εποχής του, που ήταν πεπεισμένοι ότι η «τέχνη είναι μόνον ό,τι απορρέει από τα εργαστήρια της δυτικής Ευρώπης και κυρίως του Παρισιού».⁹⁵⁴ Την αντίδραση αυτή έμελλε όμως να ακολουθήσει μεγάλη απήχηση του έργου του στο ευρύ κοινό.⁹⁵⁵ Ο Φώτης Κόντογλου διέθετε την επιμονή, το χάρισμα και την εσωτερική φλόγα της πίστης σε όσα πρέσβευε, ώστε να διακριθεί ως ένας σημαντικός αγιογράφος της βυζαντινής τεχνοτροπίας, ο οποίος κατόρθωσε αφενός να καθιερώσει τις βυζαντινές μορφές και αφετέρου να δημιουργήσει ένα αναγνωρίσιμο προσωπικό ύφος.

---

⁹⁵³ Γ. Δ. Κόρδης, «Ο Φώτης Κόντογλου ως εικονογράφος δημιουργός», *Παράδοση και δημιουργία στο εικαστικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αρμός 2006, σ. 60.

⁹⁵⁴ Κόρδης, *Παράδοση και δημιουργία στο εικαστικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, ό.π., σ. 56.

⁹⁵⁵ Ζίας, «Το ζωγραφικό έργο του Φ. Κόντογλου τριάντα χρόνια μετά την κοίμησή του», *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σ. 50.

1.3 Απόψεις του Κόντογλου για τη βυζαντινή ζωγραφική

Στα περισσότερα κείμενα του συγγραφέα – και οπωσδήποτε στο έργο του *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη* – είναι εμφανής η αδιάλλακτη στάση του όσον αφορά στις δυτικές επιδράσεις. Ο μεγάλος του φόβος είναι να μην αποκοπούν οι Έλληνες από τις ρίζες της παράδοσής τους, και εκδηλώνει με οξύτητα την ανησυχία του για το ζήτημα αυτό. Πολύ συχνά τοποθετείται με μαχητικότητα για την ανάγκη οι σύγχρονοί του Έλληνες να επαγρυπνούν όσον αφορά τις δυτικές προσμίξεις και να διαφυλάξουν με κάθε τρόπο τις πατροπαράδοτες ιδιότητές τους. Ενίοτε ωστόσο φτάνει στην υπερβολή, καθότι δεν αποδέχεται πως οι αλληλεπιδράσεις μπορεί μεν να είναι αναπόφευκτες, βοηθούν δε πολυτρόπως στην ανάπτυξη εάν και εφόσον αφομοιωθούν δημιουργικά. Υπάρχει εντούτοις και ο αντίλογος στην άποψη αυτή που υποστηρίζει πως ο Κόντογλου ήταν απόλυτος και αντίθετος προς το δυτικό στοιχείο και την τεχνοτροπία που το χαρακτήριζε. Ωστόσο, ο φίλος του Γιάννης Μόραλης υποστήριξε ότι ο Κόντογλου «καταλάβαινε απ’ τη δυτική ζωγραφική, μπορούσε ν’ αξιολογήσει και δεν είχε παρωπίδες ότι όλα τα άλλα είναι για πέταμα. Αυτό δεν το έχουν καταλάβει αυτοί που τον θεωρούν θρησκόληπτο». ⁹⁵⁶ Παράλληλα, αξιοσημείωτη είναι και η παρατήρησή του ίδιου ότι ο Κόντογλου «στην αρχή σχεδίαζε και ζωγράφιζε δυτικά». ⁹⁵⁷

Ένα πεδίο ενδιαφέροντος του ζωγράφου Κόντογλου που αξίζει ιδιαίτερος της προσοχής μας, εστιάζεται στα θέματα που απεικονίζονται στις εκκλησίες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένα, την περίοδο αυτή οι Χριστιανοί ζωγράφιζαν τον Σταυρωμένο Χριστό, τον Λάζαρο, τον Επιτάφιο Θρήνο, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, τα μαρτύρια των Αγίων, τη Δευτέρα Παρουσία και τον Άγιο Σισώη μπροστά στον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Παράλληλα, στην Πρόθεση δε ζωγραφιζόταν ο Χριστός μέσα στο μνήμα. Η επιλογή των θεμάτων δεν ήταν τυχαία, καθότι συμβόλιζε το πένθος, ταυτόχρονα όμως και την ελπίδα. Σε αυτά αποτυπώνονταν οι σκοτεινές σκηνές της Σταύρωσης και της Ταφής του Χριστού, τις οποίες όμως ακολουθούσε το χαρμόσυνο μήνυμα της Ανάστασης. Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται κι ο συμβολικός παραλληλισμός με την πορεία του έθνους, αφού στα μάτια του Κόντογλου, όπως ο Χριστός βασανίστηκε και στο τέλος αναστήθηκε,

⁹⁵⁶ Γ. Μόραλης, «Για τον Φώτη Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλος, Εν εικόνη διαπορευόμενος* (επιμέλεια Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 41.

⁹⁵⁷ Μόραλης, «Για τον Φώτη Κόντογλου», ό.π., σ. 42.

έτσι θεωρούσε πως θα συνέβαινε και με τη βασανισμένη Ελλάδα, ευελπιστώντας πως δε θα αργούσε εκείνη η πολυπόθητη ώρα της απελευθέρωσης από τα δεινά της και η επιστροφή στις ένδοξες άλλοτε ημέρες. Είναι αληθές το γεγονός ότι οι βυζαντινοί αγιογράφοι ζωγραφίζανε με ταπείνωση, δίχως καμία φιλοδοξία να ξαφνιασουνε και να κάνουν εντύπωση.

Στο κείμενο «η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία»,⁹⁵⁸ ο Κόντογλου παραθέτει τον πρόλογο του βιβλίου *Εικόνα. Λίγα λόγια για τη δογματική έννοιά της*, του Leonid Ouspensky και μεταφέρει τις βασικές ιδέες που περικλείονται σε αυτό. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, το οποίο ο Κόντογλου μετέφρασε και εξέδωσε στα 1952, ο Leonid Ouspensky γράφει για τη λειτουργική τέχνη, την οποία διαχωρίζει από τη θρησκευτική ζωγραφική. Την πρώτη τη χαρακτηρίζει ως μια θεολογία που εκφράζεται με σχήματα και χρώματα και περιέχει τρία στοιχεία που συγκροτούν τη χριστιανική θρησκεία: το δόγμα, την πνευματική – ηθική διδασκαλία και τη λατρεία, της οποίας αναπόσπαστο μέρος είναι η εικόνα. Στο πλαίσιο αυτό, η λειτουργική τέχνη ομολογεί το δόγμα με την εικόνα και ερμηνεύει τη διδασκαλία με την υπόθεση και το περιεχόμενό της.⁹⁵⁹ Με τον όρο λειτουργική τέχνη εννοεί την αγιογραφία και τονίζει τον λακωνικό της χαρακτήρα, αναφέροντας πως η εικόνα δείχνει μόνο ό,τι είναι ουσιαστικό. Ο Φώτης Κόντογλου στο πλαίσιο αυτό αντιπαραβάλλει την «πνευματική» με την «κοσμική» ή «σαρκική» τέχνη, όπως συνηθίζει να τη λέει, επισημαίνοντας ότι η πρώτη είναι λειτουργική και δε μιμείται τη φύση ή την εξωτερική άποψη του ανθρώπου, αλλά πράγματα του πνευματικού κόσμου, ενώ η δεύτερη είναι υλιστική και αναπαραστατική. Παράδειγμα «πνευματικής» τέχνης είναι η βυζαντινή. Επίσης, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, η κοσμική τέχνη ενδιαφέρεται για την εξωτερική ωραιότητα, η οποία είναι φθαρτή, ενώ η πνευματική για την εσωτερική ωραιότητα, που μας κάνει να αισθανθούμε σεβασμό και ταπείνωση. Επιθυμώντας να δείξει τη μεγάλη διαφορά, θέτει ως παράδειγμα την Παναγία που είναι ζωγραφισμένη στα ελληνικά εικονίσματα και την Παναγία που έχει ζωγραφιστεί στη Δύση. Η πρώτη όπως αναφέρει είναι «σεμνή» και «σοβαρή», η δεύτερη είναι «μια κούκλα με δακτυλίδια και με σκουλαρίκια και με ένα σωρό άλλα ανίερα και ανόητα πράγματα». Και καταλήγει ως εξής: «Η βυζαντινή ζωγραφική μεταμορφώνει τον κόσμο που ζωγραφίζει από υλικόν σε πνευματικόν και, με τα έργα της, δεν

⁹⁵⁸ Κόντογλου, «Η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 115 κ.ε.

⁹⁵⁹ Ο. Leonid, *Η εικόνα* (μετάφραση Φώτη Κόντογλου), Αθήνα: Αστήρ 1991, σσ. 57-58.

έχει σκοπό να συγκινήσει τον άνθρωπο, αλλά να τον αναπλάσει, να κάνει πνευματικό κάθε αίσθημά του». ⁹⁶⁰

Ο Φώτης Κόντογλου, με την ιδιότητα του αγιογράφου, επιτίθεται επανειλημμένα κατά της ιταλικής Αναγέννησης και με απόλυτο τρόπο απορρίπτει κάθε επίδραση που προέρχεται από τη Δύση. Υποστηρίζει δε πως ο λόγος που η βυζαντινή τέχνη είναι μερικές φορές ακατανόητη, είναι διότι κρίνεται σύμφωνα με τα μέτρα της αρχαίας ελληνικής τέχνης ή της τέχνης της Αναγέννησης. Εξηγεί πως στη βυζαντινή τέχνη δεν θα βρει κανείς τη συνηθισμένη ομορφιά, την προοπτική, την ανατομία και οποιαδήποτε φυσικότητα. Τονίζει παράλληλα πως στόχος της δεν είναι να συγκινήσει το θεατή, αλλά να τον αναπλάσει και θεωρεί πως δεν πρέπει να χαρακτηρίζεται ένα έργο σπουδαίο με κριτήριο την περιπλοκότητά του. Ήδη από το 1950, ο Φώτης Κόντογλου παρουσίαζε με απόλυτο τρόπο την αντίληψή του για τη βυζαντινή ζωγραφική υποστηρίζοντας τα εξής: «Η βυζαντινή τέχνη για μένα είναι η τέχνη των τεχνών [...]. Μπροστά στη βυζαντινή τέχνη οι άλλες μου φαίνονται αλαφρές “τυρβάζουσαι περί πολλά”. Ο ίδιος δεν διστάζει να φανερώσει την έκπληξή του γι’ αυτή τους την καινούργια ενασχόληση:

Εκείνο που χρειάζεται να πω εδώ είναι πως δεν περίμενα να βρω μια τέχνη τόσο τέλεια μέσα στις εκκλησίες των Μοναστηριών. Απ’ όσα είχα διαβάσει για τη βυζαντινή τέχνη είχα την ιδέα πως η τέχνη ετούτη είναι άξια μικρότερης προσοχής από εκείνη της Ιταλικής Αναγέννησης. Βρίσκονται στον Άθω ζωγραφιές της πιο σπάνιας τελειότητας, όπως λόγου χάρι ο Αρχάγγελος Γαβριήλ και ο Μερκούριος του Κατελάνου. ⁹⁶¹

Αλλού θίγει ένα άλλο – ιδιαίτερα ενδιαφέρον – σημείο περί της βυζαντινής εικόνας: «Αυτό που λένε κάποιοι που γνωρίζουνε μονάχα ξώπετσα τη βυζαντινή τέχνη, πως η μια εικόνα είναι μηχανική αντιγραφή από την άλλη, δεν είναι σωστό. Η βυζαντινή εικόνα είναι πάντοτε ένα έργο ζωντανό [...] αυτοτελές, πρωτότυπο, καμωμένο μεν απάνω σ’ έναν δοσμένον τύπο, αλλά που τον ερμηνεύει ο κάθε αγιογράφος αναλόγως την ευσέβειά του, όπως η Λειτουργία τελείται από διαφόρους ιερωμένους, που ο καθένας τους λειτουργεί με διαφορετική κατάνυξη». ⁹⁶² Για τον συγγραφέα, η λειτουργική τέχνη φτάνει στην πιο σωστή και καθαρότερη έκφρασή της μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και αφού οι Έλληνες

⁹⁶⁰ Κόντογλου, «Η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 123.

⁹⁶¹ Ζίας, «Επιρροές από τη βυζαντινή και τη λαϊκή τέχνη», *Έλληνες ζωγράφοι, Ελ Γκρέκο, Θεόφιλος, Κόντογλου, Παπαλουκάς*, ό.π., σ. 98.

⁹⁶² Κόρδης, «Ο Φώτης Κόντογλου και η δυναμική της ζωγραφικής μας παραδόσεως», *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 297.

αντιμετώπισαν δύσκολες καταστάσεις. Τότε, ο Κόντογλου δηλώνει απροκάλυπτα ότι δυνάμωσε ο μυστικός και αποκαλυπτικός χαρακτήρας της τέχνης. Στο σημείο αυτό επιτίθεται για μια ακόμη φορά κατά της δυτικής Εκκλησίας και της τέχνης της, η οποία όπως γράφει «από λειτουργική και πνευματική που ήτανε πριν, με την ανατολική παράδοση, κατάντησε κι αυτή κοσμική, παγανιστική, όπως ήτανε η αρχαία ειδωλολατρική τέχνη, επειδή εξέφραζε το εγκόσμιο πνεύμα της δυτικής Εκκλησίας, που είχε γίνει υλιστικό με τον ορθολογισμό της αρχαίας φιλοσοφίας».⁹⁶³

Στο τρίτο μέρος του συγκεκριμένου κειμένου, ο συγγραφέας περνά στα τεχνικά μέσα και τρόπους που χρησιμοποιούσαν οι βυζαντινοί αγιογράφοι και τα οποία έχουν αντλήσει, όπως επισημαίνει, από τους αρχαίους Έλληνες. Αναφέρει και ένα βιβλίο που γράφτηκε από το μοναχό Διονύσιο, την *Ερμηνεία των ζωγράφων ως προς την εκκλησιαστική ζωγραφία*, επισημαίνοντας πως αν και πολύτιμο δεν ξεδιαλύνει όλες τις απορίες. Ο μοναχός στο συγκεκριμένο βιβλίο πραγματεύεται θέματα που αφορούν σε εικονογραφικά και τεχνικά ζητήματα της εκκλησιαστικής ζωγραφικής τέχνης. Δίνει πληροφορίες για τη ζωγραφική εικόνων φορητών και τοίχου και αφιερώνει μεγάλο μέρος στην εικονογράφηση θεμάτων τα οποία προέρχονται από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Από το βιβλίο του μοναχού Διονυσίου ο συγγραφέας επιλέγει αποσπάσματα στα οποία περιγράφεται η μορφή κάθε Αγίου και τονίζει πως αυτή παραδόθηκε αιώνες πριν και οι αγιογράφοι τη διατήρησαν. Μόνο σε δευτερεύουσες λεπτομέρειες υπάρχουν παραλλαγές, ενώ η βάση κάθε μορφής και το πνεύμα της παραμένουν ίδια. Ως προς την πρακτική πλευρά, σύμφωνα με την περιγραφή που δίνει, οι αγιογράφοι δούλευαν με αυγό για τη ζωγραφική των φορητών εικόνων και με ασβέστη για τις τοιχογραφίες. Το πρώτο μάλιστα το χρησιμοποιούσαν και οι αρχαίοι Έλληνες. Μια άλλη τεχνική, την οποία χρησιμοποιούσαν στους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού, ήταν η «εγκαυστική». Το υλικό που χρησιμοποιούσαν σε αυτή την περίπτωση ήταν λιωμένο κερι, ανακατεμένο με χρώματα. Τέλος, υπήρχαν τα ψηφιδωτά, τα οποία αποτελούνταν από κομμάτια χρωματιστών τζαμιών, ανάμεσα στα οποία έβαζαν χρωματιστά μάρμαρα και βότσαλα.⁹⁶⁴

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος αναλύει τη σημασία της βυζαντινής αγιογραφίας. Όπως αναφέρει συγκεκριμένα, η τέχνη αυτή εκφράζει το αιώνιο και σκοπός της είναι η

⁹⁶³ Κόντογλου, *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 97.

⁹⁶⁴ Κόντογλου, «Η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σσ. 131-134.

συμβολική παράσταση του ανθρώπου σε ιερές και σημαντικές στιγμές της πνευματικής ζωής του. Θεωρεί πως την εποχή της Τουρκοκρατίας η βυζαντινή αγιογραφία έφτασε στον υπέρτατο βαθμό δημιουργίας. Ενδεικτικά, για να δείξει ότι η βυζαντινή αγιογραφία εκφράζεται με αυστηρότητα, λιτότητα και με πνευματικά σχήματα θέτει ως παράδειγμα τη σκηνή της Προδοσίας, όπου ο Ιούδας δεν ζωγραφίζεται άσχημος, κακούργος και ο Χριστός δεν είναι δακρυσμένος, αλλά οι μορφές είναι μετρημένες και σοβαρές.⁹⁶⁵ Εξάλλου, κατά τον συγγραφέα, «οι βυζαντινοί αγιογράφοι ζωγραφίζανε με ταπείνωση, δίχως καμιά φιλοδοξία να ξαφνιασούνε και να κάνουν εντύπωση, ζωγραφίζανε σαν να προσευχόντανε».⁹⁶⁶

Ο συγγραφέας στο κείμενό του με τίτλο «η ρωμέϊκη ζωγραφική, η καταφρονεμένη»⁹⁶⁷ εκφράζει το παράπονό του για το γεγονός ότι οι τεχνίτες της Ανατολής έμειναν άγνωστοι στους ανθρώπους της τέχνης και διαφωνεί με την άποψη ότι η τέχνη ανθίζει όσο ανθίζει ένα κράτος και σβήνει με την παρακμή του, αναφέροντας ξανά το παράδειγμα της απεικόνισης του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και γράφοντας: «Αυτό το παράξενο φτερωτό πλάσμα σε καρφώνει στον τόπο. Κατά την ιδέα μου, σπάνια ο άνθρωπος φτιάνει δημιουργήματα με τέτοιο βάθος».⁹⁶⁸ Δίνει επίσης παράδειγμα τον Άγιο Σισώη, ο οποίος στέκεται μπροστά στον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οι πιο πάνω αναφορές στη βυζαντινή τεχνοτροπία – σε σχέση πάντοτε με το έργο του Φώτη Κόντογλου – εξυπηρετούν στο να αποδειχτεί η σημασία που έδινε ο αγιογράφος στη ζωγραφική που αναπτύσσεται και ακμάζει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Χαρακτηρίζει τη ζωγραφική αυτή «ρωμέϊκη» με κύριο χαρακτηριστικό της το βαθύ και λεπτό πνεύμα. Οι ζωγραφιές της περιόδου είναι γεμάτες πάθος και παλικαριά και σε αυτές αποτυπώνονται Άγιοι και αγωνιστές όπως οι Άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, ο Διάκος και οι Μαυρομιχάληδες. Για τις μορφές που απεικονίζονται, γράφει χαρακτηριστικά ο ζωγράφος: «αυτό το παράξενο σουλούπι, αρχαίος και μαζί βάρβαρος, φερμένος από την Ασία κι αδελφωμένος με το ντόπιο αίμα, απόγονος “των αντρειωμένων αρχαίων Ελλήνων”». Ο “αρχαίος Έλληνας” είναι πάντα μέσα στη φαντασία του λαϊκού μάστορα και τον ζωγραφίζει μ’ ένα τρόπο φοβερό».⁹⁶⁹

⁹⁶⁵ Κόντογλου, «Η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 141.

⁹⁶⁶ Κόντογλου, «Η βυζαντινή ζωγραφική και η αληθινή της αξία», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 138.

⁹⁶⁷ Κόντογλου, «η ρωμέϊκη ζωγραφική, η καταφρονεμένη», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Άγκυρα 2011, σ. 145 κ.ε.

⁹⁶⁸ Κόντογλου, «η ρωμέϊκη ζωγραφική, η καταφρονεμένη», *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ 1984, σ. 123.

⁹⁶⁹ Κόντογλου, «η ρωμέϊκη ζωγραφική, η καταφρονεμένη», *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 124.

Σε άλλο κείμενό του με τίτλο «Η μυστική Σιών»,⁹⁷⁰ ο συγγραφέας καταθέτει τις σκέψεις του σχετικά με τη βυζαντινή τέχνη, υποστηρίζοντας ότι δεν χρειάζεται κανείς μόρφωση ή εξυπνάδα προκειμένου να την κατανοήσει, παρά μόνο πίστη. Ακόμη, δηλώνει πως διαφωνεί με τους ειδικούς, οι οποίοι εκφέρουν τη γνώμη ότι τα βυζαντινά έργα δεν χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία.⁹⁷¹ Σύμφωνα με την οπτική του ίδιου, η αληθινή πρωτοτυπία δεν έγκειται στους διαφορετικούς συνδυασμούς χρωμάτων και σχημάτων, αλλά στην «υποβολή κόσμων και συναισθημάτων με εντελώς πνευματικά μέσα».⁹⁷² Προκειμένου να υποστηρίξει την άποψή του αυτή, περιγράφει την εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, κρίνοντας πως δεν υπάρχουν περισσότερο αντιπροσωπευτικά δείγματα έργων φτιαγμένων από το ανθρώπινο χέρι, από τα έργα της βυζαντινής τέχνης.

Στο κομμάτι «οι θησαυροί της αγιογραφίας μας»⁹⁷³ ο Φώτης Κόντογλου αναφέρεται στα ψηφιδωτά και στις τοιχογραφίες που υπάρχουν σε εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, της Χίου, του Αγίου Όρους, της Καστοριάς, της Βέροιας, της Ηπείρου, της Αίγινας και σε άλλα νησιά της Ελλάδας, μερικές από τις οποίες είναι ζωγραφισμένες από τον 2^ο αιώνα. Παράλληλα, κάνει αναφορά στον ελληνιστικό χαρακτήρα που έχουν τα ψηφιδωτά και οι τοιχογραφίες στην εκκλησία του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. Ενδιαφέρουσα είναι η σύγκριση που πραγματοποιεί ανάμεσα στις παραστάσεις της Νέας Μονής Χίου και του Οσίου Λουκά της Λειβαδιάς και στο Δαφνί της Αττικής. Στην πρώτη περιγράφει τα έργα ως «ασκητικά, σκληρά και δογματικά, με βαθιά θρησκευτική πνοή», όπως και στη δεύτερη, με τη διαφορά ότι έχουν άλλο ύφος. Στην εκκλησία όμως του Δαφνιού τα θεωρεί «πιο κοσμικά, πιο χαροποιά και ακαδημαϊκά».⁹⁷⁴ Στη συνέχεια, απαριθμεί τις στολισμένες με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες εκκλησίες που βρίσκονται σε όλα τα μέρη της Ελλάδας. Πολλές παραστάσεις μάλιστα, όπως μας πληροφορεί, είναι ζωγραφισμένες στα χρόνια των Παλαιολόγων, όπως στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, στην Κόκκινη Εκκλησία, στην αρχαία Παναγία Βελλάς στα Ζαγόρια και στην εκκλησία της Παναγίας στο Αλιβέρι της Εύβοιας. Επιδιώκει να ενημερώσει τον αναγνώστη για τον πλούτο που βρίσκεται μέσα στους ναούς αυτούς και να τονίσει τη μεγάλη ανάγκη φροντίδας και συντήρησής τους.

⁹⁷⁰ Κόντογλου, «Η μυστική Σιών», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 111 κ.ε.

⁹⁷¹ Κόντογλου, «Η μυστική Σιών», *Έργα Γ΄*, *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 95.

⁹⁷² Κόντογλου, «Η μυστική Σιών», *Έργα Γ΄*, *Η Πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 94.

⁹⁷³ Κόντογλου, «Οι θησαυροί της αγιογραφίας μας», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 152 κ.ε.

⁹⁷⁴ Κόντογλου, «Οι θησαυροί της αγιογραφίας μας», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 153.

Στο πλαίσιο αυτό, περιγράφει στο κείμενο «οι ταπεινοί αγιογράφοι της Τουρκοκρατίας»⁹⁷⁵ τα θέματα της αγιογραφίας την περίοδο αυτή, στα οποία αποτυπώνεται ο πόνος που προκάλεσε η Άλωση της Πόλης. Παραθέτει μάλιστα απόσπασμα από το γνωστό «Μοιρολόι της Παναγίας», το οποίο συναντάται σε πολλές παραλλαγές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, τα παιδιά λυπημένα τραγουδούσαν το ποίημα αυτό και ο Σταυρωμένος Χριστός ζωγραφίστηκε με τον ίδιο τρόπο που περιγράφεται στο μοιρολόι:

Βλέπεις εκείνον τον γυμνόν και τον ανεμαλλιάρη,
οπού φορεί στην κεφαλή ακάνθινο στεφάνι;
Οπού 'χει τα ματάκια του ραμμένα με μετάξι
και στάζει από το στόμα του πολύ πικρό φαρμάκι;
Εκείνος είν' ο γιόκας σου κι εμένα δάσκαλός μου.⁹⁷⁶

Μία ακόμη από τις παραστάσεις που συναντώνται κατά την Τουρκοκρατία, είναι ο Άγιος Σισώης ο Μέγας που στέκεται θρηνώντας μπροστά από τον ανοικτό τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η εικόνα αυτή φέρει την εξής επιγραφή: «Ὁ μέγας ἐν ἀσκηταῖς Σισώης ἔμπροσθεν τοῦ τάφου τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Ἀλεξάνδρου, τοῦ πάλαι λάμπαντος ἐν δόξῃ, φρίττει καί, τό ἄστατον τοῦ καιροῦ καί τῆς δόξης τῆς προσκαίρου λυπηθεῖς, ἰδοῦ κλαίει. Ὅρῶν σε, τάφε, δειλιῶ σου τήν θεάν και καρδιοστάλακτον δάκρυον χέω, χρέος τὸ κοινόφλητον εἰς νοῦν λαμβάνων. Πῶς οὖν μέλλω διελθεῖν πέρας τοιοῦτον; Αἴ! Αἴ! θάνατε! Τίς δύναται φυγεῖν σε;»⁹⁷⁷ Το γεγονός που εξιστορεῖ η επιγραφή αυτή είναι ότι ο άγιος Σισώης επισκέφθηκε κάποτε τον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου και αναλογιζόμενος το μεγαλείο στο οποίο έζησε ο βασιλιάς, έκλαψε και θρήνησε για τη ματαιότητα της ζωής. Οι μαθητές του Αγίου ζωγράρισαν την εικόνα του κοντά στον τάφο και έγραψαν το πιο πάνω επίγραμμα.⁹⁷⁸

Αγαπητά θέματα επίσης των αγιογράφων της περιόδου είναι η ταφή του Αγίου Εφραίμ του Σύρου, η Ανάσταση του Λαζάρου, ο Επιτάφιος Θρήνος, ο Άγιος Γεώργιος και Δημήτριος, ο Άγιος Νικόλαος, ο Άγιος Μάμας, ο προφήτης Ηλίας, η κοίμηση της Θεοτόκου κ.ά. Εκτενής περιγραφή γίνεται για την εικόνα της ταφής του Αγίου Εφραίμ του Σύρου. Στο μέσο βρίσκεται το σκηνωμά του και στο στήθος του φέρει την εικόνα του Χριστού. Τον πλαισιώνουν μοναχοί και ασκητές με πρόσωπα «στεγνωμένα εκ της ασκήσεως», άλλοι με παλιά ράσα και άλλοι με δέρματα αιγών. Ο παραστατικός τρόπος με τον οποίο γίνεται η περιγραφή δίνει την εντύπωση

⁹⁷⁵ Κόντογλου, «Οι ταπεινοί αγιογράφοι της Τουρκοκρατίας», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 153.

⁹⁷⁶ Κόντογλου, *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 145.

⁹⁷⁷ Κόντογλου, *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό. π., σ. 146.

⁹⁷⁸ Βλ. www.agiooros.net [25.11.2010]

στον αναγνώστη ότι βλέπει τη σκηνή ολοζώντανη μπροστά του: «ὁ ερευνητῶν μετὰ προσοχῆς δύναται ν' ανακαλύψῃ τὴν κεφαλὴν λιποσάρκου ἀναχωρητοῦ μέσα εἰς σκοτεινὴν τινα ὄπην μεταξὺ τῶν ἀνίκμων πετρῶν, ὅστις εἶναι κρυμμένος ἐκεῖ μέσα ὡς ἄγριον πτηνόν».⁹⁷⁹ Τὴν ἴδια παρομοίωση, ὁ συγγραφέας καὶ αἰσιογράφος χρησιμοποίησε καὶ γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο.

Ὁ Κόντογλου θεωρεῖ πὼς τὸ πνεῦμα τοῦ Βυζαντίου δὲν χάθηκε μετὰ τὴν Ἄλωση, ἀλλὰ διατηρήθηκε ζωντανό ἀπὸ τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Στὰ χρόνια αὐτὰ διαμορφώθηκε ὁ νέος Ἑλληνισμός καὶ μέσα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες καὶ τὶς κακουλίες ποὺ υπέστησαν, οἱ Ἕλληνες δημιούργησαν ἔργα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κάνουν ὅσοι στὴ ζωὴ τους δὲν ἐκλάψαν καὶ δὲν ταπεινώθηκαν, ὅπως υποστηρίζει ὁ συγγραφέας. Τονίζει πὼς τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν ἔχουν τὴν οδυνηρὴ καὶ βάρβαρη δραματικότητα ποὺ παρατηρεῖται στὶς ζωγραφιὲς τῶν θρησκευτικῶν ζωγράφων τῆς Δύσης, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀναπαραστατικὲς καὶ υλιστικὲς καὶ ἀποπνέουν τὴν οσμὴ τοῦ θανάτου. Ὁ συγγραφέας συνεχίζει ἀναφέροντας τοὺς σημαντικότερους αἰσιογράφους τῆς περιόδου. Πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη πὼς πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς γίνονταν μοναχοὶ σὲ νεαρὴ ἡλικία καὶ μαθήτευαν κοντὰ σὲ τεχνίτες ὥστε νὰ μάθουν τὴν τέχνη τῆς αἰσιογραφίας. Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας προέρχονταν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἄργους, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Θηβῶν, τῆς Κρήτης κ.ά. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ πρόσωπα ποὺ συλλαμβάνουν τὸν Χριστὸ ζωγραφίζονται ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ὡς Τούρκοι με φέσια καὶ με τὴν τουρκικὴ σημαία νὰ κυματίζει. Στὰ μαρτύρια ἐπίσης τῶν Ἁγίων, οἱ δῆμοι εἶναι Ἀραβες. Μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει λοιπὸν στὶς εἰκόνες αὐτές μίαν συμβολικὴν σημασίαν, ὅπως ἐπισημάνθηκε καὶ προηγουμένως, ὡς πρὸς τὶς δοκιμασίες τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ἀλλόθρησκους κατακτητῆς. Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μάρτυρες ἀπὸ τὴν ἄλλη συμβολίζουν στὰ ἔργα τοὺς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς κατὰ κανόνα ἀποπνέουν πίστη καὶ ἐλπίδα γιὰ τὴν ἐπερχόμενη ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ παρουσιάζει ἐπιπλέον ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ ἐπισήμανση τοῦ συγγραφέα πὼς κατὰ τὸ διάστημα ποὺ ἀρχισαν οἱ λαϊκοὶ τραγουδιστῆς νὰ συνθέτουν ἀνώνυμα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, φανερώθηκαν καὶ ἕνα σωρὸ αἰσιογράφοι ποὺ στόλισαν ἀμέτρητες ἐκκλησίες χωρὶς νὰ γράψουν τὸ ὄνομά τους. Τὰ ἔργα τους χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀπλότητα καὶ ἀθωότητα. Γράφει σχετικὰ με τοὺς αἰσιογράφους αὐτοὺς καὶ τὸ ἦθος ποὺ μετέφεραν στα

---

⁹⁷⁹ Κόντογλου, *Ἔργα Γ'*, *Ἡ πονεμένη Ρωμοσύνη*, ὁ.π., σ. 154.

έργα τους: «Τα έργα της αιογραφίας, τα οποία αντικατοπτρίζουν υπερφυώς και καθαρότερον το βαθύ μυστήριο της αγιότητας και της εν Χριστώ απλότητας, πτωχείας και εγκαταλείψεως, εξωγραφίσθησαν εις την Τουρκοκρατούμενην Ανατολήν κατά τον 16^ο, 17^ο και 18^ο αιώνα από τους ορεισιβίους και αγραμμάτους αιογράφους, διότι οι απλούστεροι την καρδίαν έχουν θερμότεραν την ελπίδαν».⁹⁸⁰

Στη συνέχεια, αναφέρεται διεξοδικά σε ξεχωριστό κεφάλαιο στον Γεώργιο Μάρκου τον Αργείο, γνωστό αιογράφο του 18 ου αιώνα. Ο συγκεκριμένος αιογράφος φαίνεται να επηρεάστηκε από την ιταλική τεχνοτροπία των εικόνων κατά την επίσκεψή του στην Ιταλία. Η επίδραση της χώρας αυτής υπήρξε έκδηλη στα έργα, με αποτέλεσμα να αναμειγνύει το πνεύμα της ορθόδοξης θρησκείας με τα «ξενόφερτα καμώματα». Στο σημείο αυτό, ο συγγραφέας επαναλαμβάνει την άποψή του για την τέχνη που αναπτύχθηκε στη Δύση, θέτοντας ως παράδειγμα τον Χριστό που είναι ζωγραφισμένος στη Μονή Πετράκη ή ακόμη και στην Παναγία του Κορωπιού, έργα του Αργείου, καθώς και τον Χριστό στη Φανερωμένη πάλι δια χειρός Αργείου. Στη δεύτερη περίπτωση προηγήθηκε εντούτοις το ταξίδι και η παραμονή του στην Ευρώπη. Όπως αναφέρει, «ο πρώτος είναι κατά πολύ ανώτερος από τον δεύτερο», όπως συμβαίνει άλλωστε και με την απόδοση των μορφών των προφητών, των οσίων, της φύσης κ.λ.π.⁹⁸¹

Από όσα παραδείγματα έχουν αναφερθεί, καθώς και πολλά άλλα διάσπαρτα στο έργο του Κόντογλου, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι παρά τη γνώση που κατείχε ο Κόντογλου περί της δυτικής τέχνης, πάντοτε θεωρούσε ανώτερη αυτήν που προέρχεται από την Ανατολή και ειδικά από τη βυζαντινή και Ορθόδοξη παράδοση. Όπως πολύ εύστοχα γράφει ο Ευάγγελος Ν. Μόσχος: «Απ' αυτήν ακριβώς την αγάπη του για το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία ξεπετάγεται ο “βυζαντινός” Κόντογλου, [...] η τέχνη του Κόντογλου έπαψε πια να είναι “ζωγραφική” – παρ' όλο που φιλοτέχνησε πολλά θαυμαστά έργα κοσμικής ζωγραφικής που μαρτυρούν το μεγάλο ταλέντο του – και μεταμορφώθηκε κάτω από το “μυστικό” νόημα της Ορθοδοξίας σε “αιογραφία”, σε “λειτουργική τέχνη”, σε “θρησκευτική κατάνυξη”».⁹⁸² Ο σαφής και συγκεκριμένος προσανατολισμός του

⁹⁸⁰ Χατζηφώτης, «Ο Ιησούς Χριστός στο εικαστικό και συγγραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 284.

⁹⁸¹ Κόντογλου, «Γεώργιος Μάρκου ο Αργείος», *Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, ό.π., σ. 203.

⁹⁸² Ε. Μόσχος, «Φώτης Κόντογλου, ο διά Χριστόν σαλός», *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 206.

Κόντογλου στην τέχνη του, αποτέλεσε αιτία να χαρακτηριστεί ως «απηρχαιωμένος», παραγνωρίζοντας όμως το γεγονός πως το έργο του εκδηλώνει την «αναζήτηση μέσω της Ορθοδοξίας μιας οικουμενικής καλλιτεχνικής γλώσσας και έκφρασης». Το γεγονός αυτό τον καθιστά – παραδόξως όπως θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει – πέρα από «συντηρητικό» και μοντερνιστή.⁹⁸³ Τέλος, ένα στοιχείο που διαφοροποιεί τον Κόντογλου από πολλούς άλλους σημαντικούς καλλιτέχνες, είναι το ότι μέσω της τέχνης του δεν αποσκοπεί στην προσωπική επιτυχία, αλλά στο «να διακονήσει την Πίστη, όπως την απαυγάζει η Βυζαντινή Παράδοση».⁹⁸⁴ Υπάρχουν αμέτρητες αναφορές που θα μπορούσαν να γίνουν στην ουσιαστική σχέση του ζωγραφικού έργου και των σχετικών με την τέχνη κειμένων του Κόντογλου, σε σχέση πάντοτε με τους άξονες της βυζαντινής παράδοσης και της Ορθοδοξίας. Οι πιο πάνω είναι ενδεικτικές για την κατανόηση τόσο της εικαστικής του δημιουργίας όσο και των απόψεων του γενικότερα περί ζωγραφικής.

2. Διήγημα και ορθόδοξη χριστιανική παράδοση

Ένα λιγότερο γνωστό πεδίο δράσης του Φώτη Κόντογλου, που εμπίπτει στην κατηγορία της λογοτεχνικής του παραγωγής και αναφέρεται στο παρόν κεφάλαιο ως άλλη μορφή εκφραστικής δημιουργίας, αποτελεί η ενασχόληση του με το διήγημα. Παρότι η συνεισφορά του στο είδος αυτό είναι μικρή σε έκταση, δεν παύει να αποτελεί μια ακόμη ένδειξη της πολυπραγμοσύνης του, μια ένδειξη που επισημαίνει το γεγονός ότι τα πάντα γύρω του εμπερικλείουν την ελληνοχριστιανική παράδοση. Θα αναφερθούμε σε τρία χριστουγεννιάτικα διηγήματά που τιτλοφορούνται ως ακολούθως: «Παραμονή Χριστούγεννα», «Χριστούγεννα στη σπηλιά» και «Γιάννης ο βλογημένος».

Στο πρώτο από τα παραπάνω διηγήματα, περιγράφεται η εύθυμη κυκλοφορία στους δρόμους ενός χωριού, παραμονή Χριστουγέννων. Στο επίκεντρο βρίσκονται δύο καφενεία, το ένα μεγάλο και πολυπληθές, με θαμώνες «καλοπερασμένους νοικοκυρέους»,⁹⁸⁵ ενώ το απέναντί του μικρό, κρύο και μίξερο με μοναδικούς θαμώνες λίγους ταλαίπωρους

---

⁹⁸³ Μ. Στεφανίδης, «Κάποιο πράγμα που 'ναι το τιμιάτατον. Ολίγα για τον Κυρ Φώτη Κόντογλου, Αϊβαλιώτη», *Φώτης Κόντογλος, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 253.

⁹⁸⁴ J. Gaigneron, «Ένας βυζαντινός των ημερών μας», *Μνήμη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975, σ. 128.

⁹⁸⁵ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, Αθήνα: Αρμός 2015, σ. 23.

ηλικιωμένους. Πέρα από την περιγραφή των αντίθετων συνθηκών στα δύο καφενεία, το διήγημα εστιάζει στα παιδιά που ψάλουν τα κάλαντα και μέσω αυτού του εθίμου, ο συγγραφέας δράττεται της ευκαιρίας να εκφράσει επανειλημμένα την έντονη νοσταλγία του προς το παρελθόν, συγκρίνοντάς το με τη σύγχρονη εποχή. Διαβάζουμε λοιπόν: «Κάθε τόσο άνοιγε η πόρτα και μπαίνανε τα παιδιά που λέγανε τα κάλαντα. [...] Και δεν τα λέγανε μισά και μισοκούτελα, μα τα λέγανε από την αρχή ίσαμε το τέλος, με φωνές ψαλτάδικες, όχι σαν και τώρα, που λένε μοναχά πέντε λόγια μπρούμυτα κι ανάσκελα, και κείνα παράφωνα».⁹⁸⁶ Στο συγκεκριμένο έργο είναι εμφανής, από την πρώτη στιγμή, η αγάπη του Κόντογλου τόσο για τα χριστιανικά έθιμα των ημερών όσο και για τη βυζαντινή μουσική και την υμνογραφία. Ακολούθως, αναφέρεται στις εγκάρδιες συναναστροφές των ανθρώπων κατά την περίοδο των εορτών όπου πλούσιοι και φτωχοί γινόντουσαν ένα και «ψέλνανε το Χριστός γεννάται, δοξάσατε, Η Παρθένος σήμερα τον Υπερούσιον τίκτει, Μυστήριο ξένον ορώ και παράδοξον»⁹⁸⁷ και ευφραινότανε η ψυχή τους. Τα παιδιά αποκόμιζαν από τα κάλαντα «αρχοντικά φιλοδορήματα» και «λογιών λογίων γλυκά» από τους νοικοκύρηδες περιμένοντας καρτερικά να τα γευτούν μετά το τέλος της λειτουργίας, κάτι που έκανε εντύπωση στον συγγραφέα σχολιάζοντας με έμφαση: «Αβραμιαία πράγματα! Τώρα στεγνώσανε οι άνθρωποι και γινήκανε σαν ξερίχια από τον πολιτισμό! Πάνε τα καλά χρόνια!»⁹⁸⁸ Επίσης, δεν απουσιάζει κι εδώ μια ένδειξη της εναντίωσης του Κόντογλου στα ξενόφερτα «προϊόντα», όταν συγκρίνει τις καμπάνες της παλιάς εποχής με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές: «Τι γλυκόφωνες καμπάνες! Όχι σαν τις κρύες τις ευρωπαϊκές, που θαρρείς πως είναι ντενεκεδένιες!»⁹⁸⁹

Στο διήγημα «Χριστούγεννα στη σπηλιά» μεταφερόμαστε σε μια σπηλιά στο βουνό, όπου διαμένει μια οικογένεια τσομπάνηδων που έχει το μαντρί της εκεί κοντά. Ζούνε με τα ζώα τους κάπως απομακρυσμένοι από τον κόσμο. Η δράση εκτυλίσσεται παραμονή Χριστουγέννων, ενώ ρίχνει χιονόνερο και φυσάνε δυνατοί άνεμοι. Περιγράφεται το πώς, από την ώρα του εσπερινού και έπειτα, μαζεύεται στη σπηλιά των τσομπάνηδων μια ομάδα ανθρώπων, δυο κυνηγοί, τρεις θαλασσινοί και δυο καλόγεροι, οι οποίοι αναζητούν καταφύγιο στη σπηλιά, καθώς η κακοκαιρία αλλάζει τα σχέδια τους. Οι τσομπάνηδες τους υποδέχονται

⁹⁸⁶ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 23.

⁹⁸⁷ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 28.

⁹⁸⁸ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 26.

⁹⁸⁹ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 26.

φιλόξενα και με χαρά και οι φιλοξενούμενοι δοξάζουν τον Θεό για την σωτηρία τους. Κάθονται όλοι να φάνε σε ένα τραπέζι που δεν στερείται ποικίλων αγαθών και στη ζεστασιά της σπηλιάς, ψέλνουν όλοι μαζί τους ύμνους των ημερών φυλλομετρώντας τη Σύνοψη. Το διήγημα κλείνει με το ακόλουθο σχόλιο: «αληθινά, από τη Γέννηση του Χριστού δεν έλειπε τίποτα. Όλα υπήρχανε: το σπήλαιο, οι ποιμένες, οι μάγοι με τα δώρα, κι ο ίδιος ο Χριστός ήτανε παρών με τους δύο μαθητές του, που ευλογούσανε την βρώσιν και την πόσιν».⁹⁹⁰ Είναι προφανές ότι το συγκεκριμένο διήγημα εκθειάζει τους απλούς και φιλόξενους ανθρώπους, οι οποίοι εορτάζουν τη γέννηση του Χριστού χωρίς πολυτέλειες, αλλά με το αληθινό πνεύμα αγάπης και συναδελφοσύνης. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως ο χώρος της ιστορίας είναι μια σπηλιά με βοσκούς, στοιχείο που παραπέμπει συνειρμικά στο σκηνικό της γέννησης του Κυρίου. Πιθανόν ο Κόντογλου να επιθυμούσε να θίξει το γεγονός ότι, ενώ στη σύγχρονή του εποχή οι μεγάλες γιορτές της Χριστιανοσύνης είχαν αρχίσει να χάνουν το πραγματικό τους νόημα, εκείνο που πραγματικά χρειάζεται για να γιορτάσουν οι άνθρωποι και να συναισθανθούν το μήνυμα των ευλογημένων αυτών ημερών, είναι μονάχα να διαθέτουν αγνές ψυχές που θα χαρακτηρίζονται από αισθήματα αλληλεγγύης και ανιδιοτελούς προσφοράς προς τον συνάνθρωπό τους.

Στο διήγημα με τίτλο «Γιάννης ο βλογημένος», παρακολουθούμε τον Άγιο Βασίλη παραμονές πρωτοχρονιάς, σε μια πορεία εξεύρεσης γνήσιων ανθρώπων, ώστε να περάσει μαζί τους τη γιορτή του: «Ο άγιος Βασίλης, σαν περάσανε τα Χριστούγεννα, πήρε το ραβδί του και γύρισε σ' όλα τα χωριά, να δει ποιος θα τον γιορτάσει με καθαρή καρδιά».⁹⁹¹ Γυρίζει από πολιτείες και κεφαλοχώρια, μα πουθενά δεν του ανοίγουν την πόρτα, νομίζοντας πως είναι ζητιάνος. Τέτοια είναι η απονία των ανθρώπων, που πικραίνεται ο Άγιος. Φτάνοντας σε ένα απομονωμένο φτωχικό χωριό, κτυπά την πόρτα μιας καλύβας και για πρώτη φορά τυγχάνει εγκάρδιας υποδοχής και φιλοξενίας. Νοικοκύρης του φτωχικού είναι ο Γιάννης ο Μπαρμπάκος, που περιγράφεται ως άνθρωπος αθώος κι απελέκητος. Υποδέχεται τον ζητιάνο καλόγερο – όπως τον νομίζει – με φροντίδα και σεβασμό σαν να ήταν πατέρας του. Ο Άγιος περιχαρής ευλογεί το σπιτικό του, την οικογένεια και τα υπάρχοντά του, και τελεί τον Όρθρο και τον Κανόνα της Εορτής. Έπειτα συντρώγει με την οικογένεια και κόβει τη βασιλόπιτα. Κατά τη διάρκεια της όλης επίσκεψής του, ο Γιάννης ο Βλογημένος δεν υποπεύεται καθόλου

⁹⁹⁰ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 56.

⁹⁹¹ Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 102.

πως έχει δίπλα του τον Άγιο, και μάλιστα στο τέλος αναρωτιέται με ταπείνωση, ποια αρχοντικά άραγε να επισκέπτεται τη μέρα αυτή ο Άγιος Βασίλης. Ο Άγιος συγκινείται με την απλή, ταπεινή ψυχή του νοικοκύρη και δακρύζει λέγοντας στην προσευχή του «τὰ μυστήρια Σοῦ τοῖς νηπίοις ἀποκαλύπτεται».⁹⁹² Στο διήγημα αυτό προβάλλεται για ακόμη μια φορά η μεγάλη αξία που δίνει ο Κόντογλου στη χριστιανική αρετή της ταπείνωσης και της απλότητας, υποδεικνύοντας πως ο Θεός κι οι Άγιοι προσφέρουν γενναιόδωρα τις ευλογίες τους στους πιο ταπεινούς και αγνούς ανθρώπους που ζουν ενάρετα ακολουθώντας τα λόγια του Ευαγγελίου. Ο Κόντογλου κατορθώνει με τη σύντομη αυτή ιστορία να προβληματίσει τον αναγνώστη του ούτως ώστε να μην αποζητά την παροδική κοσμική δόξα που του παρέχουν τα γήινα, αλλά ο βίος και η συμπεριφορά του να έγκεινται στα πρότυπα της χριστιανοσύνης και τα διδάγματά της.

3. Το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά

3.1 Εισαγωγή

Η πολυδιάστατη παρουσία που κατέχει ο Θεοτοκάς στα ελληνικά γράμματα, μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα του ακόρεστου πάθους του για διαρκή έκφραση και δημιουργία. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το ενδιαφέρον και η ενασχόλησή του με το θέατρο, που αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης του παρόντος κεφαλαίου. Ο συγγραφέας το 1941 αναστέλλει ξαφνικά τη μυθιστορηματική του δημιουργία και στρέφεται προς τον θεατρικό λόγο.⁹⁹³ Τα αίτια της στροφής του αυτής εντοπίζονται στον πρόλογο της συγκεντρωτικής έκδοσης *Θεατρικά Έργα Α΄, Νεοελληνικό Λαϊκό Θέατρο* (1965), όπου ο συγγραφέας εξηγεί τις προθέσεις του, συσχετίζοντας τα έργα του με το εθνικό κλίμα και τους κοινωνικούς όρους της περιόδου κατά την οποία γράφτηκαν:

Στα 1941, η εχθρική Κατοχή αναστάτωσε τον ψυχικό και πνευματικό μας κόσμο ως τα βάθη. [...] Αρκετοί σκεπτόμενοι Έλληνες αισθάνθηκαν, τότε, την ανάγκη να εμβαθύνουν τη συνείδηση της καταπιεσμένης και τραυματισμένης εθνικής τους υπόστασης, να αποκτήσουν μια νόσο το

⁹⁹² Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, ό.π., σ. 107.

⁹⁹³ Το ζήτημα του θεάτρου απασχόλησε τον Θεοτοκά από πολύ νωρίς. Οι πρώτες θεατρικές του δοκιμές προηγούνται της συγγραφής της *Αργώς*. Βλ. Θεοτοκάς, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, Αθήνα: Λέσχη 1989, ό.π., σσ. 39-41.

δυνατό πιο ολοκληρωμένη γνώση του συλλογικού εαυτού τους και του λαϊκού τους πολιτισμού, να βρουν καθώς έλεγαν, «τις ρίζες τους». Ανάμεσα σ' αυτούς, στράφηκα κι εγώ στη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού, των λαϊκών παραδόσεων, του Μακρυγιάννη και άλλων πηγών που ικανοποιούσαν την ανάγκη αυτή. Ταυτόχρονα και δίχως καθόλου να το επιδιώξω, μου ήρθε η διάθεση να γράψω θέατρο [...].⁹⁹⁴

Ο πόλεμος, που, κατά τον Θεοτοκά, «ξαναφέρει όλα τα πράματα στις φυσικές τους διαστάσεις»,⁹⁹⁵ λειτούργησε επομένως ως καταλύτης για το πέρασμα του ιδίου από τον αφηγηματικό στον θεατρικό λόγο. Ο συγγραφέας, που πιθανόν να βίωσε κατά τα χρόνια αυτά ανατρεπτικές αλλαγές στον ψυχικό του κόσμο, ομολογεί ότι ο πόλεμος τον λευτέρωσε από μια υπερβολική προσήλωση στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της Γαλλίας πρωταρχικά και κατά δεύτερο λόγο της Αγγλίας.⁹⁹⁶ Στο παραπάνω απόσπασμα είναι έκδηλη η επιθυμία του λογοτέχνη να αναζητήσει τις εθνικές του ρίζες, αισθανόμενος την ανάγκη να στραφεί στο παρελθόν, στις πρώτες πηγές, αξιοποιώντας έτσι τους θρύλους και τις παραδόσεις του ελληνικού λαού: «Σκύβουμε προς τη συνείδησή μας, προς τις εθνικές μας ρίζες», δηλώνει σε άρθρο του στα *Νεοελληνικά Γράμματα*, στις 9 Νοεμβρίου του 1940.⁹⁹⁷ Η διάθεση αυτή που κατέλαβε τον συγγραφέα στα χρόνια της Κατοχής, δεν άργησε να τον οδηγήσει στη δημιουργία «ενός ιδιότυπου νεοελληνικού λαϊκού θεάτρου με εθνικό χαρακτήρα και με επαφή με την πνευματικότητα των λαϊκών μαζών»,⁹⁹⁸ ώστε να μπορούν να το παρακολουθούν όλοι. Ο συγγραφέας, άλλωστε, θεωρούσε το θέατρο ως ένα είδος άμεσης επαφής με τον λαό, και όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Δ. Τζιόβας, του δινόταν η ευκαιρία «να επιχειρηματολογήσει αλληγορικά για σύγχρονες του καταστάσεις». ⁹⁹⁹ Από την άλλη, πίστευε πως με την αναδρομή στις ρίζες και την άντληση υλικού από λαϊκές πηγές, το θέατρο ήταν το είδος εκείνο που

---

⁹⁹⁴ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α΄, Νεοελληνικό Λαϊκό Θέατρο*, Αθήνα: Εστία 1965, σ. 7. Για την επίδραση του πολέμου στην απόφαση του Θεοτοκά να γράψει θέατρο επίσης βλ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, επιμέλεια Δ. Τζιόβας, Αθήνα: Εστία 1987, ό.π., σ. 414.

⁹⁹⁵ Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, ό.π., σ. 111.

⁹⁹⁶ Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, ό.π., σ. 415.

⁹⁹⁷ Το άρθρο αυτό που έφερε τον τίτλο «Ελλάδα», αναδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, τόμ. 48, τχ. 560, 1 Νοεμβρίου 1950, σσ. 1410-1411. Μεταφράστηκε στα Αγγλικά και συμπεριλήφθηκε στην εφημερίδα *News of the Week*, 25 Δεκεμβρίου 1940. Εντάχθηκε στα *Προβλήματα του Καιρού μας*, Αθήνα: Ίκαρος 1956, σσ. 93-96, και περιλήφθηκε στο *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α΄ 1925-1949, επιμ. Ν. Αλιβιζάτος & Μ. Τσαπόγας, Αθήνα: Εστία 1996, σσ. 352-354.

⁹⁹⁸ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α΄*, ό.π., σ. 8.

⁹⁹⁹ Τζιόβας, «Εισαγωγή» στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, ό.π., σσ. 41-42.

«εξέφραζε τελικά την προσωπική του ανάγκη να εκλογικεύσει το αίσθημα περί ελληνικής ταυτότητας».¹⁰⁰⁰

Η θεατρική σταδιοδρομία του Θεοτοκά καλύπτει μian περίοδο εικοσιπέντε χρόνων, καρπός της οποίας υπήρξαν δεκατρία συνολικά έργα, εκ των οποίων τα τρία είναι μονόπρακτα. Τα επτά έχουν γραφτεί στα τρία πρώτα κατοχικά χρόνια (1941-1944), ενώ τα υπόλοιπα στην εικοσαετία που ακολουθεί. Η θεματική τους πηγάζει από τους λαϊκούς θρύλους και παραδόσεις, το δημοτικό τραγούδι, την Καινή Διαθήκη, καταλαμβάνοντας μια ευρεία περίοδο που καλύπτει την αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τη νεότερη ελληνική ιστορία. Μόνο ένα, με τίτλο *Οι Σκληρές Ρίζες* (1956), πηγάζει από τη σύγχρονη πραγματικότητα. Ο συγγραφέας, αξιοποιώντας τους λαϊκούς μύθους, έθεσε το έργο του σε λαϊκή βάση. Δανείστηκε κατά συνέπεια ήρωες από την ελληνική ιστορία και τις παραδόσεις, κάτι αντίστοιχο πράττει και ο Κόντογλου όπως είδαμε πιο πάνω, κι έπλασε ιστορίες προσδίδοντας σε αυτές, τις περισσότερες φορές, αλληγορική σημασία.

Ολόκληρη η θεατρική του παραγωγή βρίσκεται συγκεντρωμένη σε δύο πολυσέλιδους τόμους που εξέδωσε το «Βιβλιοπωλείο της Εστίας». Ο πρώτος δημοσιεύτηκε το 1965¹⁰⁰¹ και περιλαμβάνει έργα με υποθέσεις που πηγάζουν από τους θρύλους και τις παραδόσεις του ελληνικού λαού, ενώ παράλληλα εκφράζουν μια διάθεση φυγής από την εφιαλτική πραγματικότητα των κατοχικών χρόνων.¹⁰⁰² Ο δεύτερος τόμος εκδόθηκε το 1966¹⁰⁰³ και περιέχει έργα με ιστορικά κυρίως θέματα. Ήδη, από το 1944, κυκλοφόρησε το *Θέατρο I* που περιέλαβε τα θεατρικά: *Πέφτει το Βράδυ* (1941), *Αντάρα στ' Ανάπλι* (1942), *Το Γεφύρι της Άρτας* (1942) και *Όνειρο του Δωδεκάμερου* (1943). Το 1947 τυπώθηκε το *Θέατρο II* που περιείχε τα έργα: *Το Κάστρο της Ωριάς* (1944) και *Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας* (1947). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στα χρόνια της Κατοχής, ο Θεοτοκάς στρέφεται στο είδος της κωμωδίας¹⁰⁰⁴ και γράφει τρία έργα, τα τελευταία τρία που έχουν προαναφερθεί.

---

¹⁰⁰⁰ Μ. Παλακατσόγλου, «Οι Πνευματικές Παλινδρομήσεις του Γιώργου Θεοτοκά από το *Ελεύθερο Πνεύμα* στα *Τετράδια Ημερολογίου*», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, 4, 1996, σ. 108.

¹⁰⁰¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π. Ο τόμος περιλαμβάνει τα έργα: *Αντάρα στ' Ανάπλι*, *Το γεφύρι της Άρτας*, *Όνειρο του Δωδεκάμερου*, *Το Κάστρο της Ωριάς*, *Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας*, *Συναπάντημα στην Πεντέλη* και *Το τίμημα της λευτεριάς*.

¹⁰⁰² Θ. Παπαθανασόπουλος, «Το θέατρο του Γ. Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, Δεκέμβριος 1986, σ. 143.

¹⁰⁰³ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, *Έργα Διάφορα*, Αθήνα: Εστία 1966.

¹⁰⁰⁴ Βλ. Α. Καστρινάκη, «Ο Θεοτοκάς και το πνεύμα της κωμωδίας μέσα στην Κατοχή», *Αμάθεια*, τχ. 142-143, 2005, σσ. 25-32.

Η επιλογή του συγγραφέα για το συγκεκριμένο είδος εμπίπτει στα ευρύτερα πλαίσια της συγγραφικής ενασχόλησης των λογίων της εποχής με την κωμωδία, η οποία αποτέλεσε «ιδιότυπο χαρακτηριστικό»¹⁰⁰⁵ της συγκεκριμένης περιόδου. Όπως αναφέρει άλλωστε και ο Γιώργος Καφταντζής, «είναι αλήθεια πως στην αρχή και η σκέψη ακόμα να γελάσουμε μας φαινόταν τερατώδης τον καιρό εκείνο της ομαδικής ανθρώπινης παραφροσύνης, που το αίμα έτρεχε ποτάμι και το έθνος στέναζε ετοιμοθάνατο. Μα το γέλιο αποδείχτηκε ένα ζωντανό και αποτελεσματικό όπλο στην πάλη για την επιβίωση».¹⁰⁰⁶

Πρόκειται να ασχοληθούμε με θεατρικά έργα με κύριους θεματικούς άξονες το Βυζάντιο, την Ορθοδοξία και τον Χριστιανισμό. Το κεφάλαιο είναι συνεπώς δομημένο σε τρεις ενότητες, στις οποίες τα έργα εξετάζονται κατά χρονολογική σειρά έκδοσης. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει έργα που ενσωματώνουν αναφορές στο Χριστιανισμό, όπως για παράδειγμα τα έργα: *Πέφτει το Βράδυ* και *Όνειρο του Δωδεκάμερου*. Στη δεύτερη κατηγορία εξετάζονται έργα που εμπεριέχουν αναφορές σε βυζαντινά θέματα, είτε αυτές σχετίζονται με επιφανή πρόσωπα των βυζαντινών χρόνων, είτε με καταστάσεις και θρύλους που δημιουργήθηκαν γύρω από το όνομά τους. Παρακάτω θα εξεταστούν: *Η Λάκαινα* (1946) και *Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας*. Στην τελευταία κατηγορία εξετάζεται το έργο *Η άκρη του δρόμου* (1960), το οποίο περιλαμβάνει αναφορές στην Ορθοδοξία.

Ο σχολιασμός των παραπάνω έργων αποσκοπεί πρωτίστως στο να διερευνηθεί κατά πόσον ο συγγραφέας εκδηλώνει την περίοδο αυτή ένα έντονο ενδιαφέρον για το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Παράλληλα, εξετάζεται η αλληγορική διάσταση των έργων του Θεοτοκά, ο οποίος εστιάζει την προσοχή του αναγνωστικού του κοινού, μέσω του παρελθόντος, στις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις του παρόντος. Σημειώνεται τέλος πως το ενδιαφέρον που επιδεικνύει ο συγγραφέας προς το βυζαντινό κυρίως παρελθόν παρατηρείται και σε άλλους λογοτέχνες της γενιάς του '30. Η τάση αυτή πιθανόν να οφείλεται στην «κρίση αξιών» που βιώνουν πολλοί άνθρωποι του πνεύματος στα χρόνια της Κατοχής, ίσως και λίγο νωρίτερα, με αποτέλεσμα να στρέφονται προς το παρελθόν και να αναζητούν τις ρίζες τους. Ο Τερζάκης για παράδειγμα, ο οποίος επίσης ασχολήθηκε με το θέατρο, στη βυζαντινή τριλογία του *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ* (1936), *Ο Σταυρός και το Σπαθί* (1939) και *Θεοφανώ* (1953), προβάλλει ένα Βυζάντιο γεμάτο πάθος και μυστήριο, ενώ με το ιστορικό του

¹⁰⁰⁵ Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Πόλις 2005, σ. 116.

¹⁰⁰⁶ Γ. Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης τον καιρό της Κατοχής*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 79-80.

μυθιστόρημα *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* (1937) μεταφέρει τους αναγνώστες του έργου στην εποχή της Φραγκοκρατίας. Ο Ελύτης επίσης, μετά από μια παγανιστική περίοδο της προπολεμικής ποίησης, ανακαλύπτει τη βυζαντινή λειτουργική παράδοση την οποία αξιοποιεί μερικά χρόνια αργότερα στο εκτενές ποίημα του *Άξιον Εστί* (1959). Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και στο έργο του Σεφέρη αφού μέσα από τα περιοδικά και γράμματα της περιόδου 1948-50 περιέχονται αναφορές που φανερώνουν ότι ο ποιητής επιχειρεί να επαναπροσεγγίσει το Βυζάντιο. Ενδεικτική είναι η αλληλογραφία του με τον Κατσίμπαλη στις 15 Σεπτεμβρίου 1949, ενόσω ο ίδιος βρισκόταν στην Άγκυρα: «Χρήσιμα τα βυζαντινά: μια που είμαι εδώ θα τα κοιτάξω κι αυτά – λυπούμαι μόνο που άφησα στην Αθήνα την ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας του Κρουμπάχερ. Προσπαθώ να κοιτάξω όσο μπορώ χωρίς προκατάληψη το Βυζάντιο. Πάω με προσοχή».¹⁰⁰⁷ Το Βυζάντιο αποκαθίσταται στην ελληνική λογοτεχνία κυρίως στις δεκαετίες του 1950 και 1960 κι αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο της ευρύτερης έννοιας του Ελληνισμού με ένα ένδοξο παρελθόν που αποτελεί φάρο και πηγή έμπνευσης για τις επόμενες γενιές.

3.2 Έργα με αναφορές στον Χριστιανισμό

3.2.1 Πέφτει το βράδυ

Αποτελεί το πρώτο θεατρικό έργο του Θεοτοκά, μονόπρακτο και γραμμένο το φθινόπωρο του 1941. Ο Θεοτοκάς είχε κλείσει τα τριάντα πέντε του χρόνια όταν αποφάσισε να γράψει θέατρο και μάλιστα το εγκαινίασε με ένα μεγάλο θέμα, εμπνευσμένο από το διάβασμα της Καινής Διαθήκης.¹⁰⁰⁸ Το σύντομο αυτό θεατρικό αποτελεί για τον συγγραφέα «μια αυθόρμητη απόπειρα φυγής»¹⁰⁰⁹ απέναντι στα αδυσώπητα γεγονότα της Κατοχής. Η επίδραση της Κατοχής φαίνεται να τον έσπρωξε προς τις θρησκευτικές αναζητήσεις σε μια κρίσιμη εποχή για τον ελληνικό λαό. Στο έργο αυτό, ο Θεοτοκάς επιτυγχάνει, απ' τις πρώτες κιόλας γραμμές, να προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη παραθέτοντας ένα χωρίο από το Κατά Ματθαίον, κζ', 19:

---

¹⁰⁰⁷ Βλ. Επιστολή στον Γ. Κ. Κατσίμπαλη, 15 Σεπτεμβρίου 1949, Κατσίμπαλης και Γιώργος Σεφέρης, «Αγαπητέ μου Γιώργο», Αλληλογραφία, τόμ. Β' (1946-1970), σ. 132.

¹⁰⁰⁸ Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Α'*, ό.π., σ. 7.

¹⁰⁰⁹ Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου*, ό.π., σ. 316.

Καθημένου δὲ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ βήματος
ἀπέστειλε πρὸς αὐτὸν ἡ γυνὴ αὐτοῦ λέγουσα·
μηδὲν σοι καὶ τῷ δικαίῳ ἐκείνῳ·
πολλὰ γὰρ ἔπαθον σήμερον κατ' ὄναρ δι' αὐτόν.¹⁰¹⁰

Το ἐν λόγῳ χωρίο αναφέρεται στη σκηνὴ τῆς δίκης τοῦ Ἰησοῦ ἐνώπιον τοῦ Πόντιου Πιλάτου. Ἡ γυναίκα τοῦ Ρωμαίου διοικητῆ τῆς Ἰουδαίας, ἡ Πρόκλα, ἀναστατωμένη ἐξαιτίας κάποιου προφητικῆς οὐρανοῦ, προειδοποιεῖ τὸν ἄντρα τῆς – τῆ στιγμῆ που αὐτὸς καθόταν στο βῆμα κι ἀντιδικούσε με τὸ πλῆθος για τὴν ὑπόθεση τοῦ Ναζωραίου – νὰ μὴν ἀναλάβει τὴν εὐθύνη για τὸν ἀδικο χαμὸ ἐνὸς ἀθώου, διότι πολλὰ ἔπαθε στ' ὄνειρό τῆς ἐξαιτίας τοῦ.

Εἶναι ἐμφανὲς πὼς ὁ Θεοτοκάς, με τὸ θεατρικὸ τοῦ *Πέφτει το βράδυ*, στρέφεται στὴν Ἁγία Γραφή, στὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα καὶ συγκεκριμένα στα γεγονότα μετὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ. Κύρια πρόσωπα τοῦ δράματος εἶναι ὁ Πόντιος Πιλάτος καὶ ἡ σύζυγός τοῦ Πρόκλα. Ἡ σκηνὴ διαδραματίζεται στὸ πραιτόριο, τῆ μεθεπόμενῃ τῆς Σταύρωσης. Ὁ Πιλάτος ἐμφανίζεται πεπεισμένος πὼς ἡ καταδίκη τοῦ Ἰησοῦ ἦταν ἀναπόφευκτη καὶ ἀπαραίτητη για τὴν ἀποφυγὴ ἐσωτερικῶν θρησκευτικῶν ἀναταραχῶν. Σκοπὸς τοῦ Ρωμαίου διοικητῆ τῆς Ἰουδαίας εἶναι νὰ προστατεύσει καὶ νὰ υπηρετήσῃ τὴν Ἀυτοκρατορία, πιστεύοντας πὼς «ἡ ἱστορία τοῦ Ναζωραίου δε θ' ἀργήσει νὰ λησμονηθεῖ».¹⁰¹¹ Ὁ ἴδιος ὠστόσο, θεωρεῖ πὼς ὁ Ναζωραῖος δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐχθρὸς τοῦ κράτους ἢ κανενὸς ἄλλου. Ἡ ἐντύπωση ἄλλωστε που ἀπεκόμισε ἀπ' τὴ σύντομη συναναστροφή τοῦ με τὸν Ἰησοῦ, ἦταν ἡ εἰκόνα ἐνὸς πράου ἀνθρώπου γεμάτου γλυκύτητα. Ὁ Πιλάτος πιστεύει ἀκράδαντα πὼς αὐτὸ που ἐνόχλησε καὶ ξεσήκωσε σάλο στὸ πέρασμά τοῦ, ἦταν τὸ κήρυγμα τῆς ἀγάπης, ἡ διδασκαλία τῆς συμπίνιας καὶ τῆς συγγνώμης. Ἀπευθυνόμενος στὴν Πρόκλα καὶ ἐπ' ευκαιρία τῶν ἀντιδράσεων τοῦ λαοῦ τῆς Ἰουδαίας ἀμέσως μετὰ τὸ ἀγγελμα τῆς Ἀνάστασης, ὁ Πιλάτος ἀναφέρει: «Ὁ κόσμος εἶναι τρελὸς γυναίκα! Τὸν ἀκούς; Τοῦ μίλησαν για τὴν πανανθρώπινη ἀγάπη, για τὴν αἰώνια εἰρήνη, για τὸ κράτος τῆς δικαιοσύνης, για τὸν Παράδεισο. Καὶ νὰ τὸς, στὸ πόδι ἀμέσως, ἐτοιμὸς νὰ χτυπηθεῖ, νὰ σπαραχθεῖ, νὰ κυλιστεῖ στα αἵματα, νὰ τα σπάσει, νὰ τα γκρεμίσει ὅλα!»¹⁰¹²

Ἡ Πρόκλα παρουσιάζεται συντετριμμένη ἀπὸ τὶς τρέχουσες ἐξελίξεις, ἀφοῦ καὶ ἡ ἴδια εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ναζωραίου. Κατὰ συνέπεια, δυσκολεύεται νὰ

¹⁰¹⁰ «Τὸ Κατὰ Ματθαῖον», κεφ. κζ', 19, *Ἡ Καινὴ Διαθήκη* (μετὰ συντόμου ἐρμηνείας), ὑπὸ Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἀθήνα: Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ»³¹1991, σ. 124.

¹⁰¹¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικὰ Ἔργα Β'*, ὁ.π., σσ. 15-16.

¹⁰¹² Θεοτοκάς, *Θεατρικὰ Ἔργα Β'*, ὁ.π., σ. 23.

προσαρμοστεί με τον άδικο χαμό του. Προς το τέλος του έργου, ο Πιλάτος και η Πρόκλα αισθάνονται τα γηρατειά να τους βαραίνουν. Ο Πιλάτος προσπαθεί να βρει παρηγοριά στην εργασία του υπηρετώντας τις ανάγκες της Αυτοκρατορίας, η οποία πάντοτε αποτελούσε γι' αυτόν ύψιστη προτεραιότητα. Δεν είναι έτσι σε θέση να αντιληφθεί τα λόγια της γυναίκας του, όταν αισθάνεται «μια παράξενη μουσική» να γοητεύει την ψυχή της και ταυτόχρονα «μια καινούργια μουσική» να γεννιέται στον κόσμο.¹⁰¹³ Ο ύμνος αυτός που ηχεί θριαμβευτικός, χαιρετά, κατά τον συγγραφέα, τον ερχομό καινούριων κόσμων και καινούριων ανθρώπων. Η Πρόκλα εκφράζει την επιθυμία να πεθάνει το ίδιο βράδυ μέσα σ' αυτό το όμορφο άκουσμα. Ο Πιλάτος παρουσιάζεται απασχολημένος με τα σχέδια του για την κατασκευή δρόμων στην Ιουδαία και δε θα μπορέσει να ακούσει τη μουσική. Μοναδική του έγνοια είναι να μνημονευτούν τα έργα του στην Ιστορία και το όνομα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να μείνει δοξασμένο στους αιώνες. Ο Πιλάτος, ο Ρωμαίος αυτός άρχοντας μιας κατοχικής υπερδύναμης, δεν κατορθώνει να διασώσει τον Χριστό, παρόλο που πείθεται για την αθωότητά του. Στο έργο αυτό παρουσιάζεται επομένως η αδυναμία του ανθρώπου να υποτάξει με τη λογική μεγάλα γεγονότα και καταστάσεις. Το άγγελμα της Ανάστασης του Χριστού εξαπλώνεται στην Ιουδαία για να εγείρει όλες τις γόνιμες αμφισβητήσεις του ανθρώπου που αδυνατεί να συλλάβει το αποκαλυπτικό μέγεθος του συμβάντος.¹⁰¹⁴

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας σε αρκετά σημεία του έργου του στρέφεται στην Καινή Διαθήκη, όπως συμβαίνει για παράδειγμα όταν αναφέρεται στις διαδόσεις που δημιουργήθηκαν γύρω από την Ανάσταση του Κυρίου: «Μια ιστορία λέει πως τη νύχτα, τη στιγμή που γινότανε ο σεισμός, κατέβηκε ένας άγγελος απ' τον ουρανό και κύλησε την πέτρα που έκλεινε την κρύπτη και κάθισε απάνω. Το ντύσιμό του, λένε, ήτανε λευκό σαν το χιόνι κι ήτανε φωτεινός σαν αστραπή».¹⁰¹⁵ Η λεπτομερέστατη αυτή εικόνα παραπέμπει στο Κατά Ματθαίον, κη', 2-3: «Καὶ ἰδοὺ σεισμὸς ἐγένετο μέγας ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβάς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ. Ἦν δὲ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡς χιὼν».¹⁰¹⁶ Κατά τον ίδιο τρόπο, ο συγγραφέας αναφέρεται στη σκηνή της συνάντησης των Μυροφόρων

¹⁰¹³ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 28.

¹⁰¹⁴ Γ. Βαρβέρης, «Ένα θέατρο “άνωθεν καταβαίνον” (Γ. Θεοτοκάς)», *Διαβάζω* (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά), τχ. 137, 12 Φεβρουαρίου 1986, σ. 28.

¹⁰¹⁵ Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Β'*, ό. π., σ. 20.

¹⁰¹⁶ *Η Καινή Διαθήκη*, ό. π., σσ. 130.

με τον αναστημένο Ιησού. Η συμμετοχή στο χριστιανικό μήνυμα της Αγάπης έρχεται σ' αντίθεση με τον κόσμο της ύλης που εκπροσωπούν ο Πιλάτος και η αυτοκρατορία της Ρώμης. Επιπρόσθετα, ο χαμηλόφωνος τόνος του έργου «που αρμόζει ως έκφραση ταπεινότητας απέναντι στη συντριπτική συγκυρία, καθιστούν το μονόπρακτο αυτό έναν γνήσιο λογοτεχνικό και ηθικό προβληματισμό, και βαθύτερα μια απόπειρα προσωπικής παραμυθίας του συγγραφέα, “μες στην ειρήνη και την ασφάλεια του Χριστού”».¹⁰¹⁷

3.2.2 *Όνειρο του Δωδεκάμερου*

Πρόκειται για κωμωδία σε τρεις πράξεις γραμμένη το 1943. Η υπόθεση του θεατρικού κινείται στα πλαίσια της ελληνικής λαογραφίας με κύριο θέμα τον θρύλο των καλικαντζάρων. Η επιστροφή στις ρίζες, που διακήρυττε ο Θεοτοκάς, παίρνει σε αυτό το θεατρικό τη μορφή της λαογραφίας, των θρύλων και των παραδόσεων του ελληνικού λαού, από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια και τα χρόνια του Βυζαντίου μέχρι τις μέρες μας. Η υπόθεση του έργου διαδραματίζεται την περίοδο του «Δωδεκάμερου», την περίοδο δηλαδή των δώδεκα ημερών που μεσολαβούν από την παραμονή των Χριστουγέννων ως τα Θεοφάνια, όταν κατά τη λαϊκή πίστη τα νερά είναι αβάφιστα κι έρχονται οι καλικάντζαροι και πειράζουν τους ανθρώπους, προφανώς επειδή ο Χριστός δεν έχει ακόμη βαπτισθεί.¹⁰¹⁸ Οι καλικάντζαροι, τα δαιμόνια αυτά που κάνουν την εμφάνισή τους μόνο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι κυρίαρχοι της νύχτας και της υπαίθρου, εχθρεύονται ή ζηλεύουν την οικογενειακή ζωή, πολιορκούν σχεδόν τα σπίτια των ανθρώπων και χαίρονται να μολύνουν την τροφή και την ενδυμασία τους. Τα δαιμονικά αυτά όντα ονομάζονται και «παγανά», λέξη η οποία σχετίζεται βεβαίως με τον αρχαίο παγανισμό και την ελληνορωμαϊκή θρησκεία.¹⁰¹⁹

Η Κυρά Καλή, δύο φορές χήρα, μητέρα της Μαλάμωσ και μητριά της Πλούμπωσ, συμφωνεί με ένα γυρολόγο, τον Μαντρακούκο – αρχηγό των καλικαντζάρων – να περάσει η όμορφη Πλούμπωσ ένα βράδυ στον μύλο πριν τη μέρα των Φώτων, όπου μαζεύονται οι καλικάντζαροι. Σκοπός της Κυράς Καλής είναι να πάρουν τα κακά πνεύματα μαζί τους την κόρη, η οποία εξαιτίας της ομορφιάς της συγκεντρώνει επάνω της τα βλέμματα άξιων

¹⁰¹⁷ Βαρβέρης, «Ένα θέατρο “άνωθεν καταβαίνον” (Γ. Θεοτοκάς)», *Διαβάζω*, ό. π., σ. 28.

¹⁰¹⁸ Γ. Α. Μέγας, *Ελληνικές Γιορτές και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας*, Αθήνα: Οδυσσέας 1988, σ. 40.

¹⁰¹⁹ Δ. Σ. Λουκάτος, *Χριστουγεννιάτικα και των Γιορτών*, Αθήνα: Φιλιππότη 1979, σ. 2.

παλικαριών, με αποτέλεσμα η Μαλάμω να παραμερίζεται και να μην είναι σε θέση να καλοπαντρευτεί. Η πολύ έξυπνη Πλούμπω, κατορθώνει εντούτοις να ξεγελάσει τα παγανά, επιστρέφοντας στο σπίτι με την πλουσιοπάροχη προίκα που εξασφάλισαν γι' αυτή. Η μητέρα, γοητευμένη από την επιτυχία αυτή της Πλούμπως, βάζει και τη Μαλάμω να πράξει τα ίδια με την αδελφή της, αλλά αποδεικνύεται ότι η κόρη αυτή δεν διαθέτει την εξυπνάδα της πρώτης. Η Κυρά Καλή, βλέποντας το σχέδιο της να αποτυγχάνει και την κόρη της να κινδυνεύει από τα παγανά, επικαλείται τον Αρχάγγελο Μιχαήλ, τον τιμωρό των δαιμονίων, να παρέμβει. Ο Ταξiάρχης προστατεύει τη Μαλάμω και οδηγεί σε συμφιλίωση μητέρα και κόρες.

Ο συγγραφέας με τη σύντομη αυτή κωμωδία αποδεικνύεται σπουδαίος γνώστης και μελετητής της λαϊκής παράδοσης, την οποία και αξιοποιεί στο έργο του, ενισχύοντας έτσι τους δεσμούς του με το λαό. Από την άλλη, στο έργο αυτό υπάρχουν άμεσες καθώς και έμμεσες αναφορές στον Χριστιανισμό, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την παρουσία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, αλλά και τη βάπτισή του Ιησού που αποτελεί από την πλευρά του Ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος μια μεγάλη γιορτή διότι συμβολίζει την παλιγγενεσία του ανθρώπου. Ωστόσο, εκεί που οι άνθρωποι παρεκτρέπονται κι απομακρύνονται από τα θεία, παρεμβαίνει το θεϊκό στοιχείο, όταν βεβαίως ο άνθρωπος μετανοήσει για τις κακές του πράξεις και ζητήσει βοήθεια. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της Μαλάμω που προφέρει τη λέξη «ήμαρτον», επιζητώντας τη βοήθεια του Ταξiάρχη για να επαναφέρει την τάξη. Ο συγγραφέας εξάλλου, μέσω της αναφοράς αυτής στα κακά δαιμόνια και στις πράξεις τους, επιχειρεί να στρέψει τον λαό προς αναζήτηση των αγνών, ανιδιοτελών συναισθημάτων σε μια ταραχώδη εποχή για τα ελληνικά δρώμενα.

3.3 Έργα με αναφορές στο Βυζάντιο

3.3.1 *Η Λάκαινα*

Πρόκειται για τραγωδία, γραμμένη στα 1943–44 και δημοσιευμένη για πρώτη φορά στη *Νέα Εστία* το 1946, με τον τίτλο *Η βυζαντινή νύχτα*.¹⁰²⁰ Τα κύρια πρόσωπα του έργου

---

¹⁰²⁰ Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Β'*, ό. π., σ. 379. Το έργο επιγράφεται και με την ονομασία *Η Λάκαινα* καθώς, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο συγγραφέας, κατά μια αμφισβητούμενη άποψη, η Θεοφανώ καταγόταν από την Λακωνία και μια ιστορική πηγή τη μνημονεύει ως «Λάκαινα». Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 380.

αποτελούν εξέχουσες βυζαντινές μορφές που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στις τρέχουσες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της εποχής τους. Το εν λόγω θεατρικό αναφέρεται στον μύθο της αυτοκράτειρας Θεοφανώς, η οποία με τις δολοπλοκίες της είχε αναστατώσει τον βυζαντινό κόσμο κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Στο έργο παρουσιάζεται η αυτοκράτειρα να συνωμοτεί με τον στρατηγό και εραστή της Ιωάννη Τζιμισκή, με απώτερο σκοπό τη δολοφονία του συζύγου της, Νικηφόρου Β΄ Φωκά.¹⁰²¹ Η δράση τοποθετείται στην Πόλη, στις 10–11 Δεκεμβρίου του 969 μ.Χ. Ενώ ο βασιλιάς Νικηφόρος Φωκάς επιστρέφει θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη, έπειτα από πολεμική αναμέτρηση έναντι των Αράβων, η Θεοφανώ βάζει σε ισχύ το δολοπλόκο και ραδιούργο σχέδιό της με στόχο τη δολοφονία του. Ζητά έτσι από τον άξιο στρατηγό της αυτοκρατορίας, Ιωάννη Τζιμισκή, να προβεί στη δολοφονία του βασιλιά και να ανέβει ο ίδιος στο βασιλικό θρόνο έχοντας δίπλα του τη Θεοδώρα. Ο Τζιμισκής, παρ' όλες τις αρχικές του αντιρρήσεις πείθεται απ' τα λόγια της αγαπημένης του και με τη βοήθεια συνωμοτών εκτελούν το ψυχρό σχέδιο της αυτοκράτειρας. Εν τω μεταξύ, ο λαός ο οποίος ενημερώνεται τόσο για τα συνταρακτικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν προσφάτως στο παλάτι, όσο και για την προσωπική ανάμειξη της βασιλίσσας του, είναι έτοιμος να ξεσηκωθεί. Μπροστά όμως στον επικείμενο κίνδυνο που αντιμετωπίζει η αυτοκρατορία (επίδηση του ερχομού του Σβιατοσλάβου, βασιλιά των Ρως, εχθρών του Βυζαντίου), ο λαός παραμερίζει την εχθρότητα που τρέφει απέναντι στον Τζιμισκή, ζητώντας του να τον οδηγήσει στη νίκη και τη σωτηρία. Ο Τζιμισκής προτού αποδεχτεί την πρόταση του λαού, θέτει ως όρο να παραχωρήσει η εκκλησία την έγκρισή της όσον αφορά το ζήτημα της στέψης του, αφού έχει την πεποίθηση πως χωρίς το χρίσμα της δε θα μπορέσει ποτέ να αποτελέσει έναν «ευλογητό και τιμημένο βασιλιά».¹⁰²²

Ο Πατριάρχης Πολύευκτος (956-970) προκειμένου να προχωρήσει στη διαδικασία στέψης του Τζιμισκή, του επιβάλλει τους όρους της εκκλησίας που δεν είναι άλλοι από το να υποδείξει τη Θεοφανώ ως την ηθική αυτουργό της βασιλοκτονίας και να συμφωνήσει με τον εγκλεισμό της σε μοναστήρι. Ο Ιωάννης, πεπεισμένος πως δεν υπάρχει άλλος τρόπος για να εξαγνιστεί από το μιαινό έγκλημα και να στεφθεί ανανεωμένος βασιλιάς, αποδέχεται τους

---

¹⁰²¹ Ο συγγραφέας, αναφερόμενος στους λόγους που τον ώθησαν να ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα, δηλώνει τα εξής: «Το θέμα του έργου με βασάνισε αρκετά. Οι τραγικές μορφές της Θεοφανώς, του Νικηφόρου Φωκά και του Ιωάννη Τζιμισκή με παρακολούθησαν χρόνια, από τότε που πρωτοδιάβασα, έφηβος στην Πόλη, τις *Figures Byzantines* του Charles Diehl και, λίγο αργότερα, τη *Φλογέρα του Βασιλιά* του Κωστή Παλαμά». Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 379.

¹⁰²² Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 204.

παραπάνω όρους. Η Θεοφανώ, όταν πληροφορείται για τα συμφωνηθέντα ανάμεσα στον νέο βασιλιά και την εκκλησία, αισθάνεται προδομένη και συντετριμμένη κι αποφασίζει να θέσει τέλος στη ζωή της. Από την άλλη, ο Τζιμισκής προσπαθεί να ξεχάσει το βασανιστικό του παρελθόν και να επικεντρωθεί στην εκστρατεία του εναντίον των βαρβάρων. Το έργο κλείνει με τη σύγκρουση των δύο εκπροσώπων της θρησκείας, του Αγιορείτη μοναχού Αθανάσιου και του κοσμικού Πατριάρχη Πολύευκτου, οι οποίοι εκπροσωπούν διαφορετικές θρησκευτικές τάσεις όσον αφορά την αναζήτηση της αλήθειας του Κυρίου Ιησού Χριστού.

Ο Θεοτοκάς με αυτό το θεατρικό στρέφεται προς τον βυζαντινό κόσμο και εξιστορεί, ως επί το πλείστο με ιστορική ακρίβεια, γεγονότα που σημάδεψαν τα χρόνια εκείνα τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Το κείμενο ξεφεύγει μόνο σε ορισμένα σημεία από την ιστορική αλήθεια, για τα οποία κάνει λόγο ο ίδιος ο Θεοτοκάς στις προσωπικές του σημειώσεις.¹⁰²³ Χαρακτηριστικό είναι το τέλος της ηρωίδας του έργου, την οποία ο συγγραφέας οδηγεί στην αυτοκτονία, επεξηγώντας πως η αυθαιρεσία του αυτή οφείλεται στο πώς αισθάνθηκε την πορεία της τραγωδίας του.¹⁰²⁴ Ο συγγραφέας, επιλέγοντας το συγκεκριμένο τέλος για την αυτοκράτειρα και βάζοντας τους ήρωές του να μηχανορραφούν, επιθυμεί κατά πάσα πιθανότητα να εκφράσει τις έντονες ιδεολογικές του ανησυχίες για το ξέσπασμα του εμφύλιου πολέμου. Προφανώς η χρονολογία έκδοσης του θεατρικού παραπέμπει στον εμφύλιο σπαραγμό της Ελλάδας και στις έριδες που ακολούθησαν ανάμεσα στις ομάδες του Ε.Α.Μ και του Ε.Λ.Α.Σ. Τα ιστορικά ζητήματα δεν άφησαν επομένως αδιάφορο τον συγγραφέα, ο οποίος μέσα από το είδος της τραγωδίας, με βυζαντινό μάλιστα περιεχόμενο, επιχειρεί να εκφράσει τις σκέψεις του για την πολιτική κατάσταση στην οποία βρισκόταν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο η Ελλάδα.¹⁰²⁵

Στο έργο συνυπάρχουν άφθονα βυζαντινά θέματα με ανάλογες αναφορές στην Ορθοδοξία. Όπως έχει προαναφερθεί, η υπόθεση του θεατρικού διαδραματίζεται σε ένα βυζαντινό πλαίσιο, με ήρωες βυζαντινά πρόσωπα, επί βασιλείας Νικηφόρου Φωκά και Ιωάννη Τζιμισκής. Παράλληλα, ο συγγραφέας δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί,

---

¹⁰²³ Βλ. Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Β΄*, ό.π., σσ. 379-380.

¹⁰²⁴ Βλ. Θεοτοκάς, *Θεατρικά έργα Β΄*, ό.π., σ. 380. Ως γνωστόν η αυτοκράτειρα, μετά το θάνατο του Νικηφόρου και την επέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη, κλείστηκε σε μοναστήρι με εντολή του Τζιμισκής, ο οποίος εξαγόρασε έτσι την αμνήστευσή του για το κοινό τους έγκλημα. Από την εξορία, θα ανακαλεστεί το 976 μ. Χ., επί βασιλείας του υιού της Βασιλείου Β΄ του λεγόμενου Βουλγαροκτόνου και θα παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη μέχρι και το θάνατό της. Γιαπερισσότερεςπληροφορίες, βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York: Oxford University Press 1991, vol. 2, σσ. 2064-2065.

¹⁰²⁵ Doulis, *George Theotokas*, Boston: Twayne Publishers 1975, σσ. 91-92.

διαμέσου των εκπροσώπων της Ορθοδοξίας, τόσο στην Αγία Γραφή, όσο και σε εκκλησιαστικές ψαλμωδίες. Ο μοναχός Αθανάσιος, για παράδειγμα, αναφερόμενος στον Τζιμισκή και τον παράνομο δεσμό του με την αυτοκράτειρα Θεοφανώ, παραπέμπει στην τελευταία από τις δέκα εντολές που δόθηκαν από τον Θεό στο Μωϋσή στο Όρος Σινά, μετά την Έξοδο των Ισραηλιτών από την Αίγυπτο: «Οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου. Οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου, οὔτε τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ, οὔτε τὸν παῖδα αὐτοῦ, οὔτε τὴν παιδίσκην αὐτοῦ, οὔτε τοῦ βοῦς αὐτοῦ». ¹⁰²⁶ Ανάμεσα στις ψαλμωδίες που αναφέρονται στο έργο, περιλαμβάνονται οι πιο χαρακτηριστικές ίσως της Ορθόδοξης χριστιανικής δοξολογίας, όπως: «Ἄγιος! Ἄγιος! Ἄγιος ὁ Θεός! Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία!» και «Σῶσον, Κύριε, τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς βασιλεῦσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος καὶ τὸ σὸν φυλάττων διὰ τοῦ Σταυροῦ σου πολίτευμα». ¹⁰²⁷ Περιλαμβάνεται επίσης, η παρακλητική, συγχωρητική ευχή: «Ὑμνοῦμεν σε, εὐλογοῦμεν σε, δοξολογοῦμεν σε, Χριστέ, Πνεῦμα ἀγαθό, ζωοποιό...», ¹⁰²⁸ ενώ στο τέλος του έργου, ο συγγραφέας βάζοντας τις μοίρες να ψάλλουν το «ερινέμ, ερινέμ, ερινερινέμ, χαῖρε ἄχραντε», ¹⁰²⁹ παραπέμπει σε μια κατεξοχήν βυζαντινή ψαλμωδία, η οποία χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα στην Ορθόδοξη χριστιανική υμνολογία.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το θεατρικό *Η Λάκαινα* εγείρει ένα πολύ σημαντικό ζήτημα σχετικά με τις αντιθετικές τάσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως αυτές παρουσιάζονται στο έργο μέσα από την αντιδικία του Αθανάσιου και του Πολύευκτου. Ο Αθωνίτης μοναχός Αθανάσιος και ο Πατριάρχης Πολύευκτος αποτελούν εκφραστές των ηθικών ερωτημάτων που τίγονται στο έργο. Ο Αθωνίτης μοναχός, ο οποίος υπήρξε ιδρυτής της μονής της Αγίας Λάρας και προσωπικός συμβουλάτορας του Νικηφόρου, ¹⁰³⁰ αντιπροσωπεύει τη μοναστική τάξη, η οποία εκφράζει, σύμφωνα με τη διατύπωση του συγγραφέα, «την προφητική αδιαλλαξία, την προσήλωση στο απόλυτο και στην εσχατολογία της θρησκείας». ¹⁰³¹ Η μοναστική τάξη αποφεύγει οποιουδήποτε συμβιβασμούς με τους

---

¹⁰²⁶ *Θεατρικά Έργα Β'*, ό. π., σ. 174. Επίσης βλ. *Η Αγία Γραφή*, κείμενα – ερμηνευτική απόδοση υπό Ι. Θ. Κολιτσάρα, Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή» 1989. Το συγκεκριμένο χωρίο περιλαμβάνεται στην «Έξοδο» (δεύτερο βιβλίο της Πεντατεύχου), *Παλαιά Διαθήκη*, Δεκάλογος, κεφ. κ', 17, σ. 207.

¹⁰²⁷ Η υμνωδία αυτή ψάλλεται στην Ορθόδοξη εκκλησία κάθε πρωί στον όρθρο, καθώς και στις 14 Σεπτεμβρίου, ημέρα της Σταυροπροσκυνήσεως.

¹⁰²⁸ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σσ. 188-189.

¹⁰²⁹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 221.

¹⁰³⁰ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York: Oxford University Press 1991, vol. 1, σ. 219.

¹⁰³¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 380.

κοσμικούς, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να συντρίψει τον άνθρωπο στην προσπάθειά της να τον σώσει. Ο Αθανάσιος, απευθυνόμενος στον Πατριάρχη, αναφέρει τα εξής σχετικά με τη συμπεριφορά των ανθρώπων: «Αδύναμους τους είπες, μα η ψυχή τους κρύβει μεγαλοσύνη που δεν κομπιάζουνε να τη φανερώσουνε στο κακό, σαν τους αδράχνει στ' αρπάγια της η κολασμένη λαχτάρα της δόξας ή της αισχροτήτας. Σκληρός είναι ο Νόμος, βαρύ του ποιμένα το έργο και τρισμαέγιστος ο προορισμός του ανθρώπου στον κόσμο. Μα του χρειάζεται να νιώσει το Λόγο να του ανοίγει τα φυλλοκάρδια σίδηρο πυραχτωμένο, να στάζει στα έγκατα της ζωής του αγωνία και δέος».¹⁰³²

Ο Πολύευκτος παρουσιάζεται πιο ανεκτικός απέναντι στις ανθρώπινες αδυναμίες και δηλώνει συμπαραστάτης του λαού. Αντιπροσωπεύει κατά τον Θεοτοκά, «την εγκόσμια τάξη και σοφία, την πείρα και την πολιτικότητα της οργανωμένης εκκλησίας ενός προχωρημένου πολιτισμού».¹⁰³³ Ο Πατριάρχης είναι διατεθειμένος να συμβιβαστεί με τον λαό του και όχι να τον κατακρίνει σε κάθε του βήμα και σε κάθε του απόφαση. Στόχος του είναι να οδηγήσει εκούσια τον λαό κοντά στην Εκκλησία, η οποία δηλώνει έτοιμη ανά πάσα στιγμή να τον δεχτεί στους κόλπους της. Όπως υποστηρίζει άλλωστε ο Πατριάρχης: «Η αλήθεια του Κυρίου λέγεται συμπόνια και συγχώρεση. Δε φελά ν' ανεβάζουμε έτσι ψηλά της φωνής μας τον τόνο σα μιλούμε για τους ανθρώπους. Είναι πλάσματα αδύναμα, του λυπημού. Τα πάθη τους κακορίζικα, σαν κι αυτούς. [...] Δεν είναι στην εξουσία μας να τους αλλάξουμε. Ο καλός ποιμένας ας κλείνει τα μάτια καμιά φορά κι ας δίνει κι ένα χέρι».¹⁰³⁴

Ο Θεοτοκάς δεν παίρνει εντούτοις ξεκάθαρη θέση στη διαφορά των παραπάνω ιδεολογιών, που θα μπορούσαν να επεκταθούν και πέρα από το χώρο της θρησκείας. Αρκείται στο να τις παρουσιάσει να συγκρούονται, αφήνοντας παράλληλα τον αναγνώστη να οδηγηθεί στα προσωπικά του συμπεράσματα. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα λόγια του συγγραφέα: «Οπωσδήποτε το έργο εδώ θέτει ένα πρόβλημα. Αν δεχόμασταν πως δικαιώνεται εκείνος που βοηθεί τον κόσμο να ζήσει και που, για τούτο, έχει και τη συναίνεση των πολλών, τότε, βέβαια, θα λέγαμε πως δικαιώνεται ο Πατριάρχης – υπό τον όρο, ωστόσο, να μην ξεχάσει πως υπάρχει κι ο άλλος συνομιλητής».¹⁰³⁵ Οι συγκρουόμενες αυτές θρησκευτικές τάσεις πιθανόν να παραπέμπουν στις σύγχρονες πολιτικές και ιστορικές καταστάσεις,

¹⁰³² Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 219.

¹⁰³³ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 380.

¹⁰³⁴ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 218.

¹⁰³⁵ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 380.

εξαιτίας των οποίων ο συγγραφέας βιώνει τη δική του προσωπική σύγκρουση. Ο συγγραφέας, μέσα από τον έντονο διάλογο των δυο εκπροσώπων της θρησκείας, φαίνεται να οδηγείται σε πνευματική αναζήτηση και να προβληματίζεται για τον ρόλο της Εκκλησίας απέναντι στο ποίμνιό της ιδιαίτερα κατά τα ταραγμένα χρόνια του Εμφυλίου. Αξιοσημείωτο είναι, επομένως, το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο θεατρικό έργο συνυπάρχουν τα Ορθόδοξα με τα βυζαντινά στοιχεία τα οποία περιβάλλονται κατ' επέκταση από το πέπλο της σύγχρονης ιστορίας.

Τέλος, ο συγγραφέας επιλέγει να κλείσει αισιόδοξα το έργο του με την παρουσία του νεαρού Βασίλειου Β', του μελλοντικού αυτοκράτορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η βασιλεία του θα αποβεί σωτήρια για την Πόλη, αφού το Βυζάντιο θα φτάσει στο αποκορύφωμα της ακμής του.¹⁰³⁶ Το μέλλον επομένως προβλέπεται λαμπρό για την πορεία της Ιστορίας, η οποία, όπως ένας δυνατός άνεμος, παραμερίζει στο διάβα της το αίμα, τα πάθη, τους πολέμους και τα εγκλήματα.¹⁰³⁷

3.3.2 Το Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας

Πρόκειται για κωμωδία σε τέσσερις πράξεις, γραμμένη το 1944 μέσα σε μια «διάθεση φυγής»,¹⁰³⁸ από την αναστάτωση που προκάλεσε η Κατοχή. Το θεατρικό αυτό, που σύμφωνα με τον συγγραφέα βασίστηκε στο γνωστό ακριτικό τραγούδι «Του Μαυριανού και της αδελφής του»,¹⁰³⁹ παρουσιάζει την αντιπαράθεση ανάμεσα στην αρετή και την τρέλα ως προς το ποια από τις δύο μπορεί να επικρατήσει στον κόσμο. Κεντρικός ήρωας της κωμωδίας, δεν είναι άλλος από τον περιβόητο βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α' Κομνηνό,¹⁰⁴⁰ τον διασημότερο Δον Ζουάν του μεσαιωνικού Ελληνισμού.¹⁰⁴¹ Ο Θεοτοκάς διευκρινίζει στις

---

¹⁰³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Ι', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. 1979, σσ. 104-108.

¹⁰³⁷ Doulis, *George Theotokas*, ό.π., σ. 93.

¹⁰³⁸ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 401.

¹⁰³⁹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 402. Για το συγκεκριμένο ακριτικό τραγούδι βλ. Σ. Λ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια, Ανθολογία*, Αθήνα: Καστανιώτη 1987, σσ. 80-81, Σ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα: Ερμής 1852, σσ. 719-721 και Α. Μελαχρινός, *Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα: Έκδοση Βιβλιοπωλείου Πέτρου Καραβάκου 1946, σσ. 147-152.

¹⁰⁴⁰ Για τη ζωή και τη δράση του Ανδρόνικου Α' Κομνηνού βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός Ελληνισμός*, τόμ. Θ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., 1980, σσ. 32-33. Επίσης βλ. Michel de Grèce, *Andronicou les aventures d' un empereur d' Orient*, Paris: Olivier Orban 1974.

¹⁰⁴¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 402.

σημειώσεις του πως δεν πρόκειται για το ιστορικό πρόσωπο, αλλά για το θρύλο του, τον οποίο γνώρισε μέσα από τα διαβάσματά του της βυζαντινής ιστορίας.¹⁰⁴² Είναι εντούτοις εμφανής η πρόθεση του συγγραφέα να δανειστεί, γι' άλλη μια φορά, φιγούρες προερχόμενες από τον βυζαντινό κόσμο. Η δράση άλλωστε του έργου τοποθετείται στο Βυζάντιο του «θρύλου και του τραγουδιού»,¹⁰⁴³ όπως προσυπογράφεται από τον ίδιο το συγγραφέα, και στη δράση λαμβάνουν μέρος βυζαντινοί άρχοντες και συγκλητικοί.

Επί βασιλείας της «παράταξης της τρέλας», με αρχηγό τον γυναικοκατακτητή αυτοκράτορα Αντρόνικο και με άξιο εκπρόσωπο το συμβουλάτορά του Δούκα, το θρυλικό Βυζάντιο, αν και δεν ταλανίζεται από εξωτερικούς εχθρούς, έρχεται αντιμέτωπο με μια εσωτερική απειλή. Η «παράταξη της φρονιμάδας», με αρχηγό τον Μαυριανό, πιστεύει πως είναι καιρός να σταματήσουν οι άρχοντες να έχουν το μυαλό τους μονάχα στην καλοπέραση και πως έφτασε η στιγμή να πάρουν καίριες αποφάσεις για ουσιαστικά ζητήματα που αφορούν την αυτοκρατορία. Ως εκ τούτου, θεωρούν πως ο Αντρόνικος δεν είναι σε θέση να κυβερνά γνωστικά και ζητούν αλλαγή του πολιτεύματος. Οι δύο αντίθετες παρατάξεις συναντώνται σε συμπόσιο, όπου ο Αντρόνικος υπερηφανεύεται για τη σεξουαλικότητά του, υποστηρίζοντας πως είναι σε θέση όποτε θελήσει να ξελογιάσει οποιαδήποτε γυναίκα. Εκφράζεται ωστόσο η άποψη ότι υπάρχει μια γυναίκα στην αυτοκρατορία την οποία ποτέ ο βασιλιάς δε θα κατορθώσει να ξελογιάσει. Η γυναίκα αυτή είναι η Αρετή, η αδελφή του Μαυριανού, η οποία διάγει μια ηθική και ήσυχη ζωή, με μοναδικούς της συντρόφους τα βιβλία και τους διδασκάλους της. Τίθεται λοιπόν ένα στοίχημα ανάμεσα στις δύο αντίπαλες ιδεολογικά παρατάξεις και σύμφωνα με το οποίο εάν αποδειχτεί νικητής ο Αντρόνικος, τότε ο αντίπαλός του, ο Μαυριανός, θα χάσει το κεφάλι του, ενώ σε αντίθετη περίπτωση ο βασιλιάς θα χάσει την κορόνα του. Εν τέλει, νικήτρια αναδεικνύεται η παράταξη της αρετής, η οποία αιχμαλωτίζει τον Αντρόνικο. Η Αρετή, η οποία κατόρθωσε να αποκαταστήσει τη γυναικεία τιμή της χώρας της, αισθάνεται εντούτοις συμπόνια για τον Αντρόνικο κι αποφασίζει να τον βοηθήσει. Εκφράζει έτσι την άποψη πως αν και για τον εαυτό της απαιτεί σοφία κι αρετή, δεν μπορεί ωστόσο να ζει σ' ένα κόσμο που θα καταδίκαιζε και θα παραμέριζε εντελώς την τρέλα.

Το Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας αποτελεί μια προσπάθεια του συγγραφέα να αναζητήσει αντίδοτο στις δύσκολες βιοτικές συνθήκες της εποχής. Τη χαρά για την

---

¹⁰⁴² Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 402.

¹⁰⁴³ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 199.

απαλλαγή από το ζυγό του Άξονα επισκίασε ο επερχόμενος νέος Εμφύλιος, δημιουργώντας μια χαοτική κατάσταση, μια κατάσταση τρέλας και παραλογισμού που εκφράζεται αλληγορικά διαμέσου του θεατρικού του έργου. Άλλωστε, η διετία μετά την απελευθέρωση ήταν για το συγγραφέα μια περίοδος γεμάτη αντιφάσεις.¹⁰⁴⁴ Ο συγγραφέας δράττεται επομένως της ευκαιρίας να εκφράσει τις σκέψεις και τα πιστεύω του όσον αφορά την πορεία του σύγχρονου ανθρώπου σε μια εποχή συγκρούσεων και αναταραχών. Στο κείμενο, η ηρωίδα, η Αρετή, χαρακτηρίζεται από αγνότητα και σεμνότητα, σ' αντίθεση με τον λάγνο εκπρόσωπο της τρέλας, τον κυρ Αντρόνικο. Σύμφωνα με τον Doulis, η Αρετή και η Τρέλα αποτελούν δύο βασικούς παράγοντες της προσωπικότητας του ανθρώπου, εκ των οποίων η μεν πρώτη ταυτίζεται με το υπερεγώ, ενώ η δεύτερη με τη λίμπιντο και τη γενετήσια ορμή.¹⁰⁴⁵ Στο έργο παρουσιάζεται να επικρατεί η φρονιμάδα έναντι της τρέλας και συνεπώς να αναγνωρίζεται «η νίκη του Πνεύματος απάνω στην Ύλη, του πειθαρχημένου Ήθους απάνω στη βάρβαρη αναρχία των αισθήσεων».¹⁰⁴⁶ Η ηρωίδα όμως δεν θριαμβολογεί για το τελικό αποτέλεσμα κι αποφασίζει να ανατρέψει τα δεδομένα αφήνοντας ελεύθερο τον Αντρόνικο, αφού εκτιμά πως «αν δεν ήταν η τρέλα στον κόσμο, δε θα μπορούσαν οι σοβαρές γυναίκες να υποφέρουν τη φρονιμάδα τους».¹⁰⁴⁷

3.4 Έργα με αναφορές στην Ορθοδοξία

3.4.1 Η Άκρη του Δρόμου

Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί δράμα σε τρεις πράξεις. Ανήκει στα μεταγενέστερα έργα του Θεοτοκά, γραμμένο το 1960, σε μια εποχή που ένα πολύ οδυνηρό δράμα της ιδιωτικής του ζωής – ο θάνατος της συζύγου του Ναυσικάς Στεργίου το 1959 – τον παρακίνησε να έρθει σ' επαφή με τις πηγές της Ορθοδοξίας. Την περίοδο αυτή πραγματοποίησε ταξίδια ως προσκυνητής στους Αγίους Τόπους, στο Σινά και στο Άγιον

---

¹⁰⁴⁴ Αλιβιζάτος, «Πρόλογος» στο Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' 1925-1949, επιμ. Ν. Αλιβιζάτος & Μ. Τσαπόγας, Αθήνα: Εστία 1996, σ. 58.

¹⁰⁴⁵ Doulis, *George Theotokas*, ό.π., σ. 96.

¹⁰⁴⁶ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 254.

¹⁰⁴⁷ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Α'*, ό.π., σ. 263.

Όρος. Καρπός των ταξιδιών του αυτών και των εμπειριών βέβαια που απέκτησε αποτελεί το βιβλίο του με τίτλο *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*.¹⁰⁴⁸

Ο μύθος του θεατρικού αυτού δράματος πλέκεται γύρω από τον Μακεδονικό αγώνα, που καθώς διηγείται ο συγγραφέας: «τον έζησα, σαν παιδί, στο πατρικό μου σπίτι, στην Πόλη, τον καιρό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατόπι, ακούοντας διηγήσεις από αρχιερείς που είχαν λάβει μέρος στα σκληρά εκείνα γεγονότα, στην αρχή του αιώνα».¹⁰⁴⁹ Κύρια πρόσωπα του δράματος είναι ο μητροπολίτης Συμεών κι ο λοχαγός Λουριώτης, οι οποίοι εκπροσωπούν, ο πρώτος την Ορθοδοξία κι ο δεύτερος τον πατριωτισμό. Οι κεντρικοί αυτοί χαρακτήρες, στην προσπάθειά τους να συνεισφέρουν με κάθε τρόπο στον αγώνα που διεξήγαγε η Μακεδονία για την επίτευξη της ένωσής της με την Ελλάδα, έρχονται «αντιμέτωποι» μεταξύ τους για τα πιστεύω και τις ιδεολογίες που πρεσβεύουν. Ο αναγνώστης γίνεται μάρτυρας της σύγκρουσης δύο ειδών δικαιοσύνης, της κοσμικής και της θρησκευτικής. Οι Έλληνες πατριώτες, με κυριότερο εκπρόσωπο τον λοχαγό Λουριώτη, είναι αποφασισμένοι ν' αγωνιστούν μέχρι τέλους και δε λογαριάζουν τις θυσίες. Γι' αυτούς δεν υπάρχει δίλημμα επιλογής. Η θρησκεία ανέκαθεν ήταν ένα με το έθνος κι έτσι οφείλει να συνεχίσει και τώρα. Ο μητροπολίτης από την άλλη, ως εκπρόσωπος του Θεού, εκφράζει τις ανησυχίες του για την τύχη του άμαχου πληθυσμού. Πάνω απ' όλα είναι χριστιανός Ορθόδοξος και οι χριστιανικές του αξίες δεν του επιτρέπουν να δρα απερίσκεπτα απέναντι στο ποίμνιό του: «Είμαι κι εγώ στρατιώτης, σ' ένα άλλο στράτευμα και δίνω και μια δεύτερη μάχη, παράλληλη προς αυτήν που δίνουμε εδώ [...]·έχω χρέη που δεν είναι δυνατό να τα ξεχάσω».¹⁰⁵⁰ Ο μητροπολίτης αρνείται αρχικά να δώσει την έγκρισή του για την εφαρμογή σχεδίου που θέτει σε κίνδυνο αθώες ψυχές. Ωστόσο, οι προσπάθειές του να συνετίσει τον λοχαγό αποβαίνουν άκαρπες και ο ίδιος, έπειτα από ψυχολογική πίεση του Λουριώτη, υπογράφει διστακτικά τη διαταγή για το κάψιμο του ελληνοβουλγαρικού χωριού, ως ύστατη λύση για την ανατροπή των Βουλγάρων.

Ο μητροπολίτης, στη συνέχεια, αναλογιζόμενος τις συνέπειες της απόφασής του αυτής, παρουσιάζεται συντετριμμένος. Διερωτάται για ποιο λόγο ο Κύριος του έθεσε αυτή τη δοκιμασία και τι ορίζουν οι θεϊκές βουλές του. Υποσυνείδητα θέλει να πιστεύει πως ο Θεός του, δε θα μπορούσε να μην εγκρίνει έναν τόσο ιερό σκοπό, έναν αγώνα που θα δικαίωνε το

¹⁰⁴⁸ Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Αθήνα: Εστία 1995.

¹⁰⁴⁹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 383.

¹⁰⁵⁰ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σσ. 336-337.

έθνος του, χαρίζοντάς του την πολυπόθητη ελευθερία. Ο Συμεών, παρόλα τα επιχειρήματα που προβάλλει στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την πράξη του, εξακολουθεί να βασανίζεται από τους λογισμούς του. Η βαθιά του πίστη όμως δεν θα τον εγκαταλείψει και είναι αυτή που θα τον οδηγήσει διαμέσου της «νοεράς προσευχής» των ησυχαστών, στο «άκτιστον φως». Έτσι, παρά την τελική του επιλογή, ο Χριστιανός θα παραμείνει μέσα του ανέγγιχτος, γιατί «είναι μεγάλο πράγμα, είναι φοβερό, είναι συνταρακτικό το να είσαι Χριστιανός».¹⁰⁵¹ Εν τω μεταξύ ο λοχαγός Λουριώτης συλλαμβάνεται από τους Τούρκους και τιμωρείται παραδειγματικά με απαγχονισμό. Η τελευταία εικόνα του δράματος κλείνει με το άκουσμα της νεκρώσιμης ακολουθίας «εις ψυχορραγούντα»¹⁰⁵² και τον μητροπολίτη Συμεών να μονολογεί: «Η αλήθεια Σου είναι οδύνη, είναι σπαραγμός, είναι στέφανος εξ ακανθών και μαρτύριο του Σταυρού. Μα, πέρα απ' το Σταυρό, Σε βλέπω να γλυκοχαράζεις και να πλημμυρίζεις τον κόσμο, Φως της Αναστάσεως, Φως ιλαρόν».¹⁰⁵³

Το θεατρικό αυτό έργο κινείται σ' ένα κλίμα θρησκευτικής επιβλητικότητας. Αυτό είναι εμφανές από την πρώτη κιόλας πράξη του δράματος, κατά την οποία ο συγγραφέας εισάγει τον αναγνώστη – θεατή στο ακόλουθο σκηνικό: «Το γραφείο του Μητροπολίτη, αυστηρό με το ύφος του τόπου και της εποχής [...] Απάνω από το κάθισμα του Μητροπολίτη, μεγάλη βυζαντινή εικόνα του Χριστού [...] Πορτραίτα και φωτογραφίες ιεραρχών, σε επιβλητικά πλαίσια. Ξεχωρίζει η μορφή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ του Γ'».¹⁰⁵⁴

Οι αναφορές στην Ορθοδοξία – είτε αυτές αφορούν θέματα πίστης ή τυπικά λειτουργιών κι αποσπάσματα από χωρία της Αγίας Γραφής, είτε απλά κάνουν λόγο για τις πάμπολλες ευθύνες που επωμίζονται οι Ορθόδοξοι ιερείς στην προσπάθειά τους να βοηθήσουν με κάθε τρόπο το ποίμνιό τους – είναι διάσπαρτες στο κείμενο και ποικίλλουν. Μέσα από τη συνομιλία π.χ. του Χουσεΐν Πασά και του μητροπολίτη στην αρχή του έργου, ο συγγραφέας δράττεται της ευκαιρίας ν' αναφερθεί στις διάφορες δραστηριότητες των Ορθόδοξων ιερέων, οι οποίες δεν ήταν πάντοτε αμιγώς θρησκευτικές. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόλουθα λόγια του Χουσεΐν Πασά: «Οι δικοί μας ιμάμηδες μόνο με τον Θεό και με το

¹⁰⁵¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 347.

¹⁰⁵² Πρόκειται για νεκρώσιμη ακολουθία που διαβάζεται από τον ιερέα όταν υποφέρει μια ψυχή, με σκοπό να της συγχωρεθούν οι αμαρτίες και να γαληνεύσει. Στο θεατρικό, ο συγγραφέας παραθέτει αυτούσια χωρία από την συγκεκριμένη ακολουθία. Βλ. *Ευχολόγιον Γ' Εξοδιαστικόν*, Άγιον Όρος: έκδοση Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας 2002, σσ. 238-239.

¹⁰⁵³ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 372.

¹⁰⁵⁴ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 305.

Κοράνι καταγίνονται. Εσείς οι ορθόδοξοι παπάδες έχετε φορτωθεί πολλές εξουσίες».¹⁰⁵⁵ Είναι φανερή επομένως η πρόθεση του συγγραφέα να τονίσει το γεγονός ότι οι Ορθόδοξοι ιερείς αναλαμβάνουν ποικίλες κοσμικές εξουσίες, έναντι κάποιων άλλων κληρικών, διαφορετικού σχήματος. Στο έργο, για παράδειγμα, ο μητροπολίτης Συμεών είχε αναλάβει τη διεύθυνση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, είχε ανάμειξη στον τομέα της εκπαίδευσης και στην απόδοση της ανθρώπινης δικαιοσύνης. Ο Συμεών υπηρετούσε και προστάτευε το ποιμνιό του με όποιους τρόπους αυτό ήταν εφικτό, ιδιαίτερα σε στιγμές εθνικής κρίσης, όπως φαίνεται άλλωστε και από το ακόλουθο απόσπασμα:

Κάνω πολιτική. Συμμετέχω στο Κομιτάτο, προπαγανδίζω, συνωμοτώ, οργανώνω ανταρτικά σώματα, κρύβω όπλα στα μοναστήρια μου. Ανέβηκα και στο βουνό μερικές φορές με το τουφέκι στο χέρι, έβγαλα πύρινους λόγους στους αντάρτες μας, τους όρκισα. [...] Το ξέρω πως όλα αυτά δεν είναι προορισμός ενός χριστιανού ποιμενάρχη. Μέσα μου όμως κάτι μου έλεγε ότι υπάρχουν περιστάσεις όπου αυτά επιτρέπονται, ακόμα και σ' άνθρωπο που φορεί το σχήμα μου.¹⁰⁵⁶

Στο θεατρικό γίνεται επίσης λόγος και για το θρησκευτικό κίνημα του ησυχασμού.¹⁰⁵⁷ Τον ησυχασμό, τόσο ο συγγραφέας, όσο και ο ήρωας του έργου, τον γνώρισαν στο Άγιο Όρος. Ο Θεοτοκάς, με αφορμή τις εμπειρίες που απέκτησε επισκεπτόμενος το Άγιο Όρος, επεξηγεί στο θεατρικό του έργο το πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται την έννοια του ησυχασμού: «Προσπάθησα να νιώσω καλύτερα το μεγάλο θέμα του ησυχασμού, που δεν είναι καθώς νομίζουν πολλοί “ησυχία” με την τρέχουσα έννοια, αλλά αγωνία ασήκωτη για το μέσο άνθρωπο, και που αποτελεί κατ' εξοχήν, τη μυστικιστική παράδοση του Ορθόδοξου κόσμου».¹⁰⁵⁸ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Θεοτοκάς, ήταν ο πρώτος, ακόμα και από τους ακαδημαϊκούς θεολόγους, που μίλησε στη σύγχρονη Ελλάδα για τη νηπτική παράδοση της Ορθοδοξίας, τη νοερά προσευχή και την ησυχαστική άσκηση, με τη γλώσσα της επίκαιρης ανάγκης και δίψας του ανικανοποίητου, από τη μονότροπη «εξέλιξη» και «πρόοδο», του

¹⁰⁵⁵ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 311.

¹⁰⁵⁶ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σσ. 338-339.

¹⁰⁵⁷ Για την έννοια του ησυχασμού βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York: Oxford University Press 1991, vol. 2, σ. 923: Hesychasm (from ησυχάζειν, “to be quiet, at rest”), conventional term for the method of monastic prayer and contemplation designed to achieve communion with God through interior quietude. The practice centered on the perpetual “prayer of the heart”, the constant recitation of the short Jesus Prayer, “Lord Jesus Christ, Son of God, have mercy on me”. Επίσης βλ.: «Hesychia (ησυχία, lit. “tranquility”), the key concept in Byz., esp. monastic, spirituality through which man ascends to God”. Hesychia involves the stilling of the normal human senses and passions in order to perceive the transcendent God», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ό. π., σ. 924.

¹⁰⁵⁸ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 382.

σημερινού ανθρώπου.¹⁰⁵⁹ Την άποψη του Θεοτοκά για τον ησυχασμό φαίνεται να ενστερνίζεται και ο ήρωας του έργου του, μητροπολίτης Συμεών, για τον οποίο «ο ησυχασμός είναι μια μεγάλη προσπάθεια της ψυχής για να καθαρίσει τον εαυτό της και να ενωθεί με το Θεό [...]». Είναι άσκηση πολύχρονη και αγώνας και αγωνία». ¹⁰⁶⁰ Ο συγγραφέας, δεν παραλείπει να αναφερθεί – διαμέσου των χαρακτήρων του έργου – και στο «άκτιστο φως», το «απόκοσμο φως», «το φως του Θεού που είδαν οι μαθητές του Χριστού στη Μεταμόρφωσή Του απάνω στο όρος Θαβώρ και που είναι σε θέση να δουν πολλές φορές οι άγιοι ησυχαστές και ερημίτες». ¹⁰⁶¹

Ο μητροπολίτης, στο τέλος της δεύτερης πράξης, σε μια κατάσταση έκστασης μέσα στην προσευχή του, βλέπει εσωτερικά το «άκτιστον φως» και λυτρώνεται, χάνοντας το φως των ματιών του και τυφλώνεται. Στο σημείο αυτό, χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές που παραπέμπουν σε χωρία της Καινής Διαθήκης και συγκεκριμένα στο Κατά Ματθαίον, ιβ΄, 33¹⁰⁶² και στο Κατά Λουκάν, στ΄, 44.¹⁰⁶³ Έπειτα από την «μυστικιστική» αυτή εμπειρία του, ο Συμεών παρουσιάζεται ήρεμος, γαληνεμένος σα να μην τον βασανίζει τίποτα πια. Ευχαριστεί τον Θεό που δεν τον εγκατέλειψε, ζητώντας ταυτόχρονα συγχώρεση για τα αμαρτήματα όλων των ανθρώπων, οι οποίοι προσκολλημένοι στη ματαιότητα των εγκόσμιων, δεν κατόρθωσαν να δουν ακόμη το φως Του και να ζήσουν ως τέκνα φωτός.¹⁰⁶⁴ Η λύση για τον κεντρικό ήρωα του δράματος, όσον αφορά το δίλημμα ανάμεσα στη μερικότητα της πατρίδας και την παγκοσμιότητα της πίστης, περνάει επομένως μέσα από έσχατη υπαρξιακή αγωνία, ζυμωμένη με τη νοερά προσευχή των ησυχαστών και έρχεται τελικά με την παρουσία του άκτιστου φωτός.

Οι παραπάνω αναφορές σε ευαγγελικά χωρία και επιστολές της Καινής Διαθήκης, η αναφορά σε εκκλησιαστικές ακολουθίες, όπως για παράδειγμα η νεκρώσιμη ακολουθία «εις ψυχορραγούντα», το μεγάλο ζήτημα του «ησυχασμού» που τίγεται στο θεατρικό αυτό έργο,

---

¹⁰⁵⁹ Χρ. Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992, σ. 423.

¹⁰⁶⁰ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 316.

¹⁰⁶¹ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 316.

¹⁰⁶² «Ἦ ποιήσατε τὸ δένδρον καλὸν καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ καλόν, ἢ ποιήσατε τὸ δένδρον σαπρὸν, καὶ τὸν καρπὸν αὐτοῦ σαπρὸν». Βλ. «Κατά Ματθαίον», κεφ. ιβ΄, 33, *Η Αγία Γραφή*, εκδ. αδελφότητα θεολόγων η «Ζωή», Αθήνα ¹⁴ 1998, σ. 878.

¹⁰⁶³ «Οὐ γὰρ ἐξ' ἀκανθῶν συλλέγουσι σῦκα οὐδὲ ἐκ βάτου τρυγῶσι σταφυλὴν», «Κατά Λουκάν», κεφ. στ΄, 44, *Η Αγία Γραφή*, ό.π., σσ. 917.

¹⁰⁶⁴ Βλ. Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β΄*, ό.π., σ. 370: «Ἦτε γὰρ ποτε σκότος, νῦν δὲ φῶς ἐν Κυρίῳ· ὡς τέκνα φωτὸς περιπατεῖτε· ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ Πνεύματος ἐν πάσῃ ἀγαθῶσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀληθείᾳ». Επίσης βλ. «Προς Εφεσίους», ε΄, 8-9, *Η Καινή Διαθήκη*, ό.π., σ. 780.

καθώς και το δίλημμα των ηρώων για το ποια πρέπει να είναι η στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα εθνικά θέματα, αποτελούν αναμφισβήτητα τα στοιχεία εκείνα που δηλώνουν μια πιο άμεση επαφή και συστηματική ενασχόληση του Θεοτοκά με την Ορθοδοξία κατά την περίοδο συγγραφής του έργου. Είναι φανερό λοιπόν πως ο συγγραφέας δεν έμεινε απλώς στον τύπο της Ορθοδοξίας, αλλά προχώρησε και μελέτησε τα στοιχεία και τις εκδηλώσεις της αναζητώντας πιθανές απαντήσεις σε εναγώνια υπαρξιακά ερωτήματα που τον βασάνιζαν προς το τέλος της ζωής του.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι με τον τίτλο *Η άκρη του δρόμου*, υπονοείται το έσχατο σημείο στο οποίο αξιόνεται να φτάσει ένας άνθρωπος γεμάτος από πίστη και ιδανικά. Ο λοχαγός Λουριώτης για παράδειγμα θεωρεί πως το εθνικό χρέος πρέπει να αποτελεί ύψιστη προτεραιότητα του κάθε ανθρώπου, όποιο κι αν είναι το τίμημα. Θεωρεί τον εαυτό του ως ένα γνήσιο παιδί του ελληνικού λαού που σκοτώνεται πεντακόσια χρόνια τώρα για την ελευθερία του. Ο Λουριώτης, που υποκρίνεται τον δάσκαλο για τις ανάγκες του Μακεδονικού αγώνα, υποστηρίζει με ζήλο τους άρρηκτους δεσμούς Εκκλησίας και έθνους: «Η θρησκεία μας είναι ένα με το έθνος. Πώς είναι τώρα δυνατό να χωρίσουν οι απόψεις μας, σε μια τέτοια ώρα, όπου το έθνος πάλι κινδυνεύει κι έχει ανάγκη από το ράσο σας για να σωθεί;»¹⁰⁶⁵ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο ήρωας αυτός θυσιάζει τον έρωτα και την προσωπική του ευτυχία για χάρη της πατρίδας, για την οποία, καθώς δηλώνει, είναι διατεθειμένος να φτάσει «ως την άκρη του δρόμου».¹⁰⁶⁶ Μέσα απ' τα λόγια αυτά ενός εκ των δύο κεντρικών ηρώων του δράματος, ο Θεοτοκάς εκφράζει τα προσωπικά του πιστεύω για τη σχέση Ορθοδοξίας και έθνους, όπως αυτή διαμορφώθηκε ανά τους αιώνες. Η Εκκλησία προσαρμοζόταν πάντοτε στις ιστορικές ανάγκες των καιρών κι αγωνιζόταν για το έθνος, εκφράζοντας έτσι την συμπαράστασή της στον υπόδουλο Ελληνισμό. Από την άλλη όμως, έστω κι αν η Ελληνική Ορθοδοξία, για ιστορικούς λόγους, συγγεόταν με τις εθνικές βλέψεις των σύγχρονων Ελλήνων, ο ίδιος ο Θεοτοκάς είχε συνείδηση της διάκρισης ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό. Έτσι, για τον κεντρικό χαρακτήρα του έργου του, μητροπολίτη Συμεών, «η άκρη του δρόμου» συμβολίζει κάτι εντελώς διαφορετικό. Για τη θεόπνευστη αυτή μορφή, υπέρτατος σκοπός του χριστιανού είναι να κατορθώσει να βιώσει την ουσία της Ορθοδοξίας, με άλλα λόγια την επαφή με το θείο. «Η άκρη του δρόμου» για

¹⁰⁶⁵ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 338.

¹⁰⁶⁶ Θεοτοκάς, *Θεατρικά Έργα Β'*, ό.π., σ. 341.

τον Συμεών, δε μπορεί να είναι τίποτ' άλλο εκτός από τη θέαση του άκτιστου φωτός, όταν βέβαια αυτό γίνεται επιτρεπτό από τον Θεό.

4. Συμπεράσματα

Από τη μελέτη που επιχειρήθηκε στο παρόν κεφάλαιο, διαπιστώθηκε πως η ενασχόληση του Κόντογλου στον αγιογραφικό τομέα υπήρξε εξίσου σημαντική με τη συγγραφική του δραστηριότητα. Δε νοείται μελετητής του έργου του Κόντογλου που να μην αναγνωρίζει τη διπλή αυτή ταυτότητά του ή να αποκόπτει τη μία δραστηριότητά του από την άλλη. Για τον Κόντογλου, η μια συγγέεται με την άλλη ομαλά και αδιαίρετα. Η ενασχόλησή του με την εικονογραφία τον οδήγησε στο να επιλέξει συνειδητά τη χρήση της βυζαντινής τεχνοτροπίας, αφομοιώνοντας παράλληλα τις επιδράσεις που είχε δεχτεί όσο σπούδαζε στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τον Γιώργο Χατζημιχάλη:

Η τραγωδία της ελληνικής Μικρασίας λειτουργεί συγκλονιστικά εντός του, διαχωρίζοντάς τον ριζικά αφ' ενός από τη Δύση. Αυτός ο χωρισμός, η αντιπαλότητα μεταξύ δυτικής και ανατολικής ζωγραφικής, στον Κόντογλου τουλάχιστον μέχρι το 1931-32, δεν φαίνεται να υπάρχει. Αντίθετα ο Κόντογλου κάνει κάτι πολύ ζηλευτό, που δυστυχώς μέχρι και σήμερα, δεν έχει γίνει κοινός τόπος. Συλλαμβάνει την βυζαντινή ζωγραφική σαν ένα παγκόσμιο γεγονός, σαν μια πτυχή της ευρωπαϊκής παράδοσης και όχι σαν γνήσιο τέκνο της «ρωμιοσύνης» και μόνο. Δεν είναι ο κόσμος ρωμαίικος αλλά η ρωμιοσύνη ανήκει στον κόσμο. Έτσι στην προσπάθειά του να φτιάξει ένα σύγχρονο έργο βρίσκει τις πηγές του στην ευρωπαϊκή παράδοση μέχρι τον Σεζάν[...] και στην βυζαντινή ζωγραφική σαν αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας της τέχνης του.¹⁰⁶⁷

Είναι αξιόλογο το τι επιτυγχάνει να προσφέρει ο Κόντογλου μέσα από το ζωγραφικό του έργο, αφού αυτό εμπερικλείει τη βυζαντινή κληρονομιά ως κληρονομιά όχι αποκλειστικά των ανθρώπων από το Αϊβαλί, αλλά ως κληρονομιά και πλούτο όλων των Ελλήνων. Αυτός πρώτος πραγματοποίησε μια στροφή προς τη βυζαντινή παράδοση, θέτοντας το παράδειγμα και επηρεάζοντας πολλούς λογοτέχνες και ζωγράφους της γενιάς του. Η απήχησή του δεν οφείλεται μονάχα στην ποιότητα του έργου του, αλλά και στην ξεχωριστή προσωπικότητά του, η οποία αφήνει αναπόφευκτα το στίγμα της και στο έργο του, αφού παρά τις φόρμες που ακολουθεί, διακρίνεται για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Σύμφωνα με τον Σωτήρη Γουινελά:

---

¹⁰⁶⁷ Γ. Χατζημιχάλης, «Φώτης Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, ό.π., σσ. 270-271.

«Ο Κόντογλου με την καλλιτεχνική ευαισθησία μεταμορφωμένη από τη σχέση του με το μυστήριο της ορθόδοξης Εκκλησίας έχει συλλάβει κάτι που ελάχιστοι σήμερα – συμπεριλαμβανομένων των ειδικών – νιώθουν ή καταλαβαίνουν. Τη διαφορά ανάμεσα στον αυθεντικό ποιητή – δημιουργό πρωτόγονο ή μη και στον απόφοιτο μιας Σχολής, αυτόν που «έμαθε» τέχνη κι όχι τον αυτό – δημιούργητο που είναι ο μόνος αυθεντικός και άξιος να «συλλαμβάνει» ομοιότητες ή διαφορές εν μέσω χάους των αλλαγών και των ψευδαισθήσεων».¹⁰⁶⁸

Τέλος, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί τη δύναμη που κινητοποιούσε τον δημιουργό, την ένθερμη αγάπη του προς την Ορθοδοξία και την παράδοση, η οποία μέσα στο εικαστικό του έργο βρίσκει μία ακόμη δημιουργική διέξοδο: «Τον Κόντογλου τον διακατείχε μία και μόνη “ιερά μανία”, η Ορθοδοξία, και μάλιστα στην βυζαντινή εικαστική της έκφραση. Αυτή γέμιζε ολόκληρη τη ζωή του, κάθε στιγμή και κάθε πτυχή της δράσης του. [...] Συνήθως, οι επισκέπτες και φίλοι του [...] άκουαν τον κυρ Φώτη να μιλάει με τη θέρμη της πίστης και το ακλόνητο φρόνημά του για το «εν και τιμιώτατον», τη βυζαντινή τέχνη. [...] Ωρες ατελείωτες μπορούσε να μιλάει για την εικονογραφία και να μην τελειώνει. Τον άκουγες και εντρυφούσες στα λόγια του, και άθελά σου, σου μετέδιδε τον ενθουσιασμό και το ζήλο του».¹⁰⁶⁹

Μελετώντας τα πιο πάνω θεατρικά έργα του Γιώργου Θεοτοκά οδηγούμαστε στα ακόλουθα συμπεράσματα αναφορικά με τη στροφή του συγγραφέα προς το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Καταρχήν, είναι πλέον ξεκάθαρο ότι η στροφή αυτή συντελείται μέσα σ’ ένα κλίμα εθνικών και ατομικών περιπετειών της εποχής. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο ελληνικός Εμφύλιος οδηγούν τον συγγραφέα στην αναζήτηση γόνιμων τρόπων επικοινωνίας με τον λαό. Ο συγγραφέας, επιθυμώντας να αναπτύξει έναν αμεσότερο τρόπο επαφής με την ταλαιπωρημένη κοινωνία στην οποία ζούσε, καλλιέργησε το θεατρικό είδος αξιοποιώντας την Καινή Διαθήκη και τον συμβολισμό των λαϊκών παραδόσεων και της βυζαντινής ιστορίας.

Όπως παρατηρήθηκε τόσο στη *Λάκαινα* όσο και στο *Παιχνίδι της Τρέλας και της Φρονιμάδας*, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί ως πηγές έμπνευσης θρύλους και παραδόσεις από το Βυζάντιο. Όχι μόνο μας μεταφέρει στους βυζαντινούς χρόνους, αλλά δανείζεται και πρόσωπα της βυζαντινής ιστορίας γύρω από τα οποία εκτυλίσσονται οι υποθέσεις των έργων

---

¹⁰⁶⁸ Βλ. Σ. Γουνελάς, «Αναγνώστη, Λέπτυνε τη ψυχή σου», *Φώτης Κόντογλους, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 131.

¹⁰⁶⁹ Ταχιάος, «Φώτης Κόντογλου, πνευματικός μου ευεργέτης», *Φώτης Κόντογλους, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 76.

του. Η επιστροφή στο Βυζάντιο λειτουργεί κυρίως αλληγορικά για τον συγγραφέα, ο οποίος επιχειρεί μια σύνδεση με τα γεγονότα της σύγχρονης Ιστορίας. Επίσης, παρατηρούμε ότι η *Λάκαινα*, που αποτελεί το κατεξοχήν βυζαντινό έργο του Θεοτοκά (λόγω θεματικής κυρίως), εμπεριέχει ταυτόχρονα αναφορές στην Ορθοδοξία, με αποτέλεσμα Βυζάντιο και Ορθοδοξία να συνυπάρχουν και να συγχωνεύονται. Η Ορθοδοξία, μάλιστα, εκπροσωπείται από τις δυνατές προσωπικότητες του μοναχού Αθανάσιου και του Πατριάρχη Πολύεκτου, ο ρόλος των οποίων υπήρξε καθοριστικός για την έκβαση του έργου. Ο Θεοτοκάς, παρουσιάζοντας δύο αντιθετικές τάσεις – η πρώτη πηγάζει από τη μοναστική τάξη και η δεύτερη από την κοσμική – θέτει ερωτήματα ηθικής στα οποία όμως ουσιαστικά δεν απαντά, παρά μόνο αφήνει τον αναγνώστη να δώσει τις προσωπικές του ερμηνείες. Η Ορθοδοξία, αν και παρουσιάζεται «διχασμένη» στο παρόν έργο, κάνει δειλά αλλά σταθερά βήματα στο θεατρικό του λόγο, και ακολούθως τον απασχολεί εντονότερα στο μεταγενέστερο πεζογραφικό του έργο.

Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο συγγραφέας, ιδιαίτερα μέσα από το τελευταίο έργο του *Η άκρη του δρόμου*, φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιλαμβανόταν κάποια ουσιαστικά ζητήματα του Ορθόδοξου δόγματος, όπως για παράδειγμα το θέμα του ησυχασμού. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί βασική ένδειξη ότι ο συγγραφέας επιχειρεί να εμβαθύνει σε θεολογικά και ιστορικά ζητήματα. Προς το τέλος της ζωής του μάλιστα, όπως έχει προαναφερθεί, ενδιαφέρθηκε να αντλήσει περισσότερες πληροφορίες για τη νοερά προσευχή και τον μοναστικό τρόπο ζωής που οδηγεί στη «θέωση». Η μεταστροφή βεβαίως αυτή δεν είναι αποτέλεσμα μια αιφνιδιαστικής εσωτερικής αλλαγής του συγγραφέα, αλλά αντιθέτως αποτελεί στοιχείο που καλλιεργείτο από καιρό μέσα του και βρήκε πλέον γόνιμο έδαφος να ευδοκιμήσει. Ο μητροπολίτης Συμεών, η βασικότερη μορφή στην *Άκρη του δρόμου*, πιθανόν να εκφράζει τις ανησυχίες που βίωνε ο Θεοτοκάς την εποχή αυτή αναφορικά με τον ρόλο της Ορθοδοξίας στους δύσκολους εθνικούς καιρούς.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρήθηκε η διερεύνηση της προσφοράς των δύο συγγραφέων σε δύο διαφορετικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, του Φώτη Κόντογλου στη ζωγραφική (και δευτερευόντως στο διήγημα), ενώ του Γιώργου Θεοτοκά στον θεατρικό λόγο. Και στις δύο περιπτώσεις, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος υπήρξε η αξιοποίηση της βυζαντινής, χριστιανικής και Ορθόδοξης παράδοσης μέσα στα έργα των συγγραφέων που εξετάστηκαν. Βεβαίως, όπου υπήρξε δυνατότητα, εντοπίστηκαν και συζητήθηκαν οι προσωπικές θέσεις των

δύο ανδρών γύρω από αυτούς τους θεματικούς άξονες, ενώ διαπιστώσαμε ταυτόχρονα τις κοινές τους ανησυχίες αλλά και την προσπάθειά τους να αφυπνίσουν τη συνείδηση του κοινού και να το ωθήσουν να στραφεί στις ρίζες και στο πλούσιο ελληνορθόδοξο παρελθόν του γένους του.

Ένα κοινό συμπέρασμα που προκύπτει από την παρούσα εξέταση, είναι το ότι και οι δύο συγγραφείς εκδηλώνουν έντονα το ενδιαφέρον τους προς τα ζητήματα της Ορθόδοξης πίστης και της βυζαντινής κληρονομιάς μέσω των εναλλακτικών τρόπων έκφρασης που μελετήθηκαν. Τόσο στη ζωγραφική όσο και στο θέατρο υπάρχει, ίσως, μεγαλύτερη αμεσότητα στη μετάδοση των μηνυμάτων του δημιουργού προς το κοινό του. Επιπλέον, σύγκλιση υπάρχει και στο γεγονός πως η ενασχόλησή τους με τα είδη αυτά φανερώνει την πολυπραγμοσύνη που τους διέκρινε, την πνευματική ανησυχία και εγρήγορσή τους, καθώς και την ανάγκη τους για έκφραση με ποικίλα μέσα.

Σχετικά με αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κόντογλου πέρα από την εικονογραφία, είχε ενδιαφέρον και για τις άλλες βυζαντινές τέχνες. Όπως μεταφέρει ο Κωνσταντίνος Καβαρνός, σε σχετική συζήτηση που είχε μαζί του περί «των ιερών βυζαντινών τεχνών», ο Κόντογλου είχε υποστηρίξει ότι όλες είναι στην πραγματικότητα μία και ενιαία: «ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν οὐσίαν των, ὅλαι ἐκφράζουν τὸ ἴδιον πρᾶγμα».¹⁰⁷⁰ Διευκρινίζει ακολούθως πως διαφέρουν μονάχα στα μέσα που μεταχειρίζονται και στην αίσθηση στην οποία απευθύνονται π.χ η εικονογραφία στην όραση, η μουσική στην ακοή. Ο Κόντογλου είχε γράψει ακόμη και λίγα αλλά διαφωτιστικά για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ενώ περισσότερο για την υμνογραφία και τη μουσική. Αυτή η πτυχή των ενδιαφερόντων του δεν είναι τόσο γνωστή βέβαια όσο η ενασχόλησή του με τη ζωγραφική και την αγιογραφία. Ωστόσο, δεν παύει να αποτελεί άλλη μία ένδειξη της προσωπικότητάς του. Αναγνωρίζοντας επομένως ότι και οι δύο πνευματικοί άνδρες που μας απασχολούν είχαν ευρύ πεδίο γνώσεων και ικανοτήτων και αφομοίωναν δημιουργικά, ο καθένας με τον τρόπο του, τόσο τις σύγχρονές τους εξελίξεις, όσο και την πνευματική και πολιτισμική κληρονομιά τους, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως κατόρθωσαν να διακριθούν και σε άλλα είδη καλλιτεχνικής έκφρασης διατηρώντας ταυτόχρονα τον προσωπικό τους χαρακτήρα.

---

¹⁰⁷⁰ Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, ό.π., σ. 67.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αναλυτική παράλληλη μελέτη του έργου των Φώτη Κόντογλου και Γιώργου Θεοτοκά που επιχειρήθηκε με την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, έδωσε στη γράφουσα τη δυνατότητα για βαθύτερη κατανόηση του πολύπλευρου έργου των δύο συγγραφέων και ανακάλυψη νέων πτυχών της σκέψης και της δράσης τους. Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν η παρουσίαση κύριων έργων και κατατοπιστικών κειμένων των δύο συγγραφέων, με βασικούς άξονες το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Ταυτόχρονα, μέσα από τη μελέτη διαφάνηκε ο ρόλος της Ρωμιοσύνης – η οποία στην ουσία δεν ήταν άλλος από τον ίδιο τον Ελληνισμό – , με τους δύο συγγραφείς να συγκλίνουν στη σκέψη τους προτείνοντας την επιστροφή στις ρίζες του Ελληνισμού προκειμένου ο σύγχρονος άνθρωπος να παραδειγματιστεί από την πλούσια ιστορία του τόπου του και να ενστερνιστεί την πλούσια παράδοσή του, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις των καιρών. Επίσης, έντονη υπήρξε η παρουσία των δυτικών επιρροών και ξένων προτύπων, που είτε στην περίπτωση του Κόντογλου στην ουσία περιορίστηκαν στο ελάχιστο είτε στην περίπτωση του Θεοτοκά αφομοιώθηκαν στα πρώιμα κυρίως έργα του για να απαγκιστρωθεί απ’ αυτά στη συνέχεια του βίου του και της συγγραφικής του δραστηριότητας.

Ενώ ο μελετητής του Κόντογλου αναγνωρίζει τις ίδιες ή παρόμοιες θέσεις του συγγραφέα ως προς τους παραπάνω άξονες στην ευρύτερη έκταση του έργου του, ο μελετητής του έργου του Θεοτοκά εύλογα διερωτάται πώς ένας υποσχόμενος Ευρωπαϊστής και ορθολογιστής διανοούμενος, που με την εμφάνισή του στα νεοελληνικά γράμματα το 1929 κατόρθωσε να ταράξει τα λιμνάζοντα νερά με το πρωτοποριακό *Ελεύθερο Πνεύμα*, στρέφεται στη συνέχεια του έργου του και προς το τέλος της ζωής του προς το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία. Παράλληλα όμως, και ο Κόντογλου όντας παραδοσιακός, σε σημείο που πιθανόν να θεωρούνταν «οπισθοδρομικός», γοητεύεται κάποια στιγμή από τη Δύση, χωρίς ωστόσο να την ακολουθεί, αλλά αντιθέτως να την επικρίνει και να τονίζει τα «σκοτεινά» της σημεία. Την πνευματική πορεία των δύο συγγραφέων και τους λόγους της προσήλωσής τους προς το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία επιχείρησε να παρουσιάσει η μελέτη αυτή, εξετάζοντας τα γραπτά τους σε σχέση και με τα σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, τα προσωπικά τους βιώματα, τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη, τις μηδενιστικές τάσεις της δεκαετίας του '50 και τα μεταφυσικά ερωτήματα που φαίνεται να απασχολούν γενικότερα μια μερίδα συγγραφέων.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάστηκε το δοκιμιακό έργο των δύο συγγραφέων. Από τον Κόντογλου έγινε λόγος για τα έργα *Ευλογημένο Καταφύγιο*, *Ασάλευτο Θεμέλιο*, *Μυστικά Άνθη*, *Γίγαντες Ταπεινοί* και *Ανέστη Χριστός*. Από το έργο του Θεοτοκά, επιλέχτηκαν τα ακόλουθα έργα: *Ελεύθερο Πνεύμα*, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, ορισμένα πρώιμα άρθρα του συγγραφέα που εμπεριέχουν θρησκευτικές αναφορές (1927-1943) και μια πλειάδα άρθρων μέχρι και το 1966, τα οποία παρουσιάστηκαν σε θεματικές υποενότητες. Στα κείμενα του Κόντογλου διαπιστώθηκε η ένθερμη αφοσίωσή του στην ελληνική παράδοση και η πεποίθησή του πως ο Έλληνας οφείλει τις αυθεντικές εθνικές αρετές του στην κληρονομιά που του παραδόθηκε από το Βυζάντιο. Τιμά επομένως ιδιαίτερα το Βυζάντιο και την παράδοσή του και επιχειρεί να το υπερασπιστεί σε όσους το έχουν παρεξηγήσει. Ως προς τις επιδράσεις της Δύσης, καθιστά σαφές ότι τις θεωρεί επικίνδυνες για την αλλοίωση των ελληνικών ηθών και αντιδρά έντονα στην άποψη πως η Ελλάδα πρέπει να «εκσυγχρονιστεί» ακολουθώντας τα προστάγματα της Δύσης. Αρκετές είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες συγκρίνει τον ελληνικό πολιτισμό με τον δυτικό, υπογραμμίζοντας τον πνευματικό πλούτο του πρώτου έναντι της πνευματικής πενίας του δεύτερου. Επιπλέον, τονίζει τη σημασία που έχει η διατήρηση της ανόθευτης ορθόδοξης πίστης, την οποία θεωρεί ως το πραγματικό καταφύγιο στις μηδενιστικές τάσεις των καιρών.

Ο Θεοτοκάς στα πρώτα χρόνια της συγγραφικής του δραστηριότητας, όπως φανερώνουν και τα πρώτα δοκίμιά του, συνδέεται πνευματικά, ιδεολογικά και πολιτικά με τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό. Είναι εμφανής η προσπάθειά του να προωθήσει στα πρώιμα έργα του την ιδέα της Ευρώπης και παράλληλα να συμβάλει στην πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας, το πνεύμα της οποίας χαρακτήριζε τότε ως ανελεύθερο και στείρο. Ο συγγραφέας, εκφράζοντας την ανησυχία του για την έλλειψη προσφοράς του ελληνικού έθνους στην Ευρώπη, προτείνει την απαγκίστρωση της Ελλάδας από το παρελθόν και την αναζήτηση διεξόδου στον εκσυγχρονισμό της Δύσης. Ενώ ωστόσο ο Θεοτοκάς παραμένει σταθερός από το 1929 σε μια ιδεολογία φιλοευρωπαϊκή, δεν απομακρύνεται καθώς φαίνεται από τον ελληνοκεντρισμό του. Απέναντι στα κοινωνικά ζητήματα που απειλούσαν το 1930 την Ελλάδα, όπως για παράδειγμα το κοινωνικό αδιέξοδο της κομμουνιστικής επανάστασης και οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης του 1929, ο συγγραφέας επιζητεί την επίτευξη μιας ισορροπίας, προτείνοντας τη δημιουργία ενός νέου ουμανισμού με καθοδηγήτρια δύναμη την Ελλάδα. Ο νεαρός συγγραφέας – δοκιμογράφος του *Ελεύθερου Πνεύματος* προβάλλει

επομένως την ύπαρξη μιας κοινής ευρωπαϊκής παιδείας πάνω από τις τοπικές διαφορές των λαών, τονίζοντας πως η μεγαλύτερη φιλοδοξία κάθε λαού της Ευρώπης είναι «να ξεπεράσει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του, την ιδιαίτερη αισθαντικότητα, την ιδιαίτερη ζωή του και να ανακαλύψει μέσα του τον άνθρωπο».¹⁰⁷¹

Αναφορικά με τον ρόλο της θρησκείας, παρατηρείται με τα χρόνια μεταβολή στις απόψεις που διατυπώνει στα κείμενά του. Ενώ μέχρι το 1940 περίπου δείχνει να την θεωρεί ένα τυπικό μονάχα στοιχείο του έθνους, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται, αναγνωρίζει πλέον τον ρόλο της ως σημαντικό στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Γύρω στο 1959, και αφού έχει ήδη αποστρέψει το βλέμμα του από την Ευρώπη, όταν αναφέρεται στη θρησκεία, κάνει συγκεκριμένα λόγο για την Ορθοδοξία. Απέναντι στα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονός του άνθρωπος, όπως για παράδειγμα η κρίση του βιομηχανικού πολιτισμού και οι μηδενιστικές τάσεις της εποχής, αντιπροτείνει την επανασύνδεση με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το ενδιαφέρον που επιδεικνύει ο Θεοτοκάς για την Εκκλησία ως θεσμό και την αποστολή της ανά τους αιώνες. Γράφοντας ωστόσο για την Εκκλησία, τον Χριστιανισμό και την Ορθοδοξία, ο Θεοτοκάς δεν ενέδωσε στον εθνοθρησκευτικό πατριωτισμό. Απεναντίας, δεν δίστασε να καυτηριάσει ως μισαλλόδοξη και μικρόψυχη τη στάση της Εκκλησίας στο έργο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.¹⁰⁷² Διατυπώνει επίσης τις απόψεις του για το πώς η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας μπορεί να καταστεί πολύτιμη βοηθός του λαού της, ενεργώντας με ένα πνεύμα επικοινωνίας και προσήνειας προς τους άλλους λαούς. Περαιτέρω, σε κείμενα της συγγραφικής του ωριμότητας αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα του Βυζαντίου, ως λίκνου του ελληνισμού, κάτι το οποίο εκδηλώνεται και με το ενδιαφέρον του για τα βυζαντινά μνημεία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκε το πεζογραφικό έργο των δύο συγγραφέων. Από τα πεζά του Φώτη Κόντογλου παρουσιάστηκαν τα έργα *Πέδρο Καζάς*, *Βασάντα*, *Σημείον Μέγα*, *Παναγία και Υπεραγία*, *Η Πονεμένη Ρωμοσούνη* και *Έργα Α΄: Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*. Διαπιστώθηκε ότι, με την πρώτη κιόλας εμφάνισή του στους λογοτεχνικούς κύκλους με τη νουβέλα του *Πέδρο Καζάς*, ο Κόντογλου «ταρακούνησε τα λιμνάζοντα νερά» μ' έναν ήρωα

¹⁰⁷¹ Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, ό.π., σ. 37.

¹⁰⁷² Ν. Αλιβιζάτος, «Μια φιλελεύθερη εκδοχή της Ορθοδοξίας», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σ. 1037.

κουρσάρο και ένα βιβλίο με «δυνατή φαντασία κι απόκομο εξωτισμό, όσο και με πνευματική δροσιά και τίμια γενναιότητα».¹⁰⁷³ Ο συγγραφέας εμπνεύστηκε την υπόθεση του έργου του βρισκόμενος στην Ίσπανία και το συνέχισε στο Παρίσι για να το ολοκληρώσει με την επιστροφή του στην Αθήνα. Δεν είναι επομένως άξιον απορίας το γεγονός ότι σ' αυτό εμπεριέχονται μοντερνιστικά στοιχεία και ορισμένες δυτικές επιδράσεις. Με το δεύτερο έργο του *Βασάντα*, που εμφανίζεται να περιέχει αρκετές μεταφράσεις, κυρίως από τα ισπανικά και τα γαλλικά, αρχίζει να εδραιώνεται ως ένας ιδιότυπος πεζογράφος και εμπειρικός ταξιδευτής. Ο τόνος της αφήγησής του υποδηλώνει χαρακτήρα ρεπορτάζ και είναι γι' αυτό αφηγηματικός και περιγραφικός. Τα δύο αυτά πρώτα έργα του κινούνται σε καθαρά λογοτεχνικούς χώρους, ενώ στα επόμενα χρόνια αγγίζει, όπως έχει διαπιστωθεί, άλλα πεδία της πεζογραφίας του. Στο σύνολο των υπόλοιπων έργων του κυριαρχεί ολοκληρωτικά η Ανατολή, η Ρωμιοσύνη και η Ορθόδοξη πίστη, ενώ οποιεσδήποτε αναφορές σε δυτικά στοιχεία είναι ουσιαστικά αρνητικές. Τη σχέση του Κόντογλου με τη Ρωμιοσύνη, που τόσο έχει υμνήσει στο έργο του, αποδίδει εύλωττα ο Γ. Σακελλίων ως ακολούθως:

Η σχέση του μ' αυτήν είναι σχέση μυστική, πνευματική. Σχέση ερωτική. Αγαπητική. Αυτή την πατρίδα τη νιώθει να φωλιάζει μέσα του [...] Ο χώρος, η έκταση είναι γι' αυτόν απλά το περίγραμμα, η περιοχή μέσα στην οποία συντελέστηκαν ένα πλήθος από περιπέτειες. Πνευματικές, πολιτικές, πολιτισμικές. Κι αγάπησε τούτο το χώρο, όμως πιο πολύ αγάπησε ό,τι συντελέστηκε μέσα σ' αυτόν.¹⁰⁷⁴

Η απaráμιλλη αγάπη του Κόντογλου προς την πατρίδα του, όπως αυτή διαφαίνεται ιδιαίτερα στο εκ βαθέων εξομολογητικό έργο του *Το Αϊβαλί, η πατρίδα μου*, συνδέεται άμεσα με την αγάπη του και τον τρόπο ζωής που αντιπροσώπευε η ιδιαίτερη μικρασιατική πατρίδα του. Οι μνήμες που διαφυλάσσει από αυτήν, τις οποίες και μεταφέρει στα έργα του, είναι πρωτίστως «μνήμες ενός τρόπου ζωής “κατά Θεόν”».¹⁰⁷⁵ Ο Κόντογλου, μιλά με θάρρος και λόγο σθεναρό για τα ιερά και τα όσια του ελληνικού γένους, «έξω από μανιέρες και φιλολογίες»,¹⁰⁷⁶ έχοντας βαθιά πίστη στην πνευματική αναγέννηση της Ρωμιοσύνης και εκφράζοντας συνειδητά μια αντιδυτική νοοτροπία η οποία ερχόταν σε σύγκρουση με τη βυζαντινή και λαϊκή παράδοση που πρέσβευε ο συγγραφέας, σε κάθε έκφανση του βίου και του έργου του.

¹⁰⁷³ Πάσχος, «Σχέδιο με μολύβι», *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 64.

¹⁰⁷⁴ Γ. Σακελλίων, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα: Εκδόσεις «Μήνυμα» 1985, σ. 17

¹⁰⁷⁵ Σακελλίων, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμιοσύνης*, ό.π., σ. 43

¹⁰⁷⁶ Πάσχος, *Κόντογλου, Εισαγωγή στη Λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο κεμένων του*, ό.π., σ. 9.

Από το πεζογραφικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά, εξετάστηκαν αρχικά τα έργα *Ευριπίδης Πεντοζάλης* και *Το δαιμόνιο*, τα οποία απηχούν κυρίως τον φιλοδυτικό τρόπο σκέψης που έχουμε διαπιστώσει και στα πρώτα δοκίμιά του. Στον *Ευριπίδη Πεντοζάλη* διαπιστώνουμε μια σύνθεση αρχαιότητας και νεωτερικότητας, όπου ο ομώνυμος ήρωας «είναι ένας αυθεντικός Έλληνας» με αρχαίο όνομα αλλά και καταγωγή «από μια αρχαία οικογένεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας που εγκαταστάθηκε στην Κρήτη μετά την Άλωση του Βυζαντίου από τους Τούρκους». ¹⁰⁷⁷ Στο *Δαιμόνιο* μπορούμε να εντοπίσουμε την ιδέα περί ατομικότητας, που είχε αναπτύξει δέκα χρόνια νωρίτερα με την έκδοση του *Ελεύθερου Πνεύματος*. Αναφέρεται στο πώς το ατομικό δαιμόνιο που βρίσκεται στον καθένα μας με τη μία ή την άλλη μορφή, μπορεί να οδηγήσει στη συντριβή όπως επίσης μπορεί να οδηγήσει και στη λύτρωση.

Το 1940 αποτελεί ορόσημο στη σκέψη του Θεοτοκά, αφού οι πνευματικές και κοινωνικές του ανησυχίες τον οδήγησαν στις βυζαντινές ρίζες του Ελληνισμού και στην αναζήτηση των ιδανικών του παρελθόντος. Η μετατόπιση της σκέψης του, παρατηρείται κυρίως στο μυθιστορηματικό έργο της πρώιμης περιόδου και ιδιαίτερα στα έργα *Αργώ* και *Λεωνής*, τα οποία έχουν επίσης παρουσιαστεί. Αρκετοί είναι οι χαρακτήρες τόσο στην *Αργώ*, όσο και στο *Λεωνή* που παραπέμπουν άμεσα στο Βυζάντιο, στους θρύλους και τις παραδόσεις του. Σύμφωνα με τον Τζιόβα, η *Αργώ* διαγράφει «τη μετάβαση από την αυτοκρατορία (Βυζάντιο) στο έθνος – κράτος κι από εκεί στην Ευρώπη». ¹⁰⁷⁸ Από την άλλη, η Ορθοδοξία στο παρόν στάδιο δηλώνει απύσχα από τη σκέψη του Θεοτοκά και οι αναφορές σ' αυτή είναι αμυδρές. Έχουν εξεταστεί, τέλος, τα μεταγενέστερα μυθιστορήματά του, *Ασθενείς και Οδοιπόροι* και *Καμπάνες*, στα οποία ο συγγραφέας εκφράζει με πιο δραματικό τρόπο την ανησυχία του για την πορεία και το μέλλον του πολιτισμού που εξέφρασε νωρίτερα σε άρθρα του. Την περίοδο συγγραφής των έργων αυτών, ο Θεοτοκάς επιστρέφει στις πρώτες πηγές του πολιτισμού στην προσπάθειά του να βοηθήσει τον σύγχρονο άνθρωπο να βρει διέξοδο από την κοινωνία, που παρουσίαζε φαινόμενα απελπισίας και μηδενισμού σε μια εποχή αμφιβολίας και μεταφυσικής αγωνίας. Η αίσθηση της αρρώστιας και της κρίσης της εποχής, όπως αυτά τονίζονται στους *Ασθενείς και Οδοιπόρους*, οδηγούν τον Θεοτοκά στην αναζήτηση

¹⁰⁷⁷ Θεοτοκάς, *Ευριπίδης Πεντοζάλης κι άλλες ιστορίες*, ό.π., σ. 54.

¹⁰⁷⁸ Τζιόβας, «Μεταξύ πολιτικής και λογοτεχνίας: οι πολιτισμικές αναζητήσεις του Γ. Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα Διονύσης Σαββόπουλος, έτος 93^ο, τόμος 184^{ος}, τχ. 1880, Μάρτιος 2019, σ. 258.

ενός νέου στηρίγματος, το οποίο εντοπίζει εν τέλει στην Ορθόδοξη πίστη. Το τελευταίο του μυθιστόρημα με τίτλο *Οι Καμπάνες*, είναι ένα έργο που επιχειρεί να προβλέψει το μέλλον επιστρέφοντας στο παρελθόν, που αρνείται το μηδενισμό και προβληματίζεται για το μέλλον της ανθρωπότητας.¹⁰⁷⁹ *Οι Καμπάνες* προμηνύουν συμβολικά το τέλος του πολιτισμού με τον ήρωα να έχει παραισθήσεις ότι οι μεγαλουπόλεις της Δύσης καταστρέφονται και με τον ίδιο να αναζητεί ασφάλεια και γαλήνη στον Παρθενώνα και στα πολιτισμικά κέντρα της Ανατολής.

Το τρίτο κεφάλαιο είχε ως αντικείμενο το ταξιδιωτικό έργο των Κόντογλου και Θεοτοκά. Η ταξιδιωτική λογοτεχνία ήταν μία τάση που ανθούσε την εποχή των δύο ανδρών, και τόσο ο Κόντογλου όσο και ο Θεοτοκάς είχαν ταξιδέψει αρκετά στη ζωή τους, εντός και εκτός του ελληνικού χώρου και αποκόμισαν πλήθος γνώσεων και εμπειριών τις οποίες κατέθεταν στα γραπτά τους κείμενα. Από τον Φώτη Κόντογλου εξετάστηκαν τα έργα *Ταξίδια*, *Ο Αστρολάβος*, *Η ζεχασμένη Ανατολή*, *Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, *Αδάμαστες Ψυχές*, *Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, *Καλοκαίρι στο Άγιο Όρος*, *ο Μοναστηρολόγος* και *ο Καστρολόγος*. Ο συγγραφέας πέρα από τις πραγματικές του ταξιδιωτικές περιπέτειες, αφηγείται στους αναγνώστες του και ταξίδια φανταστικά, αλλοτινών καιρών και ανθρώπων. Μολονότι η ψυχή του παραμένει για πάντα στην Ανατολή, που κυριαρχεί και στα ταξιδιωτικά του κείμενα, μέσα στο έργο του υπάρχουν και διάφορα στοιχεία τα οποία τονίζουν ότι ο Κόντογλου ήταν ένας άνθρωπος με έντονα βιώματα και με γνώσεις από διάφορους κόσμους και ανθρώπους τους οποίους περιγράφει στα έργα του, έπειτα από προσωπικές συναντήσεις που είχε μαζί τους. Παρατηρεί και κάνει λόγο για τα διαφορετικά ήθη και έθιμα των λαών. Επίσης, στο έργο του συνυπάρχουν τα μυθικά με τα ιστορικά στοιχεία. Με ιδιαίτερη μαεστρία, ο Κόντογλου αναφέρεται στη Βυζαντινή ιστορία των παλαιότερων χρόνων που αποτελεί, σύμφωνα πάντοτε με τον ίδιο, αναπόσπαστο κομμάτι της ευρύτερης ελληνικής ιστορίας και συνάμα κατορθώνει να αναφερθεί στον μύθο, διηγούμενος ιστορίες ανθρώπων που ενδεχομένως να μην υπήρξαν παρά μόνο στη φαντασία του συγγραφέα. Ο συγγραφέας πλάθει συχνά ως ήρωές του ανθρώπους της θάλασσας, πολλές φορές άγριους κουρσάρους και γεμάτους πάθη, στους οποίους όμως χαρίζει τη συγχώρεση. Αφηγείται τα κατορθώματά τους,

---

¹⁰⁷⁹ Τζιόβας, «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784, Δεκέμβριος 2005, σ. 885.

όπως τα πλάθει η πλούσια φαντασία του, ενώ συχνά στις ιστορίες του συναντάμε και ανθρώπους απλοϊκούς, που αν και οι πλείστοι είναι αγροίκοι, εντούτοις παραμένουν αληθινοί και απροσποίητοι. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι πίσω από τις εξιστορήσεις των περιπλανήσεών τους κρύβονται διδάγματα μετάνοιας κι αγιοσύνης. Όπως άλλωστε ο ίδιος αποκαλύπτει:

Βρίσκω έμπνευση σ' αυτούς τους ανθρώπους που τους περιφρονά και τους καταδικάζει η κοινωνία. Πρώτα – πρώτα γι' αυτή την απέχθεια που έχει γι' αυτούς ο κόσμος που θεωρεί τον εαυτό του ενάρετο ενώ είναι τέτοιος μοναχά από το φόβο του νόμου. Κατά δεύτερο γιατί οι ιστορίες τους είναι τέτοιες που τραβάνε σα μαγνήτης τη φαντασία μου που χαίρεται στη θάλασσα. Τρίτο γιατί χαίρομαι την αρχοντιά τους που για αυτή μπορούνε να σταθούνε σαν παράδειγμα για μας. Που χάνουμε το θάρρος μας σε κάθε περίπτωση της ζωής μας.¹⁰⁸⁰

Εκείνο που ποτέ, ωστόσο, δεν απουσιάζει από τα έργα του είναι η απέραντη αγάπη του στη Ρωμιοσύνη κι η ακλόνητη του πίστη στον Θεό. Σε κάθε μέρος που παρουσιάζει ως περιηγητής στον αναγνώστη του, βλέπει χνάρια ελληνισμού αλλά και τη θεία πνοή. Οι βυζαντινοί πρόγονοι μαζί με τους Αγίους του Χριστιανισμού είναι πολλές φορές συνοδοιπόροι στα ταξίδια του, ενώ από όλα τα μέρη που επισκέπτεται, το πνεύμα του αγάλλεται περισσότερο στην κατανυκτική ατμόσφαιρα του Άθωνα.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς καταγράφει επίσης πολλές από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, από πολυήμερα συνήθως ταξίδια του σε διάφορους τόπους, δημιουργώντας ενδιαφέρουσες και συχνά οξυδερκείς περιγραφές για τις ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας και του λαού της. Έχουν εξεταστεί τα έργα του *Δοκίμιο για την Αμερική, Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος* και *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία*. Αφενός, παρατηρήθηκε η έλξη που ασκούσε στον νεαρό Θεοτοκά η Δύση με τα ποικίλα επιτεύγματά της και το προοδευτικό της πνεύμα, αφετέρου ο σεβασμός που του προξενούσε ο πλούσιος πολιτισμός των ιστορικών τόπων της Ανατολής. Έμφαση δόθηκε στη στροφή του Θεοτοκά προς την Ορθοδοξία, όπως διατυπώθηκε στο ταξιδιωτικό έργο της μεταγενέστερης του δράσης. Ενώ ο συγγραφέας κάνει αναφορές στη θρησκευτικότητα των λαών σε όλα του σχεδόν τα ταξιδιωτικά κείμενα, κατά την περίοδο αυτή η Ορθοδοξία κινεί το ενδιαφέρον του συγγραφέα και ως πνευματική άσκηση, έτσι όπως εκδηλώνεται στα βιώματα του μοναχισμού στο Άγιο Όρος και στις Ορθόδοξες μοναστικές εστίες της Μέσης Ανατολής. Ο συγγραφέας

---

¹⁰⁸⁰ Από το ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ *Μνήμη Φώτη Κοντογλου*.

στο ταξίδι του στη Μέση Ανατολή και στο Άγιο Όρος, όπως αυτό περιγράφεται στο ομώνυμο ταξιδιωτικό του έργο, έρχεται σε επαφή με τον θεολογικό πυρήνα της Ορθοδοξίας και αισθάνεται έντονη την πνευματική ανάγκη για αναζήτηση της μεταφυσικής πίστης. Διαπιστώθηκε ότι η επαφή του με το Άγιο Όρος και η επαφή με τις πνευματικές μορφές των ορθόδοξων μοναχών, αποτέλεσε ορόσημο στην πνευματική πορεία του Θεοτοκά, προσφέροντάς του απαντήσεις στα προβλήματα των καιρών που τόσο τον απασχολούσαν.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, εξέτασε διαφορετικές μορφές έκφρασης των δύο δημιουργών, και συγκεκριμένα το ζωγραφικό – αγιογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου, με σύντομη αναφορά και σε ορισμένα διηγήματά του, καθώς επίσης ασχολήθηκε και με το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά. Ο Κόντογλου, όπως παρατηρήθηκε, είχε έμφυτο το χάρισμα για τα εικαστικά και δημιούργησε πλήθος έργων που χαρακτηρίζονταν για την ελληνικότητα και τον βυζαντινό τους χαρακτήρα. Έμπνευσή του αποτελούσε ό,τι ήταν αυθεντικό και προερχόμενο από την οικεία του παράδοση. Το ακόλουθο απόσπασμα συνοψίζει εύστοχα τις κλίσεις του:

Ο Κόντογλου εκτιμούσε ό,τι ήταν γνήσιο και αληθινό. Η εμμονή του στη λαϊκή παράδοση και ευσέβεια πήγαζε από την πεποίθησή του ότι μέσα σ' αυτή διατηρούνταν αληθινά και ανόθευτα τα στοιχεία των αρχαίων πολιτιστικών και πνευματικών αξιών. [...] Ο Κόντογλου, με περισσή αγάπη και μεράκι, ζωγράφιζε αρχαίους ανθρώπους της Ανατολής με τις γραφικές φορεσιές τους, γιατί, γι' αυτόν, αυτοί ήταν εκείνοι που ενσάρκωναν την απλότητα και τη γνησιότητα, προσόντα που είχε εκτιμήσει ο Χριστός όταν επέλεγε τους μαθητές Του. Χωρίς να παραγνωρίζει τις όποιες είχε αρετές ο δυτικός κόσμος, πίστευε ότι η Ανατολή ήταν το πνευματικό μας λίκνο, ο χώρος μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία και έζησαν οι Πατέρες της Εκκλησίας μας. Η Ανατολή [...] ήταν ο πνεύμονας που μας ζωογονούσε πνευματικά.¹⁰⁸¹

Το ζωγραφικό του έργο αναμφίβολα επηρεάζεται από την Ανατολή καθώς και το πνεύμα της Ορθοδοξίας. Έχουμε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει ταύτιση ανάμεσα στο ζωγραφικό του έργο και το πεζογραφικό με την έννοια ότι επικρατεί η ίδια νοοτροπία, το ίδιο πνεύμα και αποκαλύπτεται η ίδια στάση ζωής. Έχει διαπιστωθεί επίσης η πλούσια και σημαντική προσφορά του στην αγιογραφία, αφού ο Φώτης Κόντογλου καθιέρωσε στον ελληνικό χώρο τις βυζαντινότροπες μορφές τέχνης, αφήνοντας σπουδαία κληρονομιά στις

---

¹⁰⁸¹ Ταχιάος, «Φώτης Κόντογλου, πνευματικός μου ευεργέτης», *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 73.

επόμενες γενιές. Επιπλέον, η πεποίθησή του για τη συνέχεια της ελληνικότητας εκδηλώνεται και στις εικαστικές του δημιουργίες, όπου συχνά ο αρχαίος κόσμος, ο βυζαντινός και ο νεότερος συνυπάρχουν.

Στο πλαίσιο του κεφαλαίου διερευνήθηκαν και οι απόψεις του Κόντογλου ευρύτερα γύρω από την τέχνη. Η προσήλωσή του στο Βυζάντιο και τον πολιτισμό του, δεν εκφράζεται απλά ως νοσταλγία προς ένα ένδοξο χαμένο παρελθόν, αλλά πιο πολύ ως επίμονη αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Ο Κόντογλου, με την προσήλωσή του σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτισμού, παρακλάδι του οποίου αποτελεί και η καλλιτεχνική – εικαστική έκφραση και δημιουργία, επιδιώκει να αποτρέψει τους ομοεθνείς του από τα δυτικά καλλιτεχνικά πρότυπα, υπενθυμίζοντάς τους διαρκώς για τον πλούτο της δικής τους παράδοσης, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τη βυζαντινή εποχή, και τονίζει τη σπουδαιότητα της διατήρησής της. Πολεμά την ξеноμανία και τον μιμητισμό. Ιδιαίτερα σθεναρή είναι η εναντίωσή του στις δυτικές επιδράσεις στον θρησκευτικό χώρο. Απορρίπτει το ιστορικό κίνημα της Αναγέννησης και τον ενοχλεί το γεγονός ότι η Δυτική Εκκλησία υιοθέτησε κοσμικό πνεύμα, με αποτέλεσμα και στην τέχνη της να εκφράζεται με τρόπο κοσμικό. Επισημαίνει τις διαφορές της κοσμικής τέχνης με την πνευματική, και την άποψή του για την ανωτερότητα της δεύτερης. Επίσης, δείχνει ιδιαίτερη εκτίμηση στην τέχνη που αναπτύχθηκε τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Θεωρεί πως η δύσκολη αυτή περίοδος απέδωσε πολύτιμους πνευματικούς καρπούς. Ο Γ. Σακελλίων κάνει λόγο για την Τουρκοκρατία όπως την έβλεπε ο Κόντογλου, επισημαίνοντας πως είναι «η άλλη Τουρκοκρατία, η άγνωστη ακόμα Τουρκοκρατία του λαού του Θεού, των λαϊκών τεχνών, του λαϊκού μας πολιτισμού. Η Τουρκοκρατία που ανανεώνει μ' ένα δικό της ιδιαίτερα προσωπικό τρόπο αυτό που κατακτήθηκε και παραδόθηκε απ' τη Βυζαντινή περίοδο».¹⁰⁸² Ο Κόντογλου ωστόσο δεν υπερασπίζεται απλά την τέχνη του με διανοητικά επιχειρήματα. Αποτελεί περίπτωση δημιουργού που δίνεται ολότελα σ' αυτήν, με αφοσίωση και αγάπη. Όσοι τον είχαν συναναστραφεί, ομολογούν την ιδιαίτερη αγάπη του για την αγιογραφία. Ο αγιογράφος Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, ο οποίος είχε μαθητεύσει κοντά στον Κόντογλου, μάς μεταφέρει ενδεικτικά την εξής μαρτυρία: «Ο μεγάλος ομολογητής της βυζαντινής τέχνης [...] όταν αγιογραφούσαμε στους ναούς, μου έλεγε, πως αυτές τις ώρες

---

¹⁰⁸² Γ. Σακελλίων, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμοσύνης*, ό.π., σ. 11-12.

αισθανόταν ο πιο ευτυχισμένος άνθρωπος». ¹⁰⁸³ Συνοπτική αναφορά έχει γίνει επίσης στη μικρή συνεισφορά του Κόντογλου στο διήγημα, σχολιάζοντας ενδεικτικά έργα του τα οποία διέπουν οι αρχές του Χριστιανισμού, καθώς επίσης φανερώνουν το ελληνικό ήθος.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάστηκε επίσης το θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά, το οποίο εμπεριέχει αναφορές τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Ορθοδοξία, σε συνδυασμό με τη λαϊκή παράδοση και τη σύγχρονη πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, έγινε λόγος για τα θεατρικά *Το παιχνίδι της τρέλας και της φρονιμάδας*, *Η Λάκαινα*, *Όνειρο του Δωδεκάμερου* και *Η Άκρη του Δρόμου*. Όπως έχει διαπιστωθεί, ο συγγραφέας, σε μια περίοδο σοβαρών εθνικών περιπετειών όπως ο Β΄ Παγκόσμιος, η Κατοχή και ο Εμφύλιος, αναζητεί γόνιμους και αμεσότερους τρόπους επικοινωνίας με τον λαό, στρέφοντας την προσοχή του στην καλλιέργεια του θεατρικού είδους. Ο Θεοτοκάς μέσα από τα θεατρικά του έργα και κυρίως με τη χρήση της αλληγορίας, επιτυγχάνει να περάσει τα μηνύματα που επιθυμεί, να παροτρύνει δηλαδή τον ελληνικό λαό ν' αναζητήσει διέξοδο από τις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις του παρόντος στρέφοντας την προσοχή του στις ελπιδοφόρες προγονικές πηγές, που δεν είναι άλλες από Βυζάντιο και την Ορθοδοξία.

Το θεατρικό έργο με τίτλο *Η Λάκαινα*, ταυτόχρονα με το βυζαντινό περιεχόμενό του, περιλαμβάνει αναφορές και στην Ορθοδοξία. Ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας μορφές γνώριμες στον ελληνικό λαό παρμένες από τη Βυζαντινή ιστορία, επιχείρησε να εναρμονίσει το παλιό με το σύγχρονο, μιλώντας αλληγορικά για σύγχρονες του καταστάσεις. Ταυτόχρονα, στο έργο αυτό επισημάνθηκε η παρουσία δυο διαφορετικών τάσεων της Ορθοδοξίας που εκπροσωπούν, η μεν πρώτη τη μοναστική τάξη, η δε δεύτερη την κοσμική. Αξιοσημείωτη θεωρείται η στάση του συγγραφέα, ο οποίος απέναντι στο δίλημμα της επιλογής ανάμεσα στις δυο αυτές τάσεις δεν παίρνει θέση, παρά μόνο προβληματίζεται για τον ρόλο της Εκκλησίας απέναντι στο ποίμνιό της. Τα θεατρικά *Πέφτει το Βράδυ* και *Όνειρο του Δωδεκάμερου* εμπεριέχουν αναφορές στον Χριστιανισμό, ενώ στο θεατρικό *Η Άκρη του δρόμου*, ο συγγραφέας, παράλληλα με τα τυπικά λειτουργιών και τα χωρία της Αγίας Γραφής, αναφέρεται σε ουσιώδεις πτυχές της Ορθοδοξίας, όπως είναι για παράδειγμα το ζήτημα του ησυχασμού, η νοερά προσευχή και το άκτιστο φως. Ταυτόχρονα, στην *Άκρη του δρόμου*, ο Θεοτοκάς – διά μέσου των χαρακτήρων του – εκφράζει έντονα τους προβληματισμούς του

---

¹⁰⁸³ Κ. Γεωργακόπουλος, «Η γνωριμία μου με τον Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου*, *Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 89.

για τον ρόλο της Ορθοδοξίας στους δύσκολους εθνικούς καιρούς. Στο συγκεκριμένο έργο υπήρξε έκδηλη η προσπάθεια του συγγραφέα να εμβαθύνει σε θεολογικά θέματα, αφού η Ορθοδοξία την περίοδο αυτή, τη δεκαετία δηλαδή του 1960, φαίνεται να τον απασχολεί περισσότερο από ποτέ.

Συμπερασματικά, η παρούσα μελέτη, σεβόμενη τη διαφορετικότητα των δύο σημαντικών αυτών προσωπικοτήτων για τα ελληνικά γράμματα, ανέλυσε τη στάση του καθενός ως προς τους άξονες που μας απασχόλησαν, επισημαίνοντας όπου άρμοζε τα σημεία στα οποία συνέκλιναν και τα σημεία στα οποία απέκλιναν. Ο Φώτης Κόντογλου υπήρξε μια ιδιότυπη προσωπικότητα με πολύπτυχη δραστηριότητα, που κρίθηκε ως ενδιαφέρουσα περίπτωση για περαιτέρω μελέτη. Το έργο του χαρακτηρίζεται από την απλή γλώσσα και το λαϊκό ύφος, όσον αφορά τον γραπτό λόγο, κι από τις βυζαντινότροπες μορφές, τα έντονα χρώματα, ως προς τα εικαστικά. Μέσα από την πληθωρική φυσιογνωμία του Κόντογλου, ο Έλληνας ανακαλύπτει τον γνήσιο ελληνικό του χαρακτήρα και απομακρύνεται από το δυτικό πρότυπο. Έχει ειπωθεί πως ο Φώτης Κόντογλου επιθυμούσε να αλλάξει τον κόσμο· δεν τον άλλαξε μεν, αλλά άνοιξε ένα παράθυρο στον κόσμο και έφερε τα δικά του χρώματα στη μουντή τότε Ελλάδα.¹⁰⁸⁴ Επίσης, παρότι η στάση που τηρούσε έχει ενίοτε παρεξηγηθεί ως φυγή προς το παρελθόν, συμφωνούμε με την τοποθέτηση του Β. Π. Πάσχου πως ο Κόντογλου μέσα από τα σχήματα Βυζάντιο, Παράδοση, Ελληνικότητα, Ορθοδοξία δεν φεύγει από τη σύγχρονη ζωή και κοινωνία, μα καταφεύγει σε μια πιο σταθερή και πνευματική πραγματικότητα.¹⁰⁸⁵ Πράγματι, οδηγούμαστε εύλογα στο συμπέρασμα πως η νοοτροπία που εκφράζει ο συγγραφέας σε όλο το εύρος του έργου του, καθόλου δεν αποτελεί μια στείρα επιστροφή στο παρελθόν και μια απλή αναπαραγωγή των δεδομένων, παρά μια διαρκή δημιουργική ανάπλαση της πνευματικής κληρονομιάς των προγόνων. Ο Κόντογλου επιχείρησε και κατόρθωσε σε μεγάλο βαθμό, να μεταδώσει στους συγχρόνους του τη βαθιά εκτίμηση που έτρεφε στον πλούτο που κληροδότησαν στο ελληνικό έθνος το Βυζάντιο και η Ορθοδοξία, και τη σημασία που έχουν τόσο η πίστη όσο και οι εθνικές αρετές ως εφόδια στις αντιξοότητες των καιρών. Κατά τον Ν. Γ. Πεντζίκη, «στο έργο του Φ. Κόντογλου τόσο το λογοτεχνικό όσο και το ζωγραφικό οφείλομε πολλά. Εγκαινιάζει την αναγκαία στροφή του

---

¹⁰⁸⁴ Βλ. Γ. Κοντός, «Οι καπνοί, τα πρόσωπα, η ανατολή και τα όνειρα ενός παιδιού, όπως ατενίζει στο μέλλον τον Φώτη Κόντογλου», στο βιβλίο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνη διαπορευόμενος*, ό.π., σ. 121.

¹⁰⁸⁵ Πάσχος, *Κόντογλου Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο – ανθολόγιο των κειμένων του*, ό.π., σ. 49.

αστικού κόσμου της Ελλάδος στην αναζήτηση του εαυτού του μέσα από τη θρησκευτική μας παράδοση». ¹⁰⁸⁶ Κι αν ορισμένες φορές ξενίζει τον σύγχρονο αναγνώστη η απόλυτη προσήλωσή του, παραδείγματός χάριν, στο Βυζάντιο, θα ήταν εκτός πραγματικότητας να υποθέσει κανείς ότι επιθυμούσε την αναβίωσή του ως της ένδοξης· άλλοτε αυτοκρατορίας. Εκείνο που επιδιώκει είναι η διαφύλαξη των πιο πολύτιμων πνευματικών θησαυρών που η βυζαντινή παράδοση μας έχει προσφέρει:

...αυτό που «εν σπέρματι» διασώζεται αποτελεί, κατά την άποψή του, το μοναδικό σωσίβιο μέσα στην αναστάτωση, τους κλυδωνισμούς, αλλά και τους ορατούς πια κινδύνους, που δημιουργούν οι σύγχρονες τεχνολογικές ανακαλύψεις, και –πιο πολύ– ο τρόπος που τις μεταχειρίζεται ο σύγχρονος άνθρωπος, κι η στάση του απέναντι σ’ αυτές. Αναφερόμενος, δηλαδή, ο Κόντογλου σε παρόμοια προβλήματα θέλει να μας διδάξει, πως ο σύγχρονος κόσμος, που ζει τις συνέπειες των τεχνολογικών ανακαλύψεων, έχει – απαραιτήτως – ανάγκη απ’ τη σοβαρότητα, την ισορροπία και την αλήθεια τούτης της παράδοσης, που είναι – σε έσχατη αφαίρεση – το μάλαμα που βγήκε απ’ το χωνευτήρι των λαών και των εθνών της Ρωμιοσύνης. ¹⁰⁸⁷

Στο έτερο σκέλος της παρούσας εργασίας, ο Γιώργος Θεοτοκάς κρίθηκε ως επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης, λόγω της πολυπραγμοσύνης του, της θαυμαστής του διάνοησης και της στροφής που χαρακτηρίζει την πνευματική του πορεία και κατ’ επέκταση το έργο του. Αφού έγινε εκτενής λόγος για τις πνευματικές του αφετηρίες στον χώρο της Δύσης, έχουμε συμπεράνει πως το ενδιαφέρον που επέδειξε για το Βυζάντιο και η στροφή του προς την Ορθοδοξία, που σημειώνεται γύρω στο 1960 στα ύστερα λογοτεχνικά του γραπτά, οφείλονται σε προσωπικούς, εθνικούς και κοινωνικούς λόγους. Η ελληνική ιστορική συγκυρία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και οι γενικότερες παγκόσμιες τάσεις προς τον μηδενισμό και την ανεξέλεγκτη χρήση της τεχνολογίας, ώθησαν τον Θεοτοκά να αναζητήσει λύσεις στα επικείμενα αδιέξοδα στρεφόμενος προς την Ορθοδοξία. Ο συγγραφέας δεν γίνεται ωστόσο ένας μυστικιστής Ορθόδοξος, ούτε ένας διανοούμενος αφοσιωμένος στον Χριστιανισμό. Είναι ένας διανοούμενος και συγγραφέας που αναζητεί λύσεις στα προβλήματα της εποχής του, γι’ αυτό άλλωστε και η στροφή του προς την Ορθοδοξία δεν εκφράζεται με υψηλούς τόνους, με αφέλεια ή φανατισμό, αλλά με τρόπο

¹⁰⁸⁶ Γ. Σακελλίων, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμιοσύνης*, ό.π., σ. 26.

¹⁰⁸⁷ Γ. Σακελλίων, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμιοσύνης*, ό.π., σ. 21.

συνετό, ζυγισμένο και διαυγή. Με λίγα λόγια, το ταξίδι του δεν καταλήγει όπως ξεκίνησε, δηλαδή ως ένα ταξίδι αναζήτησης στο μέλλον με τον φιλελευθερισμό που αρχικά τον διακατείχε και την ευρωπαϊκή αισιοδοξία, αφού η Ευρώπη στα μάτια του φαντάζει ως αιτία της μεταφυσικής του αγωνίας. Όπως πολύ εύστοχα έχει παρατηρηθεί: «Ο Θεοτοκάς ξεκινάει ένα ταξίδι αναζήτησης από την Ανατολή στη Δύση, από το Βυζάντιο στην Ευρώπη, από την Ορθοδοξία στη νεωτερικότητα, αλλά τελικά οι πολιτισμικές εξελίξεις τον στρέφουν πίσω στην Ανατολή και τη θρησκεία».¹⁰⁸⁸

Εν κατακλείδι, οι δύο συγγραφείς, αν και με διαφορετικές αφετηρίες, είχαν παράλληλες πορείες και κοινές ανησυχίες. Υπήρξαν έντονες προσωπικότητες με ένα ποικίλο έργο και αναζήτησαν, ο ένας μεν από την αρχή του έργου του, ο άλλος προς το τέλος, την ελληνικότητα μέσα από την επιστροφή στις ρίζες. Η δυναμική της σκέψης τους, έστω κι αν πέρασαν ένα χρονικό διάστημα στο εξωτερικό επισκεπτόμενοι και ενίοτε εργαζόμενοι σε μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, προσηλώνεται σε ό,τι θεωρείται καθαρά ελληνικό, βγαλμένο από την παράδοση του Βυζαντίου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Το πλούσιο έργο τους εντάσσεται στις σημαντικές στιγμές της λογοτεχνίας μας και θεωρείται πάντα επίκαιρο με πολλούς μελετητές να ασχολούνται με τα κείμενά τους και να επιχειρούν να δώσουν τη δική τους επεξήγηση στα όσα φαίνεται να απασχολούσαν τότε τους δύο αξιόλογους αυτούς συγγραφείς. Σήμερα, κατορθώνουν ακόμη να προσφέρουν προβληματισμούς στον κάθε αναγνώστη που επιθυμεί να βρει αντίστοιχες διεξόδους απέναντι στα δικά του «δαιμόνια» και συνάμα να μη θέλει να απαρνηθεί την ταυτότητα και τις ρίζες του.

---

¹⁰⁸⁸ Τζιόβας, «Μεταξύ πολιτικής και λογοτεχνίας: οι πολιτισμικές αναζητήσεις του Γ. Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, αφιέρωμα Διονύσης Σαββόπουλος, ό.π., σ. 265.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

Α. Πρωτεύουσες Πηγές

1. Δοκιμιακό Έργο

- Φώτης Κόντογλου, «Η φύση και τα έμορφα τραγούδια της», *Περιοδικό Ελληνική Δημιουργία*, τόμ.4, τχ. 45, 1949
- _____, *Μυστικά Άνθη*, Αθήνα: Παπαδημητρίου 1977
- _____, *Γίγαντες Ταπεινοί*, Αθήνα: Ακρίτας 1991
- _____, *Ευλογημένο Καταφύγιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1991
- _____, *Ασάλευτο Θεμέλιο*, Αθήνα: Ακρίτας 1993
- _____, *Ανέστη Χριστός*, Αθήνα: Αρμός 2001

2. Πεζογραφικό Έργο

- Φώτης Κόντογλου, *Πέδρο Καζάς*, Αϊβαλί: τυπογραφείο Κυδωνιακού Αστέρα – Αθήνα: Χ. Γανιάρης 1922
- _____, *Βασάντα*, Αθήνα: Χ. Γανιάρης 1923
- _____, *Ο Μυστικός Κήπος*, Αθήνα: Αστήρ 1944· επανατύπωση εκδ. Αστήρ & Παπαδημητρίου 1975
- _____, *Έργα Α', Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα: Παπαδημητρίου 1961· επανατύπωση εκδ. Αστήρ 1991
- _____, *Σημείον Μέγα*, Αθήνα: Αστήρ 1962
- _____, *Έργα Γ', Η πονεμένη Ρωμοσύνη*, Αθήνα: Αστήρ – Παπαδημητρίου 1963· επανατύπωση Αστήρ 1984
- _____, *Πέδρο Καζάς, Βασάντα και άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1967
- _____, *Έργα Η', Βίος και Πολιτεία του Βλάσιου Πασκάλ και Πηγή Ζωής*, Αθήνα: Αστήρ 1976· επανατύπωση εκδ. Αστήρ 1986
- _____, *Παναγία και Υπεραγία*, Αθήνα: Αρμός 2000

3. Ταξιδιωτική Λογοτεχνία

- Φώτης Κόντογλου, *Ταξίδια*, Αθήνα: Αστήρ 1928· επανατύπωση Αστήρ 1977
- _____, *Ο Αστρολάβος*, Κέρκυρα 1935 [Αθήνα, 1934 - στο εσώφυλλο]· επανατύπωση Αθήνα: Αστήρ 1975
- _____, *Έργα Β΄, Αδάμαστες Ψυχές*, Αθήνα: Αστήρ 1962
- _____, «Καλοκαίρι στο Όρος», *Νέα Εστία*, έτος ΛΖ, τχ. 875, 1963, σσ. 251-255
- _____, *Γιαβάς ο Θαλασσινός κι άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Αστήρ 1965
- _____, *Ο Καστρολόγος*, Αθήνα: Εστία 1977· επανατύπωση εκδ. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας Α. Ε. 1987
- _____, *Έργα Ζ΄, Φημισμένοι Άντρες και Λησμονημένοι*, Αθήνα: Αετός 1942· επανατύπωση Αστήρ 1987

4. Περί βυζαντινής τέχνης

- Φώτης Κόντογλου, *Η Τέχνη του Άθω*, Αθήνα: Γανιάρης 1923

5. Μετάφραση

- Leonid Ouspensky, *Η εικόνα. Λίγα λόγια για τη δογματική έννοιά της* (μετάφραση Φ. Κόντογλου), Αθήνα: Αστήρ 1991

Β. Δευτερεύουσες Πηγές

- Άγγελος Γ. Προκοπίου, «Βυζαντινή τέχνη», *Νέα Εστία*, τεύχος 622 (Ιανουάριος – Ιούνιος 1953)
- Ανδρέας Βουρλούμης, «Οι συναντήσεις μου με τον Φώτη Κόντογλου», στο *Φώτης Κόντογλους, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 59-62
- Αντώνιος – Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, «Φώτης Κόντογλου, πνευματικός μου ευεργέτης», στο *Φώτης Κόντογλους, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 65-77

- Γιώργος Θεοτοκάς, *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εκδόσεις Φέξη 1961
- Γεώργιος Δ. Κορδής, *Παράδοση και δημιουργία στο εικαστικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αρμός 2006
- _____, «Ο Φώτης Κόντογλου και η δυναμική της ζωγραφικής μας παραδόσεως», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 295-306
- Γιάννης Μόραλης, «Για τον Φώτη Κόντογλου», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 39-42
- Γ. Σακελλιώνας, *Ο Φώτης Κόντογλου και η συνείδηση της Ρωμοσύνης*, Αθήνα: Μήνυμα 1985
- Γιώργος Χατζημιχάλης, «Φώτης Κόντογλου», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 259-279
- Διονύσης Σαββόπουλος, «Ο κήπος του κ. Φώτη Κόντογλου», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 183-187
- Δημήτρης Κοσμοπούλος, «Ο λογοτέχνης Κόντογλου και ο ελληνικός μοντερνισμός», *Νέα Εστία* 159/1788 2006
- Ελένη Σκοτεινιώτη, «Ο συναξαριστής της ναυτοσύνης», *Νέα Εστία* 159/1788 2006
- _____, *Φώτης Κόντογλου. Η γραφή του ως διακείμενο*, Αθήνα: Σοκόλη 2009
- Ευάγγελος Ν. Μόσχος, «Φώτης Κόντογλου, ο διά Χριστόν σαλός», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 203-209
- Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Φώτης Κόντογλου – Ο τελευταίος Βυζαντινός, ένας οικουμενικός ελληνιστής», *Τα Νέα* (19/11/1999)
- Ήβη Νησιώτου, *Νεοελληνικά Μελετήματα*, Λευκωσία 1985
- Θάνος Κωνσταντινίδης, «Φώτης Κόντογλου. Ο συγγραφέας, ο ζωγράφος, ο Έλληνας», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 109-117
- Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Στον Παράδεισο του Άγιου Όρους», *Η Καθημερινή*, (Κυριακή 9 Ιουλίου 1955)
- _____, *Φώτιος Κόντογλου, Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα: Γραμμή 1978

- _____, *Φώτης Κόντογλου Βιογραφία*, Αθήνα: Κάκτος 1995
- _____, «Ο Ιησούς Χριστός στο εικαστικό και συγγραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 281-293
- Καρκαβίτσας – Μωραϊτίδης – Κόντογλου – Παπαδιαμάντης, *Διηγήματα των Χριστουγέννων*, Αθήνα: Αρμός 2015
- Κωνσταντίνος Καβαρνός, *Συναντήσεις με τον Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1985
- Κώστας Μιχαηλίδης, «Σχεδία Ορθόδοξου βίου. Μια αναφορά στον Φώτη Κόντογλου», στο *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου, Τετράδια Ευθύνης*, Αθήνα: 1985, σσ. 60-65
- Κωστής Μοσκόφ, «Ο Φώτης Κόντογλου και η καθ'ημάς Ανατολή», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σ. 181
- Κώστας Σαρδελής, *Η Ρωμιοσύνη και ο Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1982
- _____, «Ο αγώνας του Φώτη Κόντογλου για την ιδιοπροσωπία του γένους» στο *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σσ. 11-22
- Μανόλης Χατζηδάκης, «Φώτης Κόντογλου, ο τελευταίος αντικλασσικός», στο *Μνήμη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975, σσ. 119-122
- Μάνος Στεφανίδης, «Κάποιο πράγμα που 'ναι το τιμιώτατον»: Ολίγα για τον Κυρ Φώτη Κόντογλου, Αϊβαλιώτη», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος*, (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 253-257
- Μαρία Καραβία, «Ο Κόντογλου στους άχαρους καιρούς μας», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 189-193
- *Μνήμη Κόντογλου. Δέκα χρόνια από την κοίμησή του*, Αθήνα: Εκδόσεις Αστήρ 1975
- *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου. Ενενήντα χρόνια από τη γέννησή του. Είκοσι από την κοίμησή του, Τετράδια Ευθύνης* Αθήνα 1985
- Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ο ιδιότυπος Φώτης Κόντογλου» στο *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου, Τετράδια Ευθύνης*, Αθήνα 1985, σσ. 9-11
- Νίκος Ζίας, «Ο Φώτης Κόντογλου και η Νεοελληνική Ζωγραφική», *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975
- _____, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος 1991

- Νίκος Καζαντζάκης, «Θνητοί και Αθάνατοι», *Η Καθημερινή*, 17 Δεκεμβρίου 1937
- Νίκος Χουλιάρας, «Η Μυστική Οδός της Ανατολής», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 141-143
- Ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ με τίτλο *Μνήμη Φώτη Κόντογλου*
<http://www.ertarchives.gr/V3/public/main/pageassetview.aspx?tid=0000007096&tsz=0&autostart=0>
- Οδυσσεάς Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 2004
- Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Το Πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα: Δασκαλόπουλος 1934
- Παντελής Β. Πάσχος, *Φώτης Κόντογλου 25 χρόνια από την κοίμησή του*, Αθήνα: εκδ. Τήνος 1990
- _____, *Κόντογλου Εισαγωγή στη λογοτεχνία του μ' ένα επίμετρο-ανθολόγιο των κειμένων του*, Αθήνα: Αρμός 1991
- _____, «Από την αγριότητα στην αγιότητα», στο *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σσ. 127-142
- Περικλής Γιαννόπουλος, *Η Ελληνική Γραμμή και το Ελληνικόν Χρώμα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα 1992
- Πέτρος Γλέζος, «Η προσωπικότης του Φώτη Κόντογλου», στο *Μνημονάριον του Φώτη Κόντογλου, Τετράδια Ευθύνης*, Αθήνα 1985, σσ. 12-16
- Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Για την αγιογραφία του Φώτη Κόντογλου», *Νέα Εστία* 159/1788 2006
- Στρατής Πασχάλης, «Φώτιος Κόντογλου, Κυδωνιεύς», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 145-147
- Συνέντευξη στον Άλκη Αγγελόγλου, *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 49, Αθήνα 1937
- Σωτήρης Γουνελάς, «Αναγνώστη, λέπτυνε την ψυχή σου», στο *Φώτης Κόντογλου, Εν εικόνι διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης) Αθήνα: Ακρίτας 1995, σσ. 129-139
- Τζούλιο Καΐμη, *Συναντήσεις με τους Φώτη Κόντογλου, Γιαννούλη Χαλεπά, Ν Χατζηκυριάκο – Γκίκα*, Αθήνα: εκδ. Γαβρηλίδης 1992
- Φιλοθέη Κολίτση, «Ο Πέδρο Καζάς μεταξύ φαντασίας και νεωτερικότητας», *Νέα Εστία* 159/1788, 2006

- Φώτης Κόντογλου, *Εν εικόνη διαπορευόμενος* (επιμ. Ι. Βιβιλάκης), Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας 1995
- _____, *Σημείον αντιλεγόμενον. Εκατό χρόνια από τη γέννηση και τριάντα από την κοίμησή του*, Αθήνα: Αρμός 1998
- Χρήστος Κορέλας, «Φώτης Κόντογλου: Ο νοσταλγός και ο μύστης», στο *Φώτης Κόντογλου, σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σσ. 39-48
- Χρύσπα Σπυροπούλου, «Η παρουσία και η απουσία του «άλλου» στον Πέδρο Καζά», στο *Φώτης Κόντογλου σημείον αντιλεγόμενον*, Αθήνα: Αρμός 1998, σσ. 167-174
- Jean de Gaigneron, «Ένας βυζαντινός των ημερών μας», *Μνήμη Κόντογλου*, Αθήνα: Αστήρ 1975, σσ. 127-130

II. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΩΡΓΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

A. Πρωτεύουσες Πηγές

1. Δοκιμακό Έργο

- Γιώργος Θεοτοκάς, «Η κοινωνική σημασία του έργου του Ψυχάρη», *Νέα Χίος*, Χίος (29 Αυγούστου 1925)
- _____, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Πυρσός 1932
- _____, «Η νέα λογοτεχνία», *Ιδέα*, τόμ. 2, τχ.13, (Γενάρης 1934), σσ. 11-17
- _____, «Πολιτικά Ιδανικά», *Ιδέα*, τόμ. 3, αρ. 14, (Φλεβάρης 1934), σσ. 57-61
- _____, «Σκέψεις που γεννά η μεγάλη μέρα. Το ελληνοχριστιανικό πνεύμα μεταξύ του ολοκληρωτισμού της Ανατολής και μηδενισμού της Δύσεως», *Το Βήμα*, (25 Δεκεμβρίου 1959)
- _____, «Ο Ελληνισμός και η εποχή», *Ευθύνη*, Απρίλιος 1962, σ. 26.
- _____, «Επιστολή από 30.3.1963 (υπογρ. ΝΚΑ)», αρχείο Γ. Θεοτοκά, Φ.12/25.
- _____, «Το μεράκι του Ελληνισμού», *Διάλογος* 1963, σσ. 40-43.
- _____, *Η εθνική κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο 1966

- _____, *Η Ορθοδοξία στον καιρό μας. Δοκίμια*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1975
- _____, *Πολιτικά Κείμενα*, Αθήνα: Ίκαρος 1976
- Γιώργος Θεοτοκάς & Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ερμής 1981
- Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα: Εστία 1987
- _____, *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Εστία ³ 1994
- _____, *Στοχασμοί και θέσεις, πολιτικά κείμενα 1925-1966*, τόμ. Α' & Β', επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος & Μιχαήλ Τσαπόγας, Αθήνα: Εστία 1996
- _____, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Εστία 1998
- _____, *Αναζητώντας τη διαύγεια: Δοκίμια για τη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2005

2. Πεζογραφικό Έργο

- _____, *Αργώ*, τόμ. Α', Αθήνα: Πυρσός 1936· επανατύπωση Εστία ¹⁵ 1995
- _____, *Αργώ*, τόμ. Β', Αθήνα: Πυρσός 1936· επανατύπωση Εστία ¹⁶ 2000
- _____, *Ευριπίδης Πεντοζάλης*, Αθήνα: Πυρσός 1937· επανατύπωση Θεμέλιο ² 1966
- _____, *Το Δαιμόνιο*, Αθήνα: Πυρσός 1938· επανατύπωση Γ. Φέξης ³ 1961
- _____, *Λεωνής*, Αθήνα: Πυρσός 1940· επανατύπωση Εστία ¹⁹ 2001
- _____, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Α', Αθήνα: Φέξης 1964· επανατύπωση Εστία ⁵ 1981
- _____, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, τόμ. Β', Αθήνα: Φέξης 1964· επανατύπωση Εστία ² 1967
- _____, *Οι Καμπάνες*, Αθήνα: Εστία 1970
- _____, *Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου*, Αθήνα: Πυρσός 1939· επανατύπωση εκδ. Λέσχη 1989

- _____, *Σημαίες στον ήλιο. Ο «Λεωνής» του 1940 με το ημερολόγιο εργασίας του Λεωνή» και τα διηγήματα της «Παιδικής Ηλικίας»,* φιλολ. έκδ. Γ. Π. Σαββίδης & Μ. Πιερής, Αθήνα: Ερμής 1985

3. Ταξιδιωτική Λογοτεχνία

- _____, «Έντυπώσεις από τη Γιουγκοσλαβία», *Ιδέα*, τόμ. 2, αρ. 8, (Αύγουστος 1933), σσ. 65-69
- _____, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Αθήνα: Ίκαρος 1954
- _____, *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, Αθήνα: Φέξης 1961· επανατύπωση Εστία³ 1995
- _____, *Ταξίδια: Περσία – Ρουμανία – Σοβιετική Ένωση – Βουλγαρία – Αθήνα:* Εστία 1971

4. Θεατρικό Έργο

- _____, *Θεατρικά Έργα Α΄, Νεοελληνικό Λαϊκό Θέατρο*, Αθήνα: Εστία 1965
- _____, *Θεατρικά Έργα Β΄, Έργα Διάφορα*, Αθήνα: Εστία 1966

B. Δευτερεύουσες Πηγές

Ελληνόγλωσσες

- Αγγέλα Καστρινάκη, «Ο Θεοτοκάς και το πνεύμα της κωμωδίας μέσα στην Κατοχή», *Αμάθεια*, τχ. 142-143, 2005, σσ. 25-32
- _____, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: εκδ. Πόλις 2005
- Άγγελος Γ. Μαντάς, «Γιώργος Θεοτοκάς και ορθόδοξη πνευματικότητα: μια πορεία σε οικεία ενδοχώρα», *Νέα Εστία*, τόμ. 157, τχ. 1776 (Μάρτιος 2005), σσ. 439-447
- Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Βιβλιοκριτική», *Η Καθημερινή*, (12 Απριλίου 1961)
- Άλκης Θρύλος, *Μορφές της Ελληνικής Πεζογραφίας*, τόμ. Γ΄, Αθήνα [χ.χ.], σσ. 171-191 Αναδημοσίευση από το περ. *Νέα Εστία*, «Γιώργος Θεοτοκάς. Το κλίμα του πνευματικού

παιχνιδιού και της φρονιμάδας» (15 Μαρτίου 1953), σσ. 365-368 & (1 Απριλίου 1953), σσ. 469-473

- ΑνδρέαςΚαραντώνης, «Ο Άρτος των Αγγέλων», στο *Η Νεοελληνική Κριτική για τον Παντελή Πρεβελάκη, αφιέρωμα στα εβδομηντάχρονά του, Τετράδια Ευθύνης*, 9 (Νοέμβριος 1979), σσ. 116-121
- _____, «Οι ιδέες του Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, τόμ. 94, τχ. 1114, (1 Δεκεμβρίου 1973), σσ. 1599-1609
- _____, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Αθήνα: Γ. Φέξη 1962
- Ανθούλα Δανιήλ, «Τα τρία κρυφά ποιήματα του Γ. Σεφέρη», Αθήνα: εκδ. Επικαιρότητα 1988
- Αντώνης Δεκαβάλλες, *Εισαγωγή στο λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πρεβελάκη*, Αθήνα: Κέδρος 1985
- Αντώνης Σαμαράκης, *Το Λάθος*, Αθήνα: Εστία 1965
- Απόστολος Μελαχρινός, *Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα: εκδ. Βιβλιοπωλείου Πέτρου Καραβάκου 1946
- Απόστολος Σαχίνης, *Μεσοπολεμικοί και Μεταπολεμικοί Πεζογράφοι*, Αθήνα: Εστία 1984
- _____, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας: 1945-1965*, Αθήνα: Εστία 1965
- _____, *Πεζογράφοι του Καιρού μας*, Αθήνα: Εστία 1967
- _____, *Τετράδια κριτικής, σειρά β΄*, Αθήνα: Εστία 1982
- Βασίλης Βασιλικός, *Το Φύλλο, Το Πηγάδι, Τ' Αγγέλιασμα*, Αθήνα: Εστία⁴ 1976
- Γ. Α. Μέγας, *Ελληνικές Γιορτές και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας 1988
- Γεωργία Γ. Φαρίνου, «Γ. Θεοτοκά: Οι Καμπάνες (εξελεκτική πορεία, αρχέτυπα, επιδράσεις), *Παρνασσός*, τόμ. ΙΘ΄, αρ. 3 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1977), σσ. 421-436
- Γ. Φαρίνου – Μαλαματάρη, «Θεοτοκάς και Χριστιανισμός», *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αγωνίες των Ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939)*, διεθνές συνέδριο προς τιμήν του Peter Mackridge, Καλαμάτα, 18-19 Μαΐου 2017, επιμ. Έλενα Κουτριάνου και Έλλη Φιλοκύπρου, Αθήνα: Νεφέλη 2018.

- Γεώργιος Αράγης, «Γιώργος Θεοτοκάς», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία, από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τμ. Δ', Αθήνα: Σοκόλη 1992
- Γεώργιος Κ. Βλάχος, «Γιώργος Θεοτοκάς: Ένας ελεύθερος άνθρωπος και ένας φωτισμένος Ευρωπαίος», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, (Δεκέμβριος 1986), σσ. 9-17
- Γιάννης Βαρβέρης, «Ένα θέατρο “άνωθεν καταβαίνον” (Γ. Θεοτοκάς)», *Διαβάζω* (αφιέρωμα στο Θεοτοκά), τχ. 137, (12 Φεβρουαρίου 1986), σσ. 27-30
- Γιάννης Οικονομίδης, «Θύμηση Γιώργου Θεοτοκά», *Διαβάζω*, τχ. 137 (12 Φεβρουαρίου 1986), σσ. 45-48.
- Γιάννης Χατζίνης, *Το δώρο της ζωής*, Αθήνα: εκδ. Οικονόμου 1972
- Γιώργης Σαραντής, «Το δοκίμιο. Γιώργου Θεοτοκά, *Ελεύθερο Πνεύμα*», επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, *Καινούρια Εποχή*, (Ανοιξη - Καλοκαίρι 1976), σσ. 184-188
- Γιώργος Καφταντζής, *Το πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης τον καιρό της Κατοχής*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 1998
- Γιώργος Μυλωνογιάννης (Γ. Περαστικός), *Πορτραίτα*, επιμ. Γιώργης Πικρός, Αθήνα: εκδ. Καρανάση (1987), σσ. 39-49. Αναδημοσιεύεται από το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* με τον τίτλο «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Γιώργος Θεοτοκάς» και τχ. 51 (20 Νοεμβρίου 1937)
- Γιώργος Σεφέρης, *Άσμα Ασμάτων/ μεταγραφή Γ. Σεφέρης*, Αθήνα: Ίκαρος 1967
- _____, *Η Αποκάλυψη του Ιωάννη: μαζί με το πρωτότυπο/ μεταγραφή Γ. Σεφέρης*, Αθήνα: Ίκαρος 1966
- _____, *Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος 1972
- Γ. Κατσίμπαλης και Γ. Σεφέρης, «Αγαπητέ μου Γιώργο», *Αλληλογραφία*, 15 Σεπτεμβρίου 1949, τόμ. Β' (1946-1970), σ. 132.
- Δ. Ξιφάρης, «Η Ελληνική Εθνικιστική Ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της Εθνικής θεωρίας», *Θέσεις*, τχ. 53, Αθήνα 1995, σσ. 74-75
- Δημήτρης Κόρσος, «Ο Θεοτοκάς στοχαστής των καιρών του», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26 (Δεκέμβριος 1986), σσ. 22-30.
- Δημήτρης Λουκάτος, *Χριστουγεννιάτικα και των Γιορτών*, Αθήνα: εκδ. Φιλιππότη 1979
- Δημήτρης Τζιόβας, «Από την τζαζ στην Ορθοδοξία», *Το Βήμα*, 27 Οκτωβρίου 1996

- _____, «Εισαγωγή» στο Γιώργος Θεοδοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου(1939-1953)*, επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα: Εστία 1987, σσ. 9-49
- _____, «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοδοκά: Άτομο, Ιστορία, Μεταφυσική», *Γιώργος Θεοδοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 856-887
- _____, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα: νεωτερικότητα, ελληνικότητα, και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις 2011
- _____, *Οι Μεταμορφώσεις του Εθνισμού και το ιδεολόγημα της Ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας 1989
- _____, «Μεταξύ πολιτικής και λογοτεχνίας: οι πολιτικές αναζητήσεις του Γ. Θεοδοκά», *Νέα Εστία*, έτος 93^ο, τόμος 184^ο, τεύχος 1880, αφιέρωμα: Διονύσης Σαββόπουλος, Μάρτιος 2019.
- Δημήτρης Τσάκωνας, *Η Γενιά του Τριάντα*, Αθήνα: Κάκτος 1989
- Διονύσης Κ. Μαγκλιβέρας, «Η κοινωνιολογική πλευρά του έργου του Γ. Θεοδοκά», *Νέα Εστία*, τόμ. 142, τχ. 1690, 1 Δεκεμβρίου 1997, σσ. 1681-1685
- Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης: Ο Ασυμβίβαστος*, Αθήνα: εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1998
- Ελένη Γλυκάτζη – Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα: ελληνικά γράμματα ¹⁸ 2009
- _____, *Οι Ευρωπαίοι, Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, τόμ. Α', Αθήνα: Σαββάλας 2003
- _____, *Σας μιλώ για το Βυζάντιο*, Αθήνα: Ερμής 2014
- Εμμανουήλ Ι. Μοσχονάς, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοδοκά*, Αθήνα 1978
- _____, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοδοκά [1922-1973]*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press A. E. ² (2004)
- *Ευχολόγιον Γ' Εξοδιαστικόν*, Άγιον Όρος: εκδ. Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας 2002
- Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα: Εστία 1960
- Ζήσιμος Λορεντζάτος, «Το χαμένο κέντρο», *Μελέτες*, τόμ. Α', Αθήνα: Δόμος 1994, σσ. 333-419
- *Η Αγία Γραφή*, κείμενα – ερμηνευτική απόδοση υπό Ιωάννου Θ. Κολιτσάρα, Αθήνα: εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή» (1989)

- *Η Καινή Διαθήκη (μετά συντόμου ερμηνείας)*, υπό Παν. Ν. Τρεμπέλα, Αθήνα: εκδ. Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»³¹ 1991
- Θανάσης Παπαθανασόπουλος, «Το θέατρο του Γ. Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26 Δεκέμβριος 1986, σσ. 142-151
- Θεοδώρα Γλυκοφρύδου, «Η ιστορία και η ζωή σαν κατάφαση του παραλογισμού και της τρέλας», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26, (Δεκέμβριος 1986), σσ. 94-107
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός Ελληνισμός*, τόμ. Ι', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. 1979
- *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Βυζαντινός Ελληνισμός*, τόμ. Θ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α. Ε. 1980
- Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το *Ελεύθερο Πνεύμα*», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο Πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Εστία 1998, σσ. ιστ'-λβ'
- _____, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος 1972
- Κ. Μιχαήλ, «Γ. Θεοτοκά Οι Καμπάνες», *Δημιουργίες*, 6 Σεπτέμβριος 1970, σσ. 100-101
- Κώστας Παπαγεωργίου, *Σημειώσεις πάνω στα «Τρία κρυφά ποιήματα του Γ. Σεφέρη»*, Αθήνα: εκδ. Μπουκουμάνη 1973
- Κώστας Σαρδελής, «Η Ορθοδοξία του Γιώργου Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, τόμ. 142, τχ. 1690, (1 Δεκεμβρίου 1997), σσ. 1706-1714
- Κώστας Ε. Τσιρόπουλος, «Γνωριμία, απογνωριμία, αναγνωριμία του Γιώργου Θεοτοκά», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26 (Δεκέμβριος 1986), σσ. 170-174
- Λιλή Αλιβιζάτου, «Φοιτητική Συντροφιά», 1925-1926, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 1982)
- Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1978
- Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία 2013

- Μαρία Παλακατσόγλου, «Οι πνευματικές παλινδρομήσεις του Γιώργου Θεοτοκά από το *Ελεύθερο Πνεύμα* στα *Τετράδια Ημερολογίου*», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, 4 (1996), σσ. 97-110
- Μ. Vittì, *Η γενιά του τριάντα*, Ιδεολογία και Μορφή, Αθήνα: Ερμής 2000, σ. 31.
- Μια συνέντευξη με το Γιώργο Θεοτοκά. «Η Πεζογραφία: Τα ρεύματα, οι επιδράσεις, το κλίμα», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. 23, τχ. 135 (Μάρτης 1966), σσ. 180-181
- Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Ταξίδι στις Η.Π.Α με τον Γιώργο Θεοτοκά», *Νέα Εστία* 167/1829 2010
- Νένα Κοκκινάκη, «Οι “Καμπάνες” του Γ. Θεοτοκά και το τίμημα της υπέρβασης», *Νέα Εστία*, τόμ. 142, τχ. 1690 (1 Δεκεμβρίου 1997), σσ. 1701-1705
- _____, *Η ανήσυχη αναζήτηση και η δικαίωση (ζαναδιαβάζοντας Γιώργο Θεοτοκά)*, Αθήνα: εκδ. Δόμος 1996
- Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Γιώργος Θεοτοκάς: Η πτώση των θεών. Μια ανέκδοτη φοιτητική επιστολή του 1927», *Το Δέντρο*, τόμ. 10, τχ. 75-76 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993), σελ. 7-19
- _____, «Μια φιλελεύθερη εκδοχή της Ορθοδοξίας», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, *Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 1035-1040
- Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας: Ιταλία-Αίγυπτος-Σινά-Ιερουσαλήμ-Κύπρος-Ο Μοριάς*, εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη 1969
- Νίκος Μακρής, «Τυχοδιωκτισμός και έρωσ στα μυθιστορήματα του Γ. Θεοτοκάς», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26 Δεκέμβριος 1986, σσ. 118-123
- Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, Αθήνα: Ίκαρος 2003
- Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η εξέλιξη και τα ύστερα ενδιαφέροντα του Γιώργου Θεοτοκά (Η πνευματική πορεία προς την Ορθοδοξία)», *Οδοιπορία του Γιώργου Θεοτοκά (είκοσι χρόνια από τον θάνατό του)*, *Τετράδια Ευθύνης*, 26 (Δεκέμβριος 1986), σσ. 31-48
- Παναγιώτης Μουλλάς, *Για τη μεταπολεμική μας πεζογραφία, κριτικές καταθέσεις*, Αθήνα: εκδ. Στιγμή 1989
- Παντελής Πρεβελάκης, *Ο Άρτος των Αγγέλων – Περιπέτεια στην Ιθάκη*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων 1966

- Πίτερ Μπίεν, *Καζαντζάκης: Η Πολιτική του Πνεύματος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2001
- Roderick Beaton, «Ο ένδοξος βυζαντινισμός»: Παπατσώνης, Σεφέρης και η αποκατάσταση του Βυζαντίου στην ελληνική μεταπολεμική ποίηση», *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2015, σ. 381.
- Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα: Ερμής 1852
- Σπύρος Πλασκοβίτης, *Το Φράγμα*, Αθήνα: Κέδρος¹² 1996
- Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Σημειώσεις για τη χριστιανική στροφή του Γ. Θεοτοκά», *Γιώργος Θεοτοκάς 1905-1966, Εκατό χρόνια από τη γέννησή του, Νέα Εστία*, τόμ. 158, τχ. 1784 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 1048-1056
- Σωκράτης Λ. Σκαρτσής, *Δημοτικά Τραγούδια, Ανθολογία*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη 1987
- Χ. Α. Καραόγλου & Ναταλία Δεληγιαννάκη, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά [1974-2002]*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press A. E. 2004
- Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος 1992
- Χρήστος Λάζος, «Η “Φοιτητική Συντροφιά” (1910-1929) και ο Γ. Θεοτοκάς», *Διαβάζω*, τχ. 137 (12 Φεβρουαρίου 1986), σσ. 41-44

Ξενόγλωσσες

- Artemis Leontis, «“The Lost Center” and the Promised Land of Greek Criticism», *Journal of Modern Greek Studies*, 5, (2) (October 1987), σσ. 175-190
- David H. Close, *Greece since 1945: Politics, Economy and Society*, Λονδίνο: Longman (2002)
- David Ricks & Paul Magdalino, *Byzantium and the Modern Greek identity*, Aldershot: Variorum (1998)
- Dimitris Tziovas, «Mapping out Greek Literary Modernism» στο D. Tziovas, *Greek Modernism and Beyond. Essays in honor of Peter Bien*, Οξφόρδη: Rowman & Littlefield 1997, σσ. 25-39
- _____, «The Politics of Metaphor and the Rhetoric of Consensus: Europe in the *Free Spirit* of George Theotokas» στο *Greece and Europe in the Modern Period:*

Aspects of a Troubled Relationship, επιμ. Philip Carabott, Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College (1995), pp. 70-82

- _____, *The Other Self, Selfhood and Society in Modern Greek Fiction*, Οξφόρδη: Lanham, Lexington 2003
- George Theotokas, «Some questions of the Psychology of the Modern Greeks», *The Link*, Oxford (June 1938)
- Michel de Grèce, *Andronicou les aventures d' un empereur d' Orient*, Παρίσι: Olivier Orban 1974
- Pandelis Prevelakis, «Kazantzakis – Sikelianos: The Chronicle of a Friendship» in *Journal of the Hellenic Diaspora* (Winter 1983), X, (4), pp. 5-20
- Renée Richer, *L' itinéraire de Georges Théotokas vu dans son œuvre littéraire*, Société d' Édition "Les Belles Lettres" (Παρίσι 1979) (Collection Néo – Hellénique)
- Roderick Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Οξφόρδη: Clarendon (1994)
- Stathis Gourgouris, «The simulations of the center: Lorentzatos' neohellenism against the modernist phantom», στο Mary N. Layoun (επιμ.), *Modernism in Greece? Essays on the Critical and Literary Margins of a Movement*, Νέα Υόρκη: Pella 1990, σσ. 59-79
- Stephanos Efthymiadis, «Collections of Miracles (Fifth – Fifteenth Centuries)», στο *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography (Volume II: Genres and Contexts)*, επιμ. Stephanos Efthymiadis, England: Ashgate 2014, pp. 103-106
- *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press (1991), volumes 1 & 2.
- Thomas Doulis, *George Theotokas*, Βοστώνη: Twayne publishers 1975